

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQTAHY»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

3(11) 09/2021

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

.ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

3 (11) 09 / 2021

ШЫМКЕНТ, 2021
SHYMKENT, 2021

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі – 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РФДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі.

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану және тұлғатану; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс – 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - проектный офис «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование. Направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте – основа межкультурной коммуникации; творческое направление тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auevov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal "QAZAQTANÝ" University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. "On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication".

The subscription index is 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible Department for the preparation and publication of the magazine is the project office of rukhani zhangyru of the Auevov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history and cognition of personality; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect – basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Ә. - з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың бірінші проректоры; Бейсенбаев С.Қ. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Қоғаммен байланыс және мәдениет» жөніндегі проректоры; Исакова А.Т. - п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Стратегиялық даму және интернационализация» жөніндегі проректоры; Мәжинбеков С.А. - философ.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Әлеуметтік және тәрбие жұмысы» жөніндегі проректоры; Функ Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Антропология және этнология» институтының директоры. М.Ломоносов атындағы ММУ-дың «Этнология» кафедрасының меңгерушісі. «Сибирские исторические исследования» (Scopus, Ресей ЖАК) журналының бас редакторы; Аманжолова Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Раджабов К.К. - т.ғ.д., профессор. ӨзБҒА «Тарих» институтының қызметкері; Мырзахметов М.М. - филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры; Мәжитов С.Ф. - т.ғ.д., профессор. ҚР ҰҒА академигі, ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ-дың директоры; Қойгелдиев М.Қ. - т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, ҚР ҰҒА академигі, «Қазақстан тарихшылар ассоциациясының» төрағасы; Тұрғаров Б.Т. - з.ғ.д., профессор, «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры; Қабылдинов З.Е. - т.ғ.д., профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры; Байтанаев Б.А. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі. Ә.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының бас директоры; Артықбаев Ж.О. - т.ғ.д., Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың «Археология және этнология» кафедрасының профессоры; Кәрібаев Б.Б. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Тұрсын Х.М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қожа М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қалыш А.Б. - т.ғ.д., профессор. әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Археология, этнология және музеология» кафедрасының меңгерушісі; Қапалбекұлы Н. - академик, профессор, Алматы облысының Құрметті азаматы, ЮНЕСКО «Мәдениеттерді жақындастыру» орталығының бас ғылыми қызметкері; Ақыш Н.Б. - филолог.ғ.д. ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті М.О. Әуезов атындағы институтының «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері; Есіркепова А.М. - э.ғ.д., ҚР Президентінің жанындағы МБА-ның профессоры; Мыңбаев Н. - филолог.ғ.д., профессор М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Түркітану» ғылыми орталығының директоры; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы педагогика және музыкалық білім» кафедрасының профессоры; Тлеубердиев Б.М. - филолог.ғ.д., «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры; Қабылбекова З.Б. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы психология» кафедрасының профессоры; Лекерова Г.Ж. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Психология және дефектология» кафедрасының меңгерушісі; Жолдасбекова С.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Кәсіптік оқыту» кафедрасының профессоры; Әлібек С.Н. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың колледж директоры. «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры; Алметов Н.Ш. - п.ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы педагогика» кафедрасының профессоры; Султанов С.А. - саяси.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының профессоры; Қартаева Т.Е. - т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың қауым-н профессоры, Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Жаршысы» тарих сериясы бойынша жауапты хатшысы; Рысбаева С.Ж. – саяси ғ.к., ҚР Президентінің жанындағы МБА-дың доценті; Нұржанов А.Ә. - т.ғ.к., доцент Ә.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Уразбаев К.М. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Тарих және педагогика» факультетінің деканы; Сейдахметов М.Қ. - э.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Басқару және бизнес» жоғары мектебінің деканы; Қоныратбаев О.М. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші қызметкері; Кәрібаев С.Ө. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Отарбаева Г.К. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі; Жанысбекова Г.А. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының басшысы, Нуртазин Е.К. - з.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мемлекет және құқығы теориясы» кафедрасының меңгерушісі; Карбозова Г.К. – филолог.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Ағылшын тілі білімі» кафедрасының меңгерушісі; Авизова А.Қ. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті; Сулейменов Т.А. - философ.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - э.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Экономика» кафедрасының қауым-н профессоры; Қалшабек А.Б. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері; Әзімхан Ы.О. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Филология» факультетінің деканы; Жолдасбекова Қ.Ә. - п.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті; Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы, гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы, аудармашы, журналдың ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы.

/М.Әуезов атындағы ОҚУ-дің «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналын «Рухани жаңғыру және ҚХА» орталығынан «Ғылыми және инновациялар» құрылымының «Тарих және этнология» ғылыми орталығына өткізу туралы. 09.09.2021ж., №104-Ө өкімнің көшірмесі/.

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. – Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. – доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», руководитель научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. – кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Бейсенбаев С.К. - проректор по «Общественным связям и культуре» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.п.н., профессор; Искакова А.Т. - к.п.н. проректор по «Стратегическому развитию и интернационализации» ЮКУ им.М.Ауэзова; Мажинбеков С.А. - к.филолог.н., доцент, проректор по «Социальной и воспитательной работе» ЮКУ им.М.Ауэзова; Функ Д.М. - д.и.н. профессор, директор института «Антропология и этнология» РАН, зав.кафедрой «Этнология» МГУ им.М.Ломоносова, главный редактор журнала «Сибирские исторические исследования» (Scopus, ВАК РФ); Аманжолова Д.А. - д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник института «История России» РАН; Раджабов К.К. - д.и.н., профессор, сотрудник института «История» РАН РУзб-н; Мырзахметов М.М. - д.филолог.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Мухтартану» им.ЮКУ М.Ауэзова; Мажитов С.Ф. - д.и.н., профессор, академик НАН РК директор республиканского государственного учреждения «Қоғамдық келісім» (Общественное согласие) при Президенте РК. Койгелдиев М.К. - д.и.н., профессор Каз.НПУ им.Абая, академик НАН РК, Председатель Ассоциации историков Казахстана; Тургараев Б.Т. - д.ю.н., профессор, директор международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы және Қожаберген жырау»; Кабылдинов З.К. – д.и.н., профессор, директор института «История и этнология» им. Ш.Ш.Уалиханова; Байтанаев Б.А. – д.и.н., профессор академик НАН РК, руководитель НЦ «Археологические исследования» ЮКУ им.М.Ауэзова; Артыкбаев Ж.О. - д.и.н., профессор кафедры «Археология и этнология» ЕНУ им. Л.Гумилева; Карибаев Б.Б. - д.и.н., профессор, член-корр. НАН, зав.кафедры «История Казахстана» КазНУ им.аль-Фараби; Турсын Х.М. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Кожа М. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Калыш А.Б. - д.и.н., профессор, зав.кафедры «Археология, этнология и музейное дело» КазНУ им.аль-Фараби; Нағашыбек К. - академик, профессор, почетный гражданин Алматинской области, ведущий научный сотрудник центра «Сближение культур» ЮНЕСКО, профессор ЮКУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - д.филолог.н., ведущий научный сотрудник института «Литературы и искусства» им. М.Ауэзова Комитета науки РК; Есиркепова А.М. - д.э.н., профессор Академии государственного управления при Президенте РК; Мынбаев Н. – д.филолог.н., профессор, директор НЦ «Тюркология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Калыбекова А.А. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКУ им. М.Ауэзова; Тлеубердиев Б.М. – д.филолог.н., профессор кафедры «Казахский язык и литература», ЮКУ им.М.Ауэзова; Кабылбекова З.Б. – д.п.н., профессор кафедры «Общая психология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Лекерова Г.Ж. - д.п.н., зав.кафедры «Психология и дефектология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова С.А. - д.п.н., профессор кафедры «Профессиональное образование» ЮКУ им.М.Ауэзова; Алибек С.Н. - д.и.н., профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, директор колледжа ЮКУ им.М.Ауэзова; Алметов Н.Ш. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКУ им. М.Ауэзова; Султанов С.С. - д.полит.н., профессор кафедры «Философия и культурология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Картаева Т.Е. - к.и.н., асоц.профессор, ответственный секретарь серии история «Вестника» КазНУ им. аль-Фараби; Рысбаева С.Ж. - к.полит.н., доцент Шымкентского филиала Академии государственного управления при Президенте РК; Нуржанов А.А. – к.и.н., доцент, научный сотрудник института «Археология» им. А.Х.Маргулана; Уразбаев К.М. – к.филолог.н., доцент, декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М.Ауэзова; Сейдахметов М.К. - к.э.н., доцент кафедры «Маркетинг и менеджмент», декан Высшей школы «Управление и бизнес» ЮКУ им.М.Ауэзова; Конаратбаев О.М. - к.и.н., доцент, ведущий научный сотрудник научного центра «Мухтартану» ЮКУ им. М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент, кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - к.и.н., доцент, зав.кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жанысбекова Г.А. - к.и.н., доцент, начальник центра «Рухани жаңғыру и Ассамблеи народа Казахстана» ЮКУ им. М.Ауэзова, Нуртазин Е.К. - к.ю.н., доцент, зав.кафедры «Теория государства и права» ЮКУ им. М.Ауэзова; Карбозова Г.К. – к.филолог.н., доцент зав.кафедры «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова; Авилова А.К. - к.и.н., доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова; Сулейменов Т.А. - к.филолог.н., доцент кафедры «Философия и культурология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Айдарова А.Б. - к.э.н., доцент, асоц.профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова; Калшабек А.Б. - к.филолог.н., ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра «Мухтартану». ЮКУ им.М.Ауэзова; Азимхан Ы.О. - к.филолог.н., доцент, декан факультета «Филология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - к.п.н., доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн» ЮКУ им.М.Ауэзова; Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер проектного офиса «Рухани жаңғыру», технический редактор журнала, корректор журнала ЮКУ им.М.Ауэзова; Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКУ им. М.Ауэзова, переводчик, редактор материалов английского языка.

/Выписка из распоряжения №104-Ө, от 09.09.2021г. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дің «QAZAQTANÝ» respublikaalyq ғылыми журналын «Рухани жаңғыру және ҚХА» орталығынан «Ғылыми және инновациялар» құрылымының «Тарих және этнология» ғылыми орталығына өткізу туралы/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2021

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АҚТАУ
РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION**

ӘОЖ: 92.18

Әлібек С.Н.

тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТАРИХИ БАҒАСЫН АЛУҒА ЛАЙЫҚТЫ ТҮЛҒА

Түйін: Мақалада саяси құғын сүргінге ұшыраған және «халық жауы» ретінде қалып, рухани мұралары жарыққа шықпай, елге есімдері жеткізілмей, тиісінше насихатталмай келе жатқандарын анықтау бойынша зерттеулер ұсынылды. Бүгінгі күнге дейін өзінің лайықты тарихи бағасын ала алмай келе жатқан ірі тұлғаның бірі – Сұлтанбек Бекұлы Садықбеков (1904-1938). С.Садықбековтың өмір жолы, қоғамдық мемлекеттік қызметтері сол Қазақстандағы орын алған қоғамдық-саяси үдерістермен тығыз байланысты болды. Алғашқыда байдың баласы, қоғамға жат элемент. «Алашордашылармен байланыста болып, оларды идеялық жағынан қолдау көрсеткен деген айыптауларға» ұшырады. 1937 жылы сталиндік «қанды құйын» шамадан тыс өршіп, өзінің ең сорақы шарықтау шегіне жетіп, Сұлтанбек Садықбековтей ірі азаматты да қанды құрығына іліп әкетті, 1937 жылы 25 маусымда тұтқынға алынып, 1938 жылы 25 ақпанда Алматы қаласында атылды. Сұлтанбек Садықбековтің аз жасаған ғұмырында (бар-жоғы 34 жас) өз өлкесінде атқарған қызметі ұшан-теңіз, елімізді түлетуге келгенде де еш аянып қалмаған, Шымкенттің шамшырағын жағып, өңірді дамытуға өз үлесін қосқан қайраткердің өнегеге толы өмір жолын бүгінгі ұрпақтың да білгені парыз.

Кілт сөздер: Сұлтанбек Садықбеков, қоғам қайраткері, саяси құғын-сүргін, ақтау

Кіріспе. Соңғы жылдары еліміздің тарихында ең бір өткір тұрған мәселенің бірі өткен ғасырдың 30-шы жылдарындағы саяси құғын-сүргінді шындық тұрғысынан, архив құжаттарының негізінде зерттеу болып табылады. Расында да тоталитарлық жүйенің негізсіз саяси жазалауларының құрбанына айналған жазықсыз жандардың, ұлт тұлғаларының талайлы тағдырлары әлі де кеңінен қарастыруды қажет етеді. Солардың ішінде жылдар бойы «халық жауы» ретінде атаусыз қалып, рухани мұралары жарыққа шықпай, елге есімдері жеткізілмей, тиісінше насихатталмай келе жатқандарын анықтау тарих ғылымының алдында тұрған басты міндеттердің бірі екені даусыз. Кешегі шерлі тарихымыздың шежіресіне зер сала қарай отырып, әсіресе, тасада қалған тұлғаларды танып білуде, мұрағат қорларындағы оларға қатысты «құпия құжаттарды» жарыққа шығаруда жаңа бір оң бетбұрыс, тың серпін байқалғаны да анық.

Ал осы Оңтүстік өңірінде туып-өсіп, басқа аймақтарда да қызмет істеп құғын-сүргінге ұшырағандардың бірқатары әлі де болса белгісіз күй кешуде. Солардың ішінде күні бүгінге дейін өзінің лайықты тарихи бағасын ала алмай келе жатқан ірі тұлғаның бірі – Сұлтанбек Бекұлы Садықбеков. (Сұлтанбек Садықбековті көпшілік көрнекті комсомол қайраткері, еліміздің бірқатар облыстарын 1937 жылдың қараша айына дейін, яғни «халық жауы» деген жалған жаламен ұсталып кеткенше басқарған Қызылорда облысының тумасы Садықбек Сапарбековпен шатастырып жатады).

Негізгі бөлім. Сұлтанбек Садықбеков 1904 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, сол кездегі

Шәуілдір ауданы, «Сырдария» елді мекенінде дүниеге келген. Алты жасынан он жасқа дейін ескі ауылдың дала мектебінде білім алған. Сол аралықта қой да бағып әкесінің шаруашылығына да қолғабысын тигізген. Алғаш сауатын ашқан табанды баланың білімге деген құштарлығын арттыру үшін әкесі Бек 11 жастағы Сұлтанбекті 1915 жылы Шымкенттегі екі кластық қазақ-орыс мектебіне оқуға береді. Ол жерде бір жылдан астам уақыт ғана оқып, Қазан төңкерісі орын алуына байланысты мектебі жабылып, ол үйіне қайтуына мәжбүр болады. Дегенмен сол сабақ берген ұстаздарының арқасында зерделі шәкірт ретінде орыс тілін жақсы меңгеріп шығады. С.Садықбеков Сырдария губерниясында қызметте жүргенде 1925 жылы өз өмірбаяны жөнінде былай деп жазады:

«Әкемнің басқа да балалары болғандықтан, маған оқуымды жалғастыруға немесе басқа жаққа қызметке тұруға толық мүмкіндік болды. 1918 жылы Арыс қалалық жұмысшы-шаруа депутаттарының кеңесінде күзетші-таратушы (сторож-рассыльный) болып үш ай көлемінде жұмыс істедім. Содан тағы бір ай көлемінде мұсылмандар азық-түлік комитетінде қызмет атқардым. Сол жылы күз айында Ташкент қаласына барып, педагогикалық мұғалімдік курсқа түсіп, оны 1919 жылы көктемде бітіріп шықтым. Одан соң, Шымкентке келіп, уезд мұғалімі болып жарты жыл және де Арыста бір жыл жұмыс істедім» [1].

Ал ардагер Боранбек Шүкірбеков текті әулеті турасындағы «Мен жүрген жол» кітабында:

«...Әкемнің әкесі Әліпбек атам, Садықбек байдың баласы. Мыңға жақын қой, түйе, жылқы біткен бес ағайынды болыпты. Ескіше оқыған, оразасы мен намазы үзілмеген дінге берік атамыз 1904-1905 жылдары 40 жасында қасына 20 шақты адам ертіп, Меккеге қажылыққа барып келген.

Әліпбек әжі атанып, ел арасында өте сыйлы кісі болған атамыздан бес ұл, төрт қыз туған. Бес ұлынан өрбіген ұрпақтары бүгінде жүз шаңырақатан әлдеқашан асып кетті. Мен – осы Әліпбек-әжінің немересімін.

Әліпбек әжінің ағасы Бек дәулетті бай болған. Патша үкіметі тұсында екі баласын орыс оқуына берген. Садықбеков Сұлтанбек деген ұлы Қазақстандағы алғашқы оқу орындарының бірі Шымкент педагогикалық оқу орнының директоры, Сырдария губерниясында ГУБОУНО бастығы, Қарағанды облысы кеңес атқару комитетінің хатшысы, Кеңестік Қазақстан білім беру министірлігінде жауапты қызметтерін атқарған. Сәкен Сейфуллинмен дос болып, отбасымен араласқан ағамыз – өзі ақын, әрі рең-басы келісті, көрген кісі қызығып қарайтындай айырықша келбетті жан болған» [2], - деп Сұлтанбектей дара тұлғаның шыққан тегі, өскен ортасы жайлы бірқатар мәлімет бере кетіпті.

Сол жылдары білім жолында жүрген жас азамат айналасындағы аумалы-төкпелі заманды өз көзімен көреді. Халқының ауыр жағдайы, елінің тағдыры оны қатты ойға қалдырып, толғандырады. 1920 жылы Шымкентте өңірлік 3 айлық мұғалімдік курсына түсіп, оны жақсы аяқтап, сол жерде 2-3 ай мұғалім болып қызмет атқарады. Осылайша білімін көтере жүріп, жаңа өмір жолына түсе бастайды. Сол жылдың күз айының аяғында жас алғыр жігіттің қабілетін байқаған Түркістан Халық ағарту Комиссариаты Сұлтанбекті Самарқанд қаласына аттандырып, сонда қазақ мектептерін ашу үшін ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуді тапсырады. Ол жұмыстарды ойдағыдай атқарып, қазақ мектебін ашып, 1920-1921оқу жылының аяғына дейін сонда қызмет атқарады.

Садықбеков өмірінің осы кезеңдері жайлы мәліметтерді Кеңестік Қазақстандағы ең беделді басылым санатындағы «Ақ жол» газетінен де кездестірдік. Жалпы Сұлтанбектің шығармашылығы туралы сөз қозғағанда оның осы газеттің белді тілшісі болғанын да айта кеткен дұрыс. Себебі біздіңше «Ақ жолдың» ұлттық мүддеден айнымай, жұрт жоқшысына, шындық шырақшысына айналуына оның да қосқан үлесін байқауға болады. Бұған қайраткердің «Ақ жол» беттеріндегі маңызы әлі де жоғалмаған мақалаларын бір сүзіп шыққансын-ақ көз жеткізіп отырмыз. Әсілі қиырдағы Самарқанда жүріп-ақ, ел хабарын бұрмаламай, бұлтаққа салмай шынайы жеткізе білу Садықбековке тән бе дейміз. Өйткені стилі бөлек, мақамы ерекше. Кейде тауып, бәзбірде қауып айтатын қаламгердің көбінде мәселенің тігісін жатқыза жұқалап жеткізіп отырғанын оқығанда ризашылдық сезімде боласыз. Қалам құдыреті деген осы болса керек. Көлемі шағын мақаласымен-ақ көлдей бетте көсілуге болатын мәселені шашауын шығармай жұп-жұмыр күйінде оқырманға ұсына қояды. Ащы сарказмының, өткір әжуасының астарынан жергілікті биліктің қара халықтан қатты алшақтап кеткенін аңғару да ойлы оқырманға қиынға соқпайды.

Қараңыз. «Самарқандта қазақ мектебі» мақаласында ол Самарқанд облысындағы Достонов деген станцияда облыстық халық ағарту бөлімі қазақ, орыс балалары үшін жүз балалық

ортақшылдық мектебін ашқанын қуана құптай отырып, орыс балалары бұзықтық қылып, білім ордасынан басы бүтін шығарылғасын 50-ге тарта қазақ балалары қалған таза қазақ мектебінің жай-күйін ашық айтып, он сайманынан бір сайманы жоқ, әрі қызметшілері де аз, оқу құралдары дегенді атымен көрмеген мектептің болашағына алаңдайды.

«11 майда Самарқаннан халық ағарту бөлімінің бастығы Рахманбердиев шықты. Бұлар мектепті көргеннен кейін «онда сарт пен қазақтың баласын қосып оқытуы керек» деді. Біз «қосып оқытуға болмайды, өйткені арада тіл айырмасы бар» дедік. Ақырында айтқанымызды тыңдамай тілінің арасында айырма жоқ деп өзі білмей, білгеннің тілін алмай, мектептеріңді Самарханд қаласының ішіне апарып өзбек мектебіне қосамыз яки осы жерге өзбек баласын әкеп қосамыз хәм мектептерінің қызметшілері аз екен. Мынау оқушыларыңның ішінде ересек балалар бар екен. Бұлар үлкейіп кетіпті. Енді бұлар оқушылықтан шығады. Мектепке жұмыскер болады деді. Сөйтіп 16-ға жетер жетпес баланы жазып алып кетті» [3], - деп Самарханд үйезінің халық ағарту бөліміне елдің наласын қаз-қалпында жеткізіп, қазаққа рахымы жоқ Рахманбердиев секілділердің көппен кенеспей, өзімбілермендікке салынуының салдары ауыр болатындығын ескертумен бірге, мұндай жергілікті халықтың жағдайынан бейхабар басшының халықты ағартпақ түгіл қарайтып жіберуі де мүмкін екендігін алға тарта отырып, тиісті шара қолдануды талап етеді. Сонымен қатар бұлтарпас фактілерді де жайып салады. Шындығында сол кезде Самарханд облысында бірнеше болыс қазақ тіршілік кеше тұра бір қазақ мектебі ашылмаған болатын. «Қазақ мұғалімдері жоқ» деген жалтарма жауапқа да өз уәжін дәлелді түрде жеткізген қайраткер ат төбеліндей жалғыз қазақ мектебін көп көріп, өзбек мектебіне қосып, аралас мектепке айналдыруға шама-шарқынша қарсы шығады. Халық ағарту мекемелерінің мәселені басты назарда ұстауын сұрайды. Жалпы қашанда жұрт қамын ойлап, ел тұрмысын түзеуде туралығынан танып көрмеген Сұлтанбектің Самарханд халқының «жанайқайын» жоғары органдарға «төртінші биліктің» атынан еш боямасыз жеткізе білуі де оның беделді басылымның белді тілшісіне айналуына септігін тигізген басты фактор деуге болатын сияқты.

Ал кейіннен Шымкент қаласына қайта оралып, Сырдария губерниялық педагогикалық техникумында тәрбиеші болып бір жыл қызмет істейді. 1923 жылы «Ахмет» атындағы (қазіргі Қ.Сыпатаев мектебі) мектепті ұйымдастыру жұмысына атсалысып, сол мектепте оқытушы болады. Өзіне тапсырылған жауапты жұмыстарды тиянақты орындай жүріп 1924-1925 жылдары Шымкент уездік білім беру бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарса, 1925 жылы Сырдария губерниялық оқу бөлімін басқарады. 1925 жылы маусым айынан жоғарыда аталған «Ахмет» атындағы мектепте мұғалімдік қызметпен бірге Сырдария губкомының педагогикалық қайталау курстарының меңгерушісі болады. Осы жылдарда оның жолы Оңтүстіктің белгілі тұлғалары қатарында білім саласын өрге сүйреуде өлшеусіз үлес қосқан Сейілбек Үсеновпен, Тәңірберген Отарбаевпен, Жүсіпбек Аймауытовпен, Мұса Мылтықбеумен түйісті әрі рухани байланыста болды деп нық сеніммен айта аламыз.

Тарқата айтсақ, жиырмасыншы жылдардың орта шенінде С.Садықбековтың ұйымдастырушылық, басшылық қабілеті танылып, қызмет сатысымен бірте-бірте жоғарылай бастайды. 1926 жылы Шымкент педтехникумын басқара отырып, әдебиетіміздің алыптарының бірі Ж.Аймауытовпен қызметтес болады. Қазақстандық бірқатар ғалымдар Жүсіпбек Аймауытов Шымкент педтехникумын сол жылдары басқарған дейді.

Бір айта кетерлігі, ұстаздық міндетін мінсіз атқарған Жүсіпбек Сейілбек және Сұлтанбек сияқты «Ақ жол» басылымының редколлегия мүшелігіне де еніп, қаламгерлігін де қатар ала жүріп, көптеген конференцияларда баяндама жасап отырған. Ал қызмет бабымен Шымкент қаласына ауыстырылғанда да ең алдымен Аймауытовтың кәсібилілігі мен тәжірибесі, ұйымдастырушылық қабілеті мен аса зор қаламгерлік қуатты қатты ескерілгенге ұқсайды. Өйткенмен ол, біздің пайымдауымызша, 1926 жылы Шымкент педтехникумын басқармаған. Бұлай деуімізге Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатынан табылған тың дерек-дәйектер негіз болып отыр. Өйткені осы педтехникумдағы Жүсіпбектің қызметкер ретіндегі жеке іс парағында оның мұғалім болғандығы анық көрсетілсе, осы педтехникум директоры С.Садықбековтың қолы қойылған ұжымның жалпы тізімінде Руснак, Жиенбаев, Байдоқ, Исаев, Афанасьев. Абрамов секілді 14 педагогтың ішінде педагогика пәнінің мұғалімі ретінде Жүсіпбектің де аты аталады [4]. Олай болса әдепкіде Аймауытов пән мұғалімі болып қызмет істеп, іскерлігінің арқасында бір-екі жылдың бедерінде басшылық қызметке қол жеткізген деген пікірдің жаны бар сияқты. Өйткені осы мұрағаттан алынған 1926 жылдың шілдесі көрсетілген тағы бір құжатта педтехникум директоры ретінде Сейілбек Үсеновтің қолы тұр.

Осы жылы С.Үсенов Шымкент қаласындағы Ахмет атындағы жеті жылдық мектептің (қазіргі Қ.Спатаев атындағы мектеп) директоры болып ауысып кеткеннен кейін педтехникумды Сұлтанбек Садықбеков басқарған көрінеді. 1926 жылдың 26 қазанында толтырылған мұрағаттық деректе Ж.Аймауытов тағы да мұғалім ретінде көрсетілген. Алайда Сырдария губерниясының халыққа білім беру бөлімі 1927 жылдың қыркүйегінде С.Садықбековты ұжымдағы моральдық-психологиялық ахуалды өз бақылауында ұстай алмағандығы және бюджет қаржысын тиімді жұмсауда елеулі кемшіліктерге жол беріп алғаны үшін қызметіне лайықсыз деп табады. Оның орынбасары Шеменовтің де қызметтік лауазымы қатардағы мұғалімдік деңгейіне төмендетіледі.

Өз әріптестерімен тығыз қарым-қатынас орната алмаған Шеменов губерниялық халық ағарту бөлімінен сан мәрте ескерту алып, нәтижесінде қызметінен шеттетіледі. Ол тіпті кезінде осы халық ағарту бөлімінде жұмыс жүргізген жылдарында да оқытушылар арасындағы кикілжіндерге жиі араласып, методист қызметімен де хош айтысқан болатын. Осы кезеңде Шемелевтің сойылын соғушылардың бірі болды деп келінген Байдюк бұл жалған ақпараттың негізсіздігі дәлелденген соң өз жұмыс орнында қалса, Жиёмбетов педтехникумнан өз өтініші бойынша қол үзеді. Алайда бұл құжатта Ж.Аймауытов жайында тек дұрыс пікірлер айтылып, оның ұстаздық қызметіне оң бағалар беріліпті [5].

Осы дерекке қарап отырып-ақ Ж.Аймауытовтың С. Садықбековпен де, С. Үсеновпен де әріптестік тығыз қарым-қатынаста болғанын, шығармашылық байланысын да үзбегенін аңғару қиын емес.

Ал 1927 жылы 23 жасар қайратты да жігерлі азамат бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының мүшесі болып қабылданады да, одан кейінгі қызметтері бірінғай партиялық - кеңестік қызметтер жүйесімен тікелей байланысты болады. Яғни 1928-1929 жылдары Сырдария облыстық партия комитетінің техникалық хатшысы, 1930 жылы Шуда Мойынқұм аудандық атқару комитетінің төрағасы, 1931-1932 жылдары сол кездегі Қарағанды облысы Еңбекшілдер аудандық атқару комитетінің төрағасы, 1933 жылы Шучьеде «ҚазАлтын» трестінің басқарушысының көмекшісі, 1934-1935 жылдары Солтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің хатшысы, ал 1936 жылдың наурыз айынан 1937 жылдың маусым айына дейін ҚазАССР Оқу-ағарту Халық комиссариатында үлкендерге арналған мектеп басқармасының басшысы қызметінде болады. Оқу-ағарту саласымен жақсы таныс С.Садықбеков жағдайды өз көзімен көріп, үлкендерге арналған мектеп жүйесін дамыту, оқуға қажетті құралдармен қамтамасыз ету, мұғалімдердің білімін жетілдіру мәселелеріне үлкен көңіл бөледі. Жоғарыда айтылған»Ақ жолда» бірқатар мақалалар жариялады.

Солардың бірі - «Ақ жолдың» 1925 жылғы 18 наурызда жарық көрген «Халық ағарту ісі туралы» мақаласы. Осы елеулі еңбегінде ол сала маманы ретінде ұзын саны 23-сауалға жауап қатып, біріншіден, отырықшылыққа бейімделмеген елдің ынғайына жығылып уақытша болса да жұртпен бірге көшіп қонып жүре беретін көшпелі мектеп ашуды; сол мектептерде тәжірибелі білікті мұғалімдер жоқтықтан, әзірше комплекті оқытуды қоя тұруды; ел арасынан ашылған әрбір мектепті мәдениет ордасына айналдыруды; қолда бар институт, педагогика техникумдары жанынан жылдық тез мұғалім даярлайтын өзгеше курс ашуды; қазақ университетін құруды ұсына отырып, оқытушы атаулының тұрмысы оңалмай отырғанын тілге тиек етіп, өз ойын былайша түйіндейді:

«...Оқытушылар қызмет ақысы былай еткенде оңалады: Хүкіметтің де һәм жергілікті бюджеттің де түсімінен пайдалану керек. Жыл басында хүкіметтен берілетін ақша санын біліп, бірсыпыра мектепті соған шақтап қаратып оны жергілікті бюджеттен бүтіндей шығарып қою керек.

Бір жылға есептеп бөлгенде бұл екі бюджеттен де сыбаға тимей, ақша жетпей қалатын мектептерді жыл басынан қамданып ел мойнына арнап болса да өлтірмес әрекетін істеп қою керек.

Қаржысыз оқытушы ілгері баспайды. Бұған дәлел керексіз. Мектеп үйлерін осы күндері жерге орналастыру жұмысы бітіп, қыстақ болуға бет берген ел жиі жерлерден салу керек.

Ел күшімен болмаса әзір хүкімет күшімен мектеп салуғаүміт жоқ-ау[6].

Былайша айтқанда, ол тұрмысқа қажеттінің бәрі қат болып, оқудың да екінің бірінің маңдайына жазылмай, табысынан гөрі шығысы, жетістігінен гөрі жеңілісі көп болып тұрған саланың басына есті басшы келмей саланың сауықпайтынын ұқтырып, білім саласына бейсауат жандарды жақындатпау керектігін де астарлап айта келе оқытушылар жағдайын жақсартпай зерделі ұрпақ тәрбиелеп шығарудың қиынға соғатынын айтады.

Одан бөлек жас тілші «Жылыбұлақ болысында партияшылық ісінің күшеюі», «Азық жиюшылардың қиянаты», «Баспасөз ісіне өзгеше зер салу керек», «Складшының қиянаты»,

«Шолақ арық» мақалаларында да өзекті мәселелерді көтеріп, қоғам талқысына салады.

Анығы сол, Садықбеков те сол кеңестік солақай саясаттың қырына ілініп, саяси қуғын-сүргін құрбанына айналды. Бүгінде, осы уақытқа дейін жарыққа шықпай, белгісіз жатқан құжаттар мен архив деректерін пайдалану арқылы сонау 30-жылдардың ащы шындығына барынша көз жеткізе түскендей боламыз.

1937-1938 жылдардағы Үлкен террор тек Кеңес одағын ғана шарпыған жоқ, бүкіл қазақ халқына жасалған нағыз қасірет болды. Белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Тілеу Көлбаев осы зобалаң жөнінде былай дейді: «Басында 1935 жылы партия мүшелерінің есебін дұрыстау, сонымен партияны жат элементтерден тазарту мақсатымен басталған жұмыс қыза-қыза келе 1936-1938 жылдары қып-қызыл қырғынға айналды. Жаппай ату, репрессиялау 1938 жылы ақпанның ортасынан наурыздың ортасына дейінгі бір ай ішінде жүрді. Он күннің ішінде бүтіндей Қазақстанның үкіметін атып тастады, сол кезде Жоғары Кеңестің төрағасы болып сайланған Ұ.Құлымбетовті, Орталық партия комитетінің бес хатшысын, төрт меңгерушісін, бюро мүшелері түгел, Жоғары Кеңес төрағасының орынбасарларын, Госпланның төрағасын, бірқатар министрлерді атып тастап, олардың 19-ының ғана аты-жөнін жариялады» [7].

1938 жылы 25 ақпанда Қазақ Республикасының белді қайраткерлері Т.Жүргенов, Ж.Садуақасов, С.Мендешов, С.Есқараев, Қ.Жұбанов, І.Құрамысов, Қ.Сарымолдаев, С.Сейфуллин, Ғ.Тоғжанов, Қ.Таштитов бар, барлығы 39 қайраткер атылған болатын. Солардың ішінде Сұлтанбек Садықбеков те бар еді. Сол кезеңнің шынайы шындығын, бет-бейнесіне архив деректері арқылы тағы бір шолып шығатын болсақ, Сұлтанбек Садықбековтің тағдыр-талайы аласапыран кезеңнің жазықсыз құрбанына айналған басқа да ұлы зиялыларының тағдырымен ұқсас болғанына, тіпті өзара байланысып жатқанына көз жеткізу қиын емес. Сол баяғы «Контрреволюциялық қызметтері үшін», «Кеңес өкіметіне қарсы әрекет жасаушылар» т.б. айыптаулар.

Жалпы С.Садықбековтың өмір жолы, қоғамдық мемлекеттік қызметтері сол Қазақстандағы орын алған қоғамдық-саяси үдерістермен тығыз байланысты болды. Алғашқыда байдың баласы, қоғамға жат элемент, партия қатарына қабылданғанда шығу тегін жасырды. «Алашордашылармен байланыста болып, оларды идеялық жағынан қолдау көрсеткен деген айыптауларға» ұшырады. Мәселен, 1935 жылы қараша айында Петропавл қалалық партия комитетіне әулетінің шығу тегі жөніндегі берген түсініктемесінде былай дейді:

«Менің әкемнің әкесі Садықбек, естуімше 1880 жылға дейін ірі байлардың қатарында болған. Оның 1000 жуық ұсақ малдары және 200 бас ірі қара малы болған. Әкем Бек 1916 жылға дейін ауқатты болғаны рас, бір жалдамалы жұмыскері (оның өзі туысы болған және бірге тұрған), 4 отбасынан барлығы 24 жан болған. Олардың 600-ге дейін ұсақ малы (қой, ешкі) және де 30 бас ірі қара (жылқы, түйе) болған. 1916 жылы «жұт» кезінде барлық малынан айырылып, бірден кедейге айналып, 20 шақты бас ұсақ мал және бір түйе, бір аты ғана қалды. Сол кезден бастап біздің отбасымыздағы жұмысқа жарамды мүшелері: ағайынды Әлтай, Пазылбек, Омарбек, Зиябек, Байжан, Асанбек, Қойбағар - барлығы әйелдерімен жұмысқа жегілген болатын. Олар жазда уақытша астық жинаумен, қыс айларында Қызылқұмда сексеуіл дайындаумен айналысып жан бақты. Әкемнің жасы 85-ге болғандықтан, жұмысқа жарамсыз болды, ортаншы ағам Зиябек шаңырақ иесі болып қалды. Менің анам бұрыннан кедей қызы еді. Ата-анам және бауырларымының ешқайсысы сайлау құқығынан айырылған емес, еңбекші шаруа қатарында болды.

1931 жылы асыра сілтеу кезінде рушылдықтың кесірінен, жеке бас араздық орын алып, колхозда бір-бірімен есеп айырысудан кейін ағам Пазылбек және әкем Бек колхоздан заңсыз шығарылған болатын. Артынша бай-қулақ деп жер аударылды. Біршама уақыттан соң ҚазАСР ОАК-тың арнайы келген тексеруінен кейін бұл әрекеттер дұрыс емес деп табылып, Пазылбек және Бек Садықбековтердің құқықтары қалпына келтіріліп, қайта колхоз мүшелігіне қабылданды. 1933 жылы өмірбаянымды толтыру кезінде қателікке жол бергенім рас, әкемді орташа шаруа деп жазғанымды мойындаймын. Бірақ шындықты әдейі жасырайын деген ой менде мүлде болған жоқ. Жалпы мен шыққан тегімді жасырған емеспін. Партия қатарына өтер кезде де, тексеру кезінде де шындық жағында болдым. Ол жөнінде жауапты қызметтерде жүрген кезімде Крайкомды да, Қаз ОАК-ті де ескертіп отырдым» [8].

Дегенмен 1937 жылы сталиндік «қанды құйын» шамадан тыс өршіп, өзінің ең сорақы шарықтау шегіне жетіп, Сұлтанбек Садықбековтей ірі азаматты да қанды құрығына іліп әкетті. 1937 жылы 25 маусымда ол тұтқынға алынып, 1938 жылы 25 ақпанда Алматы қаласында атылды. Оған «1925 жылдан бастап Қазақстанда әрекет еткен буржуазияшыл -ұлтшыл, террористік және

контрреволюциялық ұйымның белсенді мүшесі болды, ұйым басшылары С.Қожановпен, Т.Рысқұловпен, Н.Нұрмақовпен, С.Есқараевпен, Т.Жүргеновпен және И.Тоқтыбаевпен бірігіп, байланыс жасай отырып, кеңес билігін құлатып, Қазақстанды КСРО-дан бөліп алуды көздеді және буржуазиялық қазақ мемлекетін құруға әрекет жасады» деген айыптар қойылды. Сонымен бірге «1929-1930 жылдары Сарысу, Созақ, Қызылқұм, Шу аудандарында орын алған көтерілістерді тікелей ұйымдастыруға атсалысты» деген де айып тағылды.

Тек 1958 жылы 14 мамырда КСРО Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясының шешімімен қылмыстық іс тоқтатылып, С.Садықбековтің біржолата ақталғаны жөнінде мәлімет берілген.

Қорытынды. Сұлтанбек Садықбековтің аз жасаған ғұмырында (бар-жоғы 34 жас) өз өлкесінде атқарған қызметі ұшан-теңіз, елімізді түлетуге келгенде де еш аянып қалмаған, Шымкенттің шамшырағын жағып, өңірді дамытуға өз үлесін қосқан қайраткердің өнегеге толы өмір жолын бүгінгі ұрпақтың да білгені парыз. Себебі әлі күнге дейін оның есімі мүлдем аталмай келеді. Оның өмірі мен елі үшін атқарған қызметі тіптен ескерусіз қалған. Біздің мақсатымыз – ұмыт бола бастаған осындай тұлғаларымызды дәріптеп, кейінгі жастарға жеткізу. Оның Алаш зиялыларымен тығыз қарым-қатынасын зерттеу болашақтағы мәселелердің бірі болар деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Алматы қаласы ішкі істер департаментінің арнайы мемлекеттік архиві; №11020 тергеу ісі, 72-78пп.
- 2 Шүкірбеков Б. Мен жүрген жол. Алматы. «Қасиет». 2010.23-24 бб.
- 3 «Ақжол», №71, сенбі, 25 июнь, 1921 жыл.
- 4 Оңтүстік Қазақстан Орталық мемлекеттік мұрағаты (ОҚММ) 147-қор, 1-тізбе. 8-іс, 83 п.
- 5 ОҚММ 147-қор, 3-тізбе. 44-іс, 135 п.
- 6 «Ақжол», №550, жексенбі, 18 март, 1925 жыл
- 7 Көлбаев Т. Ана тілі, 2011 жыл, 20-21 қазан.
- 8 Алматы ішкі істер департаментінің арнайы мемлекеттік архиві, №11020 тергеу ісі, 86-87пп.

Аннотация: В статье были предложены исследования по выявлению политических репрессированных и остававшихся «врагами народа», имена которых не были доведены до страны и соответственно не пропагандировались. Одна из крупнейших личностей, которая до сих пор не получает достойной исторической оценки - Садықбеков Султанбек (1904-1938). Жизненный путь С. Садықбекова - общественные государственные службы были тесно связаны с общественно-политическими процессами, происходившими в Казахстане. Сначала он сын богатого, асоциальный элемент. Он подвергся обвинениям в том, что: «поддерживал связь с алашординцами и поддерживал их идейно». В 1937 году сталинский террор разгорелся, достиг своего апогея, Султанбек Садықбеков арестован 25 июня 1937 года и расстрелян 25 февраля 1938 года в Алматы.

Ключевые слова: Султанбек Садықбеков, общественно-политический деятель, реабилитация

Abstract: In the article, studies were presented to determine whether political rights are repressed and remain "enemies of the people", their spiritual heritage is not revealed, their names are not brought to the country, and they are not properly promoted. Sultanbekbek Sadykbekov (1904-1938) is one of the largest figures who has not yet received a worthy historical assessment. S. Sadykbekov's life path and public public services were closely connected with the socio-political processes that took place in Kazakhstan. At first, the child of the rich, an anti-social element. He was subjected to "accusations that he was in contact with the alashordists and supported them ideologically." In 1937, the Stalinist "blood vortex" escalated excessively, reaching its most terrible climax, and Sultanbek Sadykbekov was hanged in a bloodbath, arrested on June 25, 1937, and shot on February 25, 1938 in Almaty.

Keywords: Sultanbek Sadykbekov, public and political figure, rehabilitation

ӘОЖ: 92.18

Әлібек С.Н.

тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДА» БОЛҒАН

ОҢТҮСТІКҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ТАҒДЫРЫ

Түйін: Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскен оңтүстікқазақстандықтардың сұмдық қорлық пен азапты бастан кешкендігін архив деректері айғақтай түсуде. Кеңестік идеология тұсында «Түркістан легионының» құрылуы М. Шоқайдың атымен байланыстырылып баяндалатын еді[3]. Бұл пікір бүгінгі күнге дейін қолданылып келеді. Алайда бұл легионның 1942 жылы шілде айында құрылғанын ескеретін болсақ, онда ондай пікірдің тарихи шындыққа сәйкес келмейтіндігіне көз жеткіземіз. Түркістандық тұтқындарға көмек қолын созып, олардың тірі қалуы үшін күрескен Мұстафа Шоқайдың терең гуманистік қадамын әр саққа жүгіртуге ешбір негіз жоқ.

«Түркістан легионы» мүшелерінің тағдыры әртүрлі, бір бөлігі Қызыл Армия жағына өтер кезінде фашистермен қақтығыста өлім құшты. Келесі бөлігі Қызыл Армия құрамына кірді[4]. Соғыс аяқталған соң әскери тұтқындардың басым бөлігі елге қайтып оралды. Кеңестік билік оларға кешірім берілетініне уәде берді. Бірақ бұл уәде жалған болып шықты. «Түркістан легионы» мүшелері жазаға тартылып, сталиндік лагерьлерге тоғытылды. Ендігі жерде ХХ ғасырдың жазықсыз жапа шеккен саяси тұтқындарын ақтайтын мезгіл жетті. Өйткені, бүгінгі ұрпақ, Отан үшін от кешкен жауынгерлердің туған-туыстары, жақындары мен бауырлары олардың тағдыр-тарихы туралы танып-білуі тиіс.

Кілт сөздер: «Түркістан легионы», оңтүстікқазақстандық әскери тұтқындар, екінші дүниежүзілік соғыс, сталиндік лагерьлер, ақтау жұмыстары

Адамзат тарихындағы ең үлкен қасірет әкелген екінші дүние жүзілік жойқын соғыс қазақ халқының тағдырына да үлкен әсерін тигізді.

Соғыстың алғашқы күндерінде-ақ майданға елімізден көп адам алынып, бір миллион екі жүз мың ұл мен қыз ұрыс даласына аттанды. Миллиондаған қазақстандықтар тылда жұмыс істеп, майдан үшін барын аямады.

Осы соғыстан 600 мыңнан аса жерлестеріміз өз еліне қайтпады, олардың біразы тұтқынға түссе, көпшілігі майдан даласында қаза тапты [1].

Соғыстың қасіретті беттерінің бірі - тұтқындар мәселесі. Неміс зерттеушілерінің мәліметтерінде Кеңес әскерлері қатарынан 5 млн. 270 мың адам тұтқынға түскені айтылады.

Тек 1942 жылдың ақпанына дейін немістерге тұтқынға түскен Кеңес әскерлерінің саны 3.9 млн. адамға жетті, солардың 2.8 млны қырылып қалды.

Бірақ Кеңес өкіметінің тарапынан ұстанған қағида бойынша, яғни «Бізде әскери тұтқындар жоқ, сатқындар бар» деген ұстаным миллиондаған тұтқындардың тағдырына ауыр зардабын тигізді[2].

Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскен оңтүстікқазақстандықтардың сұмдық қорлық пен азапты бастан кешкендігін архив деректері айғақтай түсуде.

Кеңестік идеология тұсында «Түркістан легионының» құрылуы М. Шоқайдың атымен байланыстырылып баяндалатын еді[3]. Бұл пікір бүгінгі күнге дейін қолданылып келеді. Алайда бұл легионның 1942 жылы шілде айында құрылғанын ескеретін болсақ, онда ондай пікірдің тарихи шындыққа сәйкес келмейтіндігіне көз жеткіземіз. Түркістандық тұтқындарға көмек қолын созып, олардың тірі қалуы үшін күрескен Мұстафа Шоқайдың терең гуманистік қадамын әр саққа жүгіртуге ешбір негіз жоқ.

«Түркістан легионы» мүшелерінің тағдыры әртүрлі, бір бөлігі Қызыл Армия жағына өтер кезінде фашистермен қақтығыста өлім құшты. Келесі бөлігі Қызыл Армия құрамына кірді[4]. Соғыс аяқталған соң әскери тұтқындардың басым бөлігі елге қайтып оралды. Кеңестік билік оларға кешірім берілетініне уәде берді. Бірақ бұл уәде жалған болып шықты. «Түркістан легионы» мүшелері жазаға тартылып, сталиндік лагерьлерге тоғытылды. Ендігі жерде ХХ ғасырдың жазықсыз жапа шеккен саяси тұтқындарын ақтайтын мезгіл жетті. Өйткені, бүгінгі ұрпақ, Отан үшін от кешкен жауынгерлердің туған-туыстары, жақындары мен бауырлары олардың тағдыр-

тарихы туралы танып-білуі тиіс.

Өткен жылғы 24 қарашада Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлыққа қол қойды. Бұл бағыттағы сең бұзылып, жазықсыз жапа шеккен отандастарды толық ақтау үшін еліміздің әр өңірінде комиссиялар құрылды. Оңтүстік өңіріндегі жұмысшы топ мүшесі ретінде біз де мұрағат қорларында елеусіз қалып қойған «Түркістан легионы» қатарында болған оңтүстікқазақстандықтардың аянышты тағдырына қатысты құнды құжаттарды мұқият зерделей отырып, шындықтың шырағы сөнбейтініне көз жеткізгендей болдық.

Бүгінгі күні Шымкент қаласы полиция департаментінің арнайы мемлекеттік мұрағатында Түркістан облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарға қатысты істердің жалпы саны 17 мың 231 сақтау бірлігін құрап отыр екен. Солардың ішінде «ақталмаған азаматтардың мұрағаттық қылмыстық істері» қорының жалпы саны – 563. Оның көпшілігі әскери тұтқындар[5]. Солардың ішінде «Түркістан легионында» болған оңтүстікқазақстандықтар да баршылық екені анықталуда. Ендеше сол жат жерде жау қолында қалып, қапастан құтылса да қасірет шеккен қандастардың бірқатарының талайлы тағдырына тереңірек үңіліп көрейік.

Сондай соғыс тұтқынының бірі – 1917 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Шәуілдір ауданы «Қызыл Түркістан» ұжымшарына қарасты №24 ауылда туған Рысбеков Дәурен болатын. Ұлты қазақ, аяқталмаған жоғары білімі бар азамат[6].

1942 жылдың қаңтарында Қызыл Әскер қатарынан алынып, сол жылдың шілдесінде жау қолына түседі. Бір жылдай өлім лагерьлеріндегі азапты айларын артқа тастап, амалсыз 1943 жылы сәуірде «Түркістан легионы» қатарына қосылады. 2-батареяның жауынгері бола жүріп, кіші командирлер дайындайтын мектепке жіберілгенімен, денсаулығы сыр беріп, дәрісін аяқтай алмапты. Ал осы №2839 іс бойынша түзілген айыптау қорытындысында 25 жылға сотты болған жауынгердің 1949 жылы 15 қазанда өз ауылындағы орта мектепте мұғалім болып жүрген жерінде тұтқынға алынғандығы жазылады. Тағылған айып - 1943 жылы 162 дивизия құрамында Италияда, кейіннен 2-батареямен бірге Югославиядағы партизан отрядтарын жоюға қатысқандығы, Одақтастарға қарсы ұрыс жүргізгендігі т.б. Тіпті табан астында Рысбеков Дәуреннің суретін жазбай танитын, онымен бірге Порт-сайда бірге болған белгісіз куәгер де табыла кетіп, тергеу хаттамасында «бұлтартпас шындықтың» бәрі айтылыпты. Яғни оқ пен оттың, үміт пен үрейдің ортасында жүріп, немістің қанды қасабын көзімен көрген, американдықтардың абақтысында да келер күннен қуаныш күткен Рысбеков кеңестік «қырағы көздердің» назарынан тыс қалмай, қуғынға ұшырайды.

Сондай-ақ 1919 жылы Жамбыл облысы Талас ауданында дүниеге келіп, ТүркВО-ның әскери трибуналы 1948 жылы 28 маусымда 25 жылға жаза кескен Арғымбай Құттыжолов та орта ғана білімі бар жан болыпты. Әскер қатарына да ертерек, 1939 жылдары алынған[7].

Тек КСРО Бас прокуратурасының қарсылығынан соң 1955 жылы 30 қарашада А.Құттыжоловқа қатысты қылмыстық істі қайта қараған КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясы оның американдық барлау қызметіне жұмыс жасағандағы нақтылы айғақтардың жоқтығынан дәлелденбегендігін қаперге алып, жаза мерзімін 10 жылға дейін қысқартады да, көп ұзамай рақымшылыққа ілініп, елге оралады.

Дегенмен Арғынбайдың толық ақталсам деген арманы орындалмады. Сот оның 1941 жылы қыркүйекте әскери тұтқындар лагерінде аудармашы әрі батальон командирінің орынбасары қызметін атқарғандығын, 1942 жылы диверсиялық-барлау мектебінен өтіп, «Бранденбург – 800» атты арнайы полк құрамында Кеңес әскеріне қарсы Моздок қаласы маңындағы ұрыстарға қатысқан тұста жаралы болғанын да бұлтартпас құжаттармен қаттап көрсетіп, сан мәрте жолдаған өтінішін қабылдамай, «ақтауға жатпайды» деген шешімге тоқтайды.

Ал 1943 жылы «Түркістан легионы» қатарын толықтырған сарбаз негізінен құрылыс жұмыстарын жүргізетін жұмысшы батальоны құрамында болады.

Біздіңше әр құжаттың, әр тергеу хаттамасының артында сарсаңға түскен сарбаз тағдыры тұр. А.Құттыжолов та қу соғыс құтын қашырып, тағдыры қайда айдаса, қаңбақтай сонда дөңгелеген алапат соғыстың көп құрбанының бірі. Тіпті әділет генерал-майоры Е.Варскойдың қолы қойылған бір құжатта оның кескілескен шайқастарға көп қатыспағандығы, бір жылдай жау жағында тек қара жұмысқа жегілгендігі, «американдық барлау қызметінен байланысы бар» деген қауесеттің де шындыққа жанаспайтындығы күн өткен сайын көзге ұрып, қайта жауынгердің өз атамекенінде қоғамдық жұмыстарға белсене араласып жүргендігі анық жазылыпты.

А.Құттыжоловтың қылаудай да кінәсі жоқ дей алмаспыз, дегенмен оның өз қолымен жазылған өтінішіне, тергеу сұрақ-жауаптарына жігі үңілгеніміз жөн болады.

Айталық «Отаны үшін отқа түскен сарбаз соңғы оқты өзіне сақтайды. Сіз неге олай етпедіңіз?» деген сұраққа: «Қиян-кескі ұрыста оғым бітіп қалды. Оның үстіне ауыр жараландым. Тіпті соңғы оқты сақтаған күннің өзінде, біреу де болса азая берсін деп оны өзіме емес, жауға атар едім», - деп ызалана жауап қатыпты. «Ал онда «Түркістан легионы» қатарына кіруге неліктен келісім бердіңіз?» деген құйтырқы сауалға да салмақпен: «Легионға кіресің бе, кірмейсің бе?» деп фашистер бізден сұрап жатпады. Топ-тобымызбен дүркірете қуып, легионға тықты да жіберді. Қарсыласқанның қанын төкті, жауап қайтарғанның желкесін үзді. Сондықтан легионға кіруге ешкім де қарсы болған жоқ, ешкім де келісім берген жоқ. Бәрін де бір-ақ үміт әлдиледі, бір-ақ үміт алға жетеледі. Мен ғана емес, бәріміздің де басты мақсатымыз - бостандыққа ұмтылу, бақытты сәтті сабырмен тосып, майдан шебіне жақындағанда өзімізге өту, ол болмаса ебін тауып партизан отрядтарына қосылу болды.

Мен 1939 жылдан Қызыл Әскер қатарындамын. Сұрапыл соғыс басталған күні біздің рота Румыния шекарасында, Прут өзенінің жағасында еді.

1941 жылы 23 маусымда ұрысқа кірдік. Бізге қарсы неміс әскерінен бөлек, румын цыгиндары (әскерлері) да шайқасты. Алайда күші басым болса да олар біздің 12-армияның тасқамал бекінісін бұзып-жарып өте алмады. Шамада маусымның орта шенінде бізге шегінуге бұйрық берілді. Сонда ғана біз майданның алдыңғы шебінен тым шалғай қалғанымызды түсіндік. Шегініп бара жатып та шеккен азабымыз аз болмады, адам шығыны да көп. Осылайша ұрыс сала жүріп, түгі қалмай қираған Каменецподольск қаласына табан тіредік. Взвод командирі – өзім. Мен басқарған әскери бөлімде айқай-шу шығарып үрейге берілгендер, үрке қашқандар болған емес. Бұйрықты бұлжытпай орындадық. Өз борышымызды адалдықпен атқардық. Бұл сөзімнің растығына аға лейтенант Верешак пен старшина Викерин кепіл бола алады. Шекараға жақын тұста тағы да көп жауынгерден айырылды. Топырақтары торқа болсын! Ашығын айтсам, Батыс Украина тұрғындарының біразы бізге қарсы күресіп, немістерге болысты. Оқ-дәріміз таусылса да итшілеп отырып Хотин селосына аяқ іліктіріп, Днестр жағалауына жеттік.

Жау ұшақтары өзеннен өтер көпірді күл-талқан етсе де жанқиярлықпен күрестік. Бораған оқтың астынан пулеметімді алып шыға бергенде қарсы алдымнан ақбоз атпен шоқыта шыға келген Верешактың: «...Қанды көйлек жолдасым Құттыжолов! Егер сарбаздың бәрі де сен секілді ұрыс жүргізе алса, фашистер бері қарай бір адым да аттай алмас еді», - деген сөзін мақтанышпен жеткізейін деген де ойым жоқ. Шеңгеліне алғандар шындыққа көз жеткізсін деп айтып отырмын. Верешак та жан алмай арпалысты. Ымырт үйіріле жау селоны түп-түгел қоршауға алып, бізді ығыстыра бастады. Осы Хотин селосында аяғымнан жараланып, тұтқынға түстім. 1941-1942 жылдары мені Румыниядағы «Будешт» лагерінде, содан соң Австриядағы Унтервальдерсдорф лагерьлерінде ұстады. 1944 жылы «Түркістан легионына» қосты. Бізді көзден таса қылмай, Батыс Германияның Ульме тауы маңайына орналастырды.

Негізінен біз жайлы айтылған алыпқашпа сөздің бәрі өтірік. Командирлеріміз де неміс унтерофицерлері мен фельдфебельдері болатын. Американдық әскерлердің төбесі көрінгесін немістер бізді тастап тып-тырақай қашты.

Құдай тілеуімізді берді. Одақтастармен көрісіп, қала ішін емін-еркін аралауға рұқсат алдық. Американдықтар да обалы не керек, бізге қиянат жасамады. Бәрімізді кеңес азаматтарына арналған лагерьлерге орналастырды. Бұл лагерьлердің немістің «тозақ» лагерінен қандай айырмашылығы барлығын өзіңіз де бағамдап отырған боларсыз. Содан Отанына оралғысы келгендер кері қайтып, қалғысы келгендер қалды. Елге табан тірегесін де мен Қызыл Армия сабында 1945-1947 жылдары Бреслау қаласында қалтқысыз қызмет еттім. Бреслау қаласындағы авторемонт зауытында жұмыс істеп, 1947 жылы Түлкібастағы асырап алған ата-анамның қолына келдім.

Басымнан өткен бақытсыздықтың бәрін бүге-шігесінде дейін ақтарыла айтқаныммен, тергеу барысында ешкім де менің зарыма құлақ түрген жоқ. Тергеуші де шекесінен қарап, шындықты тануға талпынбады. Оларға ақ адал адамды тыңдағаннан гөрі оны қисынсыз сұрақтармен тұйыққа тіреу, болмаған күнәға белшесінен батыру, сағын сындыру оңайырақ болған сияқты.

Тағы да қайталап айтайын, мен Отан алдындағы борышымды өтеуде арыма қылдай да дақ түсірген емеспін. Ия, 1955 жылы мені соттан босатты. Бірақ қапастан шыққанмен, жаным әлі

жарадан да, жаладан да арылған жоқ. Сондықтан, Отанымнан, мемлекетімнен мені ақтауын өтініп сұраймын. «Аққа Құдай жақ» деуші еді ғой. Осы жетпістен асып, қаусаған шағымда қиянат атаулыдан арылып, ары таза адам болып арғы дүниеге аттанғанымды артымдағы ұрпақтарым көрсе деймін. Біздің отбасынан 5 солдат майданға аттанды, бәріміз де ешкімнің ала жібін аттаған жоқпыз», - деп ақиқатын айтады.

Өле-өлгенше ақтығын алға тартып, жоғарыға арыз жолдаудан талмаған қария КСРО КП Бас хатшысы М.С.Горбачевқа жолдаған хатында да өз ісін қайта қарауды сұрап, былай дейді: «...Мені 1947 жылы Шымкент қаласында тұтқындады. Ісімді жүргізген тергеуші Касианов шындықты бұрмалап, қалай жазғысы келсе, солай жазды. Ойдан шығарылған жаланың бәрін бейкүнә басыма үйіп төкті. Бұрын да жазғанмын, 1942 жылы бізді Австрия астанасы Вена маңындағы Унтервальдерсдорф селосына жеткізіп, бүкіл түркітілдес халықтар өкілдерінен тараған солдаттарды моншаға апарды да Түркістан жұмысшы батальонын жасақтады. Біздің келісімімізді ешкім сұраған жоқ. Бас тартқаның басы кететіні белгілі болатын. Сол себепті көппен бірге мен де бұл тағдырдың жазуына үнсіз көндім. Бірақ тергеуші Касианов қисынға келмейтін айыптауларды қарша боратып: «...Сіз барлау-диверсиялық мектебінен өткен жасырын жансызсыз. Немістерге аудармашы болып қызмет еткеніңіз аздай, Америка мүддесі үшін де шпиондық жасадыңыз» деп ұрып соғып, күні-түні азаптап, қорқытып-үркітіп, хаттамаға қол қойдырып алды. Куәгерлермен көзбе-көз беттестіруді сұрағаныммен, рұқсат берілмеді. Құдай үшін ашығын айтайын, барлау мектебінде білім алған емеспін. Ондай опасыздыққа бару үш ұйықтасам түсіме де кірген емес. «Аудармашы болды» дегендері де ақылға сыймайды, бір ауыз немісше білмейтін ауыл баласы қалай аудармашы болады?! Ағылшын, американ барлау органдарымен де еш қатысым жоқ. Сондықтан Касиановтың қолдан түзген ісін түгелдей теріске шығаруларыңызды талап етемін.

Ия, 1942 жылы Түркістан жұмысшы батальонында болғанымды жоққа шығармаймын. Концлагерьде азапты өлімге душар болмау үшін осы жолды таңдағанымды айыптымын. Бұл сөзімді менімен бірге болған жолдастардың бәрі растай алады. Көбінің атын ұмыттым. Дегенмен, көкшетаулық Бижан есімді бауырым, фамилиясын ұмытып тұрмын, қостанайлық Бегімов Қаби, қарақалпақстандық Сәрсенбек бәріміз бірге болғанбыз. Сотта мен Түркістан жұмысшы батальонында болғанымды мойындағаныммен, басқалар жалған куәлік беріп, мені жазықсыз күйдірді. Сот менің ақтық сөзімді құлағына да ілмей, Касиановтың ақиқаттан ада, әділдіктен шет шешіміне жүгінді. Мен секілді қанша жанның мұндай сергелдеңге түскенін білмеймін. Білетінім, сол соттан бері 39 жыл өтсе де «сатқын» деген суық сөзден құтыла алмадым. Қайда барсам да «қоғамға қауіпті адам» ретінде шетқақпай көріп келемін.

Алайда өзбіреулер сияқты сағым сынып, қайратым кеміп, жасып қалған жоқпын. Қайта 30 жыл Никольский қаласындағы автобазада адал жұмыс істеп, көптеген Құрмет грамоталарын алдым, «Қаз КСР-ның үздік шофері» деген де атағым бар, еңбек ардагерімін. Қарапайым ғана кедей отбасынан шығып, 6 ұл-қызды асырап бағып, қайда жүрсем де Отанымға еңбек етсем деген ойда ғана болдым. Сондықтан Кеңес елінің басшысы ретінде көмек қолын созуыңызды сұраймын. Егер мені ақтауға болмайтын болса, тым құрыса мойныма ілінген жалған айыптау материалдарын жоққа шығарсаңыз екен».

Ал 1989 жылы 28 қарашада ол Түркістан соғыс комиссариаты прокуратурасына қайта арызданып, М.С.Горбачевтан келген «Сіздің Жоғарғы сотқа жазған арызыңызды біз Түркістан соғыс комиссариатына жібердік. Жауабын күтіңіз» деген тілдей қағазын да қоса тігіп, әділеттіліктен үміт үзбейді. Отан алдын ары таза екенін талай жылдан бері талмай айтумен келген ардагер өзі сияқты нақақтан-нақақ сотталғандардың да аз болмағанын айтады. Осынау хаттың соңында да ол Касианов сияқтылардың соғыс өртінен әуірімдеп аман шыққан жауынгерлерге жасаған қиянатын «1945-1947 жылдардағы репрессиялық әрекет» деп тануды талап етіп, жауап күтумен болады.

Сондықтан біз де «Түркістан легионы» туралы сөз еткенде негізінен айыпталушының хаттарына байыппен үңіліп, кеш те болса басы бұғаудан босамаған бауырларымызды ақтап алсақ, тарихымыздың бұл «ақтаңдағы» ашыла түсер еді. Әділет салтанат құрып, шерлі жылдардың шындығына көз жеткізер едік деп ойлаймыз.

Жалпы американдықтар арқылы Отанына оралып, көп ұзамай жазалауға ұшыраған жауынгерлер біздің өңірде де аз емес екен. Мәселен, РСФСР қылмыстық кодексінің 58 – 1-бабы «8»-тармағы бойынша «Отанына опасыздық жасады» деп Нұралы Қасымбеков, Қалшабек Құлбеков, Тұрсын Базарқұлов және Жанысбек Айдарбеков тұтқындалып, қылмыстық жазаға

тартылады[8]. Тағылған айып - сол баяғы соғыс жылдарында майданда жүріп, немістерге тұтқынға түсіп, әскери тұтқындар лагерінде болғандығы. Олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталатын болсақ:

1. Нұралы Қасымбеков, 1923 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылқұм ауданы, Куйбышев атындағы колхоздың тумасы. Қазақ, білімі 7 кластық, 1943 жылдан 1945 жылға дейін тұтқында болған, тұтқындалғанға дейін аталған колхозда бухгалтер (есепші) болып істеген.

2. Қалшабек Құлбеков, 1919 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Қаратас ауданы, Сембі ауылсоветіндегі «9 январь» колхозының тұрғыны. Қазақ, бастауыш мектептік қана білімі бар. 1941 жылдан 1945 жылға дейін жау қолында тұтқында болған.

3. Тұрсын Базарқұлов, 1920 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Бостандық ауданының Домалақ ауылсоветінің тумасы, қазақ, білімі орта, 1943 жылдан 1945 жылға дейін тұтқында болған.

4. Жанысбек Айдарбеков, 1922 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданы, Еңбек ауылсоветінің, «Қызылту» колхозының тумасы, қазақ, білімі орта, 1943 жылдан 1945 жылға дейін фашистерде тұтқында болған. Тұтқындалғанға дейін Шолаққорғанда тұрып, аға агроном ретінде қызмет атқарған.

Төртеуіне де РСФСР ҚК 58-1 бабының «б» тармағымен (1934 ж.ред.) және 51 баппен (1930 ж. редакция), үкім шығарылып, Н.Қасымбеков пен Т.Базарқұлов 15 жылға, Қ.Құлбеков пен Ж.Айдарбеков 10 жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберіліп, бас бостандығынан айырылады.

1955 жылы 18 қыркүйекте КСРО Жоғары Кеңесі соғыс кезінде немістерге жәрдемдескендерге амнистия жариялаған болатын. Соған байланысты жоғарыда аталған төртеуі де өздерін босату жөнінде Бас әскери прокуратураға бірнеше рет өтініш жазады. Бірақ олардың өтініштері қанағаттандырылмаған. Тергеу материалдарында олардың тұтқында бола жүріп, 1943 жылдан неміс әскеріне қызмет атқарғандығы атап көрсетілген. Мәселен Н.Қасымбеков 1943 жылдың қазан-желтоқсан айларында Люкенвальд (Германияда) барлау-диверсиялық мектебінде оқыған. Сонан соң немістер жасақтаған «Алаш» жазалаушы отрядының сапында болған. Осы құрамада жүріп итальян партизандарына қарсы шайқастарға қатысқан. 1945 жылы жараланып, неміс әскери ауруханасынан ем қабылдап шыққан соң, «Түркістан легионының» бір бөлімінде әскери міндетін атқарады. Соғыс бітісімен, оны американдықтар тұтқынға алады.

Қалшабек Құлбеков 1943 жылдың басында Франция жерінде «Түркістан легионында» болады. Сол жылдың желтоқсан айында ол да Люкенвальд барлау-диверсиялық мектебіне келіп, 1944 жылдың сәуір айына дейін сол жерде болады. Содан соң, «Алаш» отрядында қызмет атқарып, соғыстың аяғын Миландағы неміс комендатурасында қарсы алады.

1943 жылдың қыркүйек айында Т.Базарқұлов пен Ж.Айдарбеков те жоғарыда аталған барлау-диверсиялық мектебіне келіп жетеді. Оны бітірісімен олар да «Алаш» құрамасының сапына қосылады. Ол жерде соғыстың аяғына дейін болады. Ал, Ж.Айдарбеков «Алаш» құрамасында жүріп тәртіп бұзғаны үшін отрядтан шығарылып, соғыс аяқталғанша әскери тұтқындар лагерінде күнін өткізеді. Н.Қасымбеков тергеуде және кейіннен сотта берген жауабында алғашқыда барлау мектебінде, содан соң «Алаш» құрамасында өзімен бірге Базарқұловтың, Айдарбековтың т.б. болғанын айтады. «Түркістан легионында» жүріп, Регенеберг қаласынан 1945 жылдың сәуір айында бірнеше «легионерлермен» бірігіп, Мюнхен қаласына қашып барады. Себебі ол жерді американдықтардың әскері жаулап алған болатын. Сол жерде неміс әскерінің формасын шешіп тастап, американдықтардың орыс солдаттарына арнап құрған лагеріне барып паналайды.

Сол сияқты Ж.Айдарбеков өзінің 1947 жылы 6 сәуірде тергеуде берген жауабында: «1942 жылы 1 қаңтарда Кеңес әскер қатарына әскери міндетімді атқару үшін шақырылдым. Сол жылы сәуір айында 102-атқыштар дивизиясының сапында майданға аттандым», - дейді. Ал 1943 жылы сәуір айында жараланып, немістердің қолына тұтқынға түседі. Бір ай Харьков қаласында емделіп шыққан соң, Полтава қаласының маңындағы әскери тұтқындар лагеріне жіберіледі. Тағы бір аптадан соң, 100 шақты білімі бар, (7кластан төмен емес) қазақтар мен өзбектерді Люкенвальд қаласындағы «Офлаг-3» деген лагерьге ауыстырады. Ол жерде әскери киім беріліп, алғашқы әскери дайындықтан өтеді. Неміс офицерлерінен сабақ алып, айына 10-12 марка көлемінде ақшалай сыйлық та алып отырыпты. 1944 жылы Италияның Торино қаласында орналасқан жоғарыда айтылған «Алаш» ұлттық отрядының қатарына алынады. Сол жерде өзінің бұрынғы таныстары Қасымбековты, Базарқұловты кездестіреді. Бірақ 1944 жылы шілде айында тәртіп

бұзғаны үшін «Алаш» құрамынан шеттетіліп, соғыстың аяғына дейін тұтқындар лагерінде болады.

«Түркістан легионында» болған тағы бір сарбаздың бірі, Оңтүстік Қазақстан облысы Сұлтан-Рабат ауылының тумасы, ұлты өзбек Балта Төлеметовтің жеке іс парағында оның 9 сыныптық қана білімі барлығы, бұрын сотты болмағандығы айқын жазылыпты[9]. 1942 жылғы Ворошиловград бағытындағы ұрыстардың бірінде жау қолына түсіп, 1949 жылы 1 сәуірде тұтқынға алынған. Яғни «Түркістан легионының» сарбазы ретінде бейбіт күнде абақтыға жабылған Б.Төлеметов РФСФР Қылмыстық кодексінің 58-1 – бабының «б» тармақшасына сай дүние-мүлкі тәркіленіп, 25 жылға бас бостандығынан айырылып түзеу лагеріне жіберіледі.

Бұл жерде, әрине, еріксіз түрде «Түркістан легионы» сабында «соғысқан» Төлеметовті судан таза, сүттен ақ деуге келмес. Тек осы секілді азаматтардың істерімен танысқанда біз ең алдымен мүсәпір кейіптегі тұтқынның үрей мен қорқыныш құшағында еніп, алдында тек өмір мен өлім таңдауы күтіп тұрғанда лажсыздан легион қатарын толықтырғанын да жадымызда ұстауымыз керек.

Өйткені, біздің білуімізше неміс армиясы Түркістан легионына толық сенім артпаған. Оны тек басып алған аумақтағы партизандармен шайқасқа ғана шығарып, қатаң бақылауда ұстаған. Бір жағынан саяси тұтқындар істерін ақтара отырып түйгеніміз: «Түркістандықтардың» дені ұрыс барысында кеңес әскері жағына амалын тауып қашуға әрекеттенгенге ұқсайды. Осындай тағдырдың тезіне көніп, жүрек түкпірінде Отанға деген тазалығын сақтаған, адалдығын кірлетпеген көнбіс солдатты «сатқын» деп біржақты айыптау да жөн емес деп ойлаймыз.

Ең қызығы, Төлеметовті сотқа тарту кезінде оның ақтық сөзі ретінде айтқан: «... Мен кінәмді толық мойындаймын. Ия, біздің 303-полк югославиялық және италиялық партизандарға қарсы ұрыстарға қатысты. Бірақ мен тікелей атысқа араласқан жоқпын. Нақақтан-нақақ кісі қанын төккен емеспін. Полктің шаруашылық бөлімін басқарып, сарбаздарға ас-су дайындап берумен болдым.

Отан алдында да опасыздық ету ойымда болған емес. Тіпті 1944 жылдың ақпанында легион қатарынан қашып шығып, партизандарға қосылуға да әрекеттеніп көрдім. Алайда, тағдырдың жазуына амал бар ма, Холм станциясы маңында неміс жандармериясы тұтқындап, тозақ өмірге қайта оралдым. Алдымен дезертир ретінде мені Варшавадағы түрмеге тоғытса, Кеңес әскері келіп құтқарғанға дейін Лемсдорф лагерінде азапты күндерімді өткіздім...» деген жанайқайы да жауапсыз қалған. Тек кейіннен сотталушының 28.Х.1954 жылғы рақымшылық ету жайлы өтінішін негізге алып, әрі оның тұтқынға өз еркімен түспегенін, Кеңес әскеріне қарсы ұрыстарға қатыспағанын, партизандар қатарына қашуға ұмтылғанын ескеріп, жазасын 5 жылға дейін азайтып, КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1953 жылғы 27 наурыздағы қаулысына сүйеніп, абақтыдан босатуға болатынын жазады.

Алайда оны ақтау туралы мәселе мүлдем көтерілмеген де. Осылайша Балта Төлеметов тұтқыннан босап, тұрғылықты жеріне қайта оралғанымен де, көзі жұмылғанша түрткі көріп, қоғамнан шеттеп күн кешкен сияқты. Ия, бұл тағдыр бір Төлеметовтың ғана басындағы тағдыр емес. Тұтқын атанғанның түгелге жуығының кейінгі өмірі де өкінішпен өткенін ескеру керекпіз.

Қорыта келгенде, Оңтүстік өлкесінің әскери тұтқындар мәселесі, жалпы «Түркістан легионында» болғандардың тағдыры жайлы зерттеу, зерделеу жұмыстары одан әрі жалғасын таба беруі керек. Өйткені тұтқында болғандардың бірқатарына рақымшылдық жасалғанымен, оларға соғысқа қатысушы құқы берілмеді. Әділетсіз жазаланғандар мен құрбан болған әскери тұтқындар тарихтан өз бағасын алып, саяси тұрғыдан да ақталуы тиіс деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Боздақтар. Жинақтама том. (кұрастырған П.С.Белан, Н.Едігенов). Алматы:Қазақстан, 1995.480б.
- 2 Көпішев Қ. Қара бұлтты қақ жарған. Алматы: Қазақстан, 1994.
- 3 Абырой мен парыз. Ұжымдық монография: Алматы - 2005. 201-б.
- 4 Бұл да сонда, 206-б
- 5 Шымкент қалалық полиция департаментінің арнайы архиві. Ф-9. Тізбе-8823 НС.
- 6 Бұл да сонда, 21 – іс, 1-60 п.п.
- 7 Сонда, 1 – іс, 1-29 п.п.
- 8 Сонда, 255 – іс, 384 п.п.
- 9 Сонда, 18 – іс, 70 п.

Аннотация: Архивные данные свидетельствуют о том, что южноказахстанцы, попавшие в плен во Второй мировой войне, испытали ужасные унижения и страдания. Создание «Туркестанского легиона» при советской идеологии было связано с именем М.Шокая. Это мнение практикуется и по сей день. Однако если учесть, что этот легион был создан в июле 1942 года, то мы убедимся, что такое мнение не соответствует исторической действительности. Мустафа Шокай наоборот боролся за выживание этих заключенных. Участь членов «Туркестанского легиона» разная, часть погибла в столкновении с фашистами. Следующая часть вошла в состав Красной Армии. После окончания войны большая часть военнопленных вернулась в страну. Советская власть обещала им помилование. Но это обещание оказалось ложным. Члены «Туркестанского легиона» были наказаны и помещены в сталинские лагеря. Теперь настала пора оправдать невинно пострадавших политзаключенных XX века. Ведь сегодняшнее поколение, родные, близкие и братья воинов, погибших за Родину, должны знать об их судьбе и истории.

Ключевые слова: «Туркестанский легион», южноказахстанские военнопленные, Вторая мировая война, сталинские лагеря, реабилитация

Abstract: Archival data indicate that South Kazakhstanis who were captured in World War II experienced terrible humiliation and suffering. The creation of the "Turkestan Legion" under Soviet ideology was associated with the name of M. Shokaya. This opinion is practiced to this day. However, if we consider that this legion was created in July 1942, then we will see that this opinion does not correspond to historical reality. Mustafa Shokai, on the contrary, fought for the survival of these prisoners. The fate of the members of the "Turkestan Legion" is different, some died in a clash with the fascists. The next unit became part of the Red Army. After the end of the war, most of the prisoners of war returned to the country. The Soviet authorities promised them a pardon. But this promise turned out to be false. Members of the "Turkestan Legion" were punished and placed in Stalinist camps. Now it's time to justify the innocent victims of political prisoners of the twentieth century. After all, today's generation, relatives, friends and brothers of soldiers who died for the Motherland, should know about their fate and history

Keywords: «Turkestan Legion», South Kazakhstan prisoners of War, World War II, Stalinist camps, rehabilitation

ӘОЖ: 63.3 (5к)

Тұтқышбай И.А., Нурдилда А.Ш., Орынбаева Б.М

¹в.ғ.к., профессор М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.

¹магистр оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.

¹магистр оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ЖАЗЫҚСЫЗ ЖАЛАҒА ҰШЫРАҒАН ЗҰЛМАТ ЖЫЛДАР МЕН ОТАН ҮШІН ОТ КЕШКЕН

Түйін: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында өткен жылдың күзінде «Ұлы дала елінің жеті қыры» атты мақала жалғасы болып Рухани жаңғыруға үлкен серпін берді. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының құндылықтары қағидаларына негізделген жалпыұлттық тарихи сананы қалыптастыру, Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті, этносаралық қатынастарды нығайту болып табылады. Саяси қуғын – сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған «Болашақ үшін естелік» «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» - «Память во имя будущего» халықаралық форум аясында аудандарда, қалаларда, облыстарда өтетін арнайы жұмыс жоспарлар, жыл сайын кездесулер, дөңгелек үстелдер ұйымдастырулар өтуде. Сикымбаев Тұтқышбай өмірі медицина-фельдшер Арыс денсаулық сақтау бөлімінде, оқу-ағарту істерін мешіттерде арабша оқытқан, ауыл шаруашылық салаларында колхозда көптеген қызметтері көпшілік қауымға таныс, имам молда, арабша сауатты болған, оқыған, көзі ашық кісі. Фельдшер дәрігер болып қызмет атқарған жылдары, жаңа туылған нәрестелерге «Қызылша» ауруына екпе жасаған және туберкулезге қарсы алғаш рет «БЦЖ» вакцина екпесін егіп, бірнеше жүздеген жас балаларды аман алып қалған ақ халатты дәрігер, молда.

Кілт сөздер: Қызылша, көк жөтел, Саяси қуғын - сүргін, зұлмат, Ұлы Отан соғыс.

Кіріспе. Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында өткен жылдың күзінде «Ұлы дала елінің жеті қыры» атты мақала жалғасы болып Рухани жаңғыруға үлкен серпін берді. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының құндылықтары қағидаларына негізделген жалпыұлттық тарихи сананы қалыптастыру, Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті, этносаралық қатынастарды нығайту болып табылады. Саяси қуғын – сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған «Болашақ үшін естелік» «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» - «Память во имя будущего» халықаралық форум аясында аудандарда, қалаларда, облыстарда өтетін арнайы жұмыс жоспарлар, жыл сайын кездесулер, дөңгелек үстелдер ұйымдастырулар өтуде.

ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 1997 жылғы 5 сәуірдегі Жарлығымен (2011 жылғы толықтыруларымен) 30-шы жылдардағы жаппай ашаршылық құрбандарын және халықтардың Қазақстанға жер аударылуын еске алу мақсатында 31 мамыр Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күні деп белгіленді.

Сикымбаев Тұтқышбай 1878 ж. бұрынғы Арыс (кейінгі Бөген, Ордабасы) ауданы Ұялыжар колхозы №3 ауылында дүниеге келген. Бұрынғы Арыс аудандық денсаулық сақтау бөлімінде медицина фельдшер қызметін атқарған, арабша дәріс оқыған.

Атамыз 1930-1938 жылдары аралығында Ұялыжар колхозы №3 ауыл имамы молда болып, жас балаларға арабша дәріс оқып имандылыққа баулыған, Қызылша ауруының өршіп тұрған кезінде ауыл балаларына ем-дем жасаған. Сикымбаев Тұтқышбай өмірі медицина-фельдшер Арыс денсаулық сақтау бөлімінде, оқу-ағарту істерін мешіттерде арабша оқытқан, ауыл шаруашылық салаларында колхозда көптеген қызметтері көпшілік қауымға таныс, имам молда, арабша сауатты болған, оқыған, көзі ашық кісі.

Фельдшер дәрігер болып қызмет атқарған жылдары, жаңа туылған нәрестелерге «Қызылша» ауруына екпе жасаған және туберкулезге қарсы алғаш рет «БЦЖ» вакцина екпесін егіп, бірнеше жүздеген жас балаларды аман алып қалған ақ халатты дәрігер, молда. Кеңес Одағы кезінде туберкулездің алдын алу үшін БЦЖ вакцинасын қолданған, ол кісінің емдері – «БЦЖ»BCG (көк жөтел - туберкулезге қарсы М.Tuberculosis коздырғышы) дәрісін жасөспірімдерге қолданған. 1938 жылғы қуғын-сүргін, Репрессияға ұшыраған жылдары, түрлі ұлт өкілдерінің басынан кешірген қиындықтары, зұлмат жылдары жасалған қиянаттары, 1938 жылдың қақаған 25 қаңтарында тұтқынға алынып, жазықсыз қамалған, күнәсіз 9 ақпан 1938 жылы атылып кеткен зиялы

азаматтардың бірі де бірегейі Сихымбаев Тұтқышбай.

Сихымбаев Тұтқышбай бабамыздан тараған 4 қыз, 2 ұл болған. 1. Абдуллақызы Күлия әжемiз (бабамыздың әйелi - жары) 1900 жылғы.

2. Тұтқышбаева Жұмакүл үлкен қызы 1920 жылы туылған.

3. Тұтқышбаев Құлан үлкен ұлы 1923 жылы туылған.

4. Тұтқышбаева Сарикент (Сырлықүл) ортаншы қызы 1924 жылғы.

5. Тұтқышбаева Шарбан (Шерзат) ортаншы қызы 1926 жылғы.

6. Тұтқышбаев Қызыл Әскер (Әскер менің әкем) кіші ұлы 1934 жылғы.

7. Тұтқышбаева Ерзана кіші қызы 1937 жылғы, (барлығы дүниеден озғандар).

Қыздарын жастайынан тұрмысқа беріп, үлкен ұлы Тұтқышбаев Құлан 1923- жылы туылған. Ұялыжар колхозы, Арыс ауданы, Оңтүстік Қазақстан облысы, ҚССР. Ұлы Отан соғысына 1941- жылы небәрі 18 жасында яғни 28.05.1941 жылы Арыс аудандық военкоматтан аттанып кетті ҰОС, 21.07.1943 жылы Ресейдің Орлов облысы, Болховский ауданы, Болхов қала маңында қайтыс болған. Брянский фронтында қатысқан, бірнеше медаль, орден алған, оралмайды, қара қағаз келген. «Фашистермен ұрыста Ерлікпен қаза тапты» - деген қара қағаз келген екен (Подольск қ.), бірақ қай жерде қайтыс болғаны жазылмаған. Әкем Әскер Тұтқышбайұлы (Сихымбаев Тұтқышбай бабамыз атылған жылы) 4 жасында жетім, (Тұтқышбай Құлан ағасы ҰОС қайтыс болғанда) 9 жасында қалған. Жас кезінде «халық жауының» ұрпағы болғаны үшін көп қиындық көргенін айтып отыратын.

Есін жиып, ер жеткен соң, атамның (бабамыздың) не үшін «Халық жауы» болғанын анықтау үшін түрлі мекемелерге хаттар жолдап іздене бастаған. Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Ресейдегі Мәскеу мұрағаттарына сұрау хаттардың бірнешеуін жіберген, талмай іздену өз нәтижесін берді. Сихымбаев Тұтқышбайдың жазықсыз атылғаны, енді ақталғаны туралы соттың шешімімен 1970 жылы алған Әскер әкемнің көңілі орнына келді. Сол кісі яғни Тұтқышбаев Аскер жалғыз тұяқтан өсіп өнген 6 қыз, 3 ұл, 29 немере, 15 шөбере біздер боламыз. Сондай ақтаңдақ беттердің 1937-1938 жылдарындағы саяси қуғын сүргін құрбандарының тарихы осындай біртуар ұлт жанды, қазақ, Ұялыжар халқының бетке ұстар азаматы 1878 жылы туылған Сихымбаев Тұтқышбай өмірі мен қызметі туралы тың деректер Оңтүстік Қазақстан облысы Шымкент қаласындағы «Саяси қуғын сүргін құрбандары» мұражайында таптырмас сарғайған құжаттар табылды.

Сихымбаев Тұтқышбай өмірі шаруа отбасында тәрбиеленген, өмірінің алғашқы жылдарында Бұхара, Түркістанда оқып білім алып, арабша сауатын ашып, ауыл молдасы болып мешіт ұстаған. 1920-1925 жылдары Шымкентте медицина фельдшері мамандығы бойынша білім алып Арыс аудандық денсаулық бөлімінде мед.фельдшер қызметінде, оқу ағарту істерін мешіттерде арабша дәріс берген көзі ашық кісі болған. Ол кісінің емдерінің бірі «БЦЖ - ВСГ» дәрісін жас өспірімдерге қолданған, ол дәрі бүгінгі таңға дейін медицина дәрігерлері «БЦЖ - ВСГ» вакцинасын қолданады, әлі күнге дейін орны бар дейді ел қариялары Қаржауов А., Махамбетов Ж., Ысқақов А., Алпысбаев У., Абулдаева С., Өтегенов Ж.Т., т.б. (Бекмурзаев Е.Е., Егізбаев А.Е., Айнақұлов Ж.Ә. жиендер) естелік сөздерімен баяндама, дін өкілдері дұға тілектерімен бата берді, Сихымбаев Т. жазықсыз жала Голощекин репрессиясына (НКВД) ұшыраған.

Тарихымызды қастерлей білетін Оңтүстік өңірінде еліміздің 10 жылдығына орай 2001 жылы 2 ші қарашасында Облыстық Саяси қуғын сүргін құрбандарының Музейі ашылды. Осы іс шараға үздік еңбек ардагері, бірнеше орден, медальдардың иегері Тұтқышбаев Әскер яғни әкеме сый құрмет көрсетілді Шымкент қаласында. Келер жылдары Даңқ Мемориалында Тұтқышбаев Құлан (әкеміздің ағасына) атамыздың аты алтын әріппен (ҰОС аттанған Ордабасылықтар) қағарында жазылған, Сихымбаев Тұтқышбай бабамыздың туып өскен Уялыжар (Бөржар а\о) көшесінің біріне «Сихымбаев Тұтқышбай» атындағы көше есімі салтанатты түрде ашып Облыстық, аудандық Ономастика басшылары, ауыл тұрғындардың қолдауымен берлігеннің куәсіміз. Оңтүстік Қазақстан, Айғақ, Ордабасы оттары т.б. газет журналдарда түрлі деңгейлерде БАҚ өкілдерімен (Сихымбаев Т., Тұтқышбаев Қ., Тұтқышбаев А. туралы тарихи деректер) мақалалар жазылып жарыққа шыққан. Соңғы өткен уақыттарға көз жүгіртетін болсақ, Ұялыжар ауылының тұрғыны Сихымбаев Тұтқышбай әлі күнге дейін ел қариялары, өз заманының қазақ зиялылары мен қарапайым тұлғаларының бірі ретінде ел-халқының жадында мәңгілік сақталатынына мәңгілік сенеміз.

Сурет – 1,2 Ата - Баба құрметіне «Сихымбаев Тұтқышбай» есімі, Бөржар ауыл округі көшесіне берілу, ашылу рәсімі, елдің ұрпақтарының қуанышысы мен халық жиылысынан көрініс.

Сурет-3. Бөржар а\о Ұялыжар ауылында «Сихымбаев Тұтқышбай» көшенің ашылу салтанатында ҚР Өн ұранынан және Мәдениет үйіндегі мерекелік жиналыстан көрініс ұлағатты ұстаз Ысқақов А, тыл және үздік еңбек ардагері Тұтқышбаев А, ұлағатты ұстаз Алпысбаев У, Бөржар ауыл округ әкімі Жолболды С. және ұлағатты ұстаз Абулдаева С.

Өткен тарихымыздың куәсі болған ата-бабаларымызды еске түсіріп қана қоймай, аялап жазықсыз жазаланған Зұлмат 30-ші жылдары ашаршылық және Қазақстанда «Саяси қуғын – сүргін құрбандарын» еске алу, боздақтарымызды ардақтап, есімдерін ел жұртқа таныта білсек, бабалар алдындағы парызымыздың аз да болса бір өтеуі болар еді деп «Алаш ардақтарына, Алаш арыстарына, Ата бабаларымның рухына» бас иіп тағзым етемін...Мақалалар «Елін сүйген азаматты ұмытпайық» Өткен күнде белгі бар.(С.Тұтқышбай Саяси қуғын сүргін құрбаны, тыл және еңбек ардагері А.Тұтқышбаев туралы) Ордабасы оттары қоғ.саяси апта.газет 6.02.2010.№6,7(6998-99),Ұлы Отан соғысының боздақ ардагері (ҰОС қайтыс болған Тұтқышбаев Құлан) атамыз.Тыл және ауыл шаруашылығы саласының үздік еңбек ардагері Тұтқышбаев Әскер әкеміздің әлі күнге дейін ел қариялары, өз заманының тұлғалардың бірі ретінде, «**Ерліктеріңізге мәңгілік тағзым етеміз**» бірге қызметтес болған ардагерлер ел-халқының жадында мәңгілік сақталатынына, мәңгілік сенеміз де жаңғырып сақталады – ұмытпайды. Бізде тарих көп ақ, ал Егеменді елімізге танылмаған тарихи қазақ зиялылары мен қарапайым халықтан құралған тұлғалы ата бабаларымыз одан да көп ақ...

ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «**Президенттің әлеуметтік бес бастамасы**» барлық Қазақстандықтарға яғни көркейген Егеменді елімізге тамаша тарту болды. Соның ішінде 3-ші бастамада: «Жоғары білім алудың қолжетімділігі мен сапасын арттырып,

студент жастардың жатақханадағы жағдайын жақсарту» делінген болатын. Әсіресе студент-жастарға әлеуметтік жағынан қолдау көрсету мәселесіне ерекше тоқталды, ұдайы қамқорлық таныту мен сапалы білім беріп қана қоймай «Болашақ» кепілі білімді жастарды тәрбиелеу ісінде М.Әуезов ат. ОҚУ-ң алдағы уақытта басшылыққа алатын арнайы жоспарлар құрылған. Бүгінгі күні Тәуелсіз еліміздің көркейген шағында үнемі көп ұлтты халқымыздың игілігін арттырып, еліміздің тұрақты даму жолындағы Ұлы мақсат пен армандардың орындалуына серпінді жобалар жасалуда.

Қазіргі таңда студенттерге, жас жанұялық отбасыларға ұлттық өнегелі құндылықтарымызды жаңғырту, мәдениетімізді таныту, рухани – адамгершілікті нығайту, тарихи сананы қалыптастыру, тәуелсіз елімізді өркендетуде өскелең ұрпақты өз елін құрметтеуде, өзге елге танытуда барлық мүмкіндіктер қарастырылған.

Тәуелсіз Еліміздің халық қалаулылары мен құрметті зиялы азаматтардың іс – әрекеті, көпшіліктің пікірімен үндесіп, үлгі тұтарлықтай жетістіктерімізбен игі іс жасайтындарына, қоғамымыздың дамуына, болашақ ұрпақ үшін тарихымыздың гүлденуіне елеулі үлес қосатынына кәміл сенім білдіреміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тұтқышбай И.А. «Елін сүйген ер азаматты ұмытпайық» Мәселе. Дөнгеленген дүние Респ.қоғамдық саяси газеті 25.02.2009.№48(168)

2. Тұтқышбай И.А. «Елін сүйген азаматты ұмытпайық» Өткен күнде белгі бар.(С.Тұтқышбай Саяси қуғын сүргін құрбаны, тыл және еңбек ардагері А.Тұтқышбаев туралы) Ордабасы оттары қоғ.саяси апта.газет 6.02.2010. №6,7(6998-99).

3. Тұтқышбай И.А. «Мақтан тұтамыз» Өмір өзен.(Ұлы Отан соғысының тыл және еңбек ардагері А.Тұтқышбаев туралы) Ордабасы оттары қоғамдық саяси апталық газет 19.05.2012.№22(7118).

4. Тұтқышбай И.А. «Соғыс жетімі» Өмір өзен.(С.Тұтқышбай Саяси қуғын сүргін құрбаны, Қ.Тұтқышбаев ҰОС ардагері, тыл және еңбек ардагері А.Тұтқышбаев туралы) Ордабасы оттары қоғ.саяси газет 21.03. 2015. №15 (7265).

5. Лаура Тастанбекова «Отан үшін от кешкендер» Жеңісті жақындатқандар. Жаңғырық.70 жыл ҰОС (Қ.Тұтқышбаев ҰОС ардагері, тыл және еңбек ардагері А.Тұтқышбаев туралы) Оңтүстік Қазақстан облыстық қоғ.саяси газет 15.06.2015.№91-92(19908).

6.Тұтқышбай И.А. «Әулеттің шежірелік анықтамалығы» (ҰОС –72 жыл, Тәуелсіздікке – 25 жыл, Ашаршылық оқиғаларына - 80 жыл, Саяси қуғын-сүргін, репрессияға – 80 жыл). Ордабасы ауд. Көпшілікке арналған кітапша. Шымкент, 2017ж.11 бет.Таралым 70.

Аннотация: В рамках программы «Духовное возрождение» прошлой осенью статья «Семь краев Великой степи» дала большой импульс духовному возрождению. Формирование национального исторического сознания, основанное на принципах программы «Духовное возрождение», - это укрепление казахстанской идентичности и единства, межнациональных отношений. Специальные планы работы, ежегодные встречи, круглые столы в районах, городах, регионах в рамках международного форума «Память для будущего» - «Уроки истории - дань уважения прошлому» - «Память во имя будущего» посвященный Дню памяти жертв политических репрессий и голода. Сихымбаев Туткышбай - фельдшер, в Арыском отделении здравоохранения работал, преподавал арабский язык мечетях, в сельском хозяйстве много лет проработал в колхозе. За годы работы фельдшером он был белым воротничком, муллой, который вакцинировал новорожденных от кори и впервые вакцинировал их против туберкулеза вакциной БЦЖ, спасая несколько сотен маленьких детей.

Ключевые слова:Корь, коклюш, политические репрессии - репрессии, тьма, Великая Отечественная Война.

Abstract: Within the framework of the program “Spiritual Revival” last fall, the article “Seven Lands of the Great Steppe” gave a great impetus to spiritual revival. The formation of national historical consciousness, based on the principles of the "Spiritual Revival" program, is the strengthening of Kazakhstani identity and unity, interethnic relations. Special work plans, annual meetings, round tables in districts, cities, regions within the framework of the international forum "Memory for the Future" - "History Lessons - Tribute to the Past" - "Memory for the Future" dedicated to the Day of Remembrance of the Victims of Political Repression and Hunger. Sikhymbaev Tutkysbay - medical assistant, worked in

the Arys department of health, taught Arabic in mosques, worked in agriculture for many years on a collective farm. Over the years as a paramedic, he was a white-collar mullah who vaccinated newborns against measles and vaccinated them for the first time against tuberculosis with the BCG vaccine, saving several hundred young children.

Keywords: Measles, whooping cough, political repression - repression, darkness, the Great Patriotic War.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА HISTORY OF KAZAKHSTAN

УДК: 95.18

Найманбаев Б.Р.

тарих ғ.д., профессор қызметі міндетін атқарушы.

«Орда» университеті. Шымкент, Қазақстан

ЧИСЛЕННОСТЬ И ПРИРОСТ НАСЕЛЕНИЯ ШЫМКЕНТА В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Аннотация. В статье проводится детальный анализ изменения численности населения Шымкента, начиная с 1897 года, когда была проведена Первая Всеобщая перепись Российской империи, и до настоящего времени. Целью исследования является выявление динамики роста количества горожан, позволившее маленькому провинциальному городку стать одним из самых крупных мегаполисов в Республике Казахстан. Сегодня Шымкент является третьим по численности центром в РК после Алматы и Нур-Султана. Отмечается, что темпы роста численности населения города сегодня наиболее высокие по стране и опережают эти показатели по двум столицам. При этом именно в период независимости произошел особенно значительный рост горожан, что свидетельствует о развитии процесса урбанизации в одном из самых аграрных регионов страны – Южном Казахстане. В этом контексте оценка динамики роста численности населения Шымкента, базирующаяся на анализе данных целого ряда переписей и текущей статистики, представляется не только целесообразной, но и обладающей довольно высокой степенью новизны.

Ключевые слова: урбанизация, город, агломерация, мегаполис, городское население, численность населения, динамика роста, переписи населения.

Введение. Демографические ресурсы, одной из главных характеристик которых является численность населения, в полной мере определяют успех социально-экономического развития страны. Их роль особенно возрастает в переломные периоды истории, в то время когда государство решает задачи модернизационного прорыва. Прежде всего, это относится к городскому населению, так как именно города должны стать «точками роста» в реализации задач индустриально-инновационного характера в условиях развертывания Четвертой промышленной революции. Исторически Казахстан являлся аграрной страной с подавляющим большинством сельского населения. В процессе советской модернизации, усилившей урбанистические тенденции, произошло превращение в аграрно-индустриальную республику. В настоящее время уровень урбанизации в стране достигает средних показателей, составив 57,6 %. Три города – Алматы, Нур-Султан и Шымкент являются городами-миллионниками, вокруг которых формируются агломерации, активно влияющие на формирование городского типа мышления среди сельских жителей. Расположенный в центре региона с самой высокой численностью населения, Шымкент обладает огромным потенциалом для развития. При этом Туркестанская область имеет самый низкий уровень урбанизации в Казахстане. В связи с этим планы правительства по ускорению темпов урбанизации в слабо урбанизированных регионах должны создать условия для роста численности городского населения в области и способствовать дальнейшему развитию этого тренда в Шымкенте.

Теоретический анализ. Историческая демография представляет собой одно из основных

направлений теории народонаселения. Исследования историко-демографического характера включают изучение:

«-исторической динамики изменения численности населения, системы расселения, плотности, состава, естественного и механического движений;
- исторической эволюции демографических процессов;
- исторической обусловленности демографического развития региона и вместе с тем роли демографических факторов в истории народонаселения» [1].

В.А. Борисов среди основных демографических процессов ключевую роль отводит динамике изменения численности населения [2].

Историко-демографический анализ претерпел несколько этапов развития – от эмпирических умозаключений и интерпретации отдельных фактов и событий до «подлинно научного исследования проблем народонаселения» [3, с. 20].

Воспроизводство населения и изменение его численности – это важнейшая часть демографического процесса, поскольку любое государство заинтересовано в собственном развитии, в увеличении трудовых ресурсов и человеческого потенциала. Современный уровень развития общества привел к пониманию ценности человеческого капитала, который является источником и целью развития.

В социально-экономическом развитии и росте конкурентоспособности государства важную роль играют города и городское население, наиболее активно участвующее в производственной, инновационной и технологической деятельности. А.Г. Вишневецкий отмечает тесную связь и взаимозависимость процесса урбанизации с пониманием ценности качественных трудовых ресурсов. «Развитие производства привело к возникновению густонаселенных промышленных центров, крупных городов, а быстроеразвитие техники повысило экономическую ценность человека. Если на ранних стадиях развития промышленного капитализма широко использовался труд детей и женщин, то на более поздних его стадиях низкая квалификация работников превратилась вторым тормозом технического прогресса. На смену системе эксплуатации неквалифицированной рабочей силы пришел новый подход к ее качеству, потребовавший затрат на ее воспроизводство и сохранение [4].

В Казахстане историко-демографические исследования получили большое развитие с конца 1980-х годов и сегодня достигли достаточно высокого уровня, охватив весь спектр демографических вопросов. «Стали открываться новые грани в освещении и определении важных вопросов демографической истории Казахстана. Исследователи стали переосмысливать проблемы демографии Казахстана, а многие из них рассматривались впервые» [5]. Среди них важное место занимает изучение проблем градостроения, развития городского населения и изменения его численности на протяжении длительного исторического времени.

Практическая часть, результаты и обсуждение. Казахстан исторически представлял аграрный край, в котором преобладало сельское кочевое население. Из более чем четырех миллионного населения только чуть больше 450 тысяч являлись городскими жителями. К концу 19 века на его территории существовало несколько городов, зародившихся еще в глубокой древности и был создан ряд городов, население которых было совсем небольшим. Самым крупным городом был Уральск, в котором проживало 36400 человек, на юге Казахстана наибольшей численностью обладал Верный со 22700 жителями. В Чимкенте насчитывалось всего 11194 жителей, из которых мужчины составляли 6185 чел. и 5009 женщины. [6].

В начале XX века усилился процесс колонизации Южного Казахстана и в процессе Столыпинской реформы в край стали прибывать переселенцы из российских губерний. Это серьезно отразилось на росте численности населения Чимкента, которое выросло до 17 000 в 1908 году и до 19000 в 1913 г. Затем первая мировая война, восстание 1916 года, октябрьская революция и гражданская война привели к сокращению численности горожан. Резкий рост населения в Чимкенте пришелся на период между 1926 и 1939 годом, когда оно увеличилось до 74 тысяч человек.

На рисунке 1 представлена динамика изменения численности горожан в советский период, основанная на данных переписей 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 годов.

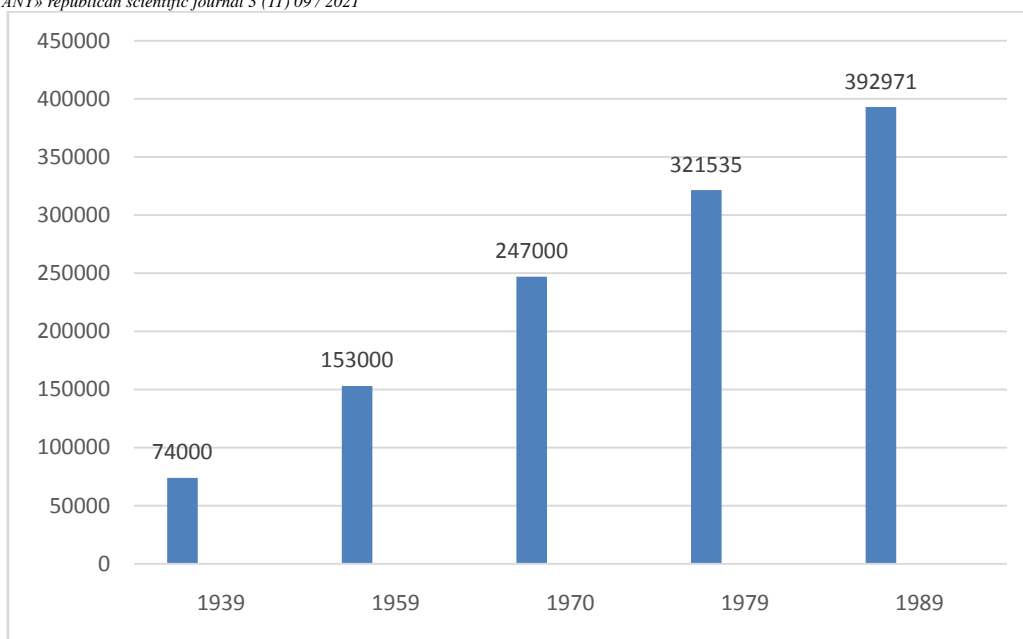

Рисунок 1. Динамика изменения численности населения Чимкента по переписям 1939-1989 гг. [7-10]

С 1939 года идет постоянный рост численности населения Чимкента. По данным переписи 1970 года по сравнению с 1959 годом количество горожан увеличилось на 94 000, в 1979 в сравнении с 1970 г. – более чем на семьдесят четыре тысячи. Последняя советская перепись, прошедшая в 1989 г., зафиксировала число жителей города в 392 971 чел., что на 71 436 человек больше чем в 1979 году. В целом количество населения в Чимкенте за время с проведения Первой Всеобщей переписи 1897 года по 1989 год выросло в тридцать с лишним раз. Из поселения, по современным меркам, относящимся к малым городам, он превратился в довольно крупный промышленный и образовательно-культурный центр Казахстана.

Наиболее быстрый рост численности населения города происходит в период независимости РК. Если на протяжении столетия количество горожан достигло 405 500 чел. по данным за 1992 год, то к 2019 году, всего за 28 лет суверенного развития оно перевалило за миллион. В 1992 году была изменена русская транскрипция названия города на казахскую. Теперь город официально носит наименование Шымкент. Проследим динамику развития его населения с момента обретения суверенитета и по настоящее время.

Как видно из рисунка 2, скачок в увеличении численности населения Шымкента наблюдается дважды. Первый произошел в период между 1999 и 2009 годами, второй последовал сразу – между 2009 и 2018 годом. За время между двумя переписями Республики Казахстан рост горожан составил 179 700 чел., а между 2009 и 2018 гг. этот показатель превысил 336 тысяч человек. Увеличение численности городских жителей в Шымкенте произошло в результате принятия в 2006 году Стратегии территориального развития РК до 2015 г. В этом документе было предложено «отказаться от выравнивания условий жизни в городах и сфокусироваться на городах - «полюсах роста» [14]. К числу таких городов, которые должны стать точкой индустриального роста для всего Казахстана и Южного региона, в частности, был отнесен Шымкент.

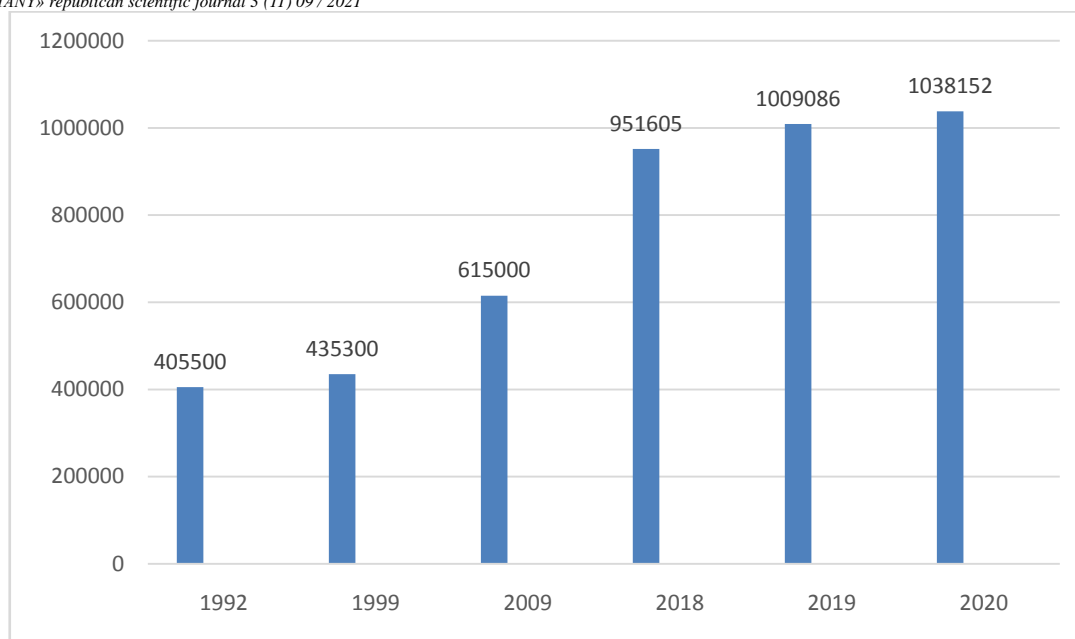

Рисунок 2. Динамика роста населения Шымкента с 1992 по 2020 год (чел.) [11,12,13]

В июле 2011 года была принята Прогнозная схема территориально-пространственного развития страны до 2020 г., которая развила положения о городах, как точках роста и дала рекомендации по оптимизации концентрации населения в наиболее перспективных регионах. В качестве главных движущих сил и катализаторов прогресса в мировом развитии выступают такие факторы, как рост городов и агломераций. Это актуально не только для развитых государств, но и для развивающихся, особенно проходящих путь к постиндустриальной экономике. В Казахстане, совершающем Третью Модернизацию, такое решение развития страны имеет особую значимость. Более того, как государство с небольшой численностью и низкой плотностью населения, РК должен определить наиболее перспективные с этой точки зрения города и регионы. Наибольшая плотность расселения по стране имеется в южном регионе, но большинство его населения составляют сельские жители. Причинами низкой урбанизации в Казахстане названы следующие факторы:

«1) медленный темп развития промышленного производства (тенденция сокращения объема промышленного производства в натуральном выражении);

2) медленный переход экономики городов на постиндустриальный тип (в связи с отсутствием перспективной работы многие жители малых и средних городов мигрируют в другие более крупные города и регионы страны);

3) неразвитость межрегиональных и внутренних инфраструктур, соединяющих главные города региона с сельскими территориями, также можно отнести низкий уровень инфраструктуры в городах, которые принимают мигрантов;

4) показатель миграционного оттока сельского населения» [15].

Для реализации поставленных задач по построению постиндустриальной экономики планируется сосредоточить в городах до семидесяти процентов населения. Также предполагается формирование нескольких урбанистических центров мирового уровня, одним из которых должен стать Шымкент.

Оптимальная политика территориально-пространственного развития заключается в определении классификации регионов страны. Среди них выделяются города первого уровня. Шымкент в Прогнозной схеме территориально-пространственного развития Казахстана отнесен к этой категории, которая означает его позиционирование как агломерации и хаба. Согласно документу агломерация – это «урбанизированное скопление близко расположенных населенных пунктов вокруг» [15] центрального города. Эти поселения должны быть объединены в общем экономическом и культурном пространстве, стремящемся к полному слиянию. На сегодняшний момент Шымкентская агломерация является второй по размерам и численности населения, втянутого в ее орбиту, после Алматинской.

Кроме того, Шымкент является и хабом не только на региональном, но и на национальном уровне, развиваясь как торгово-логистический и транспортный центр. Перед ним стоит задача занять серьезные позиции в пространстве Казахстана как и финансовое, кадровое и научно-технологическое ядро.

В Прогнозной схеме среди прочих направлений важное значение имеет рост урбанизации в стране. Для Шымкента это означает следующее. Во-первых, это модернизация его экономики. Во-вторых, совершенствование городского планирования. В-третьих, эффективное формирование городской инфраструктуры. В-четвертых, формирование культуры организации городской среды и поведения жителей. В-пятых, совершенствование процессов интеграции сельского населения и адаптации его к городской среде.

Принятые правительством программы и стратегии позволили Шымкенту превратиться в ключевой центр развития во всей стране. С 2019 года город является миллионером, число его жителей достигло 1000 086 человек. Всего за период независимого развития Казахстана численность населения Шымкента выросла в 2,56 раза. Сегодня это третий по количеству жителей мегаполис РК и рост населения в нем продолжается.

В 2018 году Указом президента РК городу был присвоен статус города республиканского значения. В документе сказано: «Отнести город Шымкент к категории города республиканского значения. Перенести административный центр Южно-Казахстанской области из города Шымкента в город Туркестан. Переименовать Южно-Казахстанскую область в Туркестанскую область»[16].

В Государственной программе развития регионов на 2020 - 2025 годы определен такой тип территориально-пространственного расселения, как функциональный городской район (ФГР), который аналогичен агломерации на уровне региона. В масштабах страны Шымкент наряду с Нур-Султаном, Алматы и Актобе включен в ФГР как город первого уровня.

В документе отмечается, что в Казахстане имеются несколько проблем развития городов, среди которых недостаточные темпы урбанизации и так называемая «недоурбанизированность», которая выражается в стране большинство городов относятся к малым и средним, а в трех мегаполисах проживает всего немногим более двадцати процентов горожан. Такое положение влечет наличие серьезной диспропорции в развитии регионов Казахстана.

В программе выдвигается предложение о принятии мер по ускоренному развитию урбанизации в южных областях страны – Алматинской, Жамбылской и Туркестанской. В целом, учитывая динамичное развитие столичной и Алматинской агломераций будут приняты дополнительные меры по ускоренной урбанизации на Юге страны - или в Туркестанской, Жамбылской и Алматинской областях. В особенности это касается Шымкентской агломерации. «Именно в этой связи развитие города Шымкента будет стратегической задачей государства, учитывая его близкое соседство с Ташкентской агломерацией. Комплекс мер по развитию города Шымкента будет ускорен путем укрепления потенциала имеющихся университетов, колледжей, средних школ, объектов культуры, здравоохранения, строительства арендного жилья (без выкупа) из всех источников, создания новых высокодоходных рабочих мест и других» [17].

В Программе развития города Шымкент на 2021-2025 годы на реализацию целей и направлений выделено 616,4 млрд. тенге. По трем основным направлениям, таким как рост экономики, комфорт и безопасность проживания и обеспечения достойного качества жизни, предусмотрено достижение следующих целей.

По первому направлению выдвинуты цели: «Обеспечение устойчивого развития экономики региона; приоритетное развитие несырьевых отраслей промышленности; повышение конкурентоспособности отраслей АПК; создание благоприятных условий для роста экономической активности бизнеса; развитие туризма» [18].

Второе направление, заявленное как формирование комфортной и безопасной среды для проживания, нацелено на рост темпов жилищного строительства, совершенствование жилищно-коммунальной и транспортной инфраструктуры. Кроме того, целью определено улучшение экологической ситуации в Шымкенте, а также обеспечение правопорядка и снижение коррупционных действий.

Чтобы превратить Шымкент в мегаполис, соответствующий требованиям нового качества жизни, по плану предусматривается достижение целей по сокращению дефицита квалифицированных кадров и создания баланса на рынке труда, улучшению здоровья населения и

обеспечению качества и доступности социальных и культурных услуг.

Все эти меры позволят к 2025 году создать благоприятные условия для труда, жизни и отдыха постоянного растущего за счет естественного и миграционного прироста населения Шымкента.

Выводы. Численность населения – один из важнейших демографических показателей, который позволяет оценить развитие города и его перспективы. Провести оценку можно проанализировав материалы переписей – основного источника информации, дополнив и уточнив ее данными текущей статистики. С этой точки зрения и был проведен анализ динамики численности населения Шымкента по материалам переписей, начиная с переписи дореволюционного периода, советского времени и современного этапа независимости Республики Казахстан. В 1897 году Чимкент был маленьким провинциальным городком с численностью горожан в одиннадцать с небольшим тысяч. К началу XX века этот показатель несколько увеличился в связи с переселенческим движением во время столыпинских реформ. Серьезный прирост населения пришелся на советский период, когда по результатам последней переписи СССР население Чимкента перевалило за триста девяносто тысяч человек.

Преобразование Шымкента в один из трех крупнейших мегаполисов страны произошло в период независимости, когда число его жителей достигло миллиона. Сегодня Шымкентская агломерация объединяет около 2- млн. человек и даже обогнала по показателям столичную агломерацию. Шымкент стал «полюсом роста» для всего южного региона и его развитие имеет важное государственное стратегическое и международное значение, поскольку он соседствует с Ташкентской агломерацией.

Список литературы:

- 1 Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб.пос. - Караганда: Изд-во КарГУ, 2007, 145 с.
- 2 Борисов В.А. Демографическая дезорганизация России: 1897-2007. Избранные демографические труды. Редактор-составитель А.И. Антонов / В.А. Борисов. М.: “NOTA BENE”, 2007, 752 с.
- 3 Шелестов Д.К. Историческая демография: Учебн. пособ. для вузов по спец. «История» / Д.К. Шелестов.– М.: Высш. шк., 1987. – 288 с.
- 4 Вишневский, А.Г. Демографическая революция / [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/wnigi/polka/gold_fund09.html.
- 5 Абдилдабеков А.М. Демографическая история Казахстана: историографический ракурс. //Вестник КазНПУ, 2015. № 2. С.38-50.
5. Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана: (численность, размещение, состав). Алма-Ата, 1981.
6. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. Москва: Наука, 1992.
7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Казахская ССР. Москва: ЦСУ СССР, 1962.
8. Демографический ежегодник Казахской ССР 1989 г. Алма-Ата, 1990.
9. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Алма-Ата, 1992.-Т.3.
- 10.Краткие итоги переписи 1999 года. Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/census/national/1999>
- 11.Итоги Национальной переписи по регионам. Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/census/national/2009/region>
- 12.Динамические ряды. Отрасль демографическая статистика. Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/8>
- 13.MakhmutovaM. Урбанизация в Казахстане: проблемы и перспективы. //PublicPolicyResearchCenter. Алматы.
- 14.Прогнозная схема территориально-пространственного развития страны до 2020 года.// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000118>
- 15.О некоторых вопросах административно-территориального устройства Республики Казахстан. 19 июня 2018 года. // Официальный сайт президента РК. Режим

доступа://https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-nekotoryh-voprosah-administrativno-territorialnogo-ustroistva-respubliki-kazahstan

16. Об утверждении Государственной программы развития регионов на 2020 - 2025 годы. Постановление правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 990. //Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. Режим доступа:<https://www.primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-regionov-na-2020-2025-gody-9111157>

17. Программа развития города Шымкент на 2021-2025 годы. Шымкент, 2020. 33 с.

Түйін: Мақалада 1897 жылдан бастап, Ресей империясының алғашқы жалпы халық санағы жүргізілген кезден бастап, бүгінгі күнге дейін Шымкент қаласы халқының санындағы өзгерістерге егжей-тегжейлі талдау жүргізіледі. Зерттеудің мақсаты шағын провинциялық қаланың Қазақстан Республикасындағы ең ірі мегаполистердің біріне айналуына мүмкіндік берген қала тұрғындары санының өсу динамикасын анықтау болып табылады. Бүгінгі таңда Шымкент - Алматы мен Нұр-Сұлтаннан кейінгі ҚР-дағы үшінші орталық. Қала халқы санының өсу қарқыны бүгінде ел бойынша ең жоғары және бұл көрсеткіштерден екі Астанадан асып түседі. Бұл ретте Тәуелсіздік кезеңінде қала тұрғындарының айтарлықтай өсуі орын алды, бұл елдің ең аграрлық өңірлерінің бірі – Оңтүстік Қазақстанда урбандалу процесінің дамығанын айғақтайды. Бұл тұрғыда бірқатар санақтар мен ағымдағы статистиканың деректерін талдауға негізделген Шымкент халқының өсу динамикасын бағалау тек орынды ғана емес, сонымен бірге жаңалықтың жоғары деңгейіне ие.

Кілттік сөздер: урбанизация, қала, агломерация, мегаполис, қала халқы, халық саны, өсу динамикасы, халық санағы.

Abstract: The article provides a detailed analysis of the change in the population of Shymkent, starting from 1897, when the First General Census of the Russian Empire was carried out, and up to the present. The aim of study is to identify the dynamics of growth in the number of citizens, which has allowed a small provincial town to become one of the largest megacities in the Republic of Kazakhstan. Today Shymkent is the third largest center in Kazakhstan after Almaty and Nur-Sultan. It is noted that the growth rate of the city's population today is the highest in the country and is ahead of these indicators in the two capitals. At the same time, it was during the period of independence that a particularly significant increase in the number of citizens took place, which indicates the development of the urbanization process in one of the most agrarian regions of the country - South Kazakhstan. In this context, the assessment of the dynamics of population growth in Shymkent, based on the analysis of data from a number of censuses and current statistics, seems not only appropriate, but also has a fairly high degree of novelty.

Keywords: urbanization, city, agglomeration, megalopolis, urban population, population number, growth dynamics, population censuses.

Если говорить о явлении «контактного переноса», то следует иметь в виду, что в основе этого явления могут быть факторы хозяйственной значимости того или иного физического объекта. Известно, что в русской топонимии наиболее часто встречается контактный перенос по схеме гидроним→ойконим. Это обусловлено, вероятнее, всего физико-географическими особенностями исконной территории расселения восточных славян. В древности реки служили для них не только путями сообщений, летом по воде, зимой по льду, но и снабжали прибрежных жителей рыбой и пернатой дичью. По этой причине перенос гидроним-ойконим был закономерен. Не случайно Р.А. Агеева в книге «Происхождение имен рек и озер» отмечает, что у славян многие этнонимы обязаны своим возникновением рекам по месту обитания племен [Агеева, 1985:69].

Изучая реки Пензенской области, П.В.Зимин и И.Г.Еремин подтверждают эту мысль. Они пишут: «Жизнь невозможна без воды. Поэтому освоение людьми любой территории, заселение каждого пространства земли связано в первую очередь с освоением рек, с движением по ним, с созданием поселений не их берегах и речные названия (гидронимы) отражают характер рек и особенности жизни на них берегах. В свою очередь, многие деревни и города получили свое название от рек в том числе и Пенза» [Зимин, 1989:3].

Следует подчеркнуть, что даже названия самых крупных городов современной России, Украины, Белоруссии произошли от названий рек. Например, Москва, Днепропетровск, Омск, Томск, Ангарск и т.п.

Как было отмечено, основной путь метонимического переноса в славянской ономастике идет по схеме гидроним→ойконим. В то же время наблюдается и обратное явление, т.е. ойконим→гидроним. И этот вид связи подробно рассматривается Е.С. Отиным. Возможно, это произошло в период вторичного заселения той или иной местности, или это влияние иноязычной топонимической системы.

Основная часть. Исследуя узбекскую топонимию Узбекистана, Х. Хасанов пришел к выводу, что на этой территории встречается «Контактный перенос» только одного типа ойконим→гидроним [Хасанов, 1977:154]. Э.М. Мурзаев, также считал, что отличительной чертой топонимии Синьцзяна и Средней Азии являлась номинация водных объектов от имен населенных пунктов и городов, и, что обратное гидроним→ойконим характерно для позднего периода [Мурзаев, 1948: 25].

Действительно, если взять названия даже одной реки Сырдарьи, выявляется правильность данного тезиса. Например, в древних письменных источниках упоминаются названия реки Сырдарьи: Қаңқа (от Кангюй или Қаңқа), Оби Фаргона, Узгенд дареси, Оби Хужанд, Банокат дареси. Как видим, все названия произошли от имен прибрежных городов.

Однако, в топонимической системе Центральной Азии наблюдается и обратный процесс перенос гидронима в ойконим и в более ранний период, например, *Учкудук* (букв. «три колодца») – пос. Учкудук; кол. *Юзкудук* (букв. «сто колодцев») – пос. Юзкудук; кол. *Кызылкудук* (букв. «красный колодец») – пос. Кызылкудук (Бухарск. обл.); кол. *Узункудук* (букв. «длинный колодец») – пос. Узункудук; ручей *Кокбулак* (букв. «зеленый ручей») – пос. Кокбулак; ручей *Кызылбулак* (букв. «красный ручей») – пос. Кызылбулак (Сырдарьинск. обл.); кол. *Тамдыбулак* (букв. «колодец с домом») – пос. Тамдыбулак (Бухарск. обл.); *Жетісу* – пос. Жетісу, Жетісууский район в Казахстане; *Ақсу* – (река Ақсу) – пос. Ақсу (г. Исфиджаб – арабская калька Ақсу) Сайрамский р-н ЮКО; река *Талас* – пос. Талас (отсюда и название древнего города Тараз) в Казахстане. Эти названия водных объектов возникли в глубокой древности, а переход гидронимов в ойконим, также явление древности.

В наших примерах наблюдается интересный факт: *Ақсу* буквально означает «белая вода», а Исфиджаб арабская калька данного гидронима. Проникновение арабского языка и соответственно арабских имен можно обозначить периодом от седьмого до десятого века нашей эры. Данный факт одно из свидетельств древности явления контактного переноса гидроним→ойконим в тюркской ономастике, так как топоним Исфиджаб, в свое время, обозначал исторически весь сайрамский регион современного южного Казахстана.

Таким образом, в тюркской топонимии встречаются ойконимы метонимического происхождения, возникшие по схеме ороним→ойконим, термин→ойконим, гидроним→ойконим:

1) от перехода оронима в ойконим, например, *Уштөбе* (ороним) – Уштөбе (ойконим, ныне г.Сырдарья Узбекистан), *Муллачартоқ* (ороним) – Муллачартоқ (ойконим, центральная усадьба хозяйства в Сайхунабадском районе), *Бестөбе* (ороним) – Бестөбе (ойконим в Сайхунабадском

районе), *Жарбасы* (ороним) – Жарбасы (ойконим в Баяутском районе);

2) от переноса сельскохозяйственного термина в ойконим: *Бахори* букв. «весенний», здесь в значении неполивные земли «весенние посевы», Богора//Багара (места весенних посевов) – Багара (ойконим, название хозяйства в Сырдарьинском районе), Багара (ойконим в Баяутском районе), Багара (райцентр бывшего Кировского района Южно-Казахстанской области);

3) от перехода гидронима в ойконим, например, *Үшқұдық* (гидроним) – Үшқұдық (ойконим населенный пункт в Акалтынском районе), *Сырдария* (гидроним) – Сырдария (ойконим, ныне г. Сырдарья) и новообразования: хозяйство «Сырдарья», Сырдарьинский район, Сырдарьинская область; *Оқпанкөл* (гидроним) – Оқпанкөл (ойконим, бывший русский поселок в Сырдарьинском районе), *Сорөзек* (гидроним) – Сорөзек (ойконим, хозяйство «Сорөзек»), *Сардоба* (искусственное водное сооружение – накопитель талых вод в степи) – пос. Сардоба райцентр Акалтынского р-на, Сырдарьинской обл. Республика Узбекистан.

Следует особо отметить, что «контактный перенос» или «топонимическая метонимия» отмечается в тюркской ономастике не только по схеме ойконим→гидроним как утверждали Хасанов и Мурзаев, но и по схеме гидроним→ойконим.

Встречается это явление и на уровне этноним→топоним. Причем в данном случае переход этнического имени в название населенного пункта связан с явлением экстралингвистического характера, т.е. со сменой хозяйственной деятельности человека, сменой его образа жизни.

На территории Узбекистана довольно много топонимов (ойконимов) этнического происхождения. Это явление можно проследить, анализируя исторические изменения семантики узбекского слова кишлок (ср. каз. қыстау, кирг. қыстоо). В отличие от казахского и киргизского в узбекском языке слово кишлок потеряло свое общетюркское, исконное, прямое значение «зимовка», «зимовье» (т.е. временное поселение, предназначенное для зимних условий), которое состоит из слова узб. қиш, каз. қыс кирг. қыс «зима» и словообразовательного аффикса -лок, -тау, -тоо. В современном узбекском языке слово *қишлоқ* употребляется в переносном значении «село». Так, в толковом словаре узбекского языка читаем: «Кишлоқ – населенный пункт, село, жители которого занимаются сельским хозяйством. Обод кишлок («благоустроенный кишлак»), кишлок хужалиги («сельское хозяйство»), кишлок хужалиги машиналари («сельскохозяйственные машины») [Словарь, 1981:589].

Этноойконимы, будучи особым лексическим пластом, сохранили в своем составе древнейшие этнические имена, и поэтому исследование этого пласта представляет особый интерес.

В послереволюционный период в топонимической системе Узбекистана наблюдается интенсивный перенос гидронима в ойконим, полисоним. Например, р. Ахангаран → г. Ахангаран, р. Чирчик → г. Чирчик, р. Сырдарья → г. Сырдарья, оз. Арнасай → п. Арнасай, р. Зеравшан → г. Зеравшан.

Распространенность этого явления в поздний период объясняется непосредственным влиянием русской топонимической системы на топонимию Узбекистана. Необходимо отметить, что подобное именование произошло в период индустриализации центральной Азии и закреплялось искусственно, как названия промышленных объектов, фиксировалось законодательными актами.

Таким образом, явление трансонимизации, контактного переноса или топонимической метонимии в ономастике представляет большой научный интерес и требует дальнейших исследований.

Мы отметили, что этнонимия, в частности, казахская этнонимия, не изучена в достаточной степени. Что же касается этнотопонимов, то и тут еще много нерешенных вопросов для исследователя. Среди них появление этнотопонимов, т.е. метонимический перенос или контактный перенос. Здесь мы наблюдаем весьма интересное явление: превращение этнического названия в топоним. Этот процесс в большей степени связан с экстралингвистическими факторами, нежели факторами лингвистического порядка.

Как видим, в тюркской ономастике довольно часто встречается явление переноса имени с одного объекта на другой. Среди специалистов выдвигаются разные точки зрения на это явление и еще нет точного обозначения в терминологии. Еще раз необходимо констатировать что на территориях Узбекистана довольно много ойконимов этнического происхождения. Например, в топонимическом словаре С.Караева зафиксировано 452 этнотопонима из 1250 приведенных

названий, а в словаре Е.Койчубаева этнопонимов значительно меньше – всего 52 из 2093 приведенных топонимов [Караев, 1978:241; Койчубаев, 1974:356]. В словаре С.Караева это составляет 36,16% этнопонимов, а в словаре Е.Койчубаева –2,5%.

Данное явление представляет особый интерес. Этнические названия, как известно, особенно были развиты у кочевых народов. Однако пастбища, луга, уголья, зимовья, летовки, места водопоев обычно принадлежавшие определенному роду и племени, имели четкие границы и обозначались географическими терминами. А.В.Суперанская пишет об этом: «Специфика добывания средств существования способствует тому, что кочевое племя досконально знает свою территорию, вплоть до мелких урочищ, и владеет развитой топонимической системой, в которой представлены все природно-физические названия, но почти нет ойконимов (названий поселений)». [Суперанская, 1978:74]. По этой причине не наблюдался процесс перехода этнического имени в название населенного пункта.

Из истории известно, что в связи с теми или иными политическими, социальными и экономическими причинами в определенный исторический период предки узбекских кочевых племен постепенно переходят на земледельческо-скотоводческий, а затем на земледельческий уклад хозяйствования. С полным переходом на земледелие, бывшие небольшие зимовья вырастают в довольно крупные населенные пункты, за ними большей частью сохраняются этнические имена жителей села. Именно по этой причине в Узбекистане больше всего ойконимов, т.е. названий этнонимического происхождения по сравнению с другими центральноазиатскими республиками.

Как мы не раз отмечали, на территории Республики Узбекистан очень много этнопонимов, возникших по схеме этноним → ойконим. Причину данного явления еще можно объяснить тем, что значительная часть этнопонимов Узбекистана общетюркского происхождения. Кроме того, на территории Узбекистана наблюдается значительный пласт казахских этнопонимов. Казахские этнопонимы возникали, начиная с древнейших времен, и этот процесс продолжался и в более поздний период.

К примеру, этническое объединение *Қаңлы*, сыгравший значительную роль в этногенезе казахского народа, ощутимую роль сыграло и в этногенезе узбекского народа. Кангюйское государство существовало на территории современного Узбекистана еще до нашей эры. По этой причине на данной территории очень много этнопонимов, возникших не только от этнонима *Қаңлы*, но и от патронимов и генонимов, составляющих данное этническое объединение.

В основе этого явления лежит единство происхождения, исторически тесные контакты родственных двух народов, политические, социально-экономические и идеологические связи, взаимовлияние и взаимообогащение культур.

Здесь следует подчеркнуть, что на данный момент нами зафиксировано более двух тысяч казахских этнопонимов на территории Республики Узбекистан.

Казахские этнопонимы, будучи особым лексическим пластом, сохранили в своем составе древнейшие субстратные лексемы и морфемы. Изучение этого пласта лексики представляет собой несомненный интерес не только для лингвистики, но и истории, этнографии, в целом для выяснения ряда вопросов этногенеза и глоттогенеза тюркских народов.

На территории Республики Узбекистан издревле сложилась общетюркская и казахская этнонимическая система. Впоследствии эта система сохранилась на данной территории в качестве этнопонимов (этноойконимов).

Выводы. Изложенное выше позволяет сделать следующие выводы:

появление этнопонимов является длительным процессом, связанным с экстралингвистическими факторами, а лингвистически – с явлением трансономизации. Явление трансономизации не изучено в ономастике в должной степени. В исследовании, в противовес сложившейся точке зрения на этот вопрос, мы определили контактный перенос этноним → топоним, этноним → гидроним;

учитывая неточность ряда терминов, обозначающих явление контактного переноса имен собственных, т.е. названий одного объекта на другой, предлагаем закрепить в научном обороте только термин трансономизация, предложенный Н.В. Подольской.

Список литературы:

- 1 Агеева Р.А. Происхождении имен рек и озер. М., 1985.
- 2 Зимин П.В., Еремин Г.В. Реки Пензенской области. Саратов, 1989.

- 3 Караев С. Географик номлар маъноси. Тошкент, 1978.
- 4 Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алматы, 1974.
- 5 Латыпов Д. Топонимия города Маргилана и его окрестностей: автореф. к.ф.к. Ташкент, 1975.
- 6 Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984.
- 7 Отин Е.С. Топонимическая метонимия (вид связи гидроним-ойконим) // Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980.
- 8 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1988.
- 9 Словарь современного русского литературного языка. М., 1991.
- 10 Суперанская А.В. Групповые обозначения людей в лексической системе языка / Имя нарицательное и собственное. М., 1978.

Түйін: Бұл мақала түркі ономастикасында кездесетін трансонимизация құбылысын қарастыруға арналған. Бұл құбылыс ерекше қызығушылық тудырады, бірақ бұл үдеріс жеткілікті түрде зерттелмеген. Тіпті құбылыстың терминологиясында да сәйкессіздіктер бар. Осыған байланысты ономастикада контактты ауысу, топотопоним, метонимикалық ауысу және трансонимизация терминдері кездеседі. Қарастырылып отырған құбылыс бір объектінің аты басқа географиялық объектінің атына ауысу ретінде жиі кездеседі. Осы күнге дейін бұл процесс терең және егжей -тегжейлі қарастыруды қажет етеді. Мамандар арасында бұл құбылысқа әр түрлі көзқарастар бар: әр түрлі терминдерді қолдану және осы құбылысты белгілеу жағдайы бар. Феноменді егжей -тегжейлі зерттеу мақсатында түркі ономастикасындағы трансонимизация үдерісі орыс топонимиялық жүйесінде кездесетін құбылыспен салыстырмалы, салғстырмалы әдіспен зерттеледі.

Кілт сөздер: трансонимизация, ономастика, топоним, топотопоним, байланыс тасымалы, гидроним, ороним, этноним, этнотопоним

Abstract: This article is devoted to the phenomenon of transonymization in Turkic onomastics. This phenomenon is of particular interest, but this process has not been adequately studied. Even in the terminology of the phenomenon, there are discrepancies. In this regard, there are the terms contact transfer, toponym, metonymic transfer and transonymization. The phenomenon under consideration is quite often encountered as the process of transferring a name from one geographical object of an object to another. This process requires deep and detailed consideration. Among specialists there are different points of view on this phenomenon: there is the use of different terms and in the designation of this phenomenon. For the purpose of a detailed examination of the phenomenon, the process of transonymization in the Turkic onomastics is studied in comparison and contrast with the phenomenon that occurs in the Russian toponymic system.

Keywords: transonymization, onomastics, toponym, topotonym, contact transfer, hydronym, oronym, ethnonymy, ethnotoponym,

ӘОЖ: 008(091)(574)

Жамелов Б.А., Жолдас А.К.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮПСАНАСЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ СИМВОЛЫ

Түйін: Археологиялық материалдарды зерттеудің барысында ерте кезеңдерде ежелгі адамдардың символдары палеолит кезеңнен бастап пайда болғанын және одан әрі дамығанын біле аламыз. Біздің зерттеуіміз бойынша, қасқыр бейнесінің эволюциясының бастапқы негізін аңыздық бейнеде қарастырады. Сонымен қатар археологиялық материалдар негізінде, қасқыр бейнесінің даму эволюциясын және аңшылық семантикасы туралы маңызды мәліметтер көрсетіледі. Бұл бізге қасқыр бейнесін мәдениет символы ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Қасқырдың бейнесін талдай отырып, біз екі бағытты белгілей аламыз. Бір жағынан, қасқыр көмекші сакральды сипатта қабылданды. Екінші жағынан, қасқыр адамның жауы ретінде, аңшылықта бәсекелесі ретінде және хтоникалық жануар ретінде бейнеленді. Қазақ халқының мәдени дәстүріндегі қасқыр бейнесі ерте түркі қағанатының қалыптасу мифологиялық мәдениеттанулық тарихымен байланысты. Түрік қағанатының билеушісі Ашинаның өзі генеалогиялық қасқырмен байланысты екені жазылған. Түркілерде моңғолдарда сары алтын қасқыр басы салынған байрақтар болған. Қасқыр бейнесі неолит дәуірінде Чұлұтын-Гол деген жерлерде жартаққа салынғанмен белгілі.

Кілт сөздер: Тотемизм, символ, қасиетті, типология, ашина, қасқыр бейнесі, қасиетті жануарлар, мәдениеттану, символдық сенім.

Кіріспе. Қазақ халқының аңыздық шығу тарихы мен мәдениеті ең қызықты мифологиялық мәдениеттің бірі болып табылады. Қазақ халқының көшпелі мәдениетінің айтарлықтай ерекшелігі әр кезеңдегі олардың орны мен ролін көшпенділердің әлем туралы идеяларын қалыптастыруына және дамытуына, үлкен әсер етеді. Көшпенділердің мәдениеті бір мыңжылдықтан асатынын айта кету керек. Қазақ халқының территориясы көптеген көшпелі халықтарының шығу тарихының және мәдениетінің өмір сүрген мекені болып табылады. Көшпенділердің мәдени өмірі тұрақты қозғалыста болып, әлеуметтік, діни, салтты сақтау және дамытуда отырықшыларға қарағанда ілгері болды. Алайда, тарихи және мәден-әлеуметтік процестің талдауы, қазақ-қырғыз халықтарының қасқыр бейнесі көшпенділер мәдениетінің өзіндік әлеуметтік-мәдени даму тетіктері бар болғанын, дәстүрлі көзқарасының көшпелі негіздерін қалыптастырып, әлеуметтік институттарының бар екендігін болжайды. Тәжірибе көрсеткендей, көшпенділер өмірі отырықшы халықтардың өміріне қарағанда өзін-өзі қорғауға қабілетті болды. Осыған орай, ерекше қызығушылық тарихи-мәдениеттануға зерттеу, көшпелі әлемнің мәдениетін зерттеуге, символдар мен олардың эволюциялық дамуы әсер етеді.

Теориялық талдау. Қазақ халқының зооморфтық символ мәдениетіндегі ең маңызды кейіпкерлердің бірі қасқыр бейнесі. Біздің көзқарасымыз бойынша қасқыр бейнесі өмір сүруі мен дамуының мәселесі ең күрделі және күрделінің бірі, ол тығыз тайпалық таңбалары ерте замандағы мемлекеттің осы аумақта қалыптасуына байланысты сияқты. Оның дұрыс шешімі мәселелерді өзектендіру үшін қажетті қазақ-қырғыз халықтарының ерте көшпелі бірлестіктердің болғанын дәлелдейді. Қасқыр бейнесі әлеуметтік институттармен және ер қоғамдастық институттарымен тығыз байланысты. және еуразия халықтарының арасында кеңінен тараған, қасқыр символизм атап айтқанда, көптеген әлеуметтік мекемелер мен идеяларымен байланысты. Осы институттардың қарастыруы бойынша қасқыр бейнесінің символы имиджінің ажырамас бөлігі ретінде біздің зерттеуге сәйкес келеді. Жалпы, қасқыр бейнесінің табынушылық және салттық қоршаған ортасын зерттеуде идеологиялық және діни нанымдарға әр заманда әсерін тигізеді. Қасқыр бейнесін зерттеу және түсіну үшін әлеуметтік-мәдени процестерге және көшпенділер әлемінің өмірлік белсенділігіне қатысты көптеген мәселелерді шешуге оң әсерін тигізеді, бұл мәселені әсіресе өзекті етеді. Сонымен қатар, бұл мәселе тарихтың бір бөлігі ғана емес, бірақ қасқыр бейнесі әрқашан әлемдік көзқарастарда қазіргі таңда өзінің ерекше орны бар екендігін, қасқыр бейнесі қазіргі әлемнің дүниетанымында кеңінен қарастырылуда. Осылайша, қасқыр бейнесін дұрыс бағалау оның ерте замандағы әлеуметтік және мәдени дәстүрлерін зерттеу, сонымен қатар болашақта да зерттелуі

мүмкін.

Қазірдің өзінде, зерттеушілер мен саяхатшылардың әрекеттері қасқыр туралы, діни нанымға жүйелеу ғана емес, сонымен қатар әр түрлі халықтардың өз символизміне типологиялық талдау жасалды. Орталық Азия халықтарының генеологиялық аңыздарына қызығушылық пайда болу үшін маңызы зор деп Н.Я.Бичуриннің[1,50], сондай-ақ «Моңғолдың құпия тарихы» аудармасында айтылады. Қасқыр бейнесіне типологиялық және генетикалық аңыздардың, жақындық мәселесін, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин[1] және тағы басқа ғалымдар айтқан. Г.Н.Потаниннің айтуынша «Бурхан» термині тіпті түрікше «Пори-хан» сөзіне сәйкес келеді[2]. Қазақ-қырғыз халықтарының ұлттық фольклорындағы қасқыр бейнесін Ф.Урманчиев, Р.С.Липец, В.А.Гордлевский, Х.Г.Короглы, Н.А.Николаева, В.А.Сафронов және тағы басқа ғалымдар зерттеді[3]. Этнографиялық әдебиетте қасқыр бейнесін, Л.П.Потапов, С.Г.Жамбалова, С.М.Абрамзон, В.И.Абаев[4], сондай-ақ, бұл тақырыпқа байланысты қазақ-қырғыз халықтарының дәстүрлі наным сенімдері туралы жалпы жұмыстарында белгілі бір назар аударарлық деп айтуға болады. В.Д.Кубарева мен Д.В.Черемисинаның мақаласы менің маңызды ғылыми-зерттеуіме қызығушылық тудырды, онда қасқырдың бейнесі неолит кезеңінен бастап ортағасырларға дейін, этнографиялық және фольклорлық материалдарды жаза отырып, бірақ жалпы бұл жұмыс мәдениеттану саласы болып табылады[5].

Қасқыр бейнесін зерттеуге көптеген ғалымдар атсалысып, ортағасырлық тарихшылар Орталық Азия тарихын зерттеді. Ерекше қызығушылық түркі халқы қасқырдан тарғанын дәлелдемелер жеткілікті болып табылады. Осы мәселе бойынша, сондай-ақ Ашина этимологиялық термині үшін Л.Н.Гумилев, С.Г.Кляшторный, Х.Хауссиг, Ч.Беквис зерттеген. Осы этномәдени мәселе бойынша қасқыр бейнесіне П.Б.Коновалов археологиялық мәдениеттерді қарастырған.

Жалпы, қазақ халқының мәдениетінде зерттеулерде қасқырдың бейнесі семантикалық болуына қарамастан, біз олардың Орталық Азия халықтарының қасқыр бейнесінің әлеуметтік және мәдени дәстүрлерін жеткіліксіз зерттелген деп болжайды және оның әлеуметтік және мәдени құндылықтары кешенді сипатта, бар деп айтуға болады, және әлеуметтік зерттеу институттармен байланысты. Осыған байланысты, қасқыр бейнесі тақырыбына кешенді зерттеулер жүргізу қажет, сондай-ақ теориялық мәдениеттанулық, кең көлемді негізде жан-жақты зерттеу, жүргізу қажет.

Жоғарыда айтылғандай, біздің басты зерттеу мақсатымыз жан-жақты қазақ және қырғыз халықтарының әлеуметтік және мәдени дәстүрлерін және дүниетанымын қасқыр имиджін зерттеу, оның эволюциясын, және этникалық және мәдени ерекшеліктерін және рәміздерін оның негізгі мақсатын анықтайды, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени орындарымен қарым-қатынас жасап анықтау үшін. Л.Н.Гумилевтің есебінше, қасқыр мен хунн шаньююның қызынан телес руы, ал ұрғашы қасқыр және ұл баладан – түріктердің жаратылысы[6]. Ал С.Г.Кляшторныйдың тануы бойынша, - хабаршылардың бір-бірінен жеке бір аңыздың екі нұсқасын аңғаруға болады. Егер осы екі аңызда бір халықтың немесе әулетінің пайда болуы туралы айтатын болсақ, онда бізде бір аңыздың екі нұсқасы емес, алайда, бірінші жағдайда халықтың пайда болуы қарастырылған бір үлкен аңыздың екі үзінділері ретінде, екіншісінде қасқыр «қасқыр» халығына қамқорлығы, оны толық жойылудан қорғайды және оған жаңа өмір береді. Алайда, осы мәселе бойынша жеткілікті материалдың жоқтығы болған соң қорытынды жасуы ертерек дейді.

Тәжірибелік бөлім. Ашина сөзінің этимологиясын қарастыруы жеке тақырып болып табылады. Осы сөзді түсіндіруінің бірнеше нұсқалары бар. Ең ерте және әйгілі болжамының бірі, «Ашина» сөзі «қасқыр» дегенді білдіретіні. Түрікше қасқыр – бөрі, ал моңғолша – шоно (чино) деп аталады. Демек, «Ашина» - «асыл қасқыр» дегенді білдіреді. Қытайшылауына келмен сөз араб жазбаларында «Шанэ» деп сақталынды. Бірақ қазіргі заманғы ғалымдар бұл гипотезаны әділетсіз деп елемейді, себебі «Ашина» сөзі тек қытай деректерінде ғана белгілі. Қытайлық дерек көздерден айырмашылығы, ежелгі түрік ескерткіштері ешбір жерде дыбыс түрінде ұқсас немесе ұқсас атын атамайды. 1964 жылы С.Г.Кляшторный өзі хотан-сақ тілден «лайықты, асыл» деген Ашинаны білдірген. Алайда, кейінірек оны өзі екіталайлығын мойындайды. И.Н.Шервашидзе осы болжамды жоққа шығарып, кем дегенде тікелей сақ-түрік байланыстарының жоқтығын ескере отырып, өзінің меншікті алға жылжуына мүмкіндік беріп, иран абана – көк дегенінен алуына мүмкіндік береді. Мүмкін, бұл гипотеза фонетикалық және семантикалық тұрғыдан алғанда, С.Г.Кляшторный мінсіз деп санаған, бірақ ол қандай да бір себептермен осы сөздің хотан-сақ тұрғысынан пайда болуы туралы атап кеткен. Одан басқа, Х.Хауссингтің болжамы бойынша патша ру аты киімнің түсі бойынша пайда болуы, оны көне иран охсаена «қара түсті»[96], ал Ч.Беквистың болжамы бойынша

«арыстан» деген түрік сөзі арсалан дегенге бұрмалауы. Сондықтан, «Ашина» сөзінің біркелкі этимологиясы туралы пікірі жоқ, жаңа болжамдарын ізденіс барысында ғалымдар «Ашина – асыр қасқыр» дегеніне жаңа дәлелдер келтіре алмады. Біздің пікірімізше, бұл фонетикалық тараптан ғана емес, сонымен қатар аңыздарда Бугут стеласындағы[7] суретте және еркектік қауымдастықтардың әскери күштерінде ұстайтын патша әулетіне сәйкес келе алатын қасқыр бейнесі бейнеленгеніндей дәлме-дәл болып табылған бұл болжамы гипотеза деп санауға болады.

VI ғасырдың ортасында «киелі қасқырдың» түрі Шығыс және Батыс қағанатының басқарушы әулетіне айналады. Олардың қайтыс болғанына қарамастан, Ашина рулық қауымы күші Орталық Азияда ғана емес, Батысқа қарай да тарайды.

Хазарлар Ашин руынан қашқан ханзаданы өзінде жасырып қаған ретінде қойып 650 ж. жеке тәуелсіз мемлекетін құрды. Олар өздерін түркі қағанатының тікелей мұрагері деп есептеді. Истархи айтуы бойынша, Хазар қағаны үлкен соғыс басталса ғана шығады; түріктер де, қағанның жолындағы басқа халықтар да оған қарай алмайды, бірақ оны құрметтеуден, дау-дамайларды тоқтатып, тоқтату керек. Қаған билікке қарағанда, тәуелсіз биліктің нышаны болған тәрізді.

Яһуди патшасымен билікті озбырлықпен басып алудан да кейін, Ашин руынан түрік қағаны биліктен айырылған, қамауда ұсталған, айбындылық нышаны ретінде құрметтелінді.

Шоры-сары қыпшақ хандарының арасында Осень, яғни Ашен- Ашин, патша руының аты өшпеген. 1187 жылы Дунай сары қыпшақтарынан Асен (Ашен) - екінші Болгар патшалығы қалаушыларынан әулеті ілгері шықты.

Бірақ түркі қағанатына оралайық, Ұлы даладағы түріктердің негізгі қарсыластары Тоқұз-Оғұздер болды, басқарушы отбасының шыққан қасқырымен де байланысты болуы мүмкін. Оғұзханның аңызға айналған ата-бабаларының генеалогиялық аңызы бүркемелі көрінеді. Осылайша, аңыздардың бірінде Оғұзхан «сұр қасқырдан туылған» деп аталады. Бұл мақам кейіпкердің көрінісінде айқын көрінді. Оғұзханның эпикалық түрінде түрлі жануарлардың ерекшеліктері біріктірілді. Жаңа туған Оғұз: «Қырық күннен кейін ол өсті, жүрді және ойнады, аяқтары бұқалардың аяғы, белбеуі қасқырға, иығына - бұлғынның иығына ұқсады, бүкіл денесі қалың шашпен жабылған». Көптеген зерттеушілер - В.В. Радлов, А.Н. Бернштам, С.М. Абрамзон - қырғыз дастанының кейіпкері Оғұзханды: «... және Манас», С.М. Абрамзон былай деп жазады: «Жолбарыс мойны , жыланның қабақтары, қасқырдың құлақтары» бейнелеу әдістерінің сәйкестігін атап өтті.

Оғұзханның туылуы туралы өте сирек айтады: «Ай-қағанның көзі жарқырап, ұл туды». Көктен шыққан Оғыз-қағанның ұлдарына да жатады: олар күн сәулесінің ортасында тұрған қыздан туылды. Оған «Оғұзнамаға» сүйеніп, қасқырмен байланыс ретінде түсіндірілуге болады, ол науқанның барысында «Күнге ұқсайтын сәулесі Оғыз-қағанның шатырына еніп кеткен» деп айтады. Осы сәулесінен көкшашты, көкжалды ірі қасқыр пайда болады». Бұл қасқыр, әрине, Оғұзханның әскерлерінен алға қарай жүріп, жолды көрсетеді. Бұл оқиға қасқырды жұбымен байланыстыру сонымен қатар Шыңғысхан мен оның ата-бабалары туралы генеалогиялық аңыздармен салыстырғанда көрінеді. «Оғұзнамада» қасқыр тек оғұздардың «жебеуші» ретінде көрсетілген. «Мен сендерге қағанмын», - деп Оғұз жорықтың алдында сарбаздарына, - «садақтар мен қалқандарды алайық, біз үшін таңба «рақым», «көк қасқыр» ұран (айқай ұран) ретінде болсын, - айтқан екен. Осы аңыздарына сүйене отырып Х.Г.Қороғлы, қасқыр оғұз тайпаларының ататегі бірі болған шығар деп ойлайды, бірақ Оғұзханның өзі «халықтың зооморфтық көріністерін» іздейтін болса да, ол «қасиетті қарапайым кейіпкер емес, ол ағайын мен мемлекеттің негізін қалаушы «және» тарихи батырдың барлық ерекшеліктері бар екен. Бұл жерде тотемизм тек қана жебеушінің ата-бабасын таңдауда маңызды рөл атқармай, сонымен бірге көне көшпелі көзқарастарға қатаң түрде қосылып келе жатқан қасқыр бейнесі бейнеленген.

Нәтижелер мен талқылау. Шамасы, моңғолға дейінгі және басқа да көшпелі халықтар арасында қасқырға байланысты генеалогиялық дәстүрлер бар еді, ал егер олардың жетекшілері болмаса, онда олар өте маңызды орынға ие болған. Жоғарыда келтірілген мысалдардан басқа, Ашина руын таратумен байланысты, қасқыр сары қыпшақ ұрпақтарының бір бөлігі болып есептеледі. Олардың арасында Бурчевич руы болды[101]. С.М.Ахиджанов ұсынғандай, Дешт-және-Қыпшағында XI – XIII ғғ. бұл «әулеттік», «билеуші» қыпшық тайпасы, тайпа аты ретінде «өзіне қамқоршының атын, қасқыр киетегін, және байрағында алтын қасқыр басының бейнелеуін алған»[101, 29 б]. С.А.Пдетнева, әйгілі сары қыпшақ ханды зерделеуінде, келесі нәтижеге келген: «Боняқтың байланысы, өзінде «қасқыр» - ататегі мен қамқоршы, хан және абыз атқарымдарын

біріктіруші ретінде, күмәнсіз. Мысалы, бір сары қыпшақ князі Башкүрд - «арлан қасқыр» деген киелі атына ие болған. Мысалдар тізімі жалғастырыла берсек де болады, тізімге енгізілген адамдардан да көптеген сары қыпшақ ордалары өздерінің шыққан жерін қасқырмен, ал ішінара түркі қағанатымен байланыстырған.

Қасқырмен байланыстырылған келесі негізгі шыққан тегі аңыз - Шыңғысханның «алтын» руы шыққан аңыз. «Құпия аңыз» дастанында: «Шыңғысханның бабасы Бөрте-Шын болды, Ең Жоғарғы тәнірінен туылды» деп айтылған. Жұбайы Гоа-Марал болған екен. Тенгисті жүзіп өтіп, келген екен. Онон-өзенің бастауында көшіп жүріп Бұрхан-халдунында, ал ұрпағы Бата—Шыған болған екен». Демек, моңғолдардың ата-бабалары Бөрте-Шын (көк қасқыр) және Гоа-Марал (Әдемі бұғы), соларға Шыңғысханның руы жатады. Бір күні, қаумалау ұстауына жиналғанында, ол болжамдапты, сұр қасқыр мен әдемі бұғы алдарынан шығады, оларды өлтіруге рұқсат бермейді; бұл аңызда Шыңғысханның тегі осы аңыздардан басталуына тұспалы. Осындай ұныстарын «Құпия аңыз» дастанында Бодончар туылған туралы аңғаруға болады: Добун-Мерген қайтыс болғанда Алан-гоа күйеуге шықпай, үш ұл туыпты... Ол мұны келесідей түсіндіріпті: «Әр түнде киіз үйдегі түтіндік арқылы, ішіндегі жарық өшірілгенде, жарық шашты адам маған келді, кейде, ол менің ішімді сипады, оның жарықтығы менің құрсағыма енеді. Және бұл ай сияқты, күннің аймен шағылыстырылған кезде, сары ит сияқты жапырақтары бар. Егер мұның бәрін түсінсеңіз, онда бұл ұлдар көктен шыққан мөрмен белгіленген. Олар туралы тек екі адамның өліміне байланысты қалай сөйлесуге болады? Олар патшалардың патшалары болған кезде, бәрін хандар деп санайды, содан кейін қарапайым адамдар ғана түсінеді! «Бұл сюжетте «сары ит» сөзі қасқыр атауының атауына айналады, бұл мәселе жоғарыда талқыланды. Айтпақшы, Б.Қаирбеков, Бодончар атын Бөрте-Шан деп түсіндіреті және «сұр қасқыр» деп аударады[8].

П.Б.Коновалов Бөрте-Шын мен Гоа-Маралды – «бұл көне тарихи тұлғалар емес, сонымен қатар, Орта Азияның орта ғасырлық тайпалары бірыңғай Моңғол мемлекетінде біріктірілген ежелгі этникалық қоғамдардың тотемдік кейіптеулері». Академик Б. Ринчен, Л.Н.Гумилевке жолдаған хатта - бұл атаулар ескі бақсы дәстүрлерге сәйкес күзет функцияларын атқарған деген пікірді білдіреді. Бұл тұрғыдан бас тартпастан, Шыңғысханның және басқа да моңғол хандарының өздерін жоққа шығармай, тіпті олардың қасқырдан шыққандарын жарнамалаған және түріктердің алтын қасқырдың басымен байрақта қойғанын атап өту керек. Сондықтан көптеген зерттеушілер Шыңғысханның қасқыр мен бұғыдан шыққанына күмәнданбағанымен, қасқыр құрбыларының моңғол аңыздарымен қасқыр құрбыларының түркі аңызымен және олардың байрақтарында қасқырдың басымен сабақтастығын да атап өтті.

Өзінің «Моңғол тарихы» Бөрте-Шын түріктердің ата-бабасы Ашинамен жуықтатады: «Бөрте-Шын - - қудалалған ханзада, үш ағайынды, кейінірек көлде үйленеді, ал кейбір жағдайларда қасқырмен ауыстырылады; Ашина - қуғындалған ханзада, өзенен көшіріліп, ұрғашы қасқырмен тәрбиеленген».

Шыңғысханның шығу тегі туралы аңыздарда әрдайым қасқырдың бейнеленуімен жиі кездесіп өтетін күннің табынуының іздері бар, бұл әбден табиғи және кейбір жағдайларда бұл бейнені қарастыруға көмектеседі. Осылайша, Шыңғысхан туралы бурят аңызы оның шыққан жерін күнмен байланыстырады: «Ухэр-Боксо патшасында қызы болыпты, оны перденің артында жабық жерде ұстаған екен. Бір күні күн сәулелерін көргеннен жүкті болып, кейінен ұл туып, былғары қоржынға салып өзеннен ағызып жіберіпті. Сол баланы тауып, өсіріп Шыңғысхан деп атапты». Шыңғысхан туралы түрік аңыздарының құрастырушылары, оның жердегі әкесінен, оның анасының күйеуінен «занды шыққан» екендігін дәлелдейтін түркі аңыздары, оны «күн сәулесінен және сұр қасқырдан туған» деп атайды, ол түркі тілдес ортада оған жазылған аңыздарда нұсқасы өзгертілген. Сәуле және қасқыр келбеттерін қабылдап Алангоаға күйеу (қайтыс болған кейін) келетіні дәстүрге айналады. «Шыңғысхан туралы батырлар аңыздарында» оның әжесі Гүлямлік күн сәулесінен жүкті болыпты; ұл баласының атында - Тангри-берген-Дуюн-Баян – аспаннан жаратылысы бейнеленген және де оның бейнесі қасқыр тәрізді бейнесімен: «Өлім хәлінде өз халқын жинап сөз сөйлеген: «Мен әйеліммен бірге өлемін деп ойлады, бірақ менің өлімім жақындап қалғанын көрдім. Әйелім жесір қалады, бірақ мен келемін, ол жақсы балаға ие болады. Менің халқым, оған бағын! Менің шіркеуімнің белгісі болады: өлгеннен кейін мен күн сияқты жанып, қасқыр түрінде шығамын білдер». Оғұзнама және Шыңғыснама жазбаларының негізінде Оғұзхан туралы түрік аңызы Шыңғысхан туралы аңызына әсері туралы Х.Г.Короглы жалпы тұжырымдама жасаған. Ол мұны оқиғалардың ұқсастығы ғана емес, сондай-ақ, Аллано өзінің

керемет келушінің келісін растау үшін өз шатырына қоюды сұраған күзетшілер түрік деп атайды: «Ол үш қамқоршы: Пшак, Ерия және Одаш». Олар қадағалай бастады. Бір күні көктен жарық түсті; олар қорқынышсыз сезініп кетті, ал біраз уақыттан кейін олар өзіне келіп, бір-бірінен сұрай бастады:

-Бұл жарық қайда жоғалды? Ешкім білмеді.

-Мұқият қарауылдайық: ол қасқыр болып шығу керек, деп

Аз ба, көп пе, сыртқа аттың өлшеміндегі көк қасқыр шықты, артына қарап, орманға кетті. Күзетшілер көк қасқырды жақсы көріп, Алангтың ұлдарына айтып береді: Енді ол болжаған барлық нәрселер орындалады».

«Шыңғыснама» аңызының басқа нұсқасында Алангоа қыпшақ Қарабекті, түрікмен Кел-Мұхаммедті және Урадучбекті куәгерлер ретінде салды, олар «жарқын жарық» көрген, содан соң «жарық жалды қасқыр көрген».

Шыңғыс ханның бұл аңызы Шыңғыс әулетінің ататегіне сай келетін зооморфты бабалар туралы аңызды соңғы эвфемистік түсіндіру болып табылады деп Р.С.Липец санайды. «Ататегінің жазбалары, негізінде, бай-манап отбасыларында, ал оларға «күдікті» тегі ұнамаған. Алайда, олардың ататегін «жақсартуын» зиян келтірмейтін еді, сол феодалдардың белгілі дәрежеде олардың қасқыр-ғұрыптарымен дәстүрлі байланысын тану үшін» - оның жазуы бойынша.

Осы мәлімдемелермен толығымен келіспей, біз бұл жағдайда Шыңғысхан билігінің заңдылықты түріктерге қатысты дәлелдеуге тырысамыз деген ойды білдіргіміз келеді. Бұл үшін күнге табынушылық секілді қасқыр-баба туралы аңыз пайдаланылады. Бұл әрекетке куә болуға түріктер шақырылған.

Қорытындылар. Жалпы, бұл қасқырға деген көзқарас Орталық Азияға ХІХ ғасырға дейін тән. А.Янушкевич ресми өкілі қырғыз сұлтан Барақ пен және басқа да сұлтандармен кездеседі. Барақ ата-бабаларының керемет асыл ататегі жазбасын әкеліп, оқыды. Шенеунік қалжындап айтты: «Өз руыңызды жоғары бастамасынан бекер бастайсыз; көк және қара қасқырларынан ақиқат шыққан үш ағайын-бауырластарын шығасындар». Өміріңіз тек қасқыр секілді әрдайым құмарлықты және қанағаттандыруға ғана берілген». Бұндай жағдаймен олар қорланбай, ұзақ күліпті. Әрине, бұл күлкінің шынайылығына күмәндану мүмкін, бірақ бұл мәлімдеме тосын сыйлықты немесе келеңсіздікті тудырмады».

Ал кейінірек біз қасқырға қатысты бірнеше ататегі дәстүрлерді білеміз. Олардың бірі Тянь-Шаньда айтылған. Уақыты келгенде бір бала жүре алмаған, бір жерде отырып қалған. Қонысты ауыстырғанда ата-анасы мекенінде оны қалдырып кетеді. Қандай да бір адам осы мекен арқылы өткенінде өз сүтімен емізген ұрғашы қасқырды көрген екен. Жолаушы сол баланы өзімен бірге алып кетіп тәрбиелепті. Ол сол жүре алмайтын бала болыпты, оны Каба деп атап кетіпті. Оның шаштары жалға ұқсас болғанынан жалбуу Каба жалған ат берген екен. Каба – руның биі, саяқ тайпаның ірі тармағының ата-бабасы болған. Оның Ақ-Тери және Боз-Тери (сұр тері) есімді ұрпақтары болғанын ескереміз. Олардың аттары осы тармақтарға қосылған екі руы аталған. Осылайша, қырғыздардың бірінің ата-бабасы қасқырмен асырап өсірілген.

Бұл мақам заманауи алтай өңірінің аңызында сақталыныпты. Батыр-аңшының өмірін құтқаруды уәде етіп отырған Ақ-Бөрі ұлын талап етеді: «Ақ-Бөрі таң ерте келіп, батырлар атын кесіп, пышақтады, бірақ тері тұтас болды. Ақ-Бөрі бар күшімен есікті қатты ашып, құндақталынған баланы алып қашады. Әкесі мен анасы жылап артынан жүгіріпті. Ақ-Бөрі сәбиді Алтын-Тайга алтын тауға әкеліп Алтын-Күй алтын үңгірге кіргізеді. Алтын үңгірде қасқыр баланы құйрығына орап, түнді өткізеді. Екі күннен кейін бала қасқырды ата-ана ретінде таныды. Бала алтын үңгірде қалып жүрді, ал қасқыр үңгірге тамақ әкелді. Бала үлкен болып өседі. Бала өсіп келе жатқанда, қасқыр оған ат пен қару беріп, кейінірек қалыңдық табады». А.М.Сағалаев аңызда ежелгі түркі дәстүрін жалғастыруын аңғарған. Ал алтын үңгір мақамы, оның пікірінше, үңгір туралы ана тұғыры сияқты идеяның жаңғырығы ретінде сипатталады.

Моңғол халықтарының ұқсас оқиғалары бар. Г.Н.Потанин бірқатар моңғол және бурят «ертегілерін» баяндайды, онда кейіпкердің көмекшісі - Шял немесе қасқырдың асыранды Туно-Шял болыпты. Өзі сүттес қасқыр-бауырларымен шапқындар жасаған екен. Бірнеше рет Чоно (қасқыр) моңғол руы айтылады. Т.Б.Цыдендамбаев бұл түрдің және бурят отбасыларының арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді, ол былай деп жазады: «Чино-қасқыр киелітегі бар және сәйкесінше чинос деп аталатын ежелгі моңғол қатарына болашақ булагаттар жатады»[9]. Эхириттер буряттарды арасында Шоно атты байтақ ру бар, бүгінгі күнге дейін өзінің атақты

бабасының есімін алып жүр екен. «Шоно кішкентай баладай қасқыр үңгірінде табылыпты. Оны аңшылар орманда тауып, үйлеріне әкеліп тәрбиелепті. Қасқыр үңгірінде табылған соң оған Шоно деген ат беріпті[109, 78 б]. Шоно руы – бурят байтақ руының бірі. И.Любимый ғалымының мәлімдемесі бойынша, эхириттер қасқырмен асырап өсірген Чоно баланың ұрпағы, сондықтан олар чон руы деп аталып кеткен, демек қасқыр руынан тарағанын білдіреді. Бұл ататекті аңыз бірнеше рет жанадан қарастырылған еді, бірақ негізгі сюжеттік желісі сақталынған. Шоно руына енген кудария бурят аңыздары бойынша: «шоно руының бір жас қызы тұрмысқа шықпай екіқабат болады, бала туып сай жерге тастап кетеді. Адамдар оны тауып өздерімен алып кетеді және Хонхо деп атап кетеді. Ол өсіп, үйленіп Хонхо немесе Хонхоураг деген ұлұсты қоныстайды. Шоно руы кіші және ірі тармақтарынан тұрған, генетикалық жағынан қалмық руларымен байланыстырады, олардың ішінде ірі және кіші Чоносоттар (Шоноевтар) руларына бөлінеді екен. С.И.Балдаев ғалымын пікірінше, бұл ру XVII ғасырында жоңғар байларының айтыс-тартыстары барысында Алтайдан тараған. Күнге табынушылыққа байланысты қасқыр бейнесі, тек билеуші, корольдік туған рулық дәстүрлер тараған. Біздің ойымызша, бұл кездейсоқтық емес, және әр түрлі халықтардың өз символизмі әлеуметтік рөлін нәтижесі болып табылады. Р.Сахаров қосылуды былай деп түсіндіреді: «бастапқы корольдік функциялары осы байлықтың негізгі әлеуметтік байлық пен қауіпсіздік сияқты ірі қара мал астамы билік шектелді, мал патшасы практикалық электр визуалды қабілеттерін өстіп талап етті».

Бұл тұрғыда ол патшаның қасқырмен бірлестігін түсіндіріледі. Қасқыр түнде көрінетін бірнеше жануарлардың бірі, - жау ретінде, үйретілген - қамқоршысы ретінде де жабайы: Ол сондай-ақ мұнда малға қатысты қасқыр қос функциялары қосылған. Осы болжамдардың негізінде П.Сахаров қасқырдың немесе иттің ерекше рөлін олардың аңыздарында немесе олардың көмегін алу туралы аңыздарында түсіндіреді. Біз, сонымен қатар, патша туған шежіре аңыздарда қасқыр ерекше рөл атқарады, қасқыр бейнесі ер одақтарының белгілерімен, сондай-ақ көшпенділермен байланысты екенін іс жүзінде барлық ірі көшпелі рулық одақтар табиғатта анық милитаристік болады және рулық және ер одақтарына сүйенеді[10].

Әдебиет тізімі

1 Абаев В.И. Опыт сравнительного анализа легенд о происхождении нартов и римлян Памяти академика Н.Я. Марра. М.Л. Изд-во АН СССР, 1938. С.317-337. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М, 1965.

2 Абай Гэсэр-Хубун. Эпопея. (Эхирит-булагатский вариант). Перевод М.П. Хомонов. Улан-Удэ: Бурят, кн. изд-во, 1961. Ч. 1. 232 с.

3 Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темире. М. АCADEMIA, 1934. 352 с.

4 Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.

5 Албынжи. Хакасский эпос Героический эпос народов СССР. М: Художественная литература, 1975. Т. 1. С.461-532.

6 Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). Новосибирск: Наука, 1984. 233 с.

7 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 478 с.

8 Арутюнян С.Б. Мардагайл Мифологический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 337.

9 Балдаев С.П. О расселении бурятских племен и родов Балдаев С. П. Избранное. Улан-Удэ: Бурят, кн. изд-во, 1961. С. 71-77.

10 Банзаров Д. О происхождении имени «монгол» Банзаров Д. Собрание сочинений. М.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 167-176.

Аннотация: В ходе изучения археологических материалов мы можем узнать, что на ранних этапах символы древних людей возникали и развивались еще со времен палеолита. Согласно нашему исследованию, первоначальная основа эволюции образа волка рассматривается в мифическом образе. Кроме того, на основе археологических материалов демонстрируются важные сведения об эволюции развития образа волка и семантике охоты. Это позволяет нам исследовать образ волка как символ культуры. Анализируя образ волка, мы можем обозначить два направления.

С одной стороны, волк воспринимался как вспомогательный крестцовый персонаж. С другой стороны, волк был изображен как враг человека, как конкурент в охоте и как хтоническое животное. Образ волка в маленийской традиции казахского народа связан с мифологической культурологической историей становления раннего Тюркского каганата. Написано, что сама Ашина, правитель Тюркского каганата, связан с генеалогическим волком. У тюрков были штандарты с желтой золотой волчьей головой у монголов. Изображение волка известно тем, что в эпоху неолита в местах под названием Чулутын-Гол был сооружен овраг.

Ключевые слова: Тотемизм, символ, сакральный, типология, ашина, образ волка, святым животным, культурология, символический веры.

Abstract: In the course of studying archaeological materials, we can learn that in the early stages, the symbols of ancient people appeared and developed from the Paleolithic period. According to our research, the initial basis for the evolution of the image of the Wolf is considered in the image of the legend. At the same time, on the basis of archaeological materials, important information about hunting semantics and evaluation of the development of the image of the Wolf is shown. This allows us to study the image of the Wolf as a symbol of culture. By analyzing the image of the wolf, we can identify two directions. On the one hand, the Wolf was adopted as an auxiliary sacral character. On the other hand, the Wolf was portrayed as an enemy of man, as a competitor in hunting, and as a chthonic animal. The image of the wolf in the Maleni tradition of the Kazakh people is connected with the mythological cultural history of the formation of the early Turkic Khaganate. It is written that Ashina herself, the ruler of the Turkic Khaganate, is associated with a genealogical Wolf. The Turks had flags with yellow gold wolf heads on the Mongols. It is known that the image of a wolf was built on a rock in the Neolithic period in places called Chulutyn-Gol.

Key words: Totemism, symbol, sacred, typology, ashina, image of the wolf, holy animal, cultural studies, symbolic of faith.

АРХЕОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY

УДК: 392

¹Тұяқбаев М.Қ., ¹Саипов А., ²Дмитриев Ю.А.

¹тарих ғ.к., Республикалық «Физикалық антропология» ғылыми зерттеу зертханасының аға ғылыми қызметкері, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹педагог. ғ.д., Республикалық «Физикалық антропология» ғылыми-зерттеу зертханасының бас ғылыми қызметкері, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²педагог.ғ.д., профессор, Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей

ТҮРКІСТАНДА ЖЕРЛЕНГЕН ӘМІРЗАДА ӘЛИ

Түйін: Бүгінге дейін жарық көрген тарихи, жазба деректерде Әмір Темірдің ата-бабасының шежіресі Шыңғыс ханның шыққан тегімен тығыз байланыста көрсетіледі. Соның бірінде, атап айтсақ, «Му'изз ал-ансаб» шежіресінен табамыз.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жинақталып жарық көрген парсы деректеріне сүйене отырып мұны дәлелдеудің сәтті түсті. 2006ж. жарияланған «История Казахстана в персидских источниках» деген жинақтың III-томы Шыңғыс пен Темір әулеттерінің шежіресін баяндайтын «Му'иззал-ансаб» атты еңбекке арналған. Зерттеуде бұл шежіре жайлы толық мәлімет беріліп, оның авторлары бірнеше адамнан тұрғандығы және оның Шахрухтың тұсында (1426-1427жж.) басталып Хұсейн Байқараның тұсында (1486-1488жж.) аяқталғаны сөз болады.

Оңтүстік өлкесіндегі «Әзірет Сұлтан» кесенесі мен оның іргесінде тұрған Рабия Сұлтан Бегім кесенесінде сақталған құлпытасардан XVғ. жататын үш мәрмер құлпытастың бірі 1431 жылы қайтыс болған адам, екіншісі Әмірзада Әлидікі және үшіншісі Рабия Сұлтан Бегімдікі деуге келеді.

Әмірзада Әли белгілі жаһангер Әмір Темірдің мемлекет басына келуіне көп жәрдем берген Әмір Жақудің ұрпағы деген болжам бар. Оның ата-баба шежіресін жоғарыда аталған «Му'изз ал-ансаб» еңбегінен табамыз.

Кілт сөздер: шежіре, кесене, Әмірзада Әли, Әмір Темір, құлпытас, «Му'изз ал-ансаб»,

түмен, түменбасы, мыңбасы, тархан диванәмірі.

Кіріспе. «Әзірет Сұлтан» кесенесі мен Рабия Сұлтан Бегім кесенесінде бүгінгі күні 46 құлпытас сақталған, олардың 40-дағы жазуларды оқуға болады. Алайда, төрт құлпытастағы адам есімі сақталмаған. Ең көнелері XVғ. жататын үш мәрмер құлпытас. Олар, «Ходжа» деген дәрежесі ғана сақталған, 1431 жылы қайтыс болған адам мен Әмірзада Әлидікі және Рабия Сұлтан Бегімдікі.

Осы Әмірзада Әли деген адамды бұдан 20 жыл бұрын жазылған еңбегімізде атап өтіп Әмір Темірдің мемлекет басына келуіне көп жәрдем берген Әмір Жакудің ұрпағы емес пе екен деген болжам ұсынғанбыз [1, 2].

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жинақталып жарық көрген парсы деректеріне сүйене отырып мұны дәлелдеудің сәтті түсті. 2006ж. жарияланған «История Казахстана в персидских источниках» деген жинақтың III-томы Шыңғыс пен Темір әулеттерінің шежіресін баяндайтын «Муиззал-ансаб» атты еңбекке арналған [3] (Әрі қарай – ИКПИ деп жазылады).

Зерттеуде бұл шежіре жайлы толық мәлімет беріліп, оның авторлары бірнеше адамнан тұрғандығы және оның Шахрухтың тұсында (1426-1427жж.) басталып Хұсейн Байқараның тұсында (1486-1488жж.) аяқталғаны сөз болады.

Теориялық бөлім. Көптеген тарихи, жазба деректерде Әмір Темірдің ата-бабасының шежіресі Шыңғыс ханның шыққан тегімен тығыз байланысты таратылады [4, 5]. Мұның толық көрінісін «Муизз ал-ансаб» шежіресінен де табамыз, онда Дубун-Байан мен Аланкуваның Бугунутай және Билгулутай атты ұлдары болғандығы, алайда, Дубун-Байан қайтыс болған соң да Аланкува қасиетті сәуледен жүкті болып үш ұл тапқаны айтылады. Аланкува оларды Буки-Кигин (кейіннен Киги руының атасы), Букаджи-Салджи (Салджийут руының атасы және Будунджар (Бурджуниин руының атасы) (боржигин) деп атайды да бұл балаларын түн ортасында келетін көгілдір көзді, алтын түстес адамнан көтергеніне ант етеді [6].

Біз қарастырған көптеген деректерде келтірілетін Шыңғыс пен Темірдің ата-бабалары шежірелеріндегі адам аттарының аталуы, жазылуы және санында да айырмашылықтар бар екенін ескертіп өткіміз келеді, мысалы, Будунджар деген аталары – Бузанджир, Боданжар, Борончар және тағы басқа нұсқада кездеседі. Негізгі қарастыратын дерегіміз «Муизз ал-ансаб» болғандықтан осындағы есімдердің нұсқасын алғанды жөн көрдік. Бұл бойынша Будунджардан Бука, одан Тутумин, одан Кайду, одан Байсунгур, одан Туманай, одан Качули және Кабул деген егіз ұл, Кабулдан Бартан, одан Ийсугай, одан **Чингизхан** туады, ал, Качулидан **Ирдамчи**, одан Суку-Сичан, одан **Карачар**, одан Иджил, одан Буракил, одан Тургай (Тарагай), одан **Әмір Темір** туады [7, 8]. Мұндағы **Ирдамчи** барлас деген атасын Гөр Әмір кесенесіндегі Темірдің басына қойылған құлпытастан алдық, сонымен бірге, бұл таста және Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Қабірхана есігінде Иджил (Альджил) мен Буракилдің (Беркел) ортасындағы **Айленгир (Әйленгер)** деген де атасы болғандығы жазылған. Жоғарыдағы егіз ұл Кабул мен Качули Боржигин және Барлас руларының аталарына айналады, тарихтан Шыңғыс ханның боржигин, Әмір Темірдің барлас екендігі мәлім.

Біздің мақалаға арқау болған Әмірзада Әлиге келсек оның да ата-баба шежіресін осы «Муизз ал-ансаб» еңбегінен табамыз. Осы тұста артқа шегініс жасап құлпытастардың зерттелу тарихына үңіле кетейік.

Тәжірибелік бөлім. 1864ж. Түркістан Ресей бодандығына өткен соң қалаға көптеген орыс шығыстанушы ғалымдары іс-сапармен келіп кетті, солардың ішінен кесене ғана емес ондағы құлпытастар мен олардың эпитафиялық жазуларына көңіл аударғандары П.И.Лерх, П.Н.Ахмеров, Н.И.Веселовский және М.Е.Массондар болды [9, 10, 11]. 1867ж. келген П.И.Лерх кесенедегі барлық құлпытастардың жазуларының көшірмесін жасап аударуға тырысты. Алайда, ол өз мақаласында Рабия Сұлтан Бегім мен Сүйініш қожа ханның құлпытастарындағы жазуларды ғана жариялап, қалғандарын XVI ғасырдағы ортаазиялық палеографиялық ескерткіштер жинағы ретінде баспадан шығаруға уәде етеді. Біздің ойымызша тек осы П.И.Лерхтың қолжазбаларының ішінде ғана Әмірзада Әлидің құлпытасындағы жазулар аудармасы болуы мүмкін, өкінішке орай, қолжазба жарияланбай қалған сияқты. 1894ж. А.А.Диваевтің атсалысуымен кесене қабырғаларындағы, құлпытастардағы жазулар көшіріліп, Қазан университетіне жіберіліп, оны аударумен П.Н.Ахмеров айналысады. Аударылған 30-ға жуық мәтіннің 15-і құлпытастардағы жазулар, алайда, олардың ішінде Әмірзада Әлидің тасының эпитафиясы жоқ.

1905ж. Түркістанға келген Н.И.Веселовскийдің есебінде тек Рабия Сұлтан Бегімнің құлыптасындағы жазулар туралы жазылды.

Ал, 1928ж. құлыптастарды көріп зерттеген М.Е.Массон да жоғарыдағы екі адамның тастарындағы жазуларды оқып шығып т.б. осында жерленген бірнеше адамның есімдерін атап қана өтеді.

Кейінгі жылдары (1978-1981жж.) құлыптастардағы жазуларды белгілі арабист ғалым Ә.Дербісәлиев аударып шықты. 1995ж. «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайының тапсырысымен Өзбекстандық ғалымдар Б.М.Бабаджанов пен Ә.К.Муминовтар тастардағы жазуларды эстампқа түсіре отырып аударды, мұндай жағдайда бұрын байқалмаған үтір, нүкте, сызықша сияқты диакритикалық белгілерді толық көре отырып, оқуда қате жіберу мүмкіндігі барынша азаятындығы белгілі. Алайда, Ә.Дербісәлиев аудармасын жасаған 32 тастың тоғызы табылмады, бірақ бұрын бегісіз болып келген 10 тастың жазулары аударылды [12]. Бір қызығы, Әмірзада Әлидің құлыптасы жайлы дерек Ә.Дербісәлиевте де кездеспейді, ұзындығы 1,5 метрге жуық бұл тастың қалайша қағыс қалғаны түсініксіз. Сонымен, жалпы саны 46 құлыптастың алтауында мүлде жазу жоқ, қалғанының үшеуінде «Ходжа...», «тоғызжүз...» және «...Сұлтан...» деген сөздер ғана сақталған (Қаз дауысты Қазыбектің тасында да адам есімі сақталмаған).

Әмірзада Әлидің құлыптасы ХХғ. 80-ші жылдары «Қазандық» бөлмесінде орналасқан болатын, бірақ біз кесенеде ең алғашқылардың бірі болып жерленген бұл адамның мәйігі басқа жерде – «Қабірхана» бөлмесінің екі жанымен өтетін дәліздердің бірінде жатуы мүмкін дейміз. Құлыптасы мәрмәр болғанымен «Самарқанның көк тасы» емес, олардағы сияқты ақ жолақ, не ақ таңбалары жоқ, бір түсті сұр тас. Басқа тастардан ерекшелігі - жарма көрінісінде тас трапецияға ұқсас, іргесінен жоғары қарай екі қабырғасы екі жаққа кеңейе береді және жоғарғы жиегін айналдыра жазылған жазудың астымен сталактит түрінде ойылып жасалған белдемше жүргізілген, сонымен бірге, тастың төрт жақ беті түгел жазумен көмкерілген. Ал, Самарқанұсталары қолынан шыққан тастар жарма көрінісінде тік төрт бұрышты болып келеді және екі бүйір беттерінің жиегімен ғана жазу өтіп ортасына өсімдік тектес ою-өрнек түсіріледі, сталактит белдемше мүлде жоқ. Мұндай сталактит жолағы бар екінші тас алғашқы қазақ ханы Жәнібектің 1518ж. қайтыс болған қызы Аман Бике ханымға тиесілі, ол «Кіші Ақсарай» бөлмесінде орналасқан болатын [1].

Әмірзада Әлидің тасының ұзындығы 144см, ені-33см, биіктігі 47см тең. 1995 жылы аударма жасаған Б.Бабаджанов пен Ә.Муминов кесенедегі тастар жайлы неміс ғалымы Ю.Паульмен бірігіп шығарған «Погребальная эпиграфика Шайбанидов» деген еңбектерінде арнайы тоқталады, алайда, бұл еңбекте Рабия Сұлтан Бегімнің, Аман Бике ханымның, Сүйінішқожа ханның және оның Келді Мұхаммед Сұлтаннан туған немересі Құл Мұхаммед Сұлтаннның тастарындағы жазулар ғана берілген [13].

Енді Әмірзада Әлидің құлыптасындағы жазуларға түпкілікті тоқталайық, алдымен тас және аударма жайлы Бахтияр Бабаджановтың өз қолымен орысша жазылған есебінен үзінді келтірейік: «По боковым поверхностям – фрагменты из Корана. Почерк - сульс. Надписи верхней поверхности стерты полностью. По торцам: (текст написан арабским шрифтом) Перевод: «Эта могила покойного, прощенного Амирзада Али ибн Амирзада мархум мирзо Бурундук ибн Амир Джахан шах ибн Амир Джоку. Умер в месяце шавваль года 841 (март-апрель 1438г.). Написал это Хафиз Низам». Таким образом, мы имеем крайне редкое явление-имя каллиграфа на надгробии» [14].

Әмірзада Әлидің ата-бабалары Әмір Темірмен Карачардан барып қосылады, жоғарыда Карачар-Иджил-Айленгир-Буракил-Тургай-Әмір Темір деп ол бұтақты тізгенбіз. Ал, Әмірзада Әлидің тізбесі Карачар-Ширага-Кадан-Туган Шир Мубарак-Чаку (Джоку)-Джахан шах-Пир Султан (Бурундук)-Али деп тізіледі [15]. Мұндағы Карачар жайлы түркі және монғол тарихшылары көптеген дерек қалдырған, олардың ең маңыздысы Шыңғыс ханның ережелері мен заңдарын құрастырушы Карачар деп аталатын мәлімет. Сонымен бірге, Шыңғыс хан Шағатайға Алтайдан Сырдың орта ағысына дейінгі жерлер мен Амударияның бар аймағын беріп, әскерінің бір бөлігіне Карачар ноянды басшы етіп бөліп берді дейді тарихшылар. Ол кейінірек бүкіл Иран мен Тұранның билеушісіне айналған ұлы әмір Сахаб Қыранның (Темірдің) бесінші атасы болатын [16]. Сонан соң Карачардың 15 ұлы аталып, оның бірі Ширага екендігі, оның ұлы Кадан, немересі Туган Шир, шөбересі Мубарак екендігі айтылады. Әрі қарай Әмір Чаку (Джоку) Мубарактың екінші ұлы екендігі және оның Әмір Сахыб Қыранның тұсында Үндістанға билеуші болып тағайындалғаны, қызметінде әмір әл-умара (әмірлердің әмірі) дәрежесіне жеткендігі сөз болады [16, Б.112]. Әмір Темір өзінің «Әмірбаянында» әмір «Джагу Барластың» өзіне әрқашанда адал

болып билікке жетуіне жәрдем бергенін оннан аса рет атап өтеді [17]. Әмір Темірдің тағы бір еңбегі «Зандар жинағында» да (Уложение) Әмір Джакудың есімі бірде «Эмир Джаку», бірде «эмир Яку Барлас» түрінде бірнеше рет аталады да оның өзіне адал серіктесі ретінде көп қызмет еткені ерекше бағаланады [18]. Барластарды өз туыстары ретінде Әмір Темірдің қатты қолдағаны белгілі, ол өз жазбаларында 100 барласты мыңбасы еткенін, 4 барласты бас әсербасы ретінде (Әмірлер Джаку, Құдайдат, Екі-Темір, Сүлеймен-Шах) шекаралық аймаққа әмір етіп тағайындағанын жазады. Соның ішінде Әмір Джакудың адалдығын былайша атап өтеді: «Офицер, верность которого непоколебима в минуту неудачи, среди всех случайностей, поистине достоин имени брата. Так, я не забыл этого правила, видел дезертировавшими начальников армии Кеша. Исключая эмира Яку-Барласа, никого не осталось возле меня, чтобы разделить мою участь. Я смотрел на верного барласа, как на брата и товарища по счастью, я дал ему звание главнокомандующего с управлением областями Хиссара и Балха» [18, Б.141-142].

Әмір Джакудың ұлы Джахан шах та әмір әл-умара болып Сахыб Қыранға (Темірге) қызмет етеді. Әмір Темір оны өзінің ұлы әмір-зада Умар-шайхтың орынбасары етіп тағайындап Әзірбайжанға жібереді. Джахан шах туралы деректер Ғиас ад-дин Әлидің «Темірдің Үндістанға жорығының күнделігі» атты еңбегінде де кездеседі [19 Б.187-298]. Онда Джахан шахтың Әмір Темір әскерінің сол жақ флангасын басқарған әмірлердің бірі болғандығы айтылады. Джахан шахтың ұлы Бұрындықтың шын аты Пір Сұлтан, бұл жайлы «Му из ал-ансаб» еңбегінде «Его сыновья (Джахан шаха)... Пир Султан, известный как Бурундук, сыновья последнего (Бурундука)-Али (Амрзада) амир тумана при покойном хакане Шахрух-бахадуре. Его сыновья – Мухаммад Али, Мухаммад Касим, Мухаммад Бурундук...» деп толық мәлімет беріледі [19 Б.187-298 21, 22]. Бұл үзіндіден біз Бұрындықтың осы мақалаға себепкер болған Әмірзада Әлидің әкесі екендігі, яғни, құлпытастағы Джаку-Джахан шах-Бұрындық-Әмірзада Әли тізбесінің бұлтартпас дәлелін көріп отырмыз. Сонымен бірге, аталған еңбекте Бұрындық Барластың Әмір Темірдің әскербасыларының қатарында болып «Тувачи» (ерекше мемлекеттік тапсырма орындаушы) қызметін атқарғаны келтірілген және бұл **тувачилер** тізімінен оның атасы Чаку Барлас пен әкесі Джахан шах Барластың да есімдерін ұшыратамыз. Әмірзада Әлидің өзі де Шахрухтың тұсында түмен басқарған әмір болғандығы жоғарыдағы үзіндіден көрдік. «Му из ал-ансаб» еңбегінде келтірілген Шахрухтың әскерлерінің тізімінде ол туралы «Амир Али-тархан, амир дивана, командовавший туманом» деген дерек бар. «Туман» немесе **түмен** деп 10 мың әскер шығара алатын әкімшілік аймақты атайтынын Ибн Арабшах жазып кеткен. Кебек ханның (1318-1326) Мауараннахрды әкімшілік бөліктер – **түмендерге** бөлгенін пайдаланған Әмір Темір түменбасылары мен мыңбасыларын көптеп тағайындағаны белгілі [19 Б.187-298]. Жоғарыдағы Әлидің өзі **тархан** деген атағы арқылы барлық салық түрінен азат болды, ал **диванәмірі** дегені **уәзір** деңгейіндегі мемлекеттік қызметі болатын және **түменбасы** дегені оның әскери билік дәрежесі екендігін А.Ю.Якубовскийдің «Тимур» деген еңбегінен біле аламыз [20]. Ғалым А.Ю.Якубовский өзінің жоғарыда аталған еңбегінде эпиграфиялық материалдар сенімді құжат деп есептелгенімен оларға сын көзбен қарау қажет екендігіне және олардағы мәліметтердің шындыққа қанша жақын екендігін тексеру керектігіне назар аударады. Әрі қарай Әмір Темірдің барлас әмірі Тарағайдың ұлы екендігі және Шыңғыс әулетіне ешбір қатысы жоқтығын атап өтіп, өзі қарастырған Ғиас ад-дин Әлидің, Низам ад-дин Шәмидің, Шараф ад-дин Әли Иездидің, Муин ад-дин Натанзидің, Хафиз Абрудың, Әбд ар-Раззақ Самарканди мен Михондтың, ибн Арабшахтың, Рюи Гонсалес де Клавихоның еңбектерінде бұл жайлы ешбір дерек жоқтығына көңіл бөледі. Сонымен бірге, бұл екі әулеттің байланысы жайлы алғаш рет Гөр-Әмірдегі нефрит құлпытасқа жазылған эпитафиядағы қолдан жасалған шежіреде айтылғанын мәлімдейді [21]. Бұл еңбек 1946ж. жазылған, ал, 1894ж. түркі тілінен аударылып басылған «Темірдің Өмірбаянында» оның әкесі былай дейді: «Выслушай и запомни те наставления, которые я тебе теперь дам: 1. Почитай и не забывай своих предков, помни, что ты, Тимур, сын Тарагая, Тарагай сын амира Баргуль, Баргуль сын амира Илынгыза (Айленгер болуы керек), Илынгыз сын Богадура (Иджил болуы керек), Богадур сын Анджаль-нуяна (Карачар ноян болуы керек), Анджаль-нуян сын Суюнчи, Суюнчи сын Ирдамчи-барласа, Ирдамчи-Барлас сын Качули-Багадура, Качули-Багадур сын Түмен хана, который был родственником сына Яфиса. Из наших дедов Караджар-Нуян первый познал... истинности ислама...» [22].

Талқылау: Көріп отырғанымыздай, адам аттары басқаша жазылғанымен Темірдің 9-шы атасы Түмен ханға (Туманай хан) дейінгі аталары түгел қамтылған, ал, Түмен ханға дейінгі бес

атасы Боржигин руына жатады. Жоғарыда айтқанымыздай, Түмен ханның (егіз сыңары) Хабул деген ұлы Шыңғыс хан әулетінің басы болып олар Боржигин болып қалады да, егіздің екінші сыңары Қажылдан (Кучули) Барлас руы тарайды. Егер, шынымен тарих бұрмалаған болса, тап осы жерде – Хабулға егіз етіп Қажылды қосқан тұста болған сияқты. Әмір Темір әкесінің жоғарыдағы өсиетін 16 жасында (1351жыл) естиді, дегенмен, бұл «Әмірбаянға» да сын көзбен қарау керек сияқты. А.Ю.Якубовский атап өткен авторлар Темірді қартайған шағында көргендер, егер «Әмірбаянды» Әмір Темірдің өзі айтып отырып жаздырғаны анық болса, ондағы деректерді әлігі авторлардың білмеуі немесе естімеуі мүмкін емес.

Әзірет Сұлтан кесенесінің Қабірхана бөлмесінің есігінің үстіндегі керамикалық тақтада Әмір Темірдің Торғай/Тарағай-Буракил-Илингир-Илжил-Қараджар деген атасы жазылған, осы Қараджар (Карачар) Әмірзада Әлидің атасы Әмір Джакудің де бесінші атасы, таратып айтсақ: Қарачар-Шираға-Қадан-Туған Шир-Мүбәрәк-Джаку. Джаку мен оның ұлы Джахан шах Әмір Темірдің оң қолы болса, немересі Бұрындық (Пір Сұлтан) мен шөбересі Әмірзада Әли Шахрухтың заманында дүрілдеді. Әмірзада Әли де, оның әкесі Бұрындық та, атасы Джахан шах та, ұлы атасы Джаку де өз кезінде «тувачи» (тавачи) деген қызметке ие болған, ол атақ мемлекеттік билеушінің ерекше тапсырмаларын орындайтын ең сенімді адамдарына ғана берілген.

Қорытынды. Қорыта айтсақ, Әзірет Сұлтан кесенесіне ең алғашқылардың бірі болып жерленген Әмірзада Әлидің Шарухтың тұсында (1409-1447жж.) оның Мауараннахрдағы иеліктерінің бірінде **түмен әмірі, әскербасы**, салықтың барлық түрінен босатылған **тархан** және мемлекеттің ең жауапты тапсырмаларын орындайтын **тувачи** қызметтерін атқарған тарихи тұлға болғанын көреміз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Тұяқбаев М. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. Алматы, 2000. 16-бет.
- 2 Тұяқбаев М. Қожа Ахмет Йасауи кесенесінде жерленген «Мұхаммед ұрпақтары»//Түркістан сырлары. А., 2000.61-бет.
- 3 История Казахстана в персидских источниках. Му' изз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии) III том. Алматы, 2006. (Далее ИКПИ).
- 4 Шакарим Кудайберды-улы. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. А-Ата, 1990. С.90-94.
- 5 Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире//Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. А-Ата, 1989. С.35.
- 6 ИКПИ, III том. С.23-24, С.25-27, 103-115.
- 7 Оловинцов А.Г., Табулдин Г.Ж. Чингизиды. Династии и эпохи. Астана, 2010. С.14.
- 8 Автобиография Тамерлана//Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. М., 1992.С.61.
- 9 Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. Санкт-Петербург. Тип.ИАН, №12. - 1870.
- 10 Ахмеров П.Н. Надписи мечети Ахмеда Ясави. «Известия Общества Археологии и Этнографии» 1895.
- 11 Веселовский Н.И. Экспедиция в Туркестан для снятия планов и зарисовок в красках местной мечети. «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии...». 1906. Вып.6.; Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. Ташкент, 1930.
- 12 Перевод эпитафии надгробных плит // Подготовил Дербисалиев А. (Рукопись, архив музея-заповедника); Отчет по предварительным исследованиям погребальной эпитафики комплекса Ходжа Ахмад Ясави. Составили: Муминов А.К., Жандарбеков З., Бабаджанов Б. Туркестан -1995. (Рукопись, архив музея-заповедника).
- 13 Бабаджанов Б., Муминов А., Пауль Ю. Погребальная эпитафика Шайбанидов. Висбаден, 1997.-С.166-171. (41-44 на узбекском яз.).
- 14 Муминов А.К., Жандарбеков З., Бабаджанов Б. Отчет по предварительным исследованиям погребальной эпитафики комплекса Ходжа Ахмад Ясави. Туркестан -1995. (Рукопись).-С.27-28. Архив музея-заповедника «Азрет Султан».
- 15 ИКПИ, III-том. С.104-113.
- 16 ИКПИ, III-том С.105.
- 17 Автобиография Тамерлана. Пер. с тюрк. Ташкент, 1894//Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. М.,1992. С.47-109.

- 18 Уложение Тимура. Ташкент, 1904//Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. С.110-298.
19 Гийасадин Али. Дневник похода Тимура в Индию. М., 1958//Тамерлан: Эпоха...С.187-298.
20 Якубовский А.Ю. Тимур//Вопросы истории. 1946. №8-9. С. 42-74//Тамерлан: Эпоха... С.16, 28;
21 История народов Узбекистана. Т.1.Ташкент, 1992. С.163.
22 Якубовский А.Ю. Тимур//Тамерлан: Эпоха... С.12.

Аннотация: Опубликованные к настоящему времени исторические и письменные источники показывают, что генеалогия предков Амира Темира тесно связана с происхождением Чингисхана. В одном из них, в частности, мы находим в летописи «Му, изз ал-ансаб».

На основе персидских данных, собранных и опубликованных в рамках программы «Культурное наследие», мы смогли это доказать. 2006 г. III том сборника «История Казахстана в персидских источниках» посвящен произведению «Му, иззал-ансаб», повествующему о генеалогии династий Чингиз и Темир. В исследовании представлена подробная информация об этой генеалогии, авторы которой состоят из нескольких человек, и указывается, что она началась во время правления Шахрукха (1426-1427) и закончилась во время правления Хусейна Байкара (1486-1488).

Из надгробий, сохранившихся в мавзолее «Азрет Султан» в южном регионе и расположенном рядом с ним мавзолее Рабиа Султан Бегим в XV веке. Одно из трех мраморных надгробий принадлежит Амирзаде Али, а третье - Рабиа Султан Бегим, который умер в 1431 году.

Считается, что Али был потомком Амира Джаку, который помог Али Темиру, известному воину, прийти к власти. Родословную его предков мы находим в упомянутом выше произведении «Му, изз ал-ансаб».

Ключевые слова: генеалогия, мавзолей, Амирзада Али, Амир Темир, надгробие, «Муиз ал-ансаб», тюмень, тюменбасы, мынбасы, тархан, диванамир.

Abstract: Historical and written sources published to date show that the genealogy of Amir Temir's ancestors is closely connected with the origin of Genghis Khan. In one of them, in particular, we find in the chronicle "Mu, izz al-ansab".

We have been able to prove this based on Persian data collected and published under the Cultural Heritage Program. 2006 Volume III of the collection "History of Kazakhstan in Persian sources" is dedicated to the work "Mu, izzal-ansab", which tells the genealogy of the dynasties of Genghis and Temir. The study provides detailed information about this genealogy, the authors of which consist of several people and states that it began during the reign of Shah Rukh (1426-1427) and ended during the reign of Hussein Baykara (1486-1488).

From the tombstones of the XV century in the mausoleum "Azret Sultan" in the southern region and the mausoleum of Rabia Sultan Begim, located next to it. One of the three marble tombstones, which died in 1431, belongs to Amirzada Ali and the third to Rabiya Sultan Begim.

It is believed that Amirzada Ali was a descendant of Amir Jaku, who helped Amir Temir to rise to power. We find the genealogy of his ancestors in the above-mentioned work "Mu, izz al-ansab".

Key words: genealogy, mausoleum, Amirzada of Ali, Amir of Timur, tombstone, "Muiz al-ansab",

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

УДК: 518.65.65.754

Елгонова С.Д., Косанбаев С.К., Налибаева А.Н.

старший преподаватель. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., доцент. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.педагог.н., доцент ТГПУ им.Низами. Ташкент, Узбекистан

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ
ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)**

Аннотация: В данной коллективной публикации авторов проанализированы труды известных дореволюционных российских и зарубежных исследователей, писавших об истории, культуре и быте народов Туркестанского края. В их трудах раскрываются в полной мере реальная историческая картина прошлого, их многовековая и богатая специфичная национальная культура, вековые чаяния и мечты, стремление к созиданию, духовно-нравственные ценности, гуманизм и величие поэтической души кочевых казахов. Дореволюционная российская и зарубежная наука накопила в значительной степени широкий пласт аутентичных первоисточников по истории, археологии и этнологии народов Туркестанского края, в котором освещаются наиболее ключевые и многогранные аспекты Отечественной истории, этнографии, быта и культуры народов Центральной Азии. В публикациях авторов содержатся богатейшая историко-этнографическая информация, касающиеся важных сторон быта и культуры казахов, особенности их традиционного уклада жизни, менталитет, особенности национального характера, психологии, верований, языка, письменности и литературы. Усилиями прогрессивных демократически настроенных представителей дореволюционной российской и зарубежных исследователей был систематизирован, обобщен значительный пласт источников, в которых раскрываются истинные глубинные истоки душевной поэтической натуры и мировоззрения номадов, исследуются их нелегкая судьба, жизненный путь. В целом, несмотря на субъективизм, тенденциозность отдельных представителей царской колониальной администрации, все же следует признать, что дореволюционные российские и зарубежные исследователи внесли значительный вклад в развитие истории и этнографии народов Туркестанского края.

Ключевые слова Поэтичность души, целомудрие, стремление к созиданию, любовь к музыке, истории, Родине, быт и культура, занятие кочевых казахов.

Введение. Казахский народ имеет богатое историко-культурное прошлое, его страницы тесно взаимосвязаны с историей других тюркских народов. Территория современного Казахстана является одним из древнейших центров зарождения кочевой и оседлоземледельческой цивилизации. В период укрепления Советской тоталитарной системы, когда по политико-идеологическим соображениям подавлялось рост национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, историческое сознание того или иного народа подверглось деформации. Возможности целенаправленного и систематического изучения тех или иных актуальных проблем Отечественной истории, археологии и этнографии народов Туркестанского края были в значительной мере сужены в силу господства классовых имперских прерогатив и заидеологизированных подходов. История и ее смежные научные дисциплины в условиях господства советской тоталитарной системы выполняла к сожалению функцию поддержки претворяемой в жизнь идеологии.

На нынешнем этапе общественно-экономического и политического развития Республики Казахстан с ростом и возрождением исторической памяти и прошлого тюркских народов, исторических корней и менталитета народа, история казахского народа приобрела новое дыхание и импульс. Она взошла на новый качественно позитивный уровень своего развития.

Безусловно время требует правдивой и критической оценки исторического опыта

прошлого, ибо мы в нем находим ответы на многие трудные вопросы современности.

Как отмечает Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев, что на долю казахов выпали огромные испытания и трудности. Казахско мународу пришлось пережить джунгарские нашествия, джут, политические репрессии, наши соотечественники перенесли и войну 1941-1945 года. В период советизации в XX век, народ пережил духовный кризис едва не лишившись языка, религии, традиций, обычаев и обрядов. Однако с провозглашением независимости, ростом и возрождением национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, казахи обрели свои забытые и утраченные ценности, являющиеся достоянием каждого народа. благодаря отваге и мужеству предков казахских народ пришел к свободе и Независимости – и 2021 году Казахстан отмечает ее 30-летие[1].

На наш взгляд, оценки Президента Казахстана Касым Жомарта Кемеловича Токаева абсолютно верны, справедливы и вполне соответствуют исторической реальности того времени. Безусловно история казахов насыщена важными историческими и драматическими событиями борьбы героических защитников нашего Отечества за свободу и независимость против иноземных захватчиков, были как правильно отмечает Президент страны минуты времени, когда казахи могли лишиться своих духовно-нравственных и интеллектуальных ценностей, но благодаря силе воли, духа и патриотизма наши предки смогли не только сохранить и обогатить свое богатейшее историко-культурное и духовное наследие, но и передать их последующему подрастающему молодому поколению.

Социогуманитарные научные дисциплины, как и другие отрасли наук должны опираться на факты, которые отражают на наш взгляд, исторические события прошлого, которые к сожалению по ряду причин не всегда преподносились в объективном и правдивом ракурсе. Одним из таких важных первоисточников выступает многотомный конволют «Туркестанский сборник» в котором собраны уникальные и бесценные сведения, касающиеся актуальных и малоизученных проблем Отечественной истории, этнографии, археологии, тюркологии, лингвистики, фольклористики народов Туркестанского края. В данном сборнике содержатся малоизвестные научной общественности публикации ряда дореволюционных российских, казахских и зарубежных исследователей писавших об истории, быте и культуре казахского народа, помимо публикаций на страницах «Туркестанского сборника» были опубликованы заметки, письма, донесения Туркестанских генерал-губернаторов, отчеты научных сотрудников Императорского Русского Географического общества, кроме того, он иллюстрирован картинками, схемами, таблицами и т.д.

В статье известного дореволюционного российского исследователя Д.Борзна « Очерк киргизских степей и Кульджи» охарактеризовано хозяйственно-экономическая жизнь и деятельность кочевых казахов, красочно и колоритно описываются занятия, трудовая деятельность народа. Определяя роль и место казахских женщин в традиционном кочевом обществе автор замечает: « В традиционном кочевом обществе важное привилегированное место занимают казахские женщины. В их основные функции входили уход за домашним скотом, приготовлении пищи, воспитании детей, доении кобылиц, овец и коров и т.д.»[2].

Мы целиком и полностью разделяем точку зрения автора и считаем, что в условиях господства кочевой цивилизации казахские женщины занимали особое место, к их советам и наставлениям всегда прислушивались представители мужского поколения и безусловно их точки зрения и взгляды тоже учитывались не взирая на сложившуюся обстановку в степи.

Ряд содержательных этнографических сведений о казахах содержатся в публикации Ю.Россея «Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке», опубликованная на страницах «Туркестанского сборника» в котором, автор сумел на наш взгляд, верно, охарактеризовать поэтическое искусство кочевых казахов. «Киргизы (казахи – авторы) горячо любят свои песни и музыку. К профессиональным певцам казахи относятся с глубоким уважением. Поют киргизы (казахи – авторы) громким голосом, исполняемые ими песни, вдохновляют их на патриотические подвиги, вселяют в их сердца надежду на светлое и яркое будущее. К их музыкальным инструментам относятся домбра, кобыз, сыбызгы и др» [3].

На наш взгляд, автор, верно, охарактеризовал роль и значение национальных музыкальных инструментов в жизни кочевых казахов, ибо их звучавшая повсюду музыка вселяла в их сердца доблесть и отвагу, надежду на светлое и радостное будущее, уверенность в завтрашнем дне.

В путевых заметках российского путешественника Е.Кайдалова «Караван – записки во время похода в Бухарию российского каравана под воинским прикрытием в 1824 – 1825 гг» освещаются наиболее ключевые аспекты материальной культуры казахского народа, вооружения, пищи, одежды и т.д. Так, например, автор весьма правдиво описывает искусство верховой езды кочевых казахов. Как пишет автор: «Киргизы (казахи – авторы) профессиональные наездники, находясь в седле своих коней, совершают сложные акробатические упражнения, искусно поднимали с земли монеты, кольца, браслеты, великолепно и без промаха попадали в мишень»[4].

Известный дореволюционный российский исследователь П.А.Словцов характеризует традиционный быт и хозяйство кочевников отмечает: «В традиционном номадическом обществе скот занимает главенствующее место. Кочевники казахи разводили как крупно-рогатый, так и мелко рогатый скот. Скот является главным источником их существования и богатством» [5].

Известный австро-венгерский исследователь А.Вамбери в своей статье «Тюркские народы» пишет: «Казахи ведут исключительно кочевой образ жизни. Искусство импровизации особенно развито в среде тюркских народов. Из среды народных масс вышло немало профессиональных певцов, исполнителей народной музыки, которые заслужили глубокое восхищение и уважение в среде народных масс» [6].

В целом мы разделяем его точку зрения, и считаем, что автор прав в своей оценке, так как вся повседневная трудовая жизнь кочевников зависела от состояния окружающей их географической среды обитания. В степных просторах Евразии кочевники-номады чувствовали себя как у себя дома, их бесконечные блуждания и перекочевки в поисках прокормления многочисленных стад овец, баранов, был широко востребован сложившимися к тому времени обстоятельствами.

В статье известной дореволюционной российской исследовательницы К.Солдатенковой «Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды» автор раскрывает поэтическое искусство кочевников. Она пишет: «Казахские певцы всюду были желанными гостями, где бы они не находились вдали и вблизи аулов. Песня сопровождала кочевника, повсюду начиная с момента появления на свет кочевников и вплоть до самой смерти» [7].

Заключение. Таким образом, несмотря на отдельные неточности, ошибки и перегибы, допущенные как дореволюционными российскими, так и зарубежными исследователями колониального периода в силу незнания языка, менталитета и особенностей традиционного уклада жизни кочевых казахов, все же следует отметить, что авторы данных публикаций сумели внести свою лепту и вклад в развитие истории и этнографии народов Центральной Азии. Несмотря на отдельные публикации, искажающие историческую панораму прошлого, сущности бытия и мировоззрения кочевников, все же следует признать, что в их статьях раскрываются истинные истоки душевной теплоты, поэтическая душа, высокая духовная культура казахского народа.

Список литературы:

- 1 Касым Жомарт Кемелович Токаев Независимость дороже всего // Казахстанская правда 6 января 2021г.
- 2 Борзна Д Очерк киргизских степей и Кульджи //Туркестанский сборник Том 196. СПб., 1878. С. 2.
- 3 Россель Ю. Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке //Туркестанский сборник Том 222. СПб., 1880. С. 598.
- 4 Кайдалов Е Караван – записки во время похода в Бухарию российского каравана под воинским прикрытием в 1824-1825 гг. //Туркестанский сборник Том 270. СПб., 1881. С. 57.
- 5 Словцов П.А. Путевые записки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области // Туркестанский сборник Том 317. СПб., 1883. С. 89.
- 6 Вамбери А. Тюркские народы //Туркестанский сборник Том 402. СПб., 1886. С. 70-71.
- 7 Солдатенкова К. Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды //Туркестанский сборник Том 402. СПб., 1886. С. 65.

Abstract: This collective publication of the authors analyzes the works of well-known pre-revolutionary Russian and foreign researchers who wrote about the history, culture and life of the peoples of the Turkestan region. Their works fully reveal the real historical picture of the past, their centuries-old and rich specific national culture, age-old aspirations and dreams, striving for creation, spiritual and moral

values, humanism and greatness of the poetic soul of nomadic Kazakhs. Pre-revolutionary Russian and foreign science has accumulated to a large extent a wide stratum of authentic primary sources on the history, archeology and ethnology of the peoples of the Turkestan region, which highlights the most key and multifaceted aspects of the national history, ethnography, life and culture of the peoples of Central Asia. The authors' publications contain the richest historical and ethnographic information concerning important aspects of life and culture of Kazakhs, features of their traditional way of life, mentality, peculiarities of national character, psychology, beliefs, language, writing and literature. Through the efforts of progressive democratically-minded representatives of pre-revolutionary Russian and foreign researchers, a significant layer of sources has been systematized, summarized, which reveal the true deep sources of the spiritual poetic nature and worldview of nomads, explore their difficult fate, life path. In general, despite the subjectivity and tendentiousness of individual representatives of the tsarist colonial administration, it should be admitted that pre-revolutionary Russian and foreign researchers made a significant contribution to the development of the history and ethnography of the peoples of the Turkestan region.

Keywords Poetic soul, chastity, striving for creation, love for music, history, the homeland of nomads, life and culture, occupation.

Түйін: Бұл мақалада авторлар белгілі революцияға дейінгі өмір сүрген бір топ ресей және шетелдік зерттеушілердің Түркістан өлкесінің тарихы, мәдениеті мен өмірі туралы жазған еңбектеріне өз қозқарастарын білдіргенін байқалады. Олардың туындыларында өткен ғасырдың нақты тарихи бейнесі, ғасырлар бойы сақталған бай ұлттық мәдениеті, жасампаздыққа ұмтылған ұмтылыстары мен армандары, көшпелі қазақтардың рухани-адамгершілік құндылықтары, гуманизмі мен поэтикалық жанының ұлылығы толық көрініс тапты. Революцияға дейінгі орыс және шетел ғылымдары белгілі бір дәрежеде Түркістан аймағы халықтарының тарихы, археологиясы мен этнологиясы туралы шынайы бастапқы дереккөздердің кең қабатын жинақтады, бұл ұлттық тарихтың, этнографияның, ең маңызды және көп қырлы аспектілерін көрсетеді. Авторлардың басылымдарында қазақтардың өмірі мен мәдениетінің маңызды аспектілері, олардың дәстүрлі өмір-салты, менталитеті, ұлттық мінездерінің ерекшеліктері, психологиясы, наным-сенімдері, тілі, жазуы мен әдебиеті туралы ең бай тарихи-этнографиялық ақпарат беріледі. Революцияға дейінгі орыс және шетелдік зерттеушілердің прогрессивті демократиялық ойшыл өкілдерінің күш-жігері арқылы көшпелілердің рухани поэтикалық табиғаты мен дүниетанымының шынайы терең қайнар көздері, олардың қиын тағдыры, өмірін ең қиын – қыстау жолдары жан – жақты зерттелді. Жалпы, патшалық отаршылдық әкімшіліктің жекелеген өкілдерінің субъективтік тенденциялық қозқарастарға қарамастан, ресейдің және шетелдік зерттеушілер еңбектерінің арқасында Түркістан аймағын мекендеген халықтары, олардың тарихы мен этнографиясы туралы біршама маңызды ақпараттар жинақталды, және олар орасан ғылым саласының дамуына мол үлес қосқаны байқалады.

Кілт сөздер Поэтикалық жан-дүниесі, жасампаздыққа ұмтылу, көшпенділердің бай тамаша музыка өнеріне, тарихқа, Отанына, өмірі мен мәдениеті, тұрмыс пен тіршілігіне, кәсібіне сүйіспеншілігін ояту.

УДК: 518.65.65.756

Косанбаев С.К., Торгаутова Ш.А., Батырбекқызы Г.
к.ист.н., доцент. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, руководитель научного центра «История и этнология»
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
доктор Phd, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ИЗ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗАМЕТОК О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ ФЕДОРА ЛОБЫСЕВИЧА

Аннотация: В историографии проблем изучения истории и этнографии казахского народа весьма существенной была научно-исследовательская деятельность ряда видных российских исследователей, научные публикации которых широко известны современникам того времени.

После вхождения Казахстана в состав Российской империи началось издание многочисленных очерков, отчетов, книг и военных мемуаров ряда российских исследователей. В основном они были написаны с имперских позиций преимущественно в русле запросов метрополии по освоению естественных и сырьевых ресурсов края. Поэтому в трудах данного историографического направления нередко проявлялась тенденциозность, субъективизм, неприятие особенностей уклада жизни, быта и культуры тюркских народов. Но вместе с тем, в их публикациях содержатся ряд интересных и содержательных сведений, раскрывающие разнообразные стороны культуры и быта казахского народа.

Ключевые слова: этнография казахского народа, российские исследователи, Федор Лобысевич, Туркестанский сборник

Введение. Устремленный в будущее независимый Казахстан, твердо идет по пути глубинного обновления и общественного прогресса. С провозглашением государственной независимости значительный размах приобрели процессы возрождения духовно-нравственных и интеллектуальных ценностей, менталитета, психологии народа, жестко подавляемых в условиях господства Советской тоталитарной системы.

При этом на взгляд - исследователей, особое значение придается повседневному учету особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры населения Туркестанского края, познанию исторических корней и прошлого, восстановлению забытых и утраченных страниц национальной истории, обычаев и традиций, которые на протяжении всей многовековой истории казахского народа служили связующим звеном в преемственности поколений.

Казахстанский историк Зиябек Кабулдинов, директор института «История и этнология» имени Ш.Уалиханова в своих исследованиях, высоко оценивал деятельность исследователей XVIII-XIX века в сборе и систематизации историко-этнографического материала о казахах. Ученый писал, что большинство исследований касаются обычаев, обрядов, психологии, культуры этноса – то есть четкая информация о населении. Они стали одним из ценных источников в исследовании этнографических особенностей казахского народа.

Теоретическая часть. В историографии проблем изучения истории и этнографии казахского народа весьма существенной была научно-исследовательская деятельность ряда видных российских исследователей, научные публикации которых широко известны современникам того времени.

После вхождения Казахстана в состав Российской империи началось издание многочисленных очерков, отчетов, книг и военных мемуаров ряда российских исследователей. В основном они были написаны с имперских позиций преимущественно в русле запросов метрополии по освоению естественных и сырьевых ресурсов края. Поэтому в трудах данного историографического направления нередко проявлялась тенденциозность, субъективизм, неприятие особенностей уклада жизни, быта и культуры тюркских народов. Но вместе с тем, в их публикациях содержатся ряд интересных и содержательных сведений, раскрывающие разнообразные стороны культуры и быта казахского народа.

В этом отношении весьма ценным источником выступает 594 – томный «Туркестанский сборник», в котором содержатся интересные факты, сведения, касающиеся многогранных сторон жизни, культуры и быта тюркских народов.

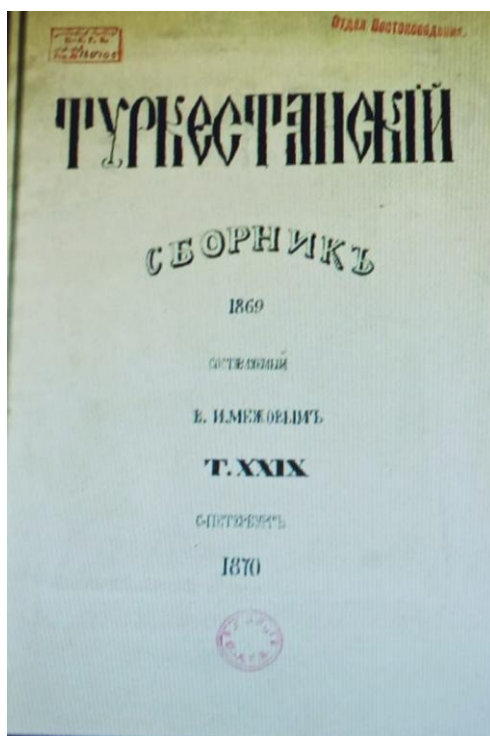

Рисунок 1. Туркестанский сборник. Сборник составлений. Санкт-Петербург 1870

Известный среднеазиатский историограф Б.В.Лунин касаясь научной ценности этого уникального первоисточника отмечает: «Большое количество публикаций этнографического характера начиная с 1867 года собрано в уникальном 594 – томном «Туркестанском сборнике», хранящемся в Государственной публичной библиотеке им. А.Навои в Ташкенте. Этот сборник начали составлять по инициативе членов научных обществ дореволюционного Туркестана, и связан он с именем выдающегося русского библиографа В.И.Межова, которому мы обязаны составлением первых 416 томов, а также с именами других библиографов и туркестановедов от Н.В. Дмитриевского до А.А.Семенова»[1].

Среди авторов сборника хотелось бы отметить заслугу ряда видных российских исследователей, таких как Н.Карамзина, Н.И.Северцева, Л.Ф.Костенко, Г.Н.Потанина, В.В.Радлова и других внесших существенный вклад в развитие туркестанской науки.

К ним можно отнести и известного дореволюционного российского исследователя, действительного члена Русского Географического общества Ф.Лобысевича автора ряда работ по истории и этнографии народов Средней Азии и Казахстана. В его публикациях отражены вековые чаяния и нужды кочевых народов, их стремление к независимости и свободе и т.д.

Весьма интересные историко-этнографические сведения о казахах Младшего жуза содержатся в публикации Ф.Лобысевича «Киргизы Малой орды», в котором автор красочно и колоритно описывает ареал расселения казахов Младшей орды, их места обитания, маршруты и пути направлений кочевков. Вместе с тем статья вышеуказанного исследователя обогащена ценными иллюстрациями и картинками, в которых отражена многогранная повседневная жизнь и трудовая деятельность казахов Младшего жуза.

Касаясь специфики традиционного быта и культуры казахского народа, автор замечает, что «Этот народ кочующий. Они перевозят свои кибитки с одного места на другое. Состояние их заключается в стадах лошадей и овец, платье очень простое, посуда не затейлива. Автор на наш взгляд, верно, раскрывает их природную сметливость «Они магометане Отечество их беспредельные степи, по которым они странствуют без компаса и всегда находят свой путь. Хотя киргизы магометане, но они не отказались совсем и от древнего язычества, так что приносят жертвы идолам и верят в оракулы» [2].

Этот факт свидетельствует о том, что в современном исламе тесно переплелись домусульманские элементы в форме анимизма, магии, фетишизма и т.д.

Характеризуя занятие кочевых казахов, автор справедливо отмечает, что одна часть казахов занималась оседлым земледелием. «Киргизы засевают преимущественно просо как главный предмет их пропитания, затем пшеницу и ячмень для лошадей. Благодаря нашему влиянию они начали засеивать рожь и картофель, который в Кувандарье родится очень хорошо» [3].

Из этого вытекает весьма справедливый вывод, что хозяйство казахов носило в данный период комплексный характер. Они сочетали кочевое скотоводство с орошаемым земледелием, активно торговали с соседними народами обмениваясь продуктами производства, занимались торговлей, рыболовством охотой и т.д.

Автор статьи очень верно охарактеризовал основные породы домашнего скота номадов, их выносливость и роль в традиционном быту. Породы скота следующие: овцы, лошади, верблюды, рогатый скот, ослы и козы. Породы овец одна: курдючная. Она делится на два вида: казахская и узбекская овца. Первая отличается лучшим качеством шерсти и превосходным мясом»[4].

В другой статье «Тургайская область и ее устройство» автор сумел отразить ряд позитивных черт казахского народа, в частности особенности его национального характера. В киргизах есть очень много похвальных сторон, характеризующие их хорошие качества. Почти все они очень доброго характера, в них чрезвычайно развито глубокое уважение к старшему поколению, они всегда гостеприимны и готовы к участию в помощи ближнего[5]. На наш взгляд автор сумел верно, отразить ментальные особенности характера кочевников, их своеобразный и отличный от соседних народов быт и культуру.

Заключение. Таким образом, в заключение статьи особо хотелось бы отметить, тот факт, что передовые исследователи Туркестанского края внесли существенный вклад в изучении истории и этнографии народов Центральной Азии. Необходимо подчеркнуть, что указанные в статье материалы Ф.Лобyseвича нуждаются в обобщении и систематизации, ибо многие важные моменты истории, этнографии, культуры и быта народов Центральной Азии преподносилась современным читателям в совершенно противоположном ракурсе, игнорировались по ряду причин уникальные особенности ментальности того или иного народа. Но в целом, материалы Ф.Лобyseвича, опубликованные в «Туркестанском и Военном сборнике» вызывают значительный познавательный интерес и обогащен весьма содержательными историко-этнографическими сведениями, касающиеся многогранных сторон культуры и быта народов Центральной Азии.

Список литературы:

- 1 Б.В.Луниин научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Ташкент, 1962. С.68.
- 2 Ф.Лобyseвич Киргизы Малой орды Туркестанский сборник Том 89. СПб, 1874.С.92.
- 3 Там же С.102.
- 4 Там же С.105.
- 5 Ф.Лобyseвич Тургайская область и ее устройство // Военный сборник №7 СПб, 1871.С.128.

Түйін: қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеу мәселелерінің тарихнамасында ғылыми жарияланымдары сол замандағы замандастарына кеңінен танымал бірқатар көрнекті Ресей зерттеушілерінің ғылыми-зерттеу қызметі аса маңызды болды.

Қазақстан Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін бірқатар Ресей зерттеушілерінің көптеген очерктері, есептері, кітаптары мен әскери мемуарлары шығарыла бастады. Олар негізінен империялық позициялардан, негізінен, аймақтың табиғи және шикізат ресурстарын игеру үшін мегаполистің сұраныстарына сәйкес жазылды. Сондықтан осы тарихнамалық бағыттағы еңбектерде үрдістік, субъективтілік, түркі халықтарының өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті ерекшеліктерінен бас тарту жиі көрініс тапты. Сонымен бірге, олардың жарияланымдарында қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысының алуан түрлі жақтарын ашатын бірқатар қызықты және мазмұнды мәліметтер бар.

Кілт сөздер: қазақ халқының этнографиясы, Ресей зерттеушілері, Федор Лобyseвич, Түркістан жинағы

Abstract: In the historiography of the problems of studying the history and ethnography of the Kazakh people, the research activities of a number of prominent Russian researchers, whose scientific publications are widely known to contemporaries of that time, were very significant.

After Kazakhstan became part of the Russian Empire, the publication of numerous essays, reports, books and military memoirs of a number of Russian researchers began. Basically, they were written from imperial positions, mainly in line with the requests of the metropolis for the development of natural and raw materials resources of the region. Therefore, in the works of this historiographical direction, tendentiousness, subjectivism, rejection of the peculiarities of the way of life, way of life and culture of the Turkic peoples were often manifested. But at the same time, their publications contain a number of interesting and informative information revealing various aspects of the culture and life of the Kazakh people.

Keywords: ethnography of the Kazakh people, Russian researchers, Fedor Lobyshevich, Turkestan collection

УДК: 308

Базарбаева Р., Азимов А.М., Қалдыбаева Б.М.

тілші, Өзбекстан Ұлттық Телерадиокомпаниясы, Ташкент, Өзбекстан

Ph.D., доцент, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Ph.D., доцент, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАНДАСТАРЫМЫЗДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Түйін: Қазақ – ежелден келе жатқан халық, оның азаюына өткен ғасырларда белгілі себептер болды. Тәуелсіздік алған отыз жылда біз мемлекет ретінде экономикалық жағынан нығаюға көбірек көңіл бөлдік. Енді рухани жаңғыру кезеңі келді, уақыт соны талап етіп отыр. Қазақстандағы мемлекет құраушы халық – қазақ халқы. Сондықтан қазақ халқы еліміздің дамуына да, жетістігіне де жауапты болып табылады. Бізбен бірге кең даламызды жүзден аса этнос мекендеп, Қазақстанды өзінің отанына балап отыр, олар үшін де жауапкершілікті біз, қазақтар алуымыз керек. Дүниежүзінде тарыдай шашылған қазақтар өзінің қажырлы еңбегімен өз ісінің білікті маманы екенін нақты іспен дәлелдеп берді. Елге келген қандастарымыздың арасында түрлі саланың мамандары бар. Ғылым мен әдебиет саласында еңбек еткен азаматтар ғана елге келген соң, өзінің төл кәсібін жалғастыру мүмкіндігіне ие болды. Ал қаржы, экономика, мемлекеттік басқару саласында мол тәжірибе жинаған қандастарымыз сауда-саттықтың айналасында жүр.

Кілт сөздер: Интернационал, рухани жаңғыру, этнос, экономика, геостратегия, мұра, территория, оралман, территория, концепция, қазақтану саясаты.

Кіріспе. Қазақ халқының басына туған қиын-қыстау замандарында, бауырларымыз басына үйірілген қара бұлт көптеген қандастарымыздың отанын, жерін, өздерінің қара шаңырақтарын тастап, бас сауғалаған жаққа қарай бет алып кетуіне дейін алып барды. Тарихқа сүйене отыр отырып қарасақ, статистикалық мағлұматтарға қарай, әлемде 20 миллионға жуық қазақтар өмір сүріп жатыр екен. Кейбір деректер, дұрыс көрсетілмеуі де мүмкін. Әлемнің әр түкпірінде 55-60 елінде қазақтар өмір сүріп жатыр деп есептеледі. Алайда, тарихқа сүйенер болсақ, ұлтымыздың саны бұл межеден де асып түсуі мүмкін. Себебі, көршілес мемлекеттерге өтіп кеткен аймақтардағы есепке алынбай қалған қазақтар, өзге елдің төлқұжаты бойынша тіркеліп жүргендері де жетерлік. Ал бейресми деректер дүниежүзіндегі қандастарымыздың саны миллионға жуық деген болжам айтып отыр. Өзбекстанда- 2,500,000, Қытайда- 2,200,000, көршілес Ресейде- 1,310,000, Моңғолияда- 145,000, Түрікменстанда- 120,000, Қырғызстанда- 45,000 болса, Түркияда 30,000, Ауғанстанда- 30,000, Германияда- 17,000, Иранда – 11,000, Тәжікістанда- 10,000, АҚШ- та- 10,000, Украинада- 6,000, Пәкістанда- 5,000, Канадада- 5,000, Әзірбайжанда- 3,000, Грузияда- 3,000, Молавада- 3,000, Ұлыбританияда- 2,000, Сауд Арабиясында-2,000, Францияда- 2,000, Литвада- 2,000, Беларусь Республикасында- 1,500, Арменияда- 1,000, Эстонияда- 1,000, Египетте, яғни Мысырда- 1,000 және Аргентинада- 1,000.

Еліміздің ең басты байлығы-халқы болып саналады. Сол себепті де еліміздің демографиялық хал ахуалын жоғарлату жұмыстары қарқынды жүргізіліп келеді. Халық санының төмендеп кетпеуі, қазақ халқының ұлттық қауіпсіздігіне де әсері бар. Шалғайдағы қандастарымыздың жағдайын елге оралуына, жағдайларын бақылап отыруға арналған статистикалық орталықтар, көші-қон агенттіктері бар. Өзбек бауырларымыздың елінде қазақтар деген кезде Мұқтар Шаханов

айтқандай, басына өзбектің тақиясын киіп алып, "әкем – қазақ, мен – өзбек" деп өзбекше сөйлейтін балалары бар аралас отбасы емес, қазақ дәстүрін сақтаған, қазақ тілінде оқытатын мектептерде білім алатын қандастарымыз ойымызға түсуі керек. Қорыта айтсақ, бабаларымыз армандап өткен тәуелсіздіктің арқасында Атамекеніне ағылған қалың қазақтың саны арта түссе екен дейміз.

Теориялық талдау.

Сүйемін туған тілді – анам тілін,

Бесікте жатқанымда берген білім.

Шыр етіп жерге түскен минутымнан,

Құлағыма сіңірген таныс үнім,

-деп [Сұлтанмахмұт Торайғыров](#) жырлап өткен. Ұлы орыс жазушысы А.С.Пушкин: «Ұлы ақынға толық мағынасында ұлттық болудан артық абыройлы нәрсе жоқ, ұлттық болмайынша, ол ұлы адам бола алмайды. Оның ұлы болуының шарты – өз халқының ұлы бола білуінде дейді. Шындығында да қазақ болып тудыңба, қазақылық нақышымызды, ата-бабамыздың жолын сақтай отырып өмір сүрейік. Ананың ақ сүтімен бойымызға дарыған, қиын-қыстау замандардан асып, ата-бабамыздан бізге аманат ретінде қалған қазақ тілі - менің Ана тілім. Анамның әлдиін алғаш анам тілімен - қазақ тілінде тындағам. Тұңғыш қазақ әрпін танып, сол тілде білім алдым. Жоғары оқу орнында ана тілінде білім алумен қатар, тіліміздің тарихы тұңғық терең екенін білдім. Қазақ халқымыз әлемнің қай бұрышында өмір сүріп жатса да, өзіміздің жерімізді, тілімізді, дінімізді қастерлей білейік.

Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1991 жылы «Мен біздің Қазақстан территориясында жоғары дамыған полиэтникалық өркениет құра аламыз, онда қазақ ұлты қайта түлейтін болады, оған енетін барлық ұлттар мен ұлыстар өкілдері өздерін еркін және қауіпсіздікте сезінетін болады» деп атап айтты.

Өзбекстан Республикасының кең байтақ елінде ЖОО білімін алып, өзбек жерінде 1,5 млн жуық қандастарымыз тұрады. Өзбекстандай гүлістан өлкеде туып, қандас, бауырлас халқымыздың кеңпейілділігін баға жетпес асылдармен теңеймін.

Өзбекстанның тұңғыш Президенті Ислам Каримов: «Біздің таңдаған жолымыз біреу – тәуелсіздікті берік ұстап, алға бару» деген болатын. Егемендіктің арқасында басқа елдермен еңсесі тең ел болды. Ұлтын, дінін бөліп қарамайтын өзбек елінде кез келген ұлт өкілдерін кездестіруге болады. Олар тілі, діні, этникалық келіп шығуынан тыс, бірдей конституциялық құқықтарға ие. Өзбек елінде миллионға жуық қазақ ұлт өкілдері басқа ұлттармен тең болып, ешқашан ешкімнен кем болмай, тату-тәтті өмір сүріп келуде. Өзбек мемлекетінде 7 тілде білім беріледі. Қазақ тілінде білім беретін 370 мектеп бар. Соның 300 -і таза қазақ тіліндегі мектептер. Балаларға қазақ тілінде сауат ашулыры үшін жоғары оқу орындары арнайы сапалы мамандар даярлап жатыр. Оқушыларға ана тіліндегі оқулықтарды жеткізіп беруде білім беру уәзірліктері тарапынан барлық жағдай тағайындалған. Ана тіліндегі оқулықтармен барлық ұлт өкілдері қамтамасыз етілген. Білікті маман кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарында қазақ тілінде білім беріліп, қазақ жастарының санасы ояу азамат болып өсуіне өзіндік септігін тигізіп жатқан ұстаздар қауымы көпшілікті құрайды.

«Мен қазақ қазақпын деп мақтанамын» дейтін қазақ ақын-жазушыларымыз өте көп. Олардың арасында профессор, ғалым, академик, доценттерде шыққан. Өздерінің төл тумаларын, оқулықтарын, ғылыми жұмыстарын Өзбекстан Жазушылар Одағы арқылы баспа беттерінде жариялап отырады. Сондай-ақ «Бақыт- достықта, ырыс – ынтымақта ұраны астында қазақ тілінде жарияланатын «Нұрлы жол» атты республикалық газеті баспа бетін көріп отырады. Өзбекстан мемлекетінің тұңғыш президентінің қаулылары мен жарлықтары, өзбек елінің төңірегіндегі кез келген тақырыпты қамтитын жаңалықтар базасы да осында. Мұндағы қазақтар Қазақстанға біз ойлағаннан да жақын. Өзбекстандағы қазақтар деген кезде Мұқтар Шаханов айтқандай, басына өзбектің тақиясын киіп алып, "әкем – қазақ, мен – өзбек" деп өзбекше сөйлейтін балалары бар аралас отбасы емес, қазақ дәстүрін сақтаған, қазақ тілінде оқытатын мектептерде білім алатын қандастарымыз ойымызға түсуі керек. Көрші елдегі қазақтардың кем дегенде бір туысқаны Қазақстанға қоныс аударған. Қазақ диаспорасының өкілдері туыстарымен күнделікті байланысып, еліміздегі өзгерістер мен жаңалықтардан хабардар болып отырады.

Ұлттық мәдени орталықтар ерінбей еңбек етеді. Қазақ ұлттық мәдени орталығы тек қана Ташкент қаласында емес, Ташкент облысының әрбір ауданында бар. Қазақтың басын қосатын той-думандар да, мерекелік жиындар да Өзбекстандық қазақтардың басын бір арнаға жинайтын осы

орталық болып табылады. Кез келген тақырыпта халқымыздың ұлттық құндылықтарын жырлайтын, салт-дәстүрінен аттамай мәдени кештер, әдеби шаралар ұйымдастырып, Өзбекстандағы қазақтардың қол жеткізіп жатқан жетістіктерін бірге тойлап, мақтан тұтып отырады.

Өзбекстан Ұлттық Телерадиокомпаниясында «Достық ақпараттық бағдарламасының редакциялық кеңесі» тарапынан қазақ ұлт өкілдері үшін арнайы «Дидар» атты бағдарлама жұмыс жасайды. Бағдарлама өзінің қаншама жылдар тарихында тұтас екі ұлт қазақ және өзбек халқының қайталанбас ұлттық мәдени болмысын ұлағаттап, Өзбекстанда жасайтын қазақтардың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, әдеби және мәдени өмірін теледидар арқылы көрсетіп отырады. Ұлттық телеарна құрамындағы Өзбекстан радиоканалы арқылы қазақ тілінде «Арайлы өңір» бағдарламасы ұзатылады. Арна бүгінде Өзбекстанда жасайтын қазақ ұлт өкілдері үшін ана тілінде мағлұматтар ұзатады, еліміздегі әлеуметтік-саяси, социал-эканомикалық, мәдени-көңілашар жаңалықтарды, сондай-ақ қазақ халқының ата дәстүрі, ұлттық құндылықтары негізінде Өзбекстанда жасайтын қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, тілі, әдебиеті мен мәдениеті жайында хабар тарататын ақпарат көзі ретінде әрбір тыңдарман көңіліне қонатындай етіп жұмыс жасауда. Қаншама ұлт пен ұлыстың тілін тауып, бірлік пен ынтымақта ұстап отырған бүгінгі Өзбекстан Республикасының президент Шавкат Мирзияевтің қамқор саясаты, ұлтаралық татулық пен бірлікті басым саясаттың бірі ретінде ұзақ жылдардан бері дамытып келеді. Жалпы қазақ халқының ғасырларға тең, өшпес салт-дәстүрі мен ұлттық әдет-ғұрыптары халықтың халық, ұлттың ұлт болып қалыптасуында, дамуында маңызды рөл ойнайды. Осындай байлықтың қызығын көру үшін бізге тыныштық ауадай қажет. Қазыбек би «Біз қазақ достықты жақтаған еліміз, дәм тұзды ақтаған елміз» деген болатын.

Өзбекстанда 130 дан астам ұлт пен ұлыс өкілдері ынтымақты берік ұстап, өмір сүруде, солардың негізгі бөлігін құрайтын : қазақ, ұйғыр, кәріс, дүңған, қырғыз, әзербайжан, түрік және тағы да басқа шет мемлекеттен келген ұлттар біздің елімізде тіршілік етуде. Біз олармен татумыз, доспыз және бір-бірімізбен қоян-қолтық аралас өмір сүрудеміз. Тәуелсіз еліміздің теңдік бесігі жыл өткен сайын еңсесін биіктетіп келеді. Тәуелсіз Өзбекстанда көп ұлтты халықтың арасында жасап жатқан бүгінгі қазақ қауымы өз елінен риза, әділетті саясатынан көңілдері тоқ. Ынтымағы жарасқан Өзбекстан мен Қазақстан халықтарының достық туы мәңгілік желбірей берсін, онда жасайтын, бір өзеннен су ішетін қазақ пен өзбек халқының татулық тепе-теңдігіне көз тимесін.

Елім солай тайма осы екпіннен,

Шағтығымды әнге қосып жеткізем.

Бүгін бізде болып жатқан ізгі істеп,

Болашақтың іргетасы деп білем.

«Ел боламын десең, бесігіңді түзе» деп атам қазақ айтқандай, бүгінгі жас елдің ертеңгі болашағы. Бүгінгі жастардың бойынан халқына деген, ұлтына деген патриоттық сезімдерін көруге болады. Ұлтымыздың өсуі де, өшуі де осы жастарға тікелей байланысты болғандықтан Өзбекстан Республикасы президентінің Өзбекстанда 2021- жыл «Жастарды қолдап-қуаттау және тұрғындар денсаулығын нығайту жылы» деп жарияланды. Үстіміздегі жылда әрбір жас назардан тыс қалып отырған жоқ. Қоғамда өз орнын тауып, болашағын өз қолымен жарататын жастарымыз үшін бүгін елімізде өте жақсы жағдайлар жаратылып отыр. Олардан талап етілетіні тек қана сауатты білім алумен қатар, сапалы маман болу.

Бүгінгі жас қолын көкке сермейді,

Болды! Жетер! Тоқта! Деуді білмейді.

Білім алып өнер жолын қуғандар,

Мақсатына жетпей үміт үзбейді.

Тәуелсіздігімізді алған жылдары қандастарымыздың басым көпшілігі, бес миллионға жуығы елден жырақта болды. Ресми ақпаратқа орай, 1991 жылдан 2016 жылдың 1 қаңтарына дейін елге 1 миллионға жуық қазақ көшіп келген. Оралмандардың 61,6 пайызы Өзбекстаннан көшкен. Елордамыз Нур-Султан қаласында 2007 жылдардан бері қарай Өзбек этномәдени орталығы жұмыс жасайды.

Сурет 1. суретке сілтеме:

https://stan.kz/download/uploads/news_full16032616021f8653b2f50236f342d299174d9bef8f.jpg

Мәліметке сүйене отырсақ, шетелдегі қазақтардың басым бөлігі - тарихи тұрғыдан Ресей, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия, Түрікменстан, Қырғызстан сияқты Қазақстанмен шекаралас мемлекеттер аумағының ежелгі қоныстанушылары. Дербес ел болу - кез-келген елдің арманы болса, ол айқын мақсатымызға жете білдік. Ұлт болып қалыптастық, келер ұрпағымыздың болашағын қолға ала бастадық. Алайда, біз халықтың санына әлде де зәру халықпыз. Сондықтан шалғайдағы қандастарымызды, діні мен тілі ұмыт болмас үшін, өзге еліміздің мәдениетін сақтай отырып бауырларымызды елімізге тезірек алып келудің жолдарын шын мәнінде тездетіп қарастырғанымыз абзал. Шетелдегі қазақтарды тарихи отанына оралту, тұрған елі бойынша жүйелі түрде көмек көрсету ол - дүниежүзіндегі қазақтарының жалғыз қазығы саналатын еліміздің басты да, қасиетті борыштарының бірі және бірегейі.

Зиялы қауымның қазіргі күнге дейін мәнін жоймай келе жатқан көп мақалдың бірі – «көп қорқытады, терең батырады» деген аталы сөз. Бұл сөз қашан айтылса да, бүгінгі күнде де өзінің дұрыстығын айналадағы көршілерден көрсетіп отыр. Сондықтан Қазақстан халқының сандық үлесінің артуы ауадай қажет. Қазақ жерінде саяси тұрақтылық, ел іргесінің бүтіндігі, экономиканың кеңістік тұрғыда тиімді орналасуы, инфрақұрылымның, көлік жолдарының, білім беру мен денсаулық сақтаудың ең кемелді кезін қалыптастыру үшін біздің ел халқы 50 млн. болуы тиіс. Үкімет жоспарында да 2050 жылы халық санын 25 млн-ға жеткізу межеленіп отыр. Осы игі бастамаға шетелдегі қандастардың елге оралуының тигізер септігі де мол екені даусыз.

Қорытындылар. Қандастарымыздың мән-жағдайын қанша айтсақ та аздық етеді. Жанымызға бататыны да осы, ұрпағымыздың өзге елде ұрпақ жалғап жатқандықтары. Бәлкім, әлеуметтік халі жақсы да болар, дегенмен ата бабамыздың мұра етіп қалдырған Отанымызда, кіндік қанымыз тамған жерде ұрпақтарымыздың тамырын кеңінен таратсақ деген ой әр қазақтың бойынан табылатын қасиет болса дейміз. Қандастарымыздың тұрғын көші-қоны қандай да болмасын мемлекеттің қауіпсіздігіне, сол елдің қоғамдық келісіміне, экономикалық және демографиялық жағдайына әсер тигізбей қоймайды. Солай бола тұра, көші-қон саясаты Қазақстанның ішкі және сыртқы мемлекеттік саясатының құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан да көші-қон үрдістеріне қатысты кез-келген мәселенің шешімін тауып іске асыру, мемлекеттің ең басым міндеттерінің бірі. Мұны ширек ғасырлық Қазақстанның заманауи тарихы көрсетіп отыр. Дағдарысты жылдардың өзінде, тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық дамуына аса назар аударылды. Көші-қон үдерістерінің түрлі туындаған мәселелерін шешу барысында тәжірибелер жинақталып, таяу және алыс шетелдермен халықаралық келісімдер арқылы жан-жақты нәтижелі іс-қимылдар жүргізілді.

Біздің тарихымыз үш мың жылдық кезеңнің арғы жағын қамтиды. Оны қазақ жерінен, оның төрт қабырғасынан табылып жатырған тарихи-мәдени ескерткіштер, кешенді кесенелер, көне қорғандар, алтынмен апталған адамдар, тіпті алтынмен көмкерілген жылқылар даусыз дәлелдеп жатыр. Жалпы тарихымызда біз бес бұрышты жұлдыз бен крест таңбасын да өзге елдің мұрасы, жаттың дүниесі деп қабылдап келдік. Даламыздың әр жерінен табылып жатырған көне жәдігерлер мұның алды сегіз мың, берісі бес мың жыл бұрын осы далада болғандығын, болып

қана қоймай, оны бағзы бабаларымыз алтынмен аптаудың, күміспен күптеудің, темірден түйін түюдің кәнігі шеберлері, ұлы ұсталары болғанын дәлелдеуде.

Қиын-қыстау кезеңдері қандастарымыздың біраз бөлігі шетел асқанын көпшілік біледі. Түрлі дерек бойынша бүгінде шетелдегі қазақтың саны бес миллионнан асады екен. Оның басым бөлігі Қытай, Өзбекстан мен Ресейде тұратын көрінеді.

Өзге мемлекеттерде тұрып жатқан қандастарымызды Қазақстанға көшіру мәселесін үнемі көтеріп, жанашырлық танытатын аға-әпкелеріміз де аз емес. Қиырдан келген қандастарымызға әрдайым есігіміз айқара ашық!

Әдебиеттер тізімі:

1. Ислом Каримов «Жоғары руханият жеңілмес күш» Ташкент «Маънавият» 2008 жыл.
2. Қалдыбек Сейданов «Толғаныстар, тебіреністер» 5-том. Ташкент. «Янги нашр» 2015 жыл.
3. Өзбекстан Ұлттық Телерадиокомпаниясы «Арайлы өңір» бағдарламасы жүргізушісі Райхан Базарбаева
4. <https://e-history.kz/kz/news/show/1915/> © e-history.kz

Abstract: We have never been shy about the history of our people. Kazakhs are an ancient people, and the reasons for their reduction were known in the past centuries. For thirty years of independence, we, as a state, have paid more attention to economic strengthening. Now the period of spiritual rebirth has come, and time demands it. The state-forming population of Kazakhstan is the Kazakh people. Therefore, the Kazakh people are responsible for both the development and success of our country. Together with us, in the vast expanses of our vast steppe, there are more than a hundred ethnic groups that represent Kazakhstan for their Homeland, for which we, the Kazakhs, must take responsibility. Kazakhs, scattered all over the world, have proved with their selfless work that they are qualified specialists in their field. Among our compatriots who have come to the country, there are specialists in various industries. economics, and public administration, are engaged in trade..

Keywords: International, rukhani zhangyru, ethnos, economy, geostrategy, heritage, territory, oralman, territory, concept, Kazakh studies policy.

Аннотация: Автор исследует состояние казахских соотечественников в других странах. Казахи, разбросанные по всему миру, своим самоотверженным трудом доказали, что являются квалифицированными специалистами своего дела. Среди наших соотечественников, приехавших в страну, есть специалисты разных отраслей. Только те граждане, которые трудились в области науки и литературы, по прибытии в страну получили возможность продолжить свое родовое дело. А наши соотечественники, имеющие большой опыт в сфере финансов, экономики, государственного управления, занимаются торговлей. Мы ведь не думали только умножать число, когда нас перевели на чужую страну?! Сейчас в университете обучаются многие молодые люди со стороны. Все жаждут знаний через край. Мы не заметили в них никакой вредной привычки. С тех пор, как наши соотечественники, вынужденные уехать в другие страны, вернулись в страну, язык, культура были возрождены. Для казахов это свойство осаждается до щепотки почвы Атамекена. Алтайский, сакральный Туркестан, Улытау и другие места – это священные места для всех казахов. В эти места приезжают тысячи казахов из-за рубежа. После создания «сакральной географии Казахстана она должна быть презентована и сторонним казахам.

Ключевые слова: Интернационал, рухани жаңғыру, этнос, экономика, геостратегия, наследие, территория, оралман, территория, концепция, казаховедческая политика

УДК: 518.65.65.754

Жанабаева Р.К., Фаттахова Н.Т., Гафурова В.А.

старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.педагог.н., доцент Ташкент.ГПУ им. Низами г. Ташкент

**ОТРАЖЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА
В ТРУДАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ И КАЗАХСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)**

Аннотация: В данной коллективной публикации авторы на основе привлечения богатейшего письменного источника «Туркестанского сборника», а также опираясь на труды известных дореволюционных российских и казахских исследователей колониального периода, сумели раскрыть богатство, специфику и национальный колорит традиционной казахской национальной музыки и песенно-поэтического творчества казахского народа. Истоки зарождения традиционной казахской национальной музыки и песенно-поэтического творчества казахского народа уходят своими глубокими корнями в седую древность. Музыкальное и песенно-поэтическое творчество казахского народа, несомненно, заслуживает пристального изучения со стороны ряда представителей российской, казахстанской и мировой зарубежной общественности. Практически ни один исследователь, путешественник, дипломат, чиновник, побывавший в Туркестанском крае, не обошел стороной и внимания вопросы, касающиеся духовного и культурного наследия казахского народа. Вклад прогрессивно настроенной части дореволюционной российской научно-интеллектуальной элиты в развитие истории, культуры, быта, музыкальной культуры весьма очевидно. Усилиями ряда прогрессивно настроенной части российской и зародившейся первой казахстанской научно-интеллектуальной элиты Туркестанского края был собран богатый фактический материал, в которых отразились ключевые и важные моменты истории, культуры, быта казахского народа.

Ключевые слова: Устно-поэтическое музыкальное творчество, истоки ее зарождения, национальные инструменты, профессиональные певцы салы.

Введение. Независимый Казахстан устремленный в будущее, твердо идет по пути прогресса и духовного обновления. С обретением государственной независимости значительный размах приобрели процессы возрождения национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, менталитета, духовно-нравственных ценностей, жестко подавляемых в условиях господства советской тоталитарной системы. Особое значение на наш взгляд придавалось учету особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры, познанию основных жанров устной народно й поэзии и музыки, восстановлению традиций и обычаев, которые на протяжении всей многовековой истории казахского этноса служили связующим звеном в преемственности поколений.

В обеспечении задач духовного возрождения нации принципиальное значение имеет системное и целенаправленное изучение основных компонентов духовной культуры народной музыки и песенного творчества казахского народа.

Музыкально - поэтическое искусство на протяжении ряда веков занимало важное место в общественной и духовной жизни казахского народа. Как показала сама историческая практика наши мудрые и великие предки на протяжении всей своей многогранной истории обновляли и модернизировали основные жанры музыкальной культуры казахов, с целью ее передачи будущему подрастающему молодому поколению. В созданных классических казахских национальных мелодиях и кюях отражены вековые чаяния и нужды народа, их трудовая деятельность, традиционный уклад жизни, быт и культура, менталитет нации.

Традиционная казахская музыкальная культура богата, разнообразна и специфична и это обстоятельство позволило нашим мудрым и великим предкам отразить реальную историческую панораму прошлого казахского народа в объективной реальности того времени. В музыкальном поэтическом творчестве казахского народа нашло свое достойное отражение вопросы, касающиеся духовного мира человека и его роли и места в традиционном обществе.

После вхождения территории Казахстана в состав царской России началось систематическое и целенаправленное изучение природных ресурсов, климата, флоры и фауны, растительного и

животного мира, истории, культуры и быта, основных жанров лирико - эпического искусства, народной музыки и богатейшего песенно-поэтического творчества казахского народа.

В рассматриваемый нами период времени усилиями прогрессивных дореволюционных российских исследователей был собран уникальный эмпирический материал, в котором нашли свое отражение многие важные актуальные проблемы, касающиеся истории, археологии, этнографии, культуры и быта, основных компонентов духовной культуры традиционной музыки и песенно-поэтического искусства казахского народа.

Весьма интересные сведения касающиеся основных элементов духовной культуры казахского народа традиционной музыки и песни оставил известный дореволюционный российский исследователь И.Завалишин, который в своей публикации «Описание Западной Сибири» дает на наш взгляд верную характеристику роли и значения песни в традиционном кочевническом обществе. Как отмечает автор статьи: « Казахские песни однообразны, монотонны и разнообразны. На формирование их мировоззрения и способа мышления огромное позитивное воздействие оказала окружающая кочевников среда и образ жизни»[1].

На наш взгляд, автор совершенно прав в своей научно-аргументированной оценке ибо традиционная музыкальная культура казахского народа безусловно играла весьма существенную роль в традиционном быту кочевников. Более того песня являлась лучшим другом и товарищем в Великой казахской степи. Вообще трудно было вообразить и представить жизнь кочевников – кочевников без песни и музыки, так как именно через свои сочиненные классические и широко востребованные научной сообществом песни и музыку казахи изливали свою радость, горе и печаль, разлуку, тоску по Родине и т.д.

Немало ценной научной информации касающиеся особенностей казахской национальных мелодий и кюев и их классификации содержатся в докладе не менее известного дореволюционного российского исследователя А.Рыбакова «Музыка киргизов», опубликованная на страницах «Туркестанского сборника». В своем докладе автор осветил малоизученные аспекты духовной культуры казахского народа традиционную музыку. Автор смог изучить замечательные образцы казахских мелодий и охарактеризовать основные функции и роль национальных музыкальных инструментов казахского народа – домбры, кобыза, сыбызгы и т.д. Доклад А.Рыбакова был обогащен ценными сведениями собранными автором во время путешествия по казахским степям в Тургайской области. В своем выступлении А.Рыбаков описал традиционный уклад жизни, быт и культуру, занятия, хозяйство, традиции и обычаи, устное поэтическое творчество казахского народа. Казахские народные произведения автор подразделил на три группы: 1) Эпические (жыр). 2) лирические (караөлен). 3) Наставительные стихотворения (терме накыл). По мнению автора весьма ценными являются лирические песни (караөлен) да и в музыкальном наследии казахского народа по мысли автора они вызывают значительный познавательный интерес. Как отмечает автор киргизы (казахи – авторы) большие охотники пения, исполнявшего лирические песни они называют оленчи, а исполнителей эпических произведений называют жыршы. Как отмечает автор поют киргизы (казахи – авторы) своим естественным мощным тенорным голосом покоря сердца и души слушателей. Во время исполнения своих песен певец переходит в возбужденное состояние, лицо его приобретает положительную окраску, его тело медленно и изящно качается в разные стороны, блестят глаза и блуждают вокруг. У киргизов (казахов – авторы) развито и хоровое пение между мужчинами и женщинами» [2].

Мы целиком и полностью разделяем точку зрения автора и считаем, что он внес весьма существенный вклад в развитие музыкальной культуры казахского народа. Автор сумел верно, охарактеризовать богатейшее музыкально-поэтическое творчество казахского народа, раскрыть патриотическую миссию профессиональных певцов – импровизаторов, показать исторические корни зарождения традиционной народной музыки и ее роли и значения в их повседневной жизни.

Другой известный дореволюционный российский исследователь член Оренбургской ученой архивной комиссии ветеринарный врач в Тургайской области А.И.Добросмыслов в своей статье « Салы у киргизов», опубликованной на страницах Туркестанского сборника верно охарактеризовал роль и основные функции казахских певцов - салов. По его данным «Салами могли стать только зажиточные и вполне обеспеченные киргизы (казахи – авторы). Если кто-нибудь пожелал стать салом то есть профессиональным певцом, то он должен был выглядеть на должном уровне. Так например, они должны были сшить одежду из очень дорогих материй и шелка, чтобы произвести на зрителей приятное впечатление. Салы преимущественно одевались в бархат, шелк и в редких

случаях в простой халат, наруки надевали дорогие кольца и перстни из серебра и золота. На уши одевали серебрянные серьги с величиной кулак. Салы заботились и об убранстве своих лошадей, на их копыта надевали браслеты, а к ушам серьги, хвост игриву украшали перьями фазанов, которые будто бы предохраняли их лошадей дурного глаза. Всюду где бы не находились салы их встречали с большим почтением и уважением, везде они были желанными гостями. Находясь в окружении молодых девушек салы исполняли с большим профессионализмом исполняли свои сочиненные песни широко используя музыкальные инструменты домбру, сыбызгы, сырнай и т.д. [3].

На наш взгляд, оценки А.И.Добросмыслова вполне правдивы объективны и соответствуют историческим реалиям того времени. Автору удалось удачно раскрыть творческий талант искусство импровизации и мастерство профессиональных казахских певцов – салов.

Доктор Белиповский в своем сообщении «Несколько слов по поводу докладов в ученых обществах о киргизах», опубликованном на страницах «Туркестанского сборника» верно охарактеризовал красоту, величие, талант исполнения песен и мелодий в исполнении казахских девушек. Как отмечает автор: «киргизка (казашка – авторы) является матерью природы, которая заимствовала гармонию звуков и ее чувство красоты, среди них нередко встречаются порфессиональные поэтессы, создавшие немало монотонных лирических и душевных песен, нередко они устраивали состязания в пении» [4].

На наш взгляд, выводы и заключения автора вполне правдивы и обоснованы с точки зрения современных данных.

О богатстве специфике и разнообразии казахской традиционной национальной музыки и песни не раз отмечали такие яркие представители первой когорты казахской национально-интеллектуальной элиты Туркестанского края как: Худабай Кустанаева, Ишмухамеда Букина и др.

Основная научно-исследовательская деятельность воспитанника Туркестанской учительской семинарии Худобая Кустанаева датируется второй половиной XIX века Глубокий знаток культуры и быта своего народа Худабай Кустанаев внес весьма значительный вклад в развитии истории, этнографии и музыки казахского народа. В своем солидном труде «Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов» автор дал подробную этнографическую характеристику казахов Северо-западных районов Казахстана. Как отмечает автор неотъемлемой частью духовной культуры казахского этноса всегда были народная музыка и песенное творчество. « Киргизы (казахи – авторы) в вечерние часы всегда слушают с большим наслаждением песни. Почти в каждом ауле можно увидеть думбру – двухструнный инструмент под аккомпанимент которого киргизы (казахи – авторы) исполняют свои песни. Глубоко затаив дыхание они слушают огромным удовольствием песни, в которых восхваляются подвиги и мужество легендарных батыров того времени. В их песнях раскрывается красота и величие природы, гор и степных равнин, через изливая свои монотонные звуки мелодий они забывают горе и печаль, разлуку и тоску по Родине» [5].

На наш взгляд, изучение труда Худобая Кустанаева безусловно пополнит наши знания о быте и культуре и духовности казахского народа и послужит укреплению чувства возрождения патриотизма и национальной гордости.

Другой воспитанник Туркестанской учительской семинарии известный казахский исследователь Ишмухаммед Букин в своей статье « Физическое и умственное образование у киргизов» раскрывает положительные моменты в воспитании детей в казахской семье. Как отмечает автор статьи: « Каждый киргиз (казах – авторы) и киргизка (казашка – авторы) могут сочинить какую –нибудь песню. Мальчики у киргиз (казахов – авторы) с малых лет приучаются рассказывать сказки, загадки, пословицы, исполнять песни» [6].

Заключение. В целом, следует отметить, что музыкально-поэтическое творчество казахского народа являлось и является важным источником при изучении основных компонентов духовной культуры. Исполнители народных песен, кюев и лирико-эпических поэм на протяжении длительного времени выполняли функции устных летописцев, благодаря которым сохранилось немало ценной исторической и этнографической информации. Следует помнить, что на протяжении многих веков музыкально-поэтическое творчество казахского народа выполняло значительное число социальных функций, в том числе важнейшую функцию передачи духовно-культурной информации от одного поколения к другому. Также музыкально- поэтическое творчество всегда выступало в качестве яркого выразителя лучших черт этнической идентичности

казахского народа. Необходимо отметить, что большая роль в сохранении и передаче следующим поколениям народа национального и духовного достояния принадлежит как профессионалам (акынам, жырау), так и широким массам народа в целом.

Список литературы:

- 1 Завалишин И. Описание Западной Сибири // Туркестанский сборник Том 25. СПб., 1870. С. 38.
- 2 Рыбаков А. Музыка киргизов // Туркестанский сборник Том 515. Ташкент, 1909. С. 29-30.
- 3 Добросмыслов А.И. Салы у киргизов // Туркестанский сборник Том 515. Ташкент, 1909. С. 58-59.
- 4 Белиповский Несколько слов по поводу докладов в ученых обществах о киргизах // Туркестанский сборник Том 517. Ташкент, 1910. С. 37.
- 5 Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов Ташкент, 1894. С. 21.
- 6 Ишмухамед Букин Физическое и умственное воспитание у киргизов // Туркестанский сборник Том 341. СПб., 1883. С.88.

Abstract: In this collective publication, the authors, based on the involvement of the richest written source "Turkestan Collection", as well as relying on the works of famous pre-revolutionary Russian and Kazakh researchers of the colonial period, were able to reveal the wealth, specificity and national flavor of traditional Kazakh national music and song and poetry of the Kazakh people. The origins of the birth of traditional Kazakh national music and song and poetry of the Kazakh people go back to the hoary antiquity. The musical and song-poetic creativity of the Kazakh people undoubtedly deserves close study by a number of representatives of the Russian, Kazakh and world foreign community. Practically not a single researcher, traveler, diplomat, official who visited the Turkestan Territory ignored the issues related to the spiritual and cultural heritage of the Kazakh people. The contribution of the progressively minded part of the pre-revolutionary Russian scientific and intellectual elite to the development of history, culture, everyday life, and musical culture is quite obvious. Through the efforts of a number of progressively-minded part of the Russian and the emerging first Kazakhstani scientific and intellectual elite of the Turkestan Territory, a wealth of factual material was collected, which reflected the key and important moments of the history, culture, and everyday life of the Kazakh people.

Keywords: Oral-poetic musical creativity, the origins of its origin, national instruments, professional sala singers.

Түйін: Бұл ұжымдық басылымда авторлар ең бай жазба дереккөзі «Түркістан жинағына» сүйене отырып, сондай-ақ отаршылдық кезеңіндегі әйгілі революцияға дейінгі орыс және қазақ зерттеушілерінің еңбектерін кеңінен пайдалана отырып, қазақ халқының дәстүрлі ұлттық музыка өнерін, бай музыкалық поэзиясының ерекшелігі мен спецификасын аша білді. Дәстүрлі қазақ халқының музыкалық өнері мен поэзиясы ежелгі дәуірден бастау алады. Қазақ халқының бай музыкалық және поэтикалық өнері, сөзсіз, орыс, қазақ және әлемдік шетелдік қауымдастықтың бірқатар өкілдерінің мұқият зерделеуіне жол ашты. Түркістан өлкесінде болған іс жүзінде бірде-бір зерттеуші, саяхатшы, дипломат немесе шенеунік қазақ халқының рухани және мәдени мұраларына қатысты материалдарды назардан тыс қалдырған жоқ. Қазақ төңкерісіне дейінгі өмір сүрген бір топ орыс ғылымдары жергілікті Түркістан өлкесін мекендеген халықтардың тарихын, этнографиясын, мәдениетін жан-жақты зерттеген баршаға аян. Ресейдің бір қатар прогрессивтік ғұлама – ғалымдары қазақ зерттеушілерімен бірлесе отырып, тұрғылықты халықтардың тарихына, этнологиясына, зағтай және рухани мәдениетіне қатысты біршама бай эмпирикалық деректер жинақтады, және оларды ғылыми айналымға ендірді.

Кілт сөздер: қазақ халқының бай ауызша-поэтикалық музыкалық өнері, оның шығу тарихы, ұлттық аспаптар, кәсіби әншілер.

УДК 947(575.2)

¹Уразбаева К.А., ²Мусульманова М.М., ¹Нурсейтова З.Т.

¹техн.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²техн.ғ.д., профессор, И.Раззаков атындағы ҚМТУ, Бишкек, Қырғызстан

¹техн.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕНДІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЗАҚ УАҚЫТ САҚТАЛАТЫН ТАҒАМДАРДЫ ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада Орталық Азияның көшпелі халықтарының тамақтану моделі қарастырылған. Мақаланы жазу барысында ұзақ сақталатын азық-түлік өнімдеріне ерекше назар аударылды. Көшпелі халықтардың тамақтану рационындағы негізгі өнімдер ет және сүт өнімдері болған. Бұл өнімдер өсімдік шикізаттарымен бірге пайдаланылған, бұл көшпенділердің тамақтану жүйесінің тарихи құрамдас бөлігі болған. Адамның қалыпты іс-әрекеті күндізгі, әсіресе тәуліктік тамақтану мөлшеріне тікелей байланысты болған. Орталық Азияның көшпенді халықтарының тамақтану моделі зерттелінді. Бұл жерде тамақтану жүйесінің өзінің ерекшелігі мен жеткіліксіз болуына қарамастан, адам ағзасындағы ақуыздардың, майлардың және көмірсуларды қатынасын қамтамасыз ете алды және тамақтанудың тиімді максимумы бола алды. Мақала көшпенділердің ұзақ уақыт бойына сақтауға болатын және көшіп-қонып жүретін тіршілік әрекетіне қолайлы болатын өнімдерге шолу жасалынды.

Кілт сөздер: көшпенділер, тамақтану үлгісі, азық-түліктер, дайындау әдістері, ұзақ сақталатын тағамдар

Кіріспе. Ежелгі замандарда көшпенділердің өмірінде ұзақ сақталатын тамақ өнімдерін пайдалану өмірлік маңызды болған. Даланың еркін көшпелі халқы денсаулық үшін аса пайдалы тамақ өнімдерін тұтынған. Сонымен қатар, тамақ өнімдерінің тойымдылығы да аса маңызды фактор болып табылады. Көшпенділердің тамақтануы туралы Приск Панийскийдің еңбектерінде айтылады[1].

Орталық Азияның климаттық жағдайлары мен көшпенділердің тұрмыс салты қазақтардың тамақтану үлгісіне әсер еткені белгілі. Ет пен сүтті дұрыс консервілеу және дұрыс өңдеу арқылы дайын өнімнің тағамдық құндылығын сақтаған, сәйкесінше сол тамақ өнімдері көшпенділерді ұзақ уақыт бойына қажетті энергия көзімен қамтамасыз еткен. Рациондағы ет және сүт өнімдерінің тепе-теңдігі жыл мезгілеріне байланысты өзгеріп отырған.

Көшпенділердің мал шаруашылығымен айналысуы және олардың тамақтану ерекшелігі Орталық Азияның климаттық жағдайларының ерекшеліктеріне (шұғыл континетті), географиялық орналасқан жерінің жазық далалы және шөлейтті болуына тікелей байланысты болған. Көшпенділердің негізгі тамақтану рационын ет және сүт өнімдері теңдей құраған[2].

Көшпенділердің күнделікті тұтынатын жоғарыда аталған тамақтану өнімдерінің мөлшері олардың жыл мезгілдеріне тікелей байланысты болған. Жаз мезгілі сәуірден қазанға дейін созылған, осы мерзім аралығында мал төлдеп, сүт өңделіп, қысқа арналған сүт өнімдері дайындалатын. Жаз мезгілінің районы негізінен сүт өнімдерінен тұрған. Ал қыс мезгілінде үй жануарларының еттері, қазан-қараша айларында ауланып, дайындалған жабайы аңның еттерін тұтынатын болған. Сонымен қатар, көшпенділері жаз мезгілінде ірімшік, май, дәнді дақылдары ұны негізінде жасалған азық-түлік өнімдерін, жабайы дақылдардың дәнін түрліше жылулық өңдеуден өткізіп (шала қуырып, қайнатып) пайдаланған[2].

Жұмыстың мақсаты Орта Азия халқының асханалық алуан түрлігін зерттеу емес – соның ішіндегі көшпелі өмір салтына тән ұзақ сақталатын тамақ өнімдеріне шолу жасау және орта азиялық көшпенділердің тамақтану үлгісін зерттеу болып табылады.

Теориялық талдау. Орталық Азиядағы көшпенділердің тамақтану құрылымын жекелей қарастырайық. Ең алдымен ет және ет тағамдарынан бастасақ. Көшпенділер тамақтану рационында түрлі бес түлік малдың еттерінде пайдаланған: қой, жылқы, түйе, ешкі және мүйізді ірі кара мал (сиыр, топоз). Басқа ет түрлеріне қарағанда, жылқы мен қойдың еті адам үшін пайдалырақ деп есептелген, алайда, ашаршылық кездерде барлық жануарлардың еттерін тұтына беретін болған.

Сурет 1. Орталық Азиякөшпенділері.

Етті көбіне қайнатылған түрде тұтынған, оны қйнап тұрған суға салып, аз уақыт қайнатып, дайындаған, сол арқылы еттің құрамындағы тағамдық заттары сақталып қалған. Пісірілген еттің дәмдеуіші ретінде – тұздалған еттің сорпасы қолданылы, ал еттің өзін тұзсыз пісірген. Көшпенділер етті сирек қуыратын болған.

Көшпенділері етті жыл мезгілдеріне сай өндеп пайдаланған. Мысалы, олар балғын етті негізінен көктем мезгілінде пайдаланса, қыста етті алдын-ала консервілеу арқылы сақтап пайдаланған [3]. Көшпенділер етті дайындаудың келесі әдістерін қолданған:

- кептіру;
- мұздату;
- ыстау;
- тұздау.

Жануардың етін жұқа кесектерге бөліп, күнге қақтап кептіретін болған, содан кейін киіз үйдің ішінде қосымша ыспен өндеген. Етті кесектеп және бүтін күйінде мұздатқан, бұл негізінен, орта азиялық катал қыс мезгілінің түсуіне байланысты болатын, ал мұздатылған еттің өзін суық шаруашылық ғимараттарда (шалаш, адам тұрмайтын кішігірім киіз үйлер, стационарлы амбарлар) сақтаған. Етті ыстаған кезде кішігірім кесектерге турап, ошақ немесе алау басындағы түтінмен ыстаған, кейде алдын-ала күнге кептіріп алған. Жылқының еті жақсы ысталған, ал қойдың еті мен сиырдың етін көбіне кептіріп немесе мұздатып пайдаланған.

а) кептірілген ет; б) ысталған еттер; в) орпаға қайнатылған ет

Сурет 2. Көшпенділердің етті дайындау үлгілері

Жауынгер-көшпенділер кептірілген, қышқыл және ысталған еттерді пайдаланғаны белгілі, еттің осы түрлерін жыл бойы сақтауға болады. Жауынгерлік тамақтың ерекше түрі түймеш – ұсақталып, ерітіндіге салынған ет, содан соң оны кептіріп, қойдың асқазанында сақтаған. Кейіннен, оның үстіне қайнаған су құйып, тойымды қайнатылған тағам дайындаған. Көшпенділердің тамағы туралы Рубрук осылай жазған [4]: «...көшпенділердің бұқасы немесе жылқысы өліп қалса, олар етін жіңішке кесектерге бөліп, күн мен желге жайып кептіреді, және де

сол еттер тұзсыз, жылдам кеуіп қалады, тіпті ешқандай иісі болмайды».

Етті кептірудің тағы бір әдісін Шильтбергер «Алтын Татар» көшпенділерінен көргенін айтады: «...жеделдетіп жолға шығу қажет болған жағдайда, олар еттің кесегін алып, жұқа бөліктерге бөледі және ер-тоқымның астына салып алады. Жылқының дене жылуынан еттің сөлі бөлініп, кеуіп, жұмсарып қалады. Ашыққан жауынгерлер осы етті тұздап жейді» [5].

Сурет 3. Көшпенділердің етті кептірудің әдісі

Сондай-ақ Ибн Батута көшпенділер сорпада қайнатқан ет туралы былай деген: «Олар өздерімен кептірілген ет алып жүреді және оны сорпаға салып қайнатып, оған қышқыл сүт құяды» [6]. Осындай қарапайым әдістермен көшпенділер етті алдын ала дайындайтын болған, бұл белсенді көшпелілердің өмір салтына сай, қол жетімді және ет өнімдерін ұзақ мерзімге сақтауға мүмкіндік беретін әдістер болып табылады.

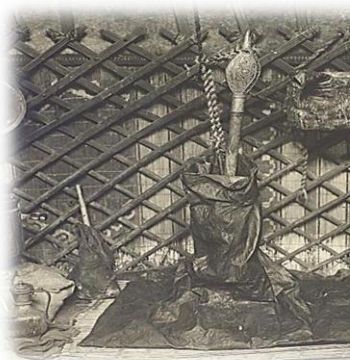
Орталық Азияның көшпенді халықтарының тамақтану үлгісіндегі тағы бір маңызды компонент – сүт өнімдері. Сүт өнімдерін дайындау үшін бес түлік малдың да сүтін пайдаланған [3].

Тәжірибелік бөлім. Май, ірімшік, кептірілген сүзбесияқты ұзақ уақыт сақтауға болатын сүт өнімдерін дайындауда негізінен сиыр мен ешкі сүтін пайдаланған, сонымен қатар бұл жануарлардың сүтін қаймақ, айран дайындау үшін қолданған. Күнделікті шайға жылқы мен түйе сүтін қолданған. Биенің сүті тек қана қымыз дайындау үшін қолданылған, ал түйенің сүтінен шұбат дайындаған [2].

Сурет 5. Түйе, бие, қой сауу [14].

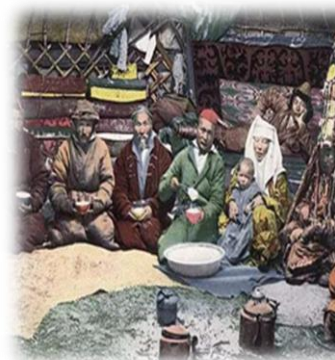
Түрік және монғол көшпенділерінің шаруашылығында өндірілген барлық сүт өнімдері екі үлкен топқа бөлінеді: тез бұзылатын және ұзақ уақытқа сақталатын өнімдер. Біріншілерінің қатарына мыналар жатады: қаймақ айран, ашыған түттен алынған сүзбе – жартылай сұйық масса, дәмі – ащы-қышқыл, тұщы жұмсақ ірімшік.

а) Қымызға арналған саба

б) Қымыз қосылған саба

в) Қонақтарға қымыз тарту

Сурет 6. Түрік және монғол көшпенділерінің шаруашылығында өндірілген барлық сүт өнімдерін сақтау [14].

Май және кептірілген сүзбенің бірнеше түрлері ұзақ уақыт сақталып, жыл сайын қыста жиналатын өнімдер қатарына кірді. Жоғарғы қабатты алып тастағаннан кейін қалған ақ массаға ұн, қант, сүзбе, кейде тіпті жабайы қарақұмық жармасы қосылды – осының бәрі қайтадан қыздырылып, *цагаан тос* алатын болған [2]. Майды тұздамаған, сондықтан оны бірнеше жыл сақтау мүмкіндігі пайда болатын. Ішіне май салынған ішек-қарындар көлемінің шағын болатынына қарамастан, кейде 50 кг дейін жететін. Осындай қаптама көшпелі өмірде тасымалдау үшін өте қолайлы.

Қыста сақтауға арналған кептірілген сүзбенің алуан түрлері дәмі мен консистенциясы бойынша ерекшеленді: айранды қайнату нәтижесінде алынған сүзбе – ақшыл түсті, ал сарысуды қайнатқанда – аздап қызарған, сүзбенің екі түрінің де дәмдері қышқыл әрі ерекше болған. Сүзбенің барлық түрлері жазда жиналып, күн астында кептірілді. Кейде бұл пішінсіз кесектер болды, бірақ көбінесе сүзбе сығымдалып, кесектерге кесіліп, жіпке оралып, осы түрінде кептірілді. Көктемге қарай кептірілген сүзбе қоры таусылатын.

Ежелгі көшпенділердің тамақтануындағы осындай құнарлы және тойымды тағамдардың бірі құрт – қой, ешкі немесе сиыр сүтінен жасалған ашытылған сүт өнімі. Құрт құрамында көп мөлшерде кальций бар және сақтау кезінде қарапайым болған. Сонымен қатар, құрт тек табиғи құрауыштардан жасалған, бұл салауатты өмір салтын сақтауға үлес қосты. Құрттың құндылығы – құрамы 25% ақуыздан тұрады, ол тамақ пісіру кезінде аминқышқылдарға бөлінеді және тамақ ішкеннен кейін оңай сіңеді. Құрт шөлді басуға және күшті қайта қалпына келтіруге көмектесті. Жақсы кептірілген түрінде бұл тас сияқты қатты болды, олар оны шайға салып, жұмсартып, кейде жай және ыстық, тіпті салқын суда ерітіп жейтін [7, 8]. Руи Гонсалес де Клавихо құртты келесідей суреттеген: «Далалық жағдайларға арналған тағы бір өте ыңғайлы тағам – бұл қой ірімшігі (сүзбе), оған тұз қосылды (мүмкін қосылмады), оны кішкене дөңгелектерге айналдырып, күннің астында кептіретін. Алынған қатты ірімшік дөңгелектері қоректік және ұзақ уақыт сақталады, қысқа арналып қапшықтарға жиналатын»[9].

а) Құрт қысу

б) Құрт кептіру

в) Құрт түрлері

Сурет 7. Ежелгі көшпенділердің құрт дайындау әдісі [14].

Ал енді көшпенділердің тамақтану жүйесінде болған қосымша элементтерге көшейік, көлемі жағынан шамалы болғанымен, сапасы жағынан өте маңызды, бұл адам ағзасындағы негізгі көмірсуларға деген қажеттілігін толықтыратын өсімдік тағамдары – ет және сүт тағамдарында жоқ крахмалға бай өнімдер.

Нәтижелер мен талқылау. Бастапқыда өсімдік тағамдарының барлығы терімшілік арқылы жиналатын. А.А.Юнатов көшпенділер тамақ дайындау үшін қолданған жабайы өсімдіктердің келесі санаттарын бөліп берген: құрамында крахмал бар өсімдіктер, жидектер, саңырауқұлақтар, пияз, дәмдеуіш ретінде қолданылған иісті шөптер. Көшпелілер оларды жинап, тамақ дайындаған және суық мезгілдерге арнап қор жинаған. Жабайы дәнді дақылдар – гобийлік біржылдық ақтікен немесе сульхир (*Agriophyllum arenarium*), түйе жантақ (*Corispermum*) және тағы басқалар – ірілеп уатылған ұнға айналдырылып, сосын майға қуырып, шәйға қосылатын болған. Таулы вивипардың тамырсабақтары (*Polygonum viviparum* L.), қазтабан (*Potentilla anserina* L.), гобийлік рауғаш (*Rheum nanum sievers*), лалагүл пиязшықтары (*Lilium tanultolium* Fisch.) және тағы басқалардың тамырсабақтарын кептіріп, етке дәмдеуіш ретінде қосатын және сүт өнімдерімен араластыратын болған. Сонымен қатар, жабайы қарақат, қарлыған, тау бүлдірген, таңқурай, шырғанақ, жабайы алма жемістерін балғын немесе кептірілген күйінде сүт өнімдеріне қосқан. Орталық Азияның дадаларында жабайы пияздың бірнеше түрлері өседі: алтайлық алып жуа (*Allium altaicum* Pall.), монғол жуасы (*Allium mongolicum* Rgl.), көптамырлы жуа (*A. pollyrrhizum* Turcz.), жабайы сарымсақ (*Allium victorialis* L.). Қысқы және көктемгі авинаминоздан қорғану үшін оларды қорға көп жинаған. Шәйға дәмдеу үшін күреңот, бүршікгүл, тікенді итмұрын, түймебас өсімдіктерін пайдаланған. Оларды жинап, кептірген, сақтаған, дәрі ретінде және тағамдық шиізат ретінде қолданған [10].

Алайда, жабайы ғана емес, мәдени өсімдіктер де көшпенділердің тағамдық үлгісіне ежелден енгізілген. Б.з.д. II ғасырдағы Хүннұлар туралы мәліметтерінде олардың егістікке тары сеуіп, астық қоймаларының болғанын, оны жаулардың жаулап алуы халықты аштықпен қорқытатыны туралы айтылған. Ұзақ көшу кезіндегі өсімдік тағамдарының қолданылу сипаттамасы да бар. Ұзақ сапарларға тән тағам рационы осылай сипатталады: «... олардың әрқайсысы (аттылар) өз халқынан бөлінген кезде өзімен бірге ешкінің терісінен жасалған қапшық алып кетеді, бұл қапшық тары ұнынан жасалған қамырға бал араластырылған тағаммен толтырылған. Олардың жанында әрқашан бірнеше ағаш тостаған болады. Егер оларда тамақ жеткіліксіз болса – осы ұнның аздаған мөлшеріне су құйып, дайындап жейді, ал егер далада жануарлардың көп мөлшері болса, олар негізінен садақтарды қолданып, керемет аң аулауды біледі» [11].

а) Тарыны ұсақтауға арналған үккіш

б) Қол диірмен тастары

7 сурет. Б.з.д. II ғасырдағы Хүннұлардың тары дайындау үлгісі [14]

Цайдам ойпаты мен Орталық Моңғолиядағы көшпелі халықтың бір бөлігі арпа, тіпті бидайды қолайлы жерлерге еккен, бұл олардың жаз бойы мал бағып, көшіп кетуіне және егін жинау кезінде күзде ғана өз егістіктеріне оралуына кедергі болмаған [12,13].

Ақсаулақ дайындау үшін: (бидай) ұннан жасалған қамырды өте жұқалап жаяды және қыздырылған қазанда пісіреді. Жайын қамырды ұсақ кесектерген бөледі немесе ұзыншалап турайды. Кейде ақсаулақты ертерек пісіріп қойып, былғары қапшықта – шанашта сақтаған (осындай былғары қапшықтарда кептірілген ет пен кептірілген ірімшікті сақтаған). Ақсаулақтың салмасы – қатық (қышқыл сүт) немесе сары май болған[8].

Көшпенділердің қатал әрі тапшы асханасынжа өзіндік дәмдеуіштер мен қоспалар да болған: тұз (Орталық Азияда тұзды өзендер көп және көшпенділер өңделмеген тұзы аздап мөлшерде қолдануды ежелден игерген)жабайы жуа, кейіннен мәдени жуа мен сарымсақ – оларды еттің сорпасына қосқан (олардың негізінде тұзсыз қайнатылған етке тұздық жасаған) және хош истендірілген шұжықтарды қолданған.

Қорытынды. Жалпы айтқанда Орталық Азия көшпенділерінің тамақтану жүйесі осындай болды. Орталық Азияның көшпелі малшы халықтарының тамақтану үлгісі ет пен сүт өнімдерінің үйлесімді арақатынасына негізделген. Осы тағамдардың дәрумендік құрамы аз болса да, адамдарды жеткілікті жоғары калориямен қамтамасыз етті, құрамында қажетті пропорцияда дұрыс метаболизмге қажетті ақуыздар, майлар, көмірсулар мен минералдар бар. Жерді игергеннен соң алынған өнімдер бұл жүйеде адамға қажетті аз болса да, адамға қажетті мөлшерде крахмал мен дәрумендерді енгізді.

Осы жүйенің барлық негізгі және екінші дәрежелі компоненттерін, олардың маусымдық таралуын, дайындау әдісін, консервациясын, пісірілуі мен пайдалану жолдарын қарастыра отырып, біз сол баяғы уақыттарда көшпелі халық өзін ұзақ уақыт сақталатын тамақ өнімдерімен қамтамасыз ете алған деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Сказания Приска Панийского. Санкт-Петербург. В издательстве императорской Академии наук, 1860. / источник: http://history-fiction.ru/books/all_1/time_27_1/book_110
- 2 Жуковская Н. Л. Пища кочевников Центральной Азии (К вопросу об экологических основах формирования модели питания)//Советская этнография, 1979, №5, стр. 65-75
- 3 Бринь Д. Еда у кочевых народов Средней Азии в средневековых источниках https://www.kitabhona.org.ua/byt_kuhnya/brineda.html
- 4 Гильом де Рубрук, «Путешествие в восточные страны», в пер. А.И.Малеина. М., 1957. <http://www.vostlit.info>
- 5 Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африки с 1394 по 1427 год. <http://www.vostlit.info>
- 6 Ибн Баттута, «Путешествие», перевод с сайта <http://www.vostlit.info>
- 7 Путешествия в восточные страны., Книга Марко Поло. М. Мысль. 1997 пер. И. М. Минаева). <http://www.vostlit.info>; Marco Polo. Travels. Harmondsworth, 1968, p. 81, 82
- 8 Чикунова И.Ю. К вопросу о рационе питания саргатского населения. //Вестник археологии, антропологии и этнографии. Вып. 5, 2005.с. 187-191. /источник: <http://www.ipdn.ru/rics/doc0/DA/a5/4-chik.htm>
- 9 Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М. Наука. 1990. (пер. И.С.Мироковой). <http://www.vostlit.info>
- 10 Юнатов А. А.. Использование местной дикорастущей флоры кочевым населением Центральной Азии. Доклад на VII МКАЭИ. М., 1964, с. 8, 9
- 11 Шереф-ад-Дин Йезди «Зафар-Намэ»(пер. В. Г. Тизенгаузена) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М. 1941. <http://www.vostlit.info>
- 12 Пржевальский Н.М. Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки. СПб., 1883, с. 159, 160; А. Рона-Таш. По следам кочевников. Монголия глазами этнографа. М., 1964, с. 199, 200
- 13 Руденко С. И. Очерки быта казаков бассейна рек Уила и Сагыза. «Казаки. Антропологические очерки», с. 24; Ф. А. Фиельструп. Молочные продукты питания турков-кочевников. В кн.: «Казаки. Сб. статей антропологического отряда казахстанской экспедиции». Л., 1930, с. 264
- 14 <https://forum-eurasica.ru/topic/5249-жизнь-и-быт-казахов-по-фотографиям-/page/23/>

Аннотация: В статье рассмотрена модель питания кочевых народов Центральной Азии. Особое внимание было уделено видам продуктов, которые долго хранятся. Основными

компонентами продуктов питания, потребляемых кочевниками, были мясные и молочные продукты. Эта модель пополнялась растительным сырьем, которое стало историческими компонентами системы питания кочевников. Нормальная деятельность человека зависела от правильного соотношения продуктов питания в системе дневного, особенно суточного питания. Изучена модель питания кочевых народов Центральной Азии. Система питания здесь, несмотря на свою жесткость и дефицит, обеспечивала соотношение белков, жиров и углеводов в организме человека и являлась эффективным максимумом питания. В статье представлен обзор продуктов, которые можно хранить дольше, чтобы соответствовать кочевому образу жизни.

Ключевые слова: кочевники, модель питания, продукты, способы приготовления, пища длительного хранения

Abstract: The article considers the food model of the nomadic peoples of Central Asia. Special attention was paid to the types of products that are stored for a long time. The main components of the food consumed by the nomads were meat and dairy products. This model was supplemented with plant raw materials, which became historical components of the nomad food system. Normal human activity depended on the correct ratio of food in the system of daily, especially daily nutrition. The food model of the nomadic peoples of Central Asia is studied. The food system here, despite its rigidity and scarcity, provided the ratio of proteins, fats and carbohydrates in the human body and was an effective maximum of nutrition. The article provides an overview of products that can be stored longer to fit the nomadic lifestyle.

Key words: nomads, food model, food, cooking methods, shelf-stable food

**АРХИВ ІСІ
АРХИВНОЕ ДЕЛО
ARCHIVAL BUSINESS**

УДК: 930+908

Кукеева М.К.

к.педагог.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**«ОБЩЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСТАНА» В ФОНДАХ ТУРКЕСТАНСКОГО
ОБЛАСТНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА**

Аннотация: 1920-е годы являются знаковыми в истории отечественного краеведения, именно в этот период возрастает роль общественных организаций, целью которых являлась деятельность по изучению и популяризации родного края. Публикация посвящена исследованию работы Сыр-Дарьинского общества научного изучения местного края. В рассматриваемый период краеведами, входившими в состав Общества, были успешно реализованы задачи по выявлению, сбору и обработке сведений о природе, истории, быте населения Южно-Казахстанского региона. Показана роль общества в восстановлении школьного краеведения в учебной, внеклассной, внешкольной работе. Авторам рассмотрены основные формы и методы, как экскурсии, походы, прогулки, изучение местных памятников истории, собирание фольклора, предметов культуры искусства, создание кружков, краеведческих музеев. работы общества. Определена главная цель общества: поисковая архивно-библиографическая работа, выявление памятников истории и культуры, организация, музеев, создание истории городов и сел, изучение памятников природы, топонимика, собрание фольклора. В результате этой работы были задокументированы многочисленные памятники природы, выявлены мемориальные и памятные исторические места

Ключевые слова: краеведение, архив, музей, общество изучения местного края, фонды, документальные источники, памятник, историческое знание, сбор, обработка, поиск.

Введение. Историческое краеведение является отраслью исторического знания, которое всесторонне изучает исторический процесс определенного края, населенного пункта. Как наука историческое краеведение вырабатывает собственные методiku и технику краеведческого исследования. Его понятийно-категориальный аппарат подчиняется теории исторического познания, поэтому постоянно пополняется и совершенствуется достижениями всех исторических

наук В современных условиях продолжается процесс выработки новых концепций и ориентиров в культурно-духовном развитии страны. Национально-духовные преобразования, происходящие в обществе, должны базироваться на прочном историческом фундаменте, именно тогда они дают наибольший эффект и позволяет аргументированно определить их основные задачи на современном этапе.

Основная часть. Сегодня чрезвычайно важной является проблема патриотического воспитания граждан на примерах прошлого, формирования у них национального самосознания, подъема общественного престижа и авторитета знаний, интеллекта и образованности. Поэтому первостепенную роль играют задания, направленные на возрождение исторической памяти нашего народа, воссоздания объективной картины процесса возникновения, развития научной, историко-краеведческой, просветительской и культурной деятельности отдельных личностей, учреждений и организаций Казахстана, в том числе и на юге 20-х–30-х годов XX века. Восстановление исторической правды о краеведение этого периода и справедливости по отношению к тем, что были его движущей силой, и обуславливает научную значимость и общественную актуальность темы диссертационного исследования. Важными ячейками научно-исследовательской и организационно-массовой работы по развитию исторического краеведения являются музеи, библиотеки и архивы. Музеи, сохраняя и экспонируя памятники материальной и духовной культуры, реликвии, обладающие большой силой эмоционального воздействия, выполняют важные функции, способствуют изучению истории края с древних времен до современности. библиотечные фонды хранят неоценимые сокровища предыдущих поколений, многочисленные документальные материалы, научную литературу по истории родного края. в исследуемый период как научные так и массовые библиотеки Южно-Казахстанской области систематически выпускали тематические списки краеведческой литературы, организовывали постоянно действующие выставки по истории края, встречи с участниками исторических событий, выдающимися деятелями и т. архивы, накапливая ценные документы и материалы, печатали большое количество сборников документов, аннотированных путеводителей, справочников, которые имели незаурядное значение не только для историков-ученых, но и для всех, кто занимался изучением истории края в своей практической деятельности архивные учреждения, музеи, библиотеки Туркестанской области и г.Шымкента области тесно взаимодействовали не только между собой, но и с государственными научными учреждениями, высшими учебными заведениями, творческими союзами, общественными организациями, а также поддерживали творческие связи с краеведами-любителями. именно поэтому эти заведения можно не без оснований считать своеобразными ячейками краеведения, которые прилагали немало усилий в второй половине 40-х — начале 90-х гг. для развития регионально-исторических исследований восстановление краеведческого движения в Южно - Казахстанской области, как и в целом в Казахстане наблюдается в послевоенные годы и характеризуется восстановлением краеведческих ячеек, одними из которых выступали музеи. архивные документы свидетельствуют, что в исследуемый период именно музеи были местом объединения краеведческих сил основой историко-краеведческой работы того времени, методическим центром стала разветвленная сеть государственных исторических и историко-краеведческих музеев, а также музеев и музейных комнат, действовавших на общественных началах, в учебных заведениях, на предприятиях, организациях и учреждениях.

Источником богатейших по содержанию краеведческих публикаций, ценных в научном и фактографическом отношении, служат архивные документальные источники и периодические издания научных обществ, организаций, которые бережно перенимали все ценное, что было в опыте и традициях дореволюционного краеведения. Подобным примером может служить деятельность Общества изучения Казахстана. Целью организации изучение истории, поиск, сбор, изучение исторических материалов и памятников, сохранении культурного наследия. Участниками Общества являлись чаще всего сотрудники музеев, архивов, библиотек, учителяи др. Ими было подготовлено было немало интересных материалов, изобилующих историко-краеведческими материалами. Члены общества занимались сбором, охраной и изучением археологических, этнографических и исторических памятников. Только за 1921-1929 гг. оно выпустило 10 томов «Трудов», где опубликованы интересные статьи и документы историко-краеведческого характера. Лицо данного издания определялось историко-культурным кругозором, их эрудицией в сфере истории края, местного краеведения, опытом архивной, музейной,

библиографической, научно-просветительной работы и уровнем издательской культуры. На страницах ряда «Трудов» было опубликовано большое количество статей по фольклору, географии, археологии, памятникам прошлого, народном образовании, истории края, написанных на основе архивных изысканий. Многие из которых впоследствии были включены в сборники, вышли отдельными изданиями, использовались в трудах исследователей[1].

Сегодня 10 томов трудов являются одним из наглядных ценных исторических источников для студентов, магистрантов, докторантов занимающихся проблемами истории, краеведения в двадцатые годы 20 вв. Значительным событием явилось и открытие филиалов во всех областных центрах, городах.

Члены общественной организации оставили значительный богатый краеведческий систематизированный материал по таким отраслям знаний, как: археология, музееведение, архивоведение, краеведение, памятниковедение, геологии, флоре, фауне, полезные ископаемые южного региона. Многие собранные ценности материальной и духовной культуры были переданы в историко-краеведческие музеи, региональные библиотеки, школьные музеи[2].

Деятельность Сыр-Дарьинского областного отделения общества изучения Казахстана не обойдена вниманием краеведов, однако персональный вклад различных его членов, их исследовательская активность, личные взаимоотношения друг с другом и действующей властью пока слабо освещены. Нами собраны материалы из государственных архивов, библиотечных и музейных фондов, на основании которых можно сделать выводы о результатах работы и отдельных его членов в указанный период.

К планомерному и комплексному изучению истории и культуры южного региона Казахстана приступило и Сыр-Дарьинское областное отделение общества изучения Казахстана, созданное в апреле 1926 г. [3] На первом организационном собрании было избрано правление общества в составе: Б.П.Тризна уполномоченного по охране памятников старины, искусства и природы в Сырдарьинской губернии, Шпота И.К. - заведующий губернским музеем.

В Туркестанском Областном Государственном архиве г.Шымкента имеется фонд 210 «Общество изучения Казахстана» . Он составляет 54 единицы хранения. Все дела фонда выделены в категорию особо ценных.

Основной массив документов относится к 1925-1935 гг. Методические организационные вопросы деятельности общества представлены уставами, положениями, инструкциями, схемами, протоколами оргбюро, его становления, развития, взаимодействия с местными музеями, библиотеками, архивами учебными, краеведческими организациями. Переписка, планы, протоколы и отчеты секций краеведческого общества: географической, историко-культурной, биологической, промышленной раскрывают их исследовательскую работу по изучению Южного Казахстана. Материалы фонда 210 условно можно разделить на две группы:

А) фонд Р-210 оп. 2. Документальные материалы Сыр-дарьинского губернского и окружного общества по изучению Казахстана за 1926-1934 гг.

Б) фонд 210 Южно-Казахстанское областное бюро общества изучения Казахстана Республиканского оргбюро (1934-1941гг.)[3]. Все дела фонда выделены в категорию особо ценных. Основной массив документов относится к 1925-1935 гг.

Членами общества являлись добровольные общества, организации, школы, библиотеки, различные ведомства. Устав определял цели общества (всестороннее изучение вопросов, касающихся края), направление и характер его деятельности (помощь в организации библиотек, музея, архива, снаряжение археологических, этнографических, геологических экспедиций, издание научных трудов). В фонде сохранились, планы, текстовые отчеты о проведении археологических, этнографических, геологических походах, протоколы совещаний бюро, заседаний правления. Имеется краткий очерк по истории заповедника Аксу-Джабаглы, описание месторождений полезных ископаемых по районам Южного Казахстана. Итоги краеведческих наблюдений, поисков, обобщений, исследований публиковались на страницах журналов, местных газет того времени, в документах местных советских органов (резолуциях, постановлений, решениях, распоряжениях, рекомендациях) [2].

Особое место занимает материал о деятельности Сырдарьинского губернского краеведческого музея, организаторами которого были М.Е. Массон, Т.А. Шпота, В.П. Тризна. В фонде 210 сохранились отчеты историко-археологического изучения района старого Сайрама и города Чимкента, обследование в археологическом отношении района заповедника Аксу-

Джабаглы. Интересны с источниковедческой точки зрения материалы о поездке И.К. Шпота и сотрудника Государственной Академии истории материальной культуры А.Ю. Якубовского, археологом любителем В.А. Каллауром к развалинам старинного города в 18-20 верстах от станции Тюмень-Арык. Обследованы остатки мазаров, мечети и архитектурного памятника Кок-Кесене. Ими было сделано немало фотографических снимков, которые являются уникальными источниками материально и духовной культурой южного региона[3].

В 1928-1929 гг. осуществляется топографическая экспедиция по уточнению расположения колодцев и других источников водопользования пустыни Мойынкум, а также экспедиция по ознакомлению с бытом кочующих казахских родов и сбор этнографических, ботанических и зоологических материалов[3].

Несколько дел посвящены деятельности Общества в целях исследования южно-казахстанского края, охраны памятников архитектуры, природы, отчеты различных экспедиций. Интересны материалы экспедиции 1926 г. под руководством П.С. Масагетова по изучению цитварной полыни, профессора Мухина / палеонтологические раскопки; профессора Б.П. Денике и архитектора Логинова (осмотр и изучение памятников старины и искусства на предмет их реставрации). В результате многие памятники на территории Южного Казахстана были взяты на учет, а фонды музея пополнились экспонатами и предметами материальной культуры. Ряд дел содержат документы по итогам работы этнографической экспедиции Меркенского района, песков Моюнкум. Сохранились материалы по изучению жизни и быта казахского населения аулов 34 и 37 Меркенского района, о кустарных и охотничьих промыслах, предметов охотничьего снаряжения[4]. Эти материалы стали экспонатами музея. В 1928 -1929 гг. осуществляется топографическая экспедиция по уточнению расположения колодцев и других источников водопользования пустыни Моюнкум, а также экспедиция по ознакомлению с бытом кочующих казахских родов и сбор этнографических, ботанических зоологических материалов. Одним из важных аспектов историко-краеведческой работы в 20-30 гг. была популяризация исторических знаний среди населения, которую проводили библиотеки, музеи, архивы, общества. Большое распространение получило школьное краеведение: проводились экскурсии, экспедиции, разрабатывались и переводились на казахский язык методические разработки о крае, создавались кружки краеведения.

Изучение фондов областного архива подтверждает важнейшие тенденции развития казахстанского краеведческого дела во второй половине 1920-х-начале 1930-х гг., ее научно-методические, теоретико-методологические основы, терминологический аспект бытия, практические достижения. Использование его материалов является необходимым условием исчерпывающего познания развития науки краеведения. Данные архива являются таким историческим источником, которое способно обогатить историографическое, историческое воссоздание страниц истории юга Казахстана. Общество Изучения Казахстана выступало активным пропагандистом научного, прикладного, образовательного и общественно значимого характера краеведения.

Исследование деятельности Сыр-Дарьинского отдела Общества изучения Казахстана в 1920-е гг. показало, что краеведы, входившие в него, проделали большую работу по поиску, выявлению, сбору и научной обработке сведений о Южном регионе Казахстана. Об этом свидетельствует разносторонняя исследовательская работа краеведов, что говорит о богатстве Южно-Казахстанского края как культурно-исторического центра региона. Изучение страниц деятельности Общества необходимо для пополнения учебного материала для курса «Краеведения» для школьных, вузовских и образовательных программ. Деятельность ученых-краеведов значительно сказалась на краеведческих исследованиях на местах. Публикации явились прочной базой для научных исследований. Архивные источники Общества являются прекрасным историческим источником для восполнения материала культурного наследия двадцатых, тридцатых годов XX века. Изучение и восстановление событий региональной истории имеет огромное значение для будущих поколений.

Закключение. Таким образом изучение вышеназванных материалов позволяет раскрыть информационные возможности архива, позволит углубить представление о южно-казахстанском краеведении и его вкладе в решение проблемы сохранения памятников прошлого. Деятельность Сыр-Дарьинского отдела Общества изучения Казахстана требует детального изучения и нового осмысления культурно просветительной деятельности 20-30 гг. южного края. Анализ

деятельности культурно-образовательных, архивных учреждений Южно-Казахстанской области по организации и проведении историко-краеведческой работы в регионе свидетельствует о том, что эти заведения стали краеведческими ячейками, действовавшими во второй половине 20-х-на начала 30-х гг. XX ст.. Архивные учреждения и культурно-образовательные учреждения области совместно сотрудничали между собой по изучению истории края. Научные работники этих заведений оказывали значительную помощь при создании областных, районных историко-краеведческих и школьных музеев. Большое значение для расширения краеведческой работы имели методические совещания, конференции, встречи с местными учителями, преподавателями, которые проводили научные сотрудники совместно с работниками различных учреждений и организаций. Большое количество этих материалов не потеряло актуальности, ценности в настоящее время. Сотрудники Общества путем обмена информацией, ее обсуждения, реализовывали социально-организационную и коммуникативную функцию научного сообщества.

Список литературы:

- 1 Козыбаев И.М. Накопление исторического материала, историческое краеведение // Историческая наука Советского Казахстана. Алма-Ата, 1990. С.40
- 2 Ахметова С.Ш. Историческое краеведение. Алма-Ата, 1982.-С. 36-37
- 3 Туркестанский Областной государственный архив, ф. 210, оп.1, д.1., лл.9,38
- 4 Государственный архив Южно-казахстанской области и его филиалы: Путеводитель.- Шымкент, 1993.С.232-233
- 5 ТОГА ф.210, оп.1, д.1, л.37
- 6 ТОГА ф.210 оп. 2 св.1 д.3 л.9

Түйін: 1920 жылдардағы отандық өлкетану тарихында маңызды болып табылады, дәл осы кезеңде мақсаты туған өлкені зерттеу және насихаттау болып табылатын қоғамдық ұйымдардың ролі артады. Басылым Сыр-Дария қоғамының жергілікті өлкені ғылыми зерттеу жұмысын зерттеуге арналған. Қаралып отырған кезеңде Қоғам құрамына кірген өлкетанушылар Оңтүстік Қазақстан өңірі халқының табиғаты, тарихы, тұрмысы туралы мәліметтерді анықтау, жинау және өңдеу бойынша міндеттерді табысты іске асырды. Мектептегі өлкетанудың қалыптасуындағы қоғамның ролі оқу, сыныптан тыс, мектептен тыс жұмыстарда көрсетілген. Авторларға экскурсия, жорық, серуендеу, жергілікті тарихи ескерткіштерді зерттеу, фольклор, өнер мәдениеті заттарын жинау, үйірмелер, өлкетану музейлерін құру сияқты негізгі нысандар мен әдістер қарастырылған. Қоғамның басты мақсаты анықталды: іздеу мұрағаттық-библиографиялық жұмысы, тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, ұйымдастыру

Кілт сөздер: өлкетану, мұрағат, мұражай, жергілікті аймақты зерттеу қоғамы, қорлар, деректі көздер, ескерткіш, тарихи білім, жинау, өңдеу, іздеу.

Abstract: The 1920s are significant in the history of Russian local lore, it was during this period that the role of public organizations, whose goal was to study and popularize the native land, increased. The publication is devoted to the study of the work of the Syr-Darya Society for the Scientific Study of the local region. During the period under review, local historians who were part of the Society successfully implemented the tasks of identifying, collecting and processing information about the nature, history, and life of the population of the South Kazakhstan region. The role of society in the formation of school local history in educational, extracurricular, and extracurricular work is shown. The authors consider the main forms and methods, such as excursions, hikes, walks, the study of local historical monuments, the collection of folklore, objects of art culture, the creation of circles, local history museums. the work of the society. The main goal of the society is defined: search archival and bibliographic work, identification of historical and cultural monuments, organization of.

Keywords: local history, archive, museum, society for the study of the local region, funds, documentary sources, monument, historical knowledge, collection, processing, search.

Джалилов А.М.

магистр, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

АНТИАЛКОГОЛЬНАЯ КАМПАНИЯ В ЧИМКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ В 1983 – 1986 ГОДЫ

Аннотация: Антиалкогольные компании в СССР проводились с момента основания СССР. 8 ноября 1917 года Петроградский Революционный Военный Совет издал приказ, согласно которому было сокращено производство алкогольных напитков. Однако 26 августа 1923 года ЦИК СССР и СНК СССР издали постановление о возобновлении производства и торговли спиртными напитками в СССР. 29 января 1929 года в Советском Союзе снова развернулась антиалкогольная кампания. Однако в 30 – 40 – е годы и особенно во времена Великой Отечественной Войны антиалкогольная кампания ослабилась. В 1958 году было принято Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками». Следующая антиалкогольная кампания была начата в 1972 году. 16 мая 1972 года Политбюро ЦК КПСС приняло постановление «О мерах по усилению борьбы против пьянства и алкоголизма». В 1985 году после прихода во власть М.С. Горбачёва, в СССР началась широкомасштабная антиалкогольная кампания. В данной статье рассматривается проведение антиалкогольной кампании в 1983 – 1986 годы в Чимкентской области на основе архивных документов.

Ключевые слова: Коммунистическая партия Советского Союза, перестройка, антиалкогольная кампания, Чимкентская область.

Введение. После того как Ю.В. Андропов был избран Генеральным Секретарем ЦК КПСС, в руководстве страны было решено усилить антиалкогольную кампанию. Антиалкогольная кампания затронула все части СССР. Антиалкогольная кампания была проведена и в Чимкентской области. Органами внутренних дел Чимкентской области в 1984 году была проделана определенная работа по выполнению постановления ЦК и Совета Министров СССР от 16 мая 1972 года и Указа Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 3 июля 1972 года «О мерах по усилению борьбы против пьянства и алкоголизма», по улучшению профилактической работы. Работа по борьбе с пьянством осуществлялась в тесном взаимодействии с добровольными народными дружинами и другими силами общественности, регулярно проводились рейды по подбору изъятию с улиц и других общественных мест пьяных, а также по предъявлению нарушений правил торговли крепкими спиртными напитками. Об ужесточении антиалкогольной компании можно увидеть по следующим данным. Например, в 1984 году было проведено 73 рейдов. По всем актам выявленных нарушений были направлены материалы в административные комиссии исполкомов народных депутатов. В 1984 году увеличилось число лиц, подобранных в опьяненном состоянии с улиц и других общественных мест. В медвытрезвители области в 1984 году было доставлены 16154 человека, а в 1983 году 15146 человек. На оказанные медицинские услуги взыскано 206,4 тысячи рублей, 77,3 тысяч рублей в 1983 году. Среднесуточная наполняемость 44 человека, против 41 человек в 1983 году. По месту работы лиц побывавших в медвытрезвителях области направлено сообщений 7842 человека, против 7629 человек в 1983 году, получено ответов 4357 человек (или 55%) против 5467 ответов в 1983 году. В 1984 году за распития алкогольных напитков в общественных местах было оштрафовано 3363 человека. За весь период 1984 года было прочитано 226 лекции о вреде алкоголя. В 1984 году 7787 человек были привлечены к административной ответственности за совершение мелкого хулиганства в состоянии опьянения против 6324 человека за аналогичный период в 1983 году. В 1984 году на учет было поставлено 3724 злостных алкоголика против 2306 алкоголика в 1983 году. [1. 59 – 61 с.]

Основная часть. В 1985 году после смерти К.У. Черненко и прихода к власти М.С. Горбачёва, антиалкогольная кампания в СССР усилилась новыми темпами. 7 мая 1985 года были приняты Постановление ЦК КПСС («О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма») и Постановление Совмина СССР №410 («О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма, искоренению самогонварения»). В постановлении которое было принято Советом министерств СССР обязывали Советы Министров союзных и автономных республик, исполкомы краевых и областных Советов народных депутатов, министерства и ведомства СССР решительно

усилить борьбу с пьянством, алкоголизмом, самогонварением и изготовлением других крепких спиртных напитков домашней выработки. В этих целях: активизировать деятельность трудовых коллективов, административных органов по устранению причин и условий, порождающих пьянство и алкоголизм.

Особое внимание уделялось работе Комитета Народного контроля. Комитету народного контроля СССР и его органам на местах в полной мере рекомендовалась использовать предоставленные им права в отношении должностных лиц, не выполняющих решения Коммунистической партии и Правительства, направленные на усиление борьбы с пьянством, требовалось решительно пресекать факты выпивок в трудовых коллективах, расходование государственных и общественных средств на организацию разного рода празднеств с распитием спиртных напитков, привлекая виновных к строжайшей ответственности, вплоть до отстранения от занимаемых должностей. Советам Министров союзных республик и Центросоюзу предлагалось увеличить закупки в колхозах, совхозах и у населения излишков фруктов, винограда, ягод, имея в виду расширить их продажу в свежем, сушеном и замороженном виде, осуществлять переработку этой продукции на варенье, компоты, джемы и соки, а также выпуск их преимущественно в мелкой расфасовке. Запрещалось предприятиям, включая колхозы, организациям и учреждениям закупку у граждан вин и виноматериалов домашнего изготовления.

Советам Министров союзных республик, Министерству торговли СССР, Центросоюзу, другим министерствам и ведомствам, имеющим торговую сеть, указывалось завершить в ближайшие годы переход на продажу водки и ликероводочных изделий только в специализированных магазинах либо в обособленных специализированных отделах (секциях) продовольственных магазинов. [2]

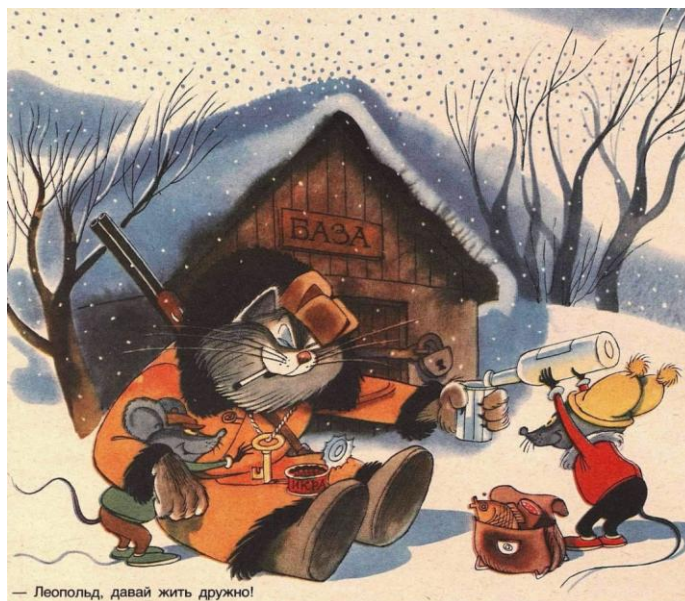

Рисунок №1. Отображение антиалкогольной кампании на страницах сатирического журнала «Крокодил».

Во исполнение решения исполкома Областного Совета Народных депутатов Чимкентской области от 13 июня 1985 года №260 "О реализации постановления Совета Министров СССР от 7 мая 1985 года № 410 "О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма, искоренению самогонварения и Совета министров Казахской ССР от 30 мая 1985 года по этому же вопросу властным управлением торговли проводились определенные работы. За месяцы прошедшие после выхода директивных документов, в системе государственной торговли были пересмотрены и вновь совместно райгорисполкомами, была утверждена дислокация магазинов и предприятия общественного питания, где была разрешена продажа спиртных напитков. Так если до принятия решения исполкома областного Совета народных депутатов от 13 июня 1985 г. № 260 реализацией вино – водочных изделия занимались в госторговле 340 магазинов в том числе

специализированных магазинов, после выхода директивных указаний было сокращено общее количество магазинов до 179 единиц. Сокращение составило 47,4%, то же время возросло количество специализированных магазинов по продаже спиртных напитков до 35%. И по общественному питанию было 178 предприятий по продаже вино – водочных изделий. К концу 1985 года продажа спиртных напитков осуществлялась лишь в 27 предприятия, сокращение составило 94 процентов. [3, с. 23 – 25]

Необходимо обратить внимание на отчет комиссии по борьбе с пьянством при исполнительном комитете Областного Совета народных депутатов Чимкентской области на 1986 год. К 1986 году была упорядочена торговля вино – водочными изделиями, сокращена более чем на 6 раз сеть магазинов и предприятия общественного питания, реализующих эти изделия. Была запрещена продажа алкогольных напитков вблизи предприятия,строек, учебных заведениях, детских учреждениях, больниц, в местах отдыха. Вместе с тем в отчете указывается на тот факт что по работе по борьбе с пьянством имелось немало недостатков и упущений. За нарушение антиалкогольного законодательства в 1986 году были привлечены к уголовной ответственности 12000 человек, помещено в медвытрезвитель около 11000 человек. Слабым звеном продолжало оставаться организация борьбы с пьянством в трудовых коллективах. Во многих из них к 1986 году еще не были создана обстановка нетерпимости к лицам, злоупотребляющих алкоголем, проявлялись либеральные отношения к прогульщикам. Требования законодательства об отстранении от работы лиц, находящихся в нетрезвом состоянии и привлечении их к административной ответственности, сокращении трудового отпуска прогульщиков на количество дней прогула часто нарушались. Допускалось сокрытие прогулов и фактов пьянства на работе, нередко пьяницам и нарушителям трудовой деятельности выдаются премии. Комиссии по борьбе с пьянством, товарищеские суды в некоторых коллективах проявляют пассивность, либо бездействуют. Значительного улучшения требовали качество лечения лиц, страдающих хроническим алкоголизмом, организация анонимного лечения, профилактической работы и антиалкогольной пропаганды.

Решение исполнительного комитета областного Совета народных депутатов Чимкентской области об открытии наркологической больницы в г. Джетысае и наркологических отделении в Туркестанском районе и при ЧПО Фосфор в г. Чимкенте долго откладывались. В борьбе с пьянством не в полной мере использовались возможности учреждения культуры и спорта. Недостаточно активно внедрялись в быт безалкогольные обряды и ритуалы. Затягивались создание в коллективах первичных организации добровольного общества борьбы за трезвость и клубов трезвости, их деятельность не приносило ощутимых результатов. Районные и городские Советы обществ борьбы за трезвость не были обеспечены в большинстве районов области помещениями, мебелью, инвентарем для работы. Существенные недостатки имелись в работе правоохранительных органов. В некоторых городах и районах безосновательно сокращалось применение строгих мер административного воздействия за нарушения антиалкогольного законодательства.

Во времена антиалкогольной кампании были большие недостатки в работе созданных комиссии. Комиссии по борьбе с пьянством при исполкомах Советов народных депутатов не обеспечивали должную координацию деятельности государственных и общественных органов в борьбе с алкоголизмом, слабо были связаны с соответствующими комиссиями в коллективах и по месту жительства граждан, их деятельность не оказывала заметного влияния на сокращение пьянства. К сожалению, во времена проведения анти алкогольной кампании быстрыми темпами сокращалось производство алкогольной продукции что привело к росту наркомании среди населения. Наркологическую помощь населению Чимкентской области в годы перестройки оказывала областная наркологическая больница и областной наркологический диспансер, с общей численностью 245 наркологических коек. Диспансер в своем составе имел диспансерное отделение на 50 посетителей в смену. Кроме того в области после ухудшение наркологической ситуации начали функционировать 30 врачебных кабинетов и 25 фельдшерских пунктов. Из них 14 врачебных кабинетов и 4 фельдшерских наркологических пункта были открыты с июня 1985 года. По области были образованы 810 наркологических постов. С ноября 1986 года в областном наркологическом диспансере был выделен врач нарколог и медсестра для обслуживания больных с наркоманиями. Стационарное лечение больных с наркоманиями получали в наркологические больницы, где выделены изолированные палаты на 25 коек. В диспансере с 1981 года начал

работать подростковый кабинет. Из – за ухудшение ситуации с наркоманией началось налаживание связи с работниками вузов. В сентябре 1986 года начали проводить профилактические смотры подростков состоящих на учете в инспекциях по делам несовершеннолетних. [3, с. 94 – 95]

Однако необходимо отметить что с 1985 года росло число наркоманов. Так если в 1985 году на учете состояло 268 человек то в 1986 году их количество приблизилось 388 человек. В августе 1986 года созданы 2 межрайонные специальные комиссии в городах Кентау, Туркестан и в городе Чимкент. В целях борьбы с алкоголизмом по городу Чимкенту при МСЧ Автомобилист в 1986 году был открыт кабинет врача нарколога, функционировали 6 фельдшерских наркологических пункта объединяющих 23 автомобильных предприятия, были организованы 98 наркологических постов. На 1986 год в диспансерном учете состояли 386 водителей. Областным ГАИ и УВД Чимкентского облисполкома был организован передвижной наркологический пост ГАИ, который был оборудован специальным автобусом, где врачи – наркологи в утреннее и вечернее время проводили смотр водителей на линии. С мая 1986 года осмотрены на линии 1200 водителей, из них 16 находились в нетрезвом состоянии. С января 1986 года из 867 доставленных водителей государственных машин для определения степени опьянения в наркологический диспансер, находилось в нетрезвом состоянии 253 человека. [3, с. 15]

Рисунок 2. Отображение антиалкогольной кампании на страницах сатирического журнала «Крокодил».

Важную роль в активации деятельности по преодолению пьянства играли комиссии по борьбе с пьянством, созданные на всех предприятиях автоуправления. В результате их деятельности повысились трудовая дисциплина, сократилась потери рабочего времени по причине пьянства. Количество водителей, отстраненных от работы в следствия наличия алкогольной интоксикации сократилась в первом полугодии 1986 года в пассажирском автоуправлении на 20 процентов. В грузовом автоуправлении сокращение составило 55 процентов. Распитие спиртных напитков на рабочих местах, появление на работе в нетрезвом состоянии, пьянство работников среднего звена стали единичными случаями в обоих автоуправлениях. За 1986 год передвижными наркологическими постами проверенно 10317 водителей выявлено 30 случаев управления автотранспортом в нетрезвом состоянии. За 1986 год было осмотрено 1648 человек и 314 направленно на лечение. [3, с. 67]

Начиная с 1985 года в области начали прекращать выработку плодово - ягодных виноматериалов, были закрыты колхозные цеха по выработке шипучих и игристых вин. На Сайрамском плодперерабатывающем заводе на 55 процентов был уменьшен выпуск вина, на Чимкентском заводе вторичного виноделия. За период 1986 года и 5 месяцев 1987 года мощности консервных Агропромышленного комплекса были увеличены на 9 млн. условных банок. На Сайрамском заводе с 1986 года был введен в эксплуатацию цех асептического хранения банок на 4 млн. условных банок, такой же цех на Тюлькубасском консервном заводе на 5 муб. Цех розлива вина мощностью на 200 тысяч дал. в год. На Сайрамском ППЗ был перепрофилирован на экспериментальный цех по выработке консервной продукции где было выработано 700 туб. На

Чимкентской торгово – заготовительной базе цех переработки виноматериалов был реконструирован на цех переработки и выработки яблочного уксуса из нестандартных яблок. [4, с. 14 – 15]

Крупнейшая антиалкогольная кампания начатая высшим руководством Коммунистической партии Советского Союза в 1985 году привела к сокращению производства и употреблению алкоголя. Значительно была усилена агитационная программа против употребления алкогольных напитков. Был усилен общественный порядок. В результате антиалкогольной кампании повысилась эффективность труда. Однако в области в Советском Союзе в целом возросло число наркомании что привело к новым проблемам для страны.

Список литературы

- 1 Государственный областной архив Туркестанской области. Ф.121. Описание 8. Св. 512. Д. 2423.
- 2 <https://docs.cntd.ru/document/765707559> // Постановление Совета министров СССР от 7 мая 1985 года N 410 «О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма, искоренению самогонарения».
- 3 Государственный областной архив Туркестанской области. Ф.121. Описание 8. Св. 532. Д. 2523.
- 4 Государственный областной архив Туркестанской области. Ф.121. Описание 8. Св. 546. Д. 2662.

Түйін: КСРОда маскүнемдікке қарсы шаралар КСРО құрылғаннан бастап іске аса бастады. 1917 жылы 8 мамырда Петроград Революциялық Әскери Кеңесі «Алкогольді өнімдерді аз шығару» туралы шешім қабылдады. Алайда, 1923 жылы 26 тамызда КСРОның Орталық Атқару Комитеті және Халық Комиссарлары Кеңесі «Алкогольді өнімдерді толық өңдеу» туралы қаулы қабылдады. 1929 жылы 29 қаңтарда КСРОда маскүнемдікке қарсы шараларды қайта күшейту туралы шешім қабылданды. XX ғасырдың 30 – 40 – шы жылдары, әсіресе Ұлы Отан Соғысы жылдарында маскүнемдікке қарсы шаралар бәсеңдеді. 1958 жылы КОКП Орталық Комитеті және КСРО Министрлер кеңесінің «Маскүнемдікке қарсы күресті күшейту және алкогольді ішімдіктердің саудасын реттеу» туралы қаулысы жарық көрді. Маскүнемдікке қарсы келесі шаралар 1972 жылы іске асты. 16 мамыр 1972 жылы КОКП ОК Саяси бюросы «Маскүнемдікке және алкоголизмге қарсы шараларды күшейту» туралы қаулы қабылдады. Маскүнемдікке қарсы ауқымды шаралар 1985 жылы М.С. Горбачевтің билік басына келуіне байланысты болды. Мақалада автор архив деректеріне сүйене отырып, Шымкент облысындағы 1983 – 1986 жылдары аралығында жүзеге асқан маскүнемдікке қарсы шараларды зерттеуде.

Кілт сөздер: Кеңес Одағының Коммунистік партиясы, қайта құру, алкогольге қарсы науқан, Шымкент облысы.

Abstract: Anti-alcohol campaigns in the USSR have been conducted since the founding of the USSR. On November 8, 1917, the Petrograd Revolutionary Military Council issued an order, according to which the production of alcoholic beverages was reduced. However, on August 26, 1923, the CEC of the USSR and the CPC of the USSR issued a resolution on the resumption of the production and trade of alcoholic beverages in the USSR. On January 29, 1929, the Soviet Union again launched an anti-alcohol campaign. However, in the 30 – 40s and especially during the Great Patriotic War, the anti – alcohol campaign weakened. In 1958, the Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR "On strengthening the fight against drunkenness and on restoring order in the trade of strong alcoholic beverages" was adopted. The next anti-alcohol campaign was launched in 1972. On May 16, 1972, the Politburo of the Central Committee of the CPSU adopted a resolution "On measures to strengthen the fight against drunkenness and alcoholism". In 1985, after Mikhail Gorbachev came to power, a large-scale anti-alcohol campaign began in the USSR. This article examines the implementation of the anti-alcohol campaign in 1983-1986 in the Chimkent region on the basis of archival documents.

Keywords: Communist Party of the Soviet Union, Perestroika, anti-alcohol campaign, Shymkent region

**ӨЛЖЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

ӘОЖ: 619:616 (076,6)

¹Тұтқышбай И.А., ²Сахно Н.В., ¹Ермекбаева Р.Ж.

¹в.ғ.к., профессоры М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан.

²в.ғ.д., профессор Н.В.Парахина атындағы Орлов Мемл.аграрлық университеті. Орел, Ресей.

¹а.ш.ғ.к., аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан.

**ОҢТҮСТІК ӨҢІРДЕГІ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ МАЛДАРДЫҢ БРУЦЕЛЛЕЗ,
ТУБЕРКУЛЕЗ АУРУЫНА ЖҮРГІЗІЛЕТІН БАЛАУ ӘДІСТЕРІ МЕН
САҚТАНДЫРУ ШАРАЛАРЫ**

Түйін: Ауылшаруашылық малдарының бруцеллезі мен туберкулезін емдегеннен гөрі, сақтандыру алдын алу шараларын жүргізу әлдеқайда жеңіл болып табылады. Сондықтан бұл аурулардың бруцеллез бен туберкулездің микобактерия қоздырғыштарын ауыл шаруа қожалықтарына, шаруашылықтарға енгізбеу жолдарын қарастырған тиімдірек. Сол себепті әрбір мал фермасы, фабрикасы мен ауыл округтерінде, елді мекендерде бұл ауруларды таратпаудың ережелері қатаң сақталып, барлық тауарлы сүт фермалары қабылданған формаға сай төл құжаттандырылуы (ветеринарлық паспорттары т.б.) қажет. Ауылшаруашылық мал фермалары, фабрикаларының айналасы тұтас қоршалынып, кіре берісіне барлық келген кеткен адамдар (қызметкерлер, жұмысшылар) мен көліктерге арналған ветеринарлық санитарлық тазалық қызметін атқаратын ветеринарлық санитарлық іс шаралардың өткізгіш (дезинфекциялық барьер, ветеринарлық блок) қойылуы шарт. Бұл аталған өткізгіштен (ветеринарлық блок пост) кіргенде, шыққанда арнайы тіркелу орны киімді, аяқ киімді сақтауға, жууға, ауыстыруға лайық қажетті жабдықтармен, жуынатын душпен және санитарлық жүйемен қамтамасыз етілуі қажет.

Кілт сөздер: мал шаруашылығы, бруцеллез, туберкулез, сақтандыру шаралары

Кіріспе. Ірі қара малдардың (сиыр, тана-торпак), уақ малдардың (қойды, ешкі) бруцеллезден, туберкулезден сау шаруашылықтарда сақтандыру кезінде өзіне тән көптеген ветеринарлық санитарлық сақтандыру іс шаралары, диагностикалық ғылыми-зерттеулер(екпе жұмыстары көктемгі, күзгі ветеринарлық шаралар) жұмыстар атқарады.

Ірі қара малын бруцеллезге қарсы антиденені анықтау үшін серологиялық тесттердің (КБР, КҰБР, АР, РБС, СР, ИФТ) сезімталдығы салыстырмалы зерттелді. Нәтижесінде ірі қара бруцеллезін балау үшін Сайдұлдин реакциясының жоғары сезімталды тест екендігі анықталды. Оның нәтижесі АР, КҰБР және РБС қосынды көрсеткіштерінен асқандығы дәлелденді. СР мен ИФТ оң нәтижелері толық сәйкес келді. СР диагностикалық тесттер кешенін (АР, КҰБР, РБС) ауыстыра алады.

Республикамызда малдарды бруцеллез ауруына қарсы тексеру 2004 жылғы ветеринария Департаменті бекіткен әдістемелік нұсқау бойынша серологиялық реакцияларды розбенгал антигенмен пластинкадағы агглютинация реакциясы (ПРА), агглютинация реакциясы (АР), комплементті байланыстыру реакциясы (КБР), комплементті ұзақ байланыстыру реакциясы (КҰБР), сүтті сақиналы реакциясы (СР), сонымен бірге иммуноферменттік анализ (ИФА) реакцияларын қолдану арқылы жүргізіледі.

Сурет 1. Түрлі ауылшаруашылық жануарларының бруцеллезін анықтауға арналған иммунферментті тест жүйесі.

Иммунологиялық зерттеулермен серологиялық диагноз, қою кездерінде тиісті антигендермен антителаларды анықтау үшін әртүрлі реагенттер қолданылады. Антителалық эритроцитарлық сарып диагностикумдарын дайындау үшін, әртүрлі химиялық байланыстырғыш агенттер қолданылады. Кейбір малдарда сарып ауруы көбінесе жасырын түрде өтеді. Соған байланысты алғашқы кездерде аурудың клиникалық белгілері тұрақсыз, белгісіз және әр малда әртүрлі болып келеді. Төменде сол агенттердің көмегімен күшті, сезімтал әрі өзіндік тән антителалық сарып диагностикум дайындау жолдары көрсетіледі [1].

Арнайы бекітілген нұсқау бойынша, мал туберкулезінің негізгі балау әдістеріне терішілік туберкулин сынамасы, патологоанатомиялық және бактериологиялық зерттеулер (аудандық, облыстық зертханалық орындарда) жатады.

Туберкулезді алдын-алу үшін арнаулы нұсқауда көрсетілген шараларды уақытында жүргізіп, жылына екі рет осы кеселге балау жұмыстарын жүргізу тиімді. Себебі, барлық ауру малдардың сау малдардан ертерек бөлектеп, аурудың одан әрі дамуына мүмкіншілік бермеуге және жекеше малдары бар тұрғындар арасында туберкулезбен залалдануына жол берілмейді.

Біздер 2005ж. «Туберкулезден таза шаруашылықтарда (түрлі шаруа қожалықтарында) ірі қара малдарды кеселден сақтау шараларына арналған» ұсыныстарды даярлағанбыз [2]. Сонда ірі қара туберкулезі бар шаруа қожалықтарында туберкулездің алдын-алу, балау кестесін берген едік.

Сурет 2. Ірі қара малдарға (сиыр, тана-торпақ) қолданылатын сүт коректілерге арналған ППД туберкулині.

Туберкулиннің дозасы сүтқоректі жануарларға 0,2 мл, маймыл мен күзенге және құстарға 0,1 мл. Реакцияны сиырда, буйволда, зебуда, түйеде, маралда, бұғыда 72 сағаттан соң, ал қой, ешкі, ит, маймыл, терісі бағалы аңдарда – 48 сағат, құстарда – 30-36 сағат өткен соң сепке алады.

да, нәтижесін «оң» немесе «теріс» деп бағалайды.

Теориялық талдау. Ализарин БС көгілдірін қолдану әдісі. Бұл әдіспен сарып антителалық диагностикумдарын алу үшін алдымен 10 % -тік Вайнбах тәсілімен формалинденген эритроциттерді бір рет 0,85 %-тік хлорлы натр ерітіндісімен жуып алады. Бұл жерде бір ескере алатын жайт ол алдын ала ализарин БС көкшілін суда ерітіп қағаз сүзгіден өткізіп алу қажет.

Содан соң иммунды сарысудың 1:50, ализарин БС көкшілінің 0,15%-тік ерітіндісін және 10%-тік эритроциттерді бірдей көлемде алып тқз араластырады да су моншасында 45С температурада 1сағат уақыт ұстайды.

Эритроциттермен антителалардың байланысын бекіту үшін, қоспаға 1%-тік формалин қосып қосымша сол 45С температурада 30 минут ұстау керек. Эритроциттердің кірпікшелерімен байланыспай қалған антителаларымен ализарин БС көгілдірінің қалдықтарын 8 рет үлкен көлемдегі физиологиялық ерітіндімен 4 мәрте жуып тазартады [3].

Тәжірибелік бөлім. Хром хлоридінің көмегімен антителалық диагностикум дайындау.

Формалинденген 30% -тік эритроциттердің 1 көлеміне, 1:40 қатынасында иммунды сарысудың 5 көлемінен араластырып 20 температурада 5-6 минут ұстайды. Эритроциттермен байланыса алмай қалған антителалар мен хром хлоридінің қалдықтарын антазарту үшін 3 рет 1:200 қатынастағы жылқы сарысуы қосылған 0,85%-тік хлорлы натр ерітіндісімен жуады.

Глутар альдегидінің көмегімен антителалық диагностикум дайындау әдісі.

10%-тік формалинденген эритроциттердің 5 көлеміне, соншама көлемінде сарып сарысуын және 1 көлем 2,5% -тік альдегид ерітіндісін қосып, арасластырып, 120-180 минут 45С температурада ұстайды. Содан соң үш рет буферленген 0,85%-тік хлорлы натр ерітіндісімен жуады.

Риванолдың көмегімен эритроциттерге антителелерды отырғызу.

Вайнбах әдісімен формалинденген 2,5%-тік эритроциттердің 2 көлеміне 1 көлем 0,02%-тік риванол ерітіндісін араластырып 45С температурадағы су моншасында 100 минут уақыт ұстайды. Осылайша дайындалған антителелық диагностикумды буферленген құрамында 1:200 қатынаста жылқы немесе қоянның теріс сарысуы бар 0,85%-тік хлорлы натр ерітіндісімен үш-төрт рет жуып шығады. Біздің ғылыми-зерттеу жұмысымыз осылай жүйелі түрде жүргізілді [4].

Туберкулезге тән емес реакция көбінесе қыс мезгілінде, жаз айларында алғаш жайылымға шыққан немесе жоңышқаны алғашқы көк күйінде азықтандырғаннан кейін кеселге тексергенде байқалады, әсіресе бұл жағдай 4-6 жылдық аналық малдар арасында жиі кездеседі. Оған қоса микобактерияның атипикалық не сапрофиттік түрімен залалданған немесе өкпе мен бауырда берімшек (эхинококкоз) болған жағдайда ағзалардағы әр түрлі іріңшелер, желінсау, некробактериоз болған жағдайда кездеседі. Мұндай малдарда терінің ісінуі онша анық емес, тері қатпарларының қалыңдығы 3-5 мм-ден аспайды, саусаққа әсері қатты болғанмен ауыртпайды. Мұндай малдардың аллергиялық реакциясы 96 сағаттан кейін қайта тексергенде 2-3 мм төмендеп, көбінесе реакциясы теріске түседі [4,5].

Міне осы олқылықтарды толтыру мақсатымен әрі реакциялардың тәнділігін ажырату үшін иегерлердің жұмысына сүйене отырып, көздің кірпік асты сынама әдісін қолдандық.

Туберкулез кеселге 1100 ірі қара малды туберкулезге тексердік. Ол үшін ППД сүт коректілер туберкулинін 5000 ХБ мөлшерінде және Қазақ ҒЗВИ туберкулез бөлімінде даярланған ППД құс туберкулинін қатар егіп зерттедік. Сонда 18 (1,2%) бас сиыр тек құс туберкулиніне әсерленді. Терінің орташа ісінуі $4,7 \pm 1,1$ мм. Бұл малдарды бөлектеп 17 күн өткен соң астыңғы кірпіктен 1,5-2 см төмен тері ішіне 0,2 мл туберкулинді 10000 ХБ бойынша енгізіп, сынамаладық. Реакцияны 24, 48, 72 сағат аралығында егілмеген көздің кірпігімен салыстыра отырып бақыладық. Егерде егілген көздің ісігі, бақылаудағы көзден кәдімгідей ісінсе, ондай реакцияны оң деп, реакцияны крестпен белгіледік. Егерде ісіктің көлемі «+» не «++» болса мал әсерленбеген, ал «+++» не «++++» болған жағдайда әсерленген деп санаймыз

Нәтижелер мен талқылау. Соңынан эритроциттерді 2,5%-тік етіп тағайындап реакцияға қолдана береді. Танинді қолдану арқылы антителелық диагностикум дайындау.

Бұл әдіс екі сатылы. Сондықтанда алғашқы сатысында 5%-тік формалинденген эритроциттердің 1 көлеміне сондай көлемдегі 0,005%-тік танин ерітіндісін қосып 15 минут уақыт 37°С температурада әрекеттестіреді. Содан соң, эритроциттерді екі рет 0,85%-тік хлорлы натр ерітіндісімен жуып, таниннің қалдығынан арылтады. Содан соң, өңделген эритроциттердің концентрациясын физиологиялық ерітіндіні көмегімен 5%-тік жеткізіп алады.

Екінші сатының шарты бойынша 5%-тік эритроциттердің 1 көлеміне, 1:100 немесе 1:150 қатынастағы сарып сарысуының 1 көлемін өсып мұқият араластырып, 50С температурада 60-80 минут ұстайды. Мұндада антитела отырғызылған эритроциттерді үш рет жуғаннан соң реакцияға қолдана беруге болады.[5,6]

Сарып антителелық диагностикумын амидолдың көмегімен алу жолы.

Бұл әдіс, сарып антителалық диагностикумдарын дайындау жолындағы өте сенімді әдістердің бірі болып саналады. Амидол фенол группасының өкілі. Химиялық қасиеті жағынан белоктарды бір бірімен байланыстыра алатын қабілеті бар. Сондықтанда амидолдың көмегімен сарып антителаларын немесе гамма глобулиндерді эритроциттермен байланыстыру әдісімен іске асыруға болады [6,7].

Тері ішілік сынамаға әсерленген 18 малды кірпіктің астына егу әдісіне әсерленбесе де, сойысқа жібердік. Шаруашылықтың сойыс пунктінде, комиссия мүшелерінің қатысуымен, ветеринариялық тәртіппен саралағанда олардың ішкі ағзалары мен бездерінен туберкулезге тән өзгерістер табылмады. Биосынамаларды зертханалық тексергенде небәрі бір ғана туберкулездің құс түрі бөлініп алынды. Сондықтан ауылшаруашылық малдарының ішінен ірі қара малдардың (сиыр, тана-торпақ) кірпіктің астына егудің тиімділігін, нақтылығын көзімізбен көрдік, әрі сол бақылау-тәжірибе жүргізген шаруашылықтың кеселден таза екендігі дәлелденді [7].

Қорытындылар. Бруцеллез ауру жоқ шаруақожалықтарында малдардың бұл індетке шалдықпауын қамтамасыз ету үшін ең бастысы малдәрігерлік санитарлық және зоогигиеналық тәртіпті қатаң жүргізу керек. Мәселен, әрбір мал өсіріп сүт өндіретін қожалықтардағы малдар (ірі қара, қой, ешкі) екінші бір қожалық малдармен қосылып кетпес үшін сыртынан шарбақпен қоршалуы тиіс. Фермаға кіріп шығу үшін малдәрігерлік санитарлық өткізгіш пункті жасалынуы керек. Ол үшін фермаға кіретін жерден машина тракторлардың доңғалағын зарарсыздандыратын дарбазаның енімен бірдей, ұзындығы 10 метр тереңдігі 40 см етіп цементтелген дезкедергі шұңқырлары жасалынады. Ондай шұңқырларды, дезинфекциялайтын ерітіндімен (3%формальдегид 3% -тін каустикалық сода және 10-15%-тік астұзы) толтырып отырады. Сол сияқты, фермаларға және де мал қораларына кіретін дәліздерге ұзындығы 1,5тереңдігі 15см етіп дезинфекциялайтын кілемше төселінеді.

Бруцеллез ауруынан сақтандырудың ең басты шарттарының бірі ол отардағы (табындағы) малды жаңадан әкелінген малдармен арнайы нұқсауларды басшылыққа алу болып саналады. Табынды тек ғана сарыптан сау шаруашылықтан алынған малдар мен немесе сол шаруашылықтың өзіндегі сарыптан сау жетілген қозылар немесе бұзауларды қосу арқылы толықтыруға рұқсат етіледі.

Қорыта келгенде, кеселден таза шаруа қожалықтарында бірінші рет тері ішілік сынамаға әсерленген малдарға балауды нақтылау үшін кірпіктің астына туберкулин жіберіп, туберкулезге тән емес реакцияны ажыратуға болатындығы, соның арқасында сау малдарды себепсіз союдан және туберкулезге қарсы шараларды жүргізуге кететін шығындардан сақтайды. Микобактерияның атипикалық, құс және басқа құрт ауруымен зақымданған ірі қара мал бұл сынамаға реакция бермейді. Бұл шешім институттың ғылыми кеңесінде ғалымдармен талқыланып, бекітілгеннен кейін Ауылшаруашылық министрлігінің Ветеринария Комитетіне өндіріске ендіруге ұсынылды.

Әдебиеттер тізімі:

1 Жұмаш А.С., Тұтқышбай И.А.Үй жануарларын түрлі кеселден сақтайық. Алматы, 2013ж. 33 б.

2 Тұтқышбай И.А., Жұмаш А.С. Туберкулезден таза шаруашылықтарда (түрлі шаруа қожалықтарында) ірі қараны кеселден сақтау шараларына арналған. Әдістемелік ұсыныстар.– Қаз.ҒЗВИ.Алматы,2005, 13 б.

3 Жұмаш А.С. «Малдан және сыртқы ортадан алынған материалдарды зертханада, туберкулез және микобактериозға зерттеу: әдістемелік ұсыныстар/ т.б. Алматы, 2007ж.14б.

4 Жанбырбаев М. Үй жануарларының сарып ауруын жедел балау тәсілдері . Монография, Шымкент 2004ж.. 103б.

5. Сұлтанов А.А., Түргенбаев Қ.А. т.б. Мал туберкулезі мен бруцеллезі кезіндегі ветеринариялық санитариялық іс шаралар жөніндегі ұсыныстар. Алматы 2005ж. 14 бет.

6 Тутқышбай И.А.,Жанбырбаев М.Ж., Тен В.Б., Жұмаш А.С. и др. Методы и средства борьбы с инфекционными и паразитарными болезнями животных.

Рекомендация. Шымкент. 2005ж. 12 б.

7 Туткышбай И.А. Әр түрлі шаруашылықтарда ірі қара малды туберкулезден сақтандыру шаралары. Автореферат, Алматы 2006ж. 30 б.

Аннотация: Гораздо проще проводить ветеринарно-санитарные профилактические мероприятия (санация помещений и территорий ферм), чем лечить бруцеллез и туберкулез сельскохозяйственных животных и птиц. Поэтому выгоднее предусмотреть пути не включения возбудителей микобактерий бруцеллеза и туберкулеза в сельские округа, различные хозяйства. Поэтому на каждой животноводческой ферме, фабрике и в сельских округах, населенных пунктах строго соблюдаются правила нераспространения этих заболеваний, все молочно-товарные фермы должны быть документированы (ветеринарные паспорта и т.д.) в соответствии с принятой ветеринарной формой. Вокруг сельскохозяйственных животноводческих ферм, фабрик должно быть сплошное ограждение, при входе должен быть установлен проводник ветеринарных санитарных мероприятий (дезинфекционный барьер, ветеринарный блок), выполняющий функции ветеринарной санитарии для всех прибывших лиц (работников, рабочих) и транспорта. При входе, выходе из данного проводника (ветеринарный блок-пост) специальное место регистрации должно быть обеспечено необходимым оборудованием для хранения, стирки, замены одежды, обуви, душем и санитарной системой. Все работники, непосредственно обслуживающие сельскохозяйственных животных и птиц, благополучных, неблагополучных по бруцеллезу, туберкулезу хозяйствующих субъектов, обязаны выполнять минимум правил личной гигиены, с которым их обязаны ознакомить медицинские и ветеринарные работники.

Ключевые слова: бруцеллез, тест, туберкулез, крупный рогатый скот, птица, туберкулин, микобактерия, вакцина.

Abstract: It is much easier to carry out veterinary and sanitary preventive measures (sanitation of premises and territories of farms) than to treat brucellosis and tuberculosis of farm animals and birds. Therefore, it is more profitable to provide ways not to include pathogens of mycobacteria brucellosis and tuberculosis in rural districts, various farms. Therefore, at each livestock farm, factory and in rural districts, settlements, the rules of non-proliferation of these diseases are strictly observed, all dairy farms must be documented (veterinary passports, etc.) in accordance with the accepted veterinary form. Around agricultural livestock farms, factories should be a solid fence, at the entrance should be installed a conductor of veterinary sanitary measures (disinfection barrier, veterinary unit), performing the functions of veterinary sanitation for all arriving persons (workers, workers) and transport. At the entrance, exit from this guide (veterinary checkpoint), a special registration place must be provided with the necessary equipment for storing, washing, changing clothes, shoes, a shower and a sanitary system. All employees who directly serve farm animals and birds, well-off, unfavorable for brucellosis, tuberculosis of economic subjects, are required to comply with the minimum rules of personal hygiene, with which they are required to familiarize medical and veterinary workers.

Keywords: brucellosis, test, tuberculosis, cattle, poultry, tuberculin, mycobacterium, vaccine.

ӘОЖ: 636.254

Дауылбай Ә.Д., Айтқұлова Р.Ә., Қудасова Д.Е.

а/ш.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

х.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ІШКІ ТҰҚЫМДЫҚ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚ МЕРИНОСЫНЫҢ ТҮРІНДЕГІ КҮЙІК ҚОЙЛАРЫНЫҢ ӨНІМДІЛІК САПАЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ

Түйін: Бұл мақалада ішкітұқымдық Оңтүстік қазақ мериносының түріндегі күйік қойларының өнімділік сапалылығы берілген. Қойлардың сүттілігін және сүтінің химиялық құрамын зерттеп анықтау үшін, екі топтан бір-бірден қозысы бар 5 аналық қой алынды. Сүттілігін, қозыларды туа салысымен, әрбір қозыны еміп болғаннан соң бөліп алып есептеп, анықтадық. Қозыларды енесіне алғашқы бес күнде тәулігіне төрт реттен емізіп алдық, оны әрбір алты сағат сайын қайталап, одан соң үш ретке көшітік. Аналық қойлардың сүттілігін, қозыларды емізуге дейін және одан кейін өлшеу жолымен анықтадық, олардың тірі салмағының айырмашылығын емген сүттің мөлшеріне қарап есептедік. Сондықтанда ел ахуалын арттыру мақсатында негізгі шикізат көзі болып табылатын қойдың сүттілігін алғашқы екі тәуліктегі уыздық кезеңіндегі 2 күнде жүргіздік, және 1,2,3 және 4 айдың соңында есептедік. Қозыларды әрбір емізу кезінде желін арқылы химиялық талдау үшін сынама алынып отырды, бұл жағдайда желінді сығымдап аздаған мөлшерде сүт алынды. Уызды химиялық сынамадан өткізу үшін, қозыларды емізудің алдында алдық. Сүттегі құрғақ заттардың мөлшерін оларды кептіру арқылы анықтадық, май мөлшерін бутирометрикалық әдіспен, жалпы ақуыз мөлшерін Къельдал әдісі бойынша анықтадық. Жүннің өнімділігін және жүннің сапасын, бонитирлеу нәтижесі бойынша және жүнді қырыққан уақыттағы жеке есептеу бойынша анықтадық, оның нақтылығы 0,1 кг-ға дейін болды.

Кілт сөздер: өнімділік сапалығы, химиялық құрамы, тәуліктік сүттілігі, Къельдел әдісі, химиялық талдау, уыздылық, жүннің өнімділігі.

Кіріспе. «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында ел экономикасын дамытудың бір жолы ауыл шаруашылығын жаңғырту екенін айтқан болатын. Елбасы ауыл шаруашылығы өнеркәсібінде сапалы секіріс жасау толықтай қолымыздан келетінін, ал ол үшін бізге жаңа тұрпаттағы мемлекеттік ой-сана қажет болатынын атап өтті. Рухани жаңғыру – ұлттық экономиканы дамыту кепілі ретінде қой шаруашылығы - қазақ халқының ежелден келе жатқан тарихи дәстүрлі мал шаруашылығының саласы. Халқымыздың тұрмыс тіршілігі, күнкөріс көзі қой шаруашылығымен тікелей тамырласып жатыр. «Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір» деген сөздерде терең ұғым бар. Мүшел жыл санауда қой жасы 8-ді құрайды. Қой киелі түліктің бірі. Оның пірі - «Шопан ата» (кейде «Қошқар ата») деп аталады. Сондықтан бабаларымыз Шопан атадан тілеу тілегенде «малды берсең, қойды бер» деп өтінген. «Бірінші байлық - денсаулық, екінші байлық - ақжаулық, үшінші байлық - он саулық» деген ұғым қойға қатысты. Он саулықтың басын құрайтын кәсіптің иесі - қойшы (шопан). Әлемдік нарықта меринос қойының жүні үлкен сұранысқа ие, ол жыл сайын әдеттегі жүнмен салыстырғанда 2-3 есеге дейін қымбаттап отырады [1].

Қазақстандағы меринос жүні биязы жүнді қой тұқымынан өндіріледі, оларға қазақтың биязы жүнді қойы, архар-мериностық, Оңтүстік-Қазақстандық және Солтүстік Қазақстандық мериностар жатады, олардағы жүндердің сапасы жөнінен бірқатар кемшіліктері болады. Оларға, жуылған талшықтардың ұзындығының бірдей болмауы және талшықтардың жіңішке болуы, шайырлардың сапасыз болуы, ширатылып тұруының бірдей болмауы, көп жуылып кетуі және штапелдің ластанып қалуы жатады [2-3].

Сурет 1. Күйік тұқымішілік типінің қошқары

Республикадағы биязы жүннің технологиялық сапасын жақсарту мақсатында, биязы жүнді саулықтарды шетелдік қошқарлармен будандастыру жұмыстары басталды.

Түркістан облысы мериносының аналықтары Түркістан облысының таулы, жартылай шөлді, тау етектеріндегі жайылымдарға жақсы бейімделген, оларды Австралиядан әкелінген полварс тұқымының қошқарларымен будандастырдық, олардың жүндері өте сапалы талшықтардан тұрады [4,5].

Жүн көрсеткіштерінің сапасын жақсартуға бағытталған, Түркістан облысының мериносының саулықтарымен жүргізілген секлекциялық жұмыс, таза ұрықтық көбейту жолмен де және оларды австралиялық полварстармен будандастыруды ендіру жолымен де жүргізілді [6,7].

Түркістан облысының жаңа нарықтық жағдайында, бұл алынған будандардың асыл-тұқымдық және шаруашылыққа пайдалы ерекшеліктері зерттелді, бұл жүннің өнімділік жағдайына байланысты болды. Дегенмен, әлі де болса, саулықтардың сүт өнімділігі, олардың еттілігі және еттік сапасы, қозылардың туғаннан бастап біржарым жасқа дейінгі жағдайлары толық зерттеліп болған жоқ. Осыған байланысты ТОМ өнімділігі жоғары, жас және арзан қой етін өндіретін, сапалы меринос жүнін беретін отарларын жасау өзекті жұмыс болып табылады [8,9].

Зерттеу әдістері. Жұмыстың тәжірибелік бөлімі Түркістан облысындағы Қазығұрт ауданының «Қарабау» деп аталатын «Элиттік тұқымдық шаруашылығында» ЖШС орындалды, ал зертханалық зерттеулер-қой шаруашылығы өнімдерінің сапасын зерттейтін және стандарттайтын зертханада, «Қой шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты» филиалында, «Қазақтың мал шаруашылығы және азықтық өнімдері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС, ҚР АШМ, 2020 және 2021 жылдар аралығында жүргізілді. Зерттеу нысаны ретінде Түркістан облысының мериносының күйіктік ішкі тұқымдық типтегі саулықтары алынды.

Тәжірибелер, зерттеуге сәйкес типтегі саулықтардың бір отарында жүргізілді (1 класс, 261 бас). Саулықтардың сүттілігін және сүттің химиялық құрамын анықтау үшін, екі топтан, бір – бірден қозысы бар 5 бас саулық бөлініп алынды. Сүттілігін есептеу үшін, қозыларды туа салысымен, әрбір емізгеннен кейін бөліп алып жүргіздік. Қозыларды енесіне тәулігіне төрт реттен жіберіп отырдық, яғни алты сағаттан кейін, одан соң 3 реттен жіберіп отырдық.

Сурет 2. Тәжірибедегі жұптаудан алынған қозылар

Сурет 3. Жайылымда жүрген аналық саулығымен

Саулықтардың бір тәуліктегі сүттілігін, қозыларды емізуге дейін және емізгеннен кейін таразыға тартып отыру жолымен анықтадық, бұл жердегі тірі салмағына қарап, қозының қанша сүт емгенін есептеп отырдық.

Сүттілігін есептеуді уыздық кезеңнің алғашқы екі тәулігінде жүргіздік, және 1,2,3 және 4 айдың соңында есептеп отырдық. Қозыларды емізген сайын химиялық талдауға арналған сынаманы емшек арқылы алып отырдық, желінді сығымдап аздаған сүт алдық. Уыздық химиялық сынаманы қозыларды емізудің алдында алдық.

Сүттегі құрғақ заттардың мөлшерін кептіру жолымен анықтадық, май мөлшерін бутирометрикалық әдіспен, жалпы ақуыз мөлшерін Къельдал әдісі бойынша анықтадық.

Жүннің өнімділігін және сапасын бонитирлеу нәтижесі бойынша және жүнді қырқу кезіндегі жекелеген есеп бойынша нақтылығы 0,1 кг дейін етіп есептедік.

Қозылардың өсуін және дамуын, оларды таразыға тартып зерттедік, туа салысымен және 2,4,6,8,12 айлық және 18 айлық жасында өлшеп анықтадық.

Зерттеу нәтижелері мен талдау. «Күйік» асыл тұқымды зауытындағы ұзаққа созылған және мақсатты бағыттағы селекциялық-тұқымдық жұмыстардың нәтижесінде, қазақтың құйрықты қойын жаңа кавказдық тұқымдық қошқарларымен будандастыра отырып, кеңестік меринос, кавказдық, ставропольдық және грознендік тұқымдармен будандастырып қажетті типтегі күрделі буданды алдық, сөйтіп ОҚ мериносының ішкі тұқымдық күйіктік түрі жасалды. Түркістан облысының Қазығұрт ауданындағы «Қарабау», «Элиттік тұқымдық шаруашылығында» ЖШС алынған саулықтар ең алдымен бұрынғы «күйік» асыл тұқымды зауытынан алынды, бұл жер өнімділігі жоғары саулықтарды өсіру жөнінен жетекші сала болып табылады, бұл жерден «күйіктік ішкі тұқымдық типтегі» Түркістан облысының мериносы өсіп шықты.

Бұл шаруашылықта өсірілген саулықтардың өнімділігі келесідей сипатта болды (1 кесте).

Кесте1. «ЭСХ Қарабау» ЖШС күйіктік ішкі тұқымдық типтегі саулықтардың өнімділік көрсеткіштері

Тобы	N	Тірідей салмағы, кг		Жуылған жүнқырқындысы, кг				Жүннің ұзындығы, см		Жүннің сапасы
		Эл.	1 кл.	ласы		жуылғаны		Эл.	1 кл.	
				Эл.	1 кл.	Эл.	1 кл.			
Ересек қойлар	25	98	80	2,6	8,8	6,7	4,5	11	10	60-58
Бір жастағы қойлар	65	55	50	4,6	4,3	2,8	2,6	9,2	9,0	64-60
Ересек аналық	628	60	55	4,3	4,0	2,6	2,4	9,5	9,0	64-60
Бір жастағы қозылар	320	44	40	3,5	3,2	2,2	2,0	8,7	8,5	64-60

Бұл көрсеткіштер, австралиялық мериносты пайдаланып алынған, жаңа ішкі тұқымдық ТОМ «Меркенский» және «Куюкский» типтерімен салыстырғанда, өзінің жоғары талаптарымен

ерекшеленеді, бұлар тек қана жүн деңгейін жоғарылатып қана қоймай, еттілігі де басқалардан басым болып отыр (2,3 кестелер).

Бұл жердегі, тірі салмағының, қырқылған жүннің ұзындығы және сапасы жөніндегі мәліметтер мынаны көрсетіп отыр, бұл саулықтар элиттік жануарлардың талаптарына толығымен жауап беріп отыр деп айтуға болады.

Тәжірибедегі қошқарлардың тірі салмағының және қырқылған жүнінің көрсеткіші (полварс 2 бас, КВТ-2 жас) 2 кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Тәжірибеде пайдаланылған өндіруші қойлардың килограмм түріндегі өнімділік көрсеткіштері

Өнімділігі	Топтар	
	I	II
Тірі салмағы	98,0	99,0
	101,0	95,0
Орташа	99,5	97,5
Қырқылған жүн	12,9	9,0
	10,8	10,5
Орташа	11,9	9,8
Жуылған түрде	7,30	4,73
	7,0	5,76
Орташа	6,81	5,24

Біздер, сонымен қатар, тәжірибеде пайдаланылған күйіктің ішкі тұқымдық ТОМ -типінің саулық бас қойларының өнімділік көрсеткіштерін де анықтадық (тірі салмағын, жүнін) (3 кесте).

Кесте 3. Ішкі тұқымдық ТОМ түріндегі күйік қойларының өнімділік көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	Топтар	
		I	II
		143	118
Тірі салмағы	Кг	54,5±0,17	53,7±0,28
Қырқылған жүн	Кг	4,28±0,16	4,15±0,07
Жуылған түрде	Кг	2,44±0,03	2,32±0,04
Жүн ұзындығы	См	9,49±0,06	9,48±0,05

Биязы жүнді қой басының жүні жасап шығарған қошқарларға ұқсайды, олар да саулықтығы секілді көздің сызығына дейін жетеді, аяқтары секіруге және білектік буынға дейін жетеді.

Жасап шығарушы қошқарлардың тірідей салмағы 101,6-80,4; саулықтардың салмақтары 608-47,5; төлдейтін қойлардың салмақтары 61,4-48,7; төлдейтін ұрғашы тоқтылардың салмағы 46,3-33,1 кг аралығында болады. Жасап шығарушы қошқарлардың қырқылған жүнінің салмағы 12,6-8,8кг; жуылған жүннің шығуы 60-58%; саулық қойлардың жүндері 7,2-5,0 және 64-60; ал төлдейтін тоқтылардың жүні 5,0-35кг және 64-60% болады.

Қорытынды. Бұл жердегі ескерілетін жағдай, саулықтар, төлдейтін тоқтылар және бір-жылдық тұсақтар, тірі салмағы бойынша қой ұрығының I класының элиталық стандартының талаптарына сәйкес келеді, бұлар жүнді-етті бағыттағы Б тобына жатады, бірақ, тірі салмағы бойынша жаңадан шыққан ішкі-тұқымдық типтің талаптарына жетпейді, оларға қанша жағдай жасалып азықтандырылғанмен жете алмайды. Жүндерінің ұзындығы және сапасы бойынша, қойлар жастарына қарамастан қалың және ұзын жүн береді.

ТОМ тауарлық отарлардағы өнімділігі әлі де болса төмен және олар өздеріне жұмсалған шығынды барлық уақытта өтей бермейді.

Австралиялық етті-жүнді полворстың әбден қатырылған ұрығымен саулықтарды ұрықтандыру, қырқылған жүн соның басты себебі болып табылады. Түркістан облысының мериносының «күйіктік ішкі тұқымдық типінің» жүнін және етінің көрсеткіштерін жоғарылату

мақсатында австралиялық полворстың ұрығын пайдалану бойынша жүргізілген жұмыстар 2006 жылы басталған оны Оңтүстік-Батыс Ғылыми Өндірістік Орталығындағы ауыл шаруашылығының биязы жүнді қой шаруашылығы бөлімінің ғалымдары ғылыми-әдістемелік жетекшілік етіп жүргізді. Қорыта айтқанда, Оңтүстік қазақ мериносының өнімділігін одан әрі жетілдіріп, оның экономикалық тиімділігін арттырып, нарықтық заман талабына сай келетін малдарды өсіру үшін, шетелдік австралиялық полварс мериносы және отандық меркі тұқымшiлік типі нәсілдік қасиеттері жоғары асыл тұқымды қошқарларды пайдалану ұсынылады.

Аннотация: В данной статье представлена продуктивность овец с ожогами внутрисеменного ТОМ. Для изучения и определения молочности овец и химического состава молока из двух групп по одному отбирали 5 маток с ягненком. Молочность, после рождения ягнят, выделили и вычислили каждого ягненка после кормления. Ягненка кормили свековью в первые пять дней по четыре раза в сутки, повторяли его каждые шесть часов, затем переходили в три раза. Молочность маточных овец определяли путем взвешивания ягнят до и после кормления, расхождение их живой массы рассчитывали исходя из количества отлученного молока. Молочную продуктивность овец мы проводили за 2 дня в течение первых двух суток, и рассчитывали на конец 1,2,3 и 4 месяца. При каждом кормлении ягнят отбирали пробу для химического анализа через вымя, в этом случае брали небольшое количество молока с опрессовкой вымени. Молозиво брали перед кормлением ягнят для проведения химической пробы. Количество сухих веществ в молоке определяли путем их сушки, количество жира определяли бутирометрическим методом, общее количество белка-методом Кьельдаля. Продуктивность шерсти и качество шерсти мы определяли по результатам бонитировки и по индивидуальным расчетам за время стрижки шерсти, ее точность составляла до 0,1 кг.

Ключевые слова: продуктивное качество, химический состав, суточная молочность, метод Кьельделя, химический анализ, молозиво, продуктивность шерсти

Abstract: This article presents the productive qualities of burnt sheep in the form of an internal volume. To determine the milkiness of sheep and the chemical composition of their milk, 5 female sheep with one lamb were taken from two groups. We calculated and determined the milk yield after the birth of lambs, separating each lamb after feeding. We breastfed the Lambs four times a day for the first five days, repeated it every six hours, and then moved on to three times. We determined the milkiness of female sheep by measuring lambs before and after weaning, and calculated the difference in their live weight based on the amount of milk we fed. We calculated the milk yield of sheep in the first two days in the colostrum period for 2 days, and at the end of 1,2,3 and 4 months. At each breast-feeding of lambs, a sample was taken for chemical analysis through the udder, in which case a small amount of milk was obtained by pressing the udder. Colostrum was taken for chemical testing before weaning lambs. We determined the amount of dry substances in milk by drying them, the fat content was determined by butyrometric method, and the total protein content was determined by the Kjeldal method. We determined the yield and quality of wool, based on the results of bonitirovka and individual calculation of wool for forty years, the accuracy of which was up to 0.1 kg.

Abstract: Keywords: quality of productivity, chemical composition, daily milk yield, Kjeldel method, chemical analysis, colostrum, wool productivity.

Әдебиеттер тізімі:

1 Байжуманов А., Есентаев Е. Племенная работа в овцеводстве (на каз.яз.). Алма-Ата: Кайнар, 2008. 202 с.

2 Иванов М.Ф. Избранные работы по наследственности сельскохозяйств-венных животных. М.: Сельхозгиз, 1949. 48 с.

3 Heurich H., Geier M. Organisation der Zuchtbockeinsatzeg zur Erzielung eines hohen zuchterischen Fortschrittes in der Ychaf production - Tierzucht. 1986.Vol.40. P.289-291.

4 Люлина Н.И. Австралия мериносымен жақсартылған қазақтың биязы жүнді қой тұқымы саулықтарының жүн сапасы //Жаршы. Алматы: Бастау, 2005. №2. 13-15.

5 Fincus P. La rau Romanov //Fatre. 1980. P.12-19.

6 Есалиев О.Е., Волосиков В.Н. Разведение по линиям южно-казахских мериносов //Овцеводство. Москва., 1971. -№9. С.6-7.

7 Wolf B., Smith S. heriyability of live – weight growth and carcass composition in cross bred meat lambs //Anim. Prod. 1979. №28. P.3.

8 Wolf B. Genetic parameters of growth and carcass composition in crossbred Lambs //Anim. Product. 1981. №32. P.1-7.

9 Подгорная Т.М. Резервы повышения мясной и шерстной продуктивности овец кавказской породы //Повышение шерстной и мясной продуктивности тонкорунных и полутонкорунных овец. Москва, 1986. С.79-82.

УДК 004.9

Курманова К.Т., Айтбаева А.С., Досмуратова С.И.

старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Казахстан

преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Казахстан

к.с/х.н., профессор, Ташкентский Аграрный Университет, Ташкент, Узбекистан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЕСПИЛОТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА

Аннотация: В результате растущего спроса на производство и потребление продуктов питания современное сельское хозяйство находится на перепутье из-за постоянного высокого уровня предложения по всему миру и падения цен на сырьевые товары. Фермеры и агрономы во всем мире нуждаются в более эффективном управлении ресурсами из-за ограниченного бюджета, и движение «от фермы к вилке» оказалось под давлением с целью улучшения надзора, поскольку потребители проявляют интерес к беспилотным технологиям. Какие продукты они покупают и как их выращивать. В то же время изменение климата создает новые трудности для сельскохозяйственной отрасли с точки зрения защиты безопасности цепочки поставок. Действительно, оптимизация показателей устойчивости для снижения воздействия на здоровье и благополучие общества и планеты останется приоритетом, особенно потому, что повышение устойчивости к внешним воздействиям также может принести дополнительные экономические выгоды для сельскохозяйственных специалистов, позволяя им более эффективно использовать ресурсы и усилия.

Ключевые слова: аппаратные средства, программное обеспечение, данные, исполнители и методы, воздушные аппараты.

Введение. При рекордно высоком уровне мирового предложения и рекордно низком уровне цен на сырьевые товары в результате растущего спроса на производство и потребление продуктов питания современное сельское хозяйство находится на перепутье. Фермеры и агрономы во всем мире как никогда нуждаются в улучшении управления ресурсами в ответ на ужесточение бюджетов, в то время как движение «от фермы к вилке» столкнулось с растущим давлением в сторону повышения прослеживаемости продукции, поскольку потребители все больше интересуются происхождением. о товарах, которые они покупают, и о том, как они были выращены. Кроме того, изменение климата продолжает создавать новые уровни сложности для сельскохозяйственной отрасли в защите безопасности цепочки поставок. Быстро меняющиеся условия окружающей среды еще больше усугубляют эти проблемы, и последние данные показывают, что общие потери сельского хозяйства в Европе от изменения климата могут составить до 16% к 2050 году [1]. Действительно, оптимизация показателей устойчивости для минимизации воздействия на здоровье и благополучие принадлежность к обществу и планете останется приоритетом, особенно потому, что усиленные меры по обеспечению устойчивости могут также принести дополнительные экономические выгоды, позволяя специалистам в области сельского хозяйства более эффективно концентрировать свои ресурсы и усилия (рис. 1).

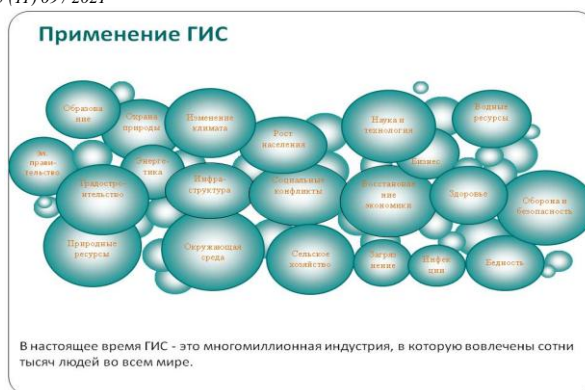

Рисунок 1. Применение ГИС системы

Работающая ГИС включает в себя пять ключевых компонентов: аппаратные включения, программное обеспечение, пространственные данные, исполнители и методы (рис.2).

Рисунок 2. Структура ГИС

Теоретический обзор. Использование дронов в сельском хозяйстве неуклонно растет как часть эффективного подхода к устойчивому управлению сельским хозяйством, который позволяет агрономам, сельскохозяйственным инженерам и фермерам помочь оптимизировать свои операции, используя надежную аналитику данных для получения эффективного представления о своих культурах. Например, мониторинг посевов упрощается за счет использования данных с дронов для точного планирования и внесения текущих улучшений, таких как использование канав и меняющиеся внесение удобрений. Продукты можно точно отследить от фермы до вилки, используя GPS-координаты для каждой точки пути, а не более традиционный сбор времени и трудоемкий сбор данных. БПЛА особенно полезны для тщательного мониторинга больших площадей сельскохозяйственных угодий с учетом таких факторов, как уклон и высота, например, для определения наиболее подходящих рецептов посева. Эта технология также оказалась полезной для получения обширного обзора всхожести и популяции растений, поскольку более точные данные могут помочь в принятии решений о пересадке, а также при прореживании и обрезке, а также в улучшении моделей культур. Важно отметить, что данные с беспилотников с высоким разрешением могут использоваться для оценки плодородия сельскохозяйственных культур, что позволяет специалистам в области сельского хозяйства более точно вносить удобрения, сокращать потери, а также планировать и устранять неполадки в оросительных системах. Эта технология также может быть особенно эффективной после стихийных бедствий, таких как наводнение, чтобы помочь фермерам оценить ущерб на местности, которая может быть труднодоступной для пеших прогулок. Потенциал беспилотных летательных аппаратов в улучшении устойчивого сельского хозяйства огромен. Согласно прогнозам, рынок сельскохозяйственных дронов уже оценивается в 32,4 миллиарда долларов США, что свидетельствует о том, что отрасль начинает осознавать

преимущества перед более традиционными методами, такими как картографирование местности. Учитывая обширную местность, требующую съемки, дроны предлагают повышенную эффективность, позволяя пользователям получать изображения с высоким разрешением быстрее, чем альтернативные методы [2].

В информационном обществе фермер может подключаться к Интернету через мощные беспроводные каналы из любой точки области, контролировать необходимые рабочие концепции, устанавливая различные типы датчиков там, где это необходимо, и получать к ним доступ в любое время, поэтому он имеет доступ ко всем необходимым данным. . (таблица 1).

Таблица 1. Использование информационных технологий фермами

Страна	Число с/х работников с полной занятостью	Количество с/х работников применяющих компьютеры		Количество с/х работников пользующихся интернетом	
		Чел.	%	Чел.	%
Чехия	175000	30000	17,1	4000	2,3
Дания	60000	48000	80,0	30000	50,0
Финляндия	80000	50000	62,5	40000	50,0
Франция	330000	110000	33,3	25000	7,5
Германия	170000	75000	44,1	55000	32,4
Ирландия	40000	-	-	10000	25,0
Италия	260000	80000	30,8	10000	3,8
Япония	426000	144000	33,8	52000	12,2
Голландия	100000	60000	60,0	50000	50,0
Новая Зеландия	40000	22000	55,0	-	-
Норвегия	70000	52222	74,3	40000	57,1
Польша	2000000	100000	50,0	5000	2,5
Испания	1000000	45000	45,0	10000	10,0
Швеция	30000	24000	80,0	14000	46,7
Великобритания	80000	60000	75,0	30000	37,5
Россия	275000	9000	3,3	3000	1,1

Практический раздел. В нашей стране геоинформация широко используется в географии, почвоведении и лесоводстве, в том числе для экологической оценки и прогнозирования. Первые данные ГИС для анализа и рационального использования почв были опубликованы в 1991 г. (Рожков, Столбовой, 1991). Важнейшей задачей развития агропромышленного комплекса России является создание современной многоуровневой основы компьютерных интерактивных карт, различных баз данных агростатистики, различных пространственных изображений пространственного разрешения, интегрированных в единую геоинформационную систему. Предварительные исследования показывают, что «ГИС-Россия. Агрокомплекс - эффективный инструмент для организации пространственной информации о сельском хозяйстве, ее сбора, контроля управления сельским хозяйством на национальном и региональном уровнях. Сегодня инновации успешно внедрены в ряде регионов Казахстана. Результат - высокая производительность и низкие производственные затраты. Одно из хозяйств Павлодарской области теперь дает стабильный урожай в любую погоду. Управление техникой, оснащенной навигационным оборудованием, приносит фермерам большие выгоды. В Карагандинской области внедрены новейшие технологии. Сейчас фермеры оцифровывают пашню и создают электронные карты сельскохозяйственных земель. Например, крупное хозяйство в Нуринском районе засеяло пшеницу на 500 гектарах и засеяло ее цифровым способом. Новый подход привел к увеличению производительности на 30%. Технологические инструменты пространственной оценки позволяют эффективно искать различные концепции сельскохозяйственной функциональности. Например, в растениеводстве:

- анализ состояния посевов на разных стадиях вегетации (рост биомассы, уровень влажности), в том числе анализ всхожести;
- планирование и управление агротехническими работами (рыхление, уборка урожая) (рисунок 3);

- выявление и прогнозирование неблагоприятных процессов и явлений (наводнения, вредители) с целью их учета при планировании природопользования. Космические исследования позволяют проводить инвентаризацию сельскохозяйственных угодий, эффективно управлять состоянием посевов на разных этапах, выявлять процессы деградации земель, выявлять угрозы посевам и решать многие другие проблемы агропромышленного комплекса.

Рисунок 3. Управление уборки урожая

Урожайность культур на разных участках одного поля неодинакова. На величину многоплодной урожайности влияют следующие факторы: качество почвы (плодородие, кислотность, структура); дозы и виды применяемых удобрений; рельеф местности; наличие лесополос; посевная техника, уход и уборка урожая; качество семян; болезни и вредители сельскохозяйственных культур; погодные условия и многое другое. Сравнивая определенные характеристики поля с более продуктивными картами, специалисты по сельскому хозяйству могут определить причины неравномерной урожайности (одни части поля более продуктивны, чем другие). Решение о внесении удобрений в конкретную область поля будет основано на глобальном позиционировании и ГИС, традиционных источниках информации и экспертных решениях практиков и консультантов. Зная урожайность полей, почву и другие характеристики, можно прогнозировать движение растений с помощью глобального позиционирования и ГИС, датчиков, исполнительных механизмов машин (например, для внесения удобрений) и известных полей с азотом, фосфором и др. калий. Внесите необходимое количество удобрений на каждую площадь [3]. Спрос на индустрию дронов будет продолжать расти за счет расширения сельскохозяйственного рынка - с 2,81 миллиарда долларов в 2014 году, который, по прогнозам, вырастет до 6,43 миллиарда долларов в 2022 году. Самолеты также играют важную роль в повышении производительности и прибыльности сельскохозяйственного сектора (рисунок 4).

Рисунок 4. Использование беспилотников

Беспилотные летательные аппараты (БПЛА) помогают улучшить орошение и выращивание

сельскохозяйственных культур, предоставляя точные высокоточные 3D-карты для наземных и полевых наблюдений. Дроны, управляемые фермой, могут делать больше, чем просто контролировать посевы и оценивать их здоровье: беспилотные системы посадки могут снизить стоимость этого процесса до 85 процентов благодаря своей исключительной точности. Управляемые GPS, дроны могут опрыскивать посевы с беспрецедентной четкостью - использование пестицидов можно сократить до 30 процентов. Сегодня продовольственная безопасность становится неотъемлемой частью национальной стратегии любой страны на будущее. По оценкам экспертов ООН, к 2050 году население мира достигнет 9,8 миллиарда человек, а мировое производство продуктов питания увеличится на 70%, чтобы обеспечить общество продуктами питания. По данным Всемирной организации здравоохранения, около 821 миллиона человек во всем мире страдают от голода и недоедания. Однако ежегодно теряется около 1,6 миллиарда тонн продовольствия, около 1,6 триллиона долларов - треть мирового производства. Boston Consulting Group отмечает, что 500 миллионов тонн продуктов питания теряются или повреждаются во время производства - на 47 процентов больше, чем 340 миллионов тонн, теряемых ежегодно по вине потребителей. Агробизнес уже сталкивается с глобальными проблемами, включая изменение климата, истощение земель, истощение водных ресурсов и высокие затраты на энергию. В преодолении этой ситуации «точность» может сочетаться с сельским хозяйством, агрономией и химическими исследованиями. На смену традиционным технологиям, которые использовались десятилетиями, приходят сотни новейших исследовательских центров мира, повышая производительность в различных секторах сельскохозяйственного сектора.

Выводы. Таким образом, новейшие информационные технологии станут основой перехода общественного развития от индустрии мирового уровня к информационной эпохе [4, 5]. Современные сельскохозяйственные технологии прокладывают путь к устойчивому будущему, в котором фермеры могут повышать производительность и сокращать отходы (рисунок 5).

Рисунок 5. Умные технологии

Искусственный интеллект, анализ данных и даже дроны - одно из решений, которые изменят будущее сельского хозяйства, сделав его умнее, эффективнее и лучше для планеты [6].

Список использованной литературы:

- 1 <http://ssa.ru/articles/entry/4397bc65d>
- 2 ГИС в сельском хозяйстве https://studbooks.net/2167467/informatika/selskom_hozyaystve
- 3 https://www.iguides.ru/main/other/kak_umnye_tekhnologii_nakormyat_planetu/?sphrase_id=7698084
- 4 <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=700053>
- 5 Ворожейкина Т.М., Игнатов В.Д. Логистика в АПК. М.: КолосС, 2005.
- 6 https://www.iguides.ru/main/other/kak_umnye_tekhnologii_nakormyat_planetu/?sphrase_id=7698084

Түйін: Азық-түлік өндірісі мен тұтынуға өсіп отырған сұраныстың нәтижесінде қазіргі заманғы ауылшаруашылығы бүкіл әлем бойынша ұсыныстың тұрақты жоғары деңгейіне және тауар бағасының төмендеуіне байланысты тоғысында тұр. Дүниежүзіндегі фермерлер мен агрономдар бюджеттің шектеулі болуына байланысты ресурстарды басқаруды жақсартуды қажет етеді, ал тұтынушылар Провансқа қызығушылық танытқандықтан, қадағалауды жақсарту үшін фермадан форка қозғалысына қысым жасалды. Олар қандай тағамдарды сатып алады және оларды қалай өсіру керек. Сонымен бірге климаттың өзгеруі аграрлық индустрия үшін жеткізілім тізбегінің қауіпсіздігін қорғауда жаңа міндеттер туғызуда. Шынында да, қоғам мен планетаның денсаулығы мен әл-ауқатына әсерін азайту үшін тұрақтылық көрсеткіштерін оңтайландыру бірінші кезектегі мәселе болып қала бермек, әсіресе тұрақтылықты арттыру сонымен қатар ауылшаруашылық мамандарына ресурстар мен күш-жігерді тиімді пайдалануға мүмкіндік беру арқылы қосымша экономикалық пайда әкелуі мүмкін.

Кілт сөздер: жабдықтар, бағдарламалық жасақтама, деректер, орындаушылар мен техникалар, ұшақтар.

Abstract: As a result of the growing demand for food production and consumption, modern agriculture is at a crossroads due to persistent high levels of supply around the world and falling commodity prices. Farmers and agronomists around the world are in need of better resource management due to limited budgets, and the farm-to-fork movement has come under pressure to improve oversight as consumers take an interest in Provence. What foods do they buy and how to grow them. At the same time, climate change is creating new challenges for the agricultural industry to protect the security of the supply chain. Indeed, optimizing resilience metrics to reduce the impact on the health and well-being of society and the planet will remain a priority, especially as building resilience can also bring additional economic benefits to agricultural professionals by enabling them to use resources and efforts more efficiently.

Keywords: hardware, software, data, performers and techniques, aircraft.

ӨОЖ: 617-089.844

¹Асанбек Б.А., ²Аметова М.М., ³Назаров Ш.А.

¹магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент. Қазақстан.

²магистр, оқытушы, ҚазҰАУ. Алматы. Қазақстан.

³техн.ғ.к., оқытушы, Технологиялық Университет, Душанбе. Тәжікстан

БИОБЕЛСЕНДІРІЛГЕН БИДАЙ ДӘНІНІҢ СҮТ ҚЫШҚЫЛДЫ МИКРООРГАНИЗМДЕРГЕ ӘСЕРІ

Түйін: Бидай өңдеу өнімдері ағзаға қажетті заттарды жеткізушілер ретінде үлкен қызығушылық тудырады, мысалы, жеңіл сіңімді қант және клетчатка. Бидай негізінен ұн өнеркәсібінде әртүрлі ұн сорттарын алу үшін қолданылады. Ұн тарту өнеркәсібінің жанама өнімі биологиялық белсенді заттарға өте бай бидай кебектері, ұрықтар болып табылады, бірақ оларды әдетте тамақ өнімдерінің негізгі түрлерін өндіру кезінде пайдаланбайды. Бидай тұқымдарының ұрықтары ағзаға тығыз әсер етеді, антиоксиданттар болып табылады, қандағы холестерин деңгейін бақылайды және қалыпқа келтіреді. Ғылыми мәліметтерге сүйенсек: бидай ұрықтары В тобының витаминдеріне бай, оларда ақуыз, клетчатка, темір және басқа да минералдар бар. Олар жүрек-тамыр ауруларының қаупін төмендету үшін қолданылады. Бидай ұрықтарының майы, әсіресе Е витамині мен адам ағзасын өз бетінше өндіре алмайтын алмастырылмайтын май қышқылдарына бай.

Кілт сөздер: өсірілген бидай, ашытқы, белсенділік, бидай ұрықтары, сүт қышқылды микроорганизмдер.

Кіріспе: Бидай өңдеу өнімдері ағзаға қажетті заттарды жеткізушілер ретінде үлкен қызығушылық тудырады, мысалы, жеңіл сіңімді қант және клетчатка. Бидай негізінен ұн өнеркәсібінде әртүрлі ұн сорттарын алу үшін қолданылады. Ұн тарту өнеркәсібінің жанама өнімі биологиялық белсенді заттарға өте бай бидай кебектері, ұрықтар болып табылады, бірақ оларды әдетте тамақ өнімдерінің негізгі түрлерін өндіру кезінде пайдаланбайды. Бидай тұқымдарының

ұрықтары ағзаға тығыз әсер етеді, антиоксиданттар болып табылады, қандағы холестерин деңгейін бақылайды және қалыпқа келтіреді. Ғылыми мәліметтерге сүйенсек: бидай ұрықтары В тобының витаминдеріне бай, оларда ақуыз, клетчатка, темір және басқа да минералдар бар. Олар жүрек-тамыр ауруларының қаупін төмендету үшін қолданылады. Бидай ұрықтарының майы, әсіресе Е витамині мен адам ағзасын өз бетінше өндіре алмайтын алмастырылмайтын май қышқылдарына бай. Бидай ұрығының майы "Тритинат", "Виардо" және т.б. қоспалардың құрамына кіреді.

Зерттеу әдістері мен зерттеу нысандары: 1-кестеде бидай дәнінің анатомиялық бөліктерінің химиялық құрамы (құрғақ затқа %- бен) көрсетілген.

1 кесте. Бидай дәнінің анатомиялық бөліктерінің химиялық құрамы (құрғақ затқа %- бен)

Астық және оның бөліктері	Астықтағы құрамы	Белок	Крахмал	Қант	Клет-чатка	Пентозандар	Күл	Майлар
Тұтас астық	100,0	16,06	63,07	4,32	4,03	8,10	2,18	2,24
Алейрон қабаты	6,54	53,16	0	6,82	6,41	15,44	10,03	8,16
Қабығы	8,62	10,56	0	2,59	23,73	51,43	1,6	1,47
Құрғақ жүгері ұрығы- бабына қалқанша	3,24	37,63	0	26,36	2,46	9,74	7,55	16,27

1-кестеде көрсетілгендей, бидайдың негізгі ұнтақтау өнімдері бойынша химиялық заттарының теңгерімі (Беркутова Н. С. деректері бойынша) кебектерде адам сіңірмейтін заттардың көп бөлігі қалатынын көрсетеді. [1] Кебек пен өсірілген бидайдың химиялық құрамын салыстырмалы талдау (2- кесте)

2 кесте. Бидайды қайта өңдеу өнімдерінің химиялық құрамы

Көрсеткіштер	Заттардың салмақтық үлесі, %	
	кебекте	Өсірілген бидайда
Ылғал	7,50±0,30	10,50±0,15
Май	4,71±0,19	6,4±0,6
Ақуыз	17,23±0,44	27,4±0,6
Күл	5,36±0,24	5,10±0,20
Көмірсулар, оның ішінде:	65,20±0,98	50,60±0,50
Крахмал	19,10±0,05	41,00±0,50
Тағамдық талшықтар	46,10±0,01	9,60±0,50
Гемицеллюлоздар	26,3±0,05	5,60 ±0,50
Лигнин	16,40±0,01	2,40±0,01
Гемицеллюлоздар	3,40±0,01	1,60±0,01

2-кестеден, өсірілген бидайда ылғал мөлшері 10,5%, майдың жоғары мөлшері (8,4%), кебекпен салыстырғанда өсірілген бидайдағы ақуыз мөлшері 10%- ға дерлік жоғары, ал өсірілген бидайдағы көмірсулар мөлшері жалпы 8%- ға аз , бірақ бұл ретте негізінен көмірсулардың сіңірілетін түрлері бар . Сонымен қатар, бидай мен кебек құрамында күлдің мөлшері 4,10% және 5,32% жақын. Өсірілген бидайда барлық ингредиенттер оңай сіңетін нысанда. [2]

Астық өскен кезде дәнді дақылдардың калориялығы төмендейді, ал нутриенттер адамның

сіңіруі үшін неғұрлым жеңіл болады. Бидайдың өсірілген дәндері иммунитеттің нығаюына, ми мен жүректің қалыпты жұмысына ықпал етеді. Оларды тамаққа қолдану қандағы холестерин деңгейін төмендетеді. 1, 2, 3-суретте астықтың ішкі құрылымын өзгерту және өсіру процесінде бидай дәндерінің фотосуреттері көрсетілген.

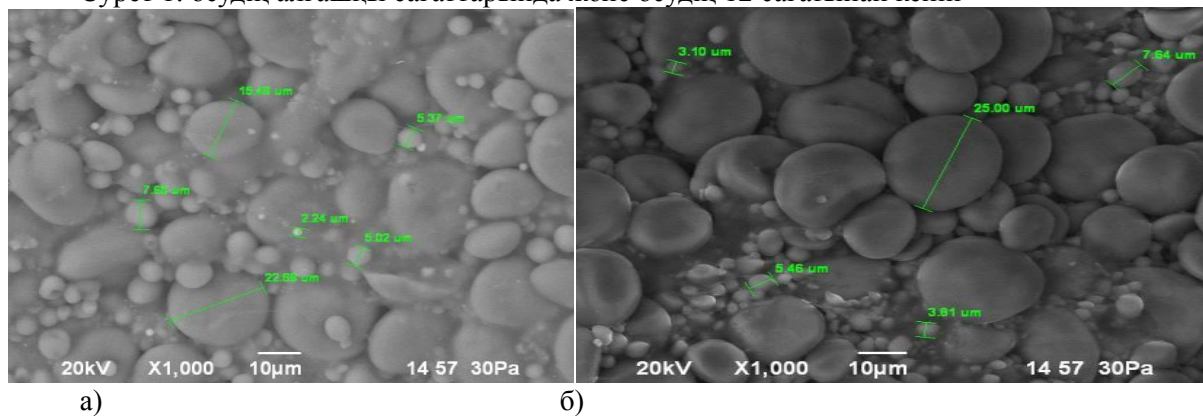
Тағамдық талшықтар (клетчатка, гемицеллюлоза, пектинді заттар, лигнин), негізінен, дәннің жеміс және тұқымдық қабықтарында, өсіп-өну кезінде химиялық өзгерістерге ұшырамайтын, іс жүзінде шоғырланған, алейрондық қабаттан (1 А, б- сурет), өзгеріссіз минералды заттар сақталады. Өсірілген астықта ағзаның қартаюын кешіктіретін және ішкі секрецияның жыныс бездерінің қызметіне жауапты Е витаминінің (токоферол) саны 2,3 есе артты, С, В1, В2, В6 витаминдерінің, каротиннің пайда болуы байқалады.

Микроқұрылымдық зерттеулер өсірілген астықтың ішкі элементтері өсімдік тектес компоненттерге тән айқын ассиметриялықпен сипатталатынын көрсетеді. Крахмал дәндерінің екі түрінен тұратын жалпы фонда (ірі, шар тәрізді нысаны бар, тегіс беті бар және оларда көптеген ұсақ бекітілген), аралдар түрінде күрделі конфигурациялардың ақуыз түзілімдері анықталады. [3]

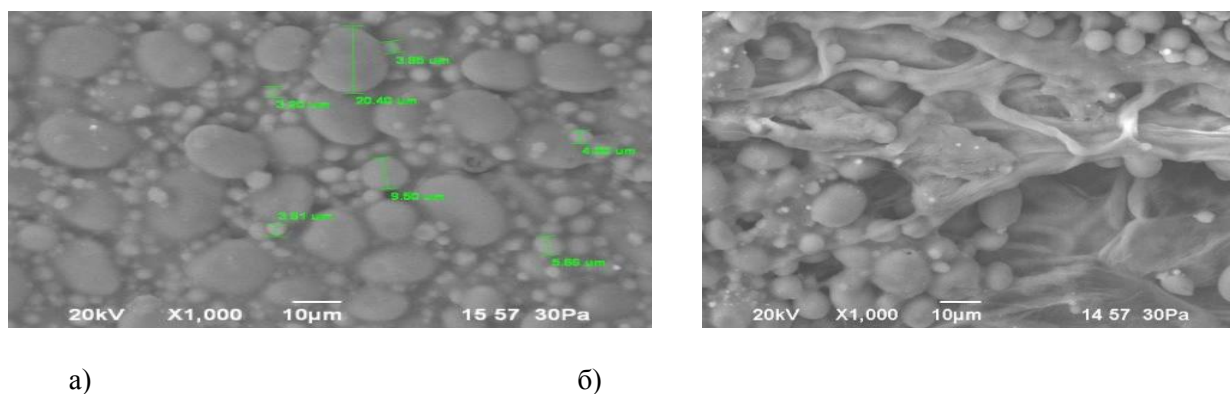
Өсудің әртүрлі сатыларының астарында суда еритін төмен молекулярлық заттардың сомасы артады, қалпына келтіретін қанттар мен ақуызды азотты заттардың құрамы күрт артады, ақуыз емес азот төмендейді. Бұл ретте, тыныс алудың күшеюі салдарынан өсудің алғашқы сағаттарында сахарозаның құрамы азаяды, ал 24 сағаттан кейін оның крахмал есебінен синтезі нәтижесінде артады. Дәннің өсуі және астық тұқымдастарының дамуы кезінде крахмал түрінде эндоспермада шоғырланған құрғақ заттар, жас өсімдіктің анатомиялық бөліктерінің синтезіне жұмсалады. Бұл 1, 2, 3 (а,б) суреттерді салыстырғанда көрінеді, жалпы бұл өнімнің калориялылығының төмендеуімен және биологиялық белсенді заттардың жиналуымен қоса жүреді. [4]

Осы процесс барысында Кебек құрамы абсолютті көлем бойынша өзгеріссіз қалады, тамақ талшықтары мен клетчаткаларының құрамын корреляциялайтын Кебек құрамы күрт өседі, және шығу кезінде астық тұқымдастардың барлық функционалдық ингредиенттері - тағамдық талшықтар, витаминдер, олигосахаридтер, ферменттер, ақуыз, полиқаньқапаған май қышқылдары – «бос калориялар» (крахмал) санының төмендеуі есебінен концентрацияланатын өнім бар.

Сурет 1. өсудің алғашқы сағаттарында және өсудің 12 сағатынан кейін

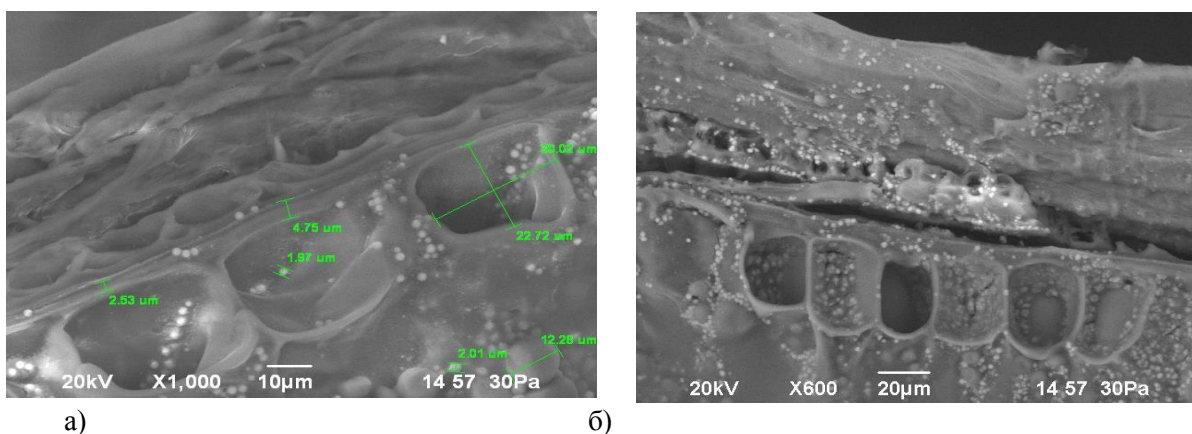

Сурет 2. 24 сағаттан кейін және 36 сағаттан кейін

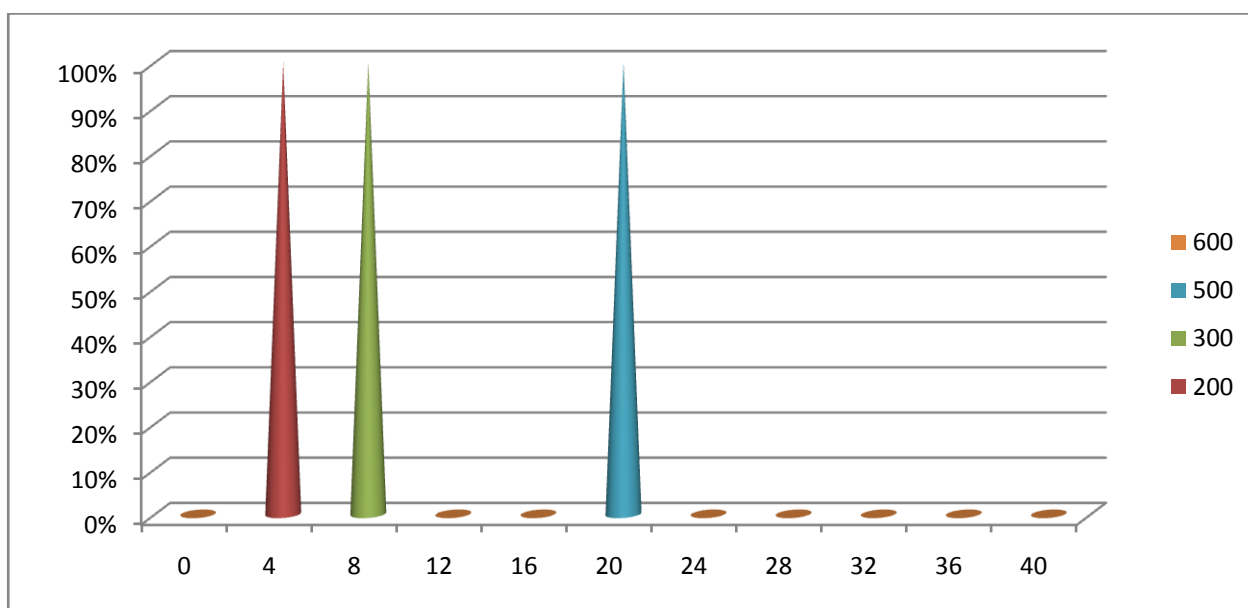
Сурет 3. Ұрық және тұқымдық қабықта болатын өзгерістер өсудің алғашқы сағаттарында және 36 сағаттан кейін астық өсуі.

Бұдан әрі процестің тұрақтануы және СҚБ санының 36-40 сағатқа азайғаны байқалады, бұл дәннің өсуін қоректендіруге баратын қоректік заттардың азаюымен байланысты (4-сурет).

Біз сүт қышқылды бактериялар санын бидай дәнінің өсуінің өзгеруін зерттейміз. Зерттеу үшін белгілі бір уақыт ішінде егілген бидай дәндерін пайдаланды, оларды ұсақтап, жинақтау мәдениеті ретінде пайдаланды. Қолданылатын ортада сүт қышқылды бактериялардың қарқынды өсуі анықталды. 4-суретте сүт қышқылды бактериялардың уақыт бойы МРС ортасында сандық өзгеруі көрсетілген. [5]

Алғашқы 10-12 сағат санының күрт өсуі байқалады, бұл астықтың қарқынды ылғалдануымен, астықтан жасалған заттарды экстракциялаумен байланысты, олар СҚБ өсуі үшін қоректік заттар болды.

Сурет 4. Сүт қышқылды бактериялардың сандық өзгеруі, бидай дәнінде өскен кезде астықты инкубациялау ұзақтығы, сағ.

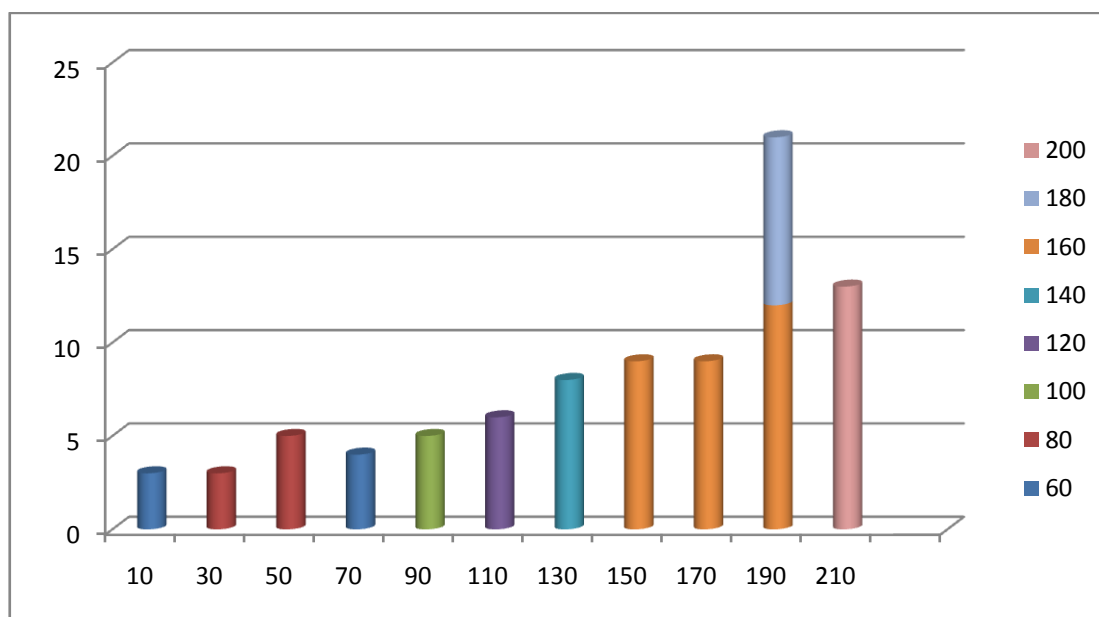
Келесі талдауларды жүргізу үшін зертханалық жағдайда алынған бидайдан алынған ұн қолданылды. Сүт-астық ұйытқысына қойылатын негізгі критериялды талаптар СҚБ стимуляциясы есебінен ашыту уақытын төмендету, жоғары ылғал ұстау қабілеті және жоғары органолептикалық бағалау болып табылады. Ылғал сіңіру формуласы бойынша анықталды (2):

$$ВПС=(m1/m2) 100\%, (2)$$

мұндағы m1-ылғал сіңірілгеннен кейінгі өлшеуіш салмағы; m2 - құрғақ ілме массасы.

Бидайдан алынған ұнның бастапқы үлгісі 10,5% ылғал болды. Бидай кебегінің бастапқы үлгісі ылғалдың 7,5% - ын құрайды.

Алғашқы 30 мин. ұн жалпы ылғалдың 30%– ын алады, содан кейін қарқындылығы артып, бір сағаттан кейін 85%- ға, 90 минуттан кейін -120%- ға жетеді. Алдағы уақытта процесс тұрақтанады және судың жұту қарқындылығы әрбір 30 минут сайын шамамен 5%- ға өседі.

Сурет 5. Астық өнімдерінің ылғал сіңіру қабілеттілігінің уақытқа тәуелділігі

Бидай кебегінің ылғал сіңіру қабілеті 1 сағат ішінде қарқынды өсіп, 30% - ға жетеді, әрі қарай су сіңіру жылдамдығының төмендеуі байқалады. Су сіңіру көлемі 40г/100 г өнім.

5-Суреттегі тәжірибелі деректерден бидайдан жасалған ұнның ылғал сіңіргіш қабілеті бидай кебекіндегі ылғал сіңіргіш қабілеттіліктен 3 есе артық.

Крахмал дәндерінің құрылымы кристалды, жұқа дисперсті ұн. Крахмал едәуір адсорбциялық қабілеттілігімен сипатталады, соның салдарынан ол әдеттегі температуралық жағдайларда судың көп мөлшерін байланыстыруы мүмкін. Декстриндер-крахмал гидролизінің алғашқы өнімдері, коллоидты заттар, сумен жабысқақ ерітінділер түзеді. Декстриндердің молекулалық массасы мен қасиеттері крахмал гидролизінің дәрежесіне байланысты. Өскен астықтан алынған бидай ұнында шамамен 3-5% бар. Декстриндер суды нашар байланыстырады. . [6]

Өскен бидайдан жасалған ұн құрамына сүт қышқылды бактериялардың өсуіне ықпал ететін тағамдық талшықтар - пектин, лигнин, клетчатка, гемицеллюлоздар кіреді. Сүт қышқылды бактерияларды өсіру ортасына қосымша көмірсулар, спирттерді ашыту енгізіледі-бұл сүт қышқылды дақылдардың маңызды диагностикалық белгісі. Ғылыми-техникалық әдебиеттің мәліметтері бойынша, бидайдың құрамы сүт қышқылды бактериялардың өсуіне қажетті В витаминіне бай . [7]

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, өсірілген бидай 1-10% енгізген кезде Сүтқышқылды дақылдардың дамуын ынталандырады, s.stemogis, L. acidophilus және S. lactis бактериялық препаратының ашытқысының комбинациясын білдіретін 3-10% Сүтқышқылды микрофлораның өсуін қамтамасыз етеді.

Қорытынды: Ашытылған бидайдың сүтіне енгізілетін дозасын арттыра отырып, ұйыту процесі жеделдетіледі, сондай - ақ қышқыл сүт ұйытқысының тұтқырлығы, Сүтқышқылды микрофлораның өсуін қамтамасыз ететін енгізудің оңтайлы дозасы - 3-8% артады.

Өсірілген бидайды құрамдастырылған сүт өніміне енгізген кезде соңғы өнімді келесі функционалдық ингредиенттер: тағамдық талшықтар, олигосахаридтер, минералды заттар, қанықпаған май қышқылдары, амин қышқылдарының массалық үлесін азайтатын ингредиентті өсіру кезінде белсенді синтезделген витаминдер қатары байытылады. 10%-ға дейін аршылған дәннен жасалған ұнды енгізу сүт-астық ұйытқысының дәмдік сапасына кері әсер етпейді, бұл сүтті

үнемді жұмсау үшін де оң мәнге ие, оның өндірісі халықтың қажеттілігін әлі өтемейді, сондай-ақ сүт өнімін дәнді компонентпен функционалды максаттағы өнімдерді жасауда молықтыру кезінде де оң мәнге ие. [8]

Алынған нәтижелерді жинақтау өсірілген бидай биологиялық белсенді заттардың, ақуыздардың, полисахаридтердің, оның ішінде құрылымдық және минералдық заттардың қосымша көздері ретінде аралас сүт өнімдерін өндіруде пайдаланылуы мүмкін деп есептеуге негіз береді.

Сүт өнімдері өндірісінде дәнді дақылдарды пайдалану мүмкіндігі ақуыздардың, майлар мен көмірсулардың құрамы бойынша тепе-теңдікті қамтамасыз етеді; құрылымдық-механикалық қасиеттерін жақсарту; өнімді сақтау мерзімін ұлғайту; өзіндік құнын және т. б. төмендету.

Бидайды қайта өңдеу өнімдерін кешенді зерттеу негізінде өңделген бидайды шикі күйінде қабықпен бірге пайдалану ұсынылды.

Әдебиеттер тізімі:

1 Беркутова Н.С., Швецова И.А. Технологические свойства пшеницы и качество продуктов ее переработки. М.: Колос, 1984. 225 с.

2 Шералиева А.Б. Эффективное использование продуктов переработки зерновых культур мукомольного производства // Экологическая безопасность урбанизированных территорий в условиях устойчивого развития

3 МЕМСТ 10976-90. Астық. Иістің және түстің анықтау әдістері.

4 Шағын кәсіпорындардағы жарма дақылдары дәнінің сапасын бағалау. Москва. ДеЛи принт, 2003. 168 б.

5 МЕМСТ 13586.5-93. Астық. Ылғалдылықты анықтау әдісі.

6 Трошкова Г. П., Мартынец Л. Д., Кирова Е. В., Сумкина Т. П., Юдин А. В. күріш және соя ұнының ферментативті гидролизаттары негізінде коректік орталарды дайындау технологиясын жетілдіру // Биотехнология. 2006. № 4. С. 74-78.

7 МЕМСТ 30483-97. Астық. Арамшөпті және дәнді қоспалардың жалпы және фракциялық құрамын; ұсақ дәндер мен іріліктің құрамын; клоппен зақымдалған бидай дәндерінің құрамын; металл магнитті қоспалардың құрамын анықтау әдістері.

8 МЕМСТ 25179-90. Майдың, ылғалдың, құрғақ заттардың, көмірсулардың, ақуыздың, тағамдық талшықтардың массалық үлесін анықтау.

Аннотация: Большой интерес в качестве поставщиков необходимых организму веществ представляют продукты переработки пшеницы, например, легкоусвояемый сахар и клетчатка. Пшеница в основном используется в мукомольной промышленности для получения различных сортов муки. Побочным продуктом мукомольной промышленности являются пшеничные отруби, зародыши, которые очень богаты биологически активными веществами, но обычно не используются при производстве основных видов пищевых продуктов. Зародыши семян пшеницы оказывают полезное воздействие на организм, являются антиоксидантами, контролируют и нормализуют уровень холестерина в крови. По научным данным: зародыши пшеницы богаты витаминами группы В, в них содержится белок, клетчатка, железо и другие минералы. Они используются для снижения риска сердечно-сосудистых заболеваний. Масло зародышей пшеницы богато, особенно витамином Е и незаменимыми жирными кислотами, которые не могут самостоятельно вырабатываться организмом человека.

Ключевые слова: выращенная пшеница, дрожжи, активность, зародыши пшеницы, молочнокислые микроорганизмы.

Abstract: Wheat processed products, for example, easily digestible sugar and fiber, are of great interest as suppliers of substances necessary for the body. Wheat is mainly used in the milling industry to produce various types of flour. A by-product of the milling industry is wheat bran, germ, which is very rich in biologically active substances, but is not usually used in the production of basic types of food. Wheat seed germs have a beneficial effect on the body, are antioxidants, control and normalize blood cholesterol levels. According to scientific data: wheat germ is rich in B vitamins, they contain protein, fiber, iron and other minerals. They are used to reduce the risk of cardiovascular disease. Wheat germ oil is rich, especially in vitamin E and essential fatty acids, which cannot be produced by the human body on its own.

Key words: grown wheat, yeast, activity, wheat germ, lactic acid microorganisms.

ӘОЖ: 637.146.32 (574)

¹Алибаев Н., ¹Юсупов Ш., ²Аубакиров Х.А.,

¹а.ш.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹а.ш.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²а.ш.ғ.к., доцент, ТарӨУ, Тараз, Қазақстан

ТҮЙЕ СҮТІ ӨНІМДЕРІ – ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮР ТӘРБИЕСІ

Түйін: Мақалада түйе сүтінен дайындалатын түрлі тағамдық өнімдерді дайындаудың негізгі технологиялық кезеңдері мен үдерістерін талдау нәтижелері және «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру аясында жастар арасында салауатты өмір салты мен ұлттық сусын өнімдерін насихаттаудағы маңыздылығы көрсетілген. Адам денсаулығын нығайтуда түйе сүтін тұтынуаурулармен күресуде зор маңызға ие екендігі келтіріледі. Қант диабеті және жүрек ауруларының белгілерінің алдын алудаға түйе сүтінің рөлі зор. Жастардың рухани дамуында ұлттық дәстүрді сақтау арқылы ата-бабамыздан келе жатқан құнды сусындарды дайындау және тұтыну мәдениетін, сондай-ақ дайындаған материалдарды пайдалана отырып, қазіргі кезде дүниежүзінде болып жатқан пандемия ауруын алдын – алу және емдеу мақсатында түйе өнімдерінің емдік қасиеттерін әрі қарай зерттеу мәселесін қолға алу қажет.

Кілт сөздер: салауатты өмір, түйе сүті, қазақ бактрианы, аруана, лактоза, сүт майлылығы, ақуыз, шұбат, нар-мая, қоспақ.

Кіріспе. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы» [1], сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев «Жаңа жағдайдағы – Қазақстан: іс – қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстан жаңа әлемде өзінің лайықты орнын алуға тиіс» екендігін нақты атап өтті [2].

Қазақ халқының рухани құндылықтарын, халықтың біртұтастығы мен келісімділігін нығайтатын дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жаңғырту қазіргі қоғам дамуының өзекті мәселелері. Осыған орай, ұлттық мирастарды ұдайы жаңғырту және кең көлемде дәріптеу - рухани жаңғырудың басты мақсаты.

Қазақ халқының экономикалық дамуындағы мал шаруашылығының дәстүрлі саласының бірі - түйе шаруашылығы.

Қазақстанда түйе басының саны бүгінгі таңда 236 мыңнан аса, негізінен оңтүстік – батыс өңірдің шөл және шөлейт аймақтарында - Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Маңғыстау, Түркістан облыстарында шоғырланған.

Қазіргі кезде түйе сүті өнімдеріне ішкі және сыртқы нарықта сұраныс өте жоғары, саланың басымды бағыты – сүт өндіру және оны қайта өңдеу. Республиканың әртүрлі аймақтарында түйе сүтін өндеудің 8-ден аса кіші цехтары қызмет атқаруда.

Инвестициялық жобамен Түркістан облысында Қытай компаниясының бастамасымен «Golden camel group» күндік өндірістік көлемі 100 тонна түйе сүтін құрғақ ұнтаққа өңдеу зауыты салынып, қызмет жасауда. Қазіргі таңда түйе сүтінен жасалған өнімдері Қазақстан брендіне айналууда.

Шығыс елдеріндегі сүт өнімдерін өндірушілер қатарында жетекші орынды алатын Аль Эйн Дейри (*Al Ain Dairy*) компаниясы түйе сүтінің емдік-профилактикалық қасиеттеріне басты мән береді және одан қант мөлшері азайтылған майсыз балмұздақ жасауда пайдаланады. Балмұздақтардың 3 түрін шығару басталды: олар, қазіргі күнде БАЭ супермаркеттерімен май құю бекетінде сатылып жатқан шоколад, құлпынай және карамель дәмді балмұздақтар. Түйе сүтінен жасалынған балмұздақтың құрамында небәрі 2,5% май болса, ал дәстүрлі балмұздақта ол 6-9% құрайды.

БҰҰ-ның ауыл шаруашылығы және азық түлік ұйымы департаменті, түйе сүтінің болашақта мүмкіндігі өте зор, себебі оған Африка, Европа және Америкада миллиондаған тұтынушылар бар деген мәлімдеме жасады. Аталған департамент 1992 жылы түйе сүтінен «Кэмэлбер» атты ірімшігін жасап шығаруға және түйе сүтінен шоколад өндіруді бастауға көмек қолын созған. Қазақстанда өндірілген түйе сүтінен жасалынған сүт өнімдері Америка құрама штаттарының, Еуропаның, Австралияның сүт өнімдерін тұтынушылары арасында және жетекші компаниялары арасында

қызығушылықтар тудыра бастады.

Теориялық талдау. Түйе сүті, өзіне тән жағымды және жұмсақ дәмде әсер қалдыратын өнім болып келеді. Түйе сүті құрамындағы аминақышқылдар жиынтығы және макро және микроэлементтер адам ағзасы үшін өте пайдалы. Сол себепті, табиғи өнімдер ішіндегі ана сүтіне ең жақын сүттер қатарына ешкі сүтімен қатар түйе сүті де жатады деп есептелінеді.

Түйе сүтінің құрамында СПИД, Альцгеймер, "С" гепатиті сияқты аурулармен күресе алатын жатденелер болады. Қант диабеті және жүрек ауруларының белгілерінің алдын алудаға түйе сүтінің рөлін анықтау бойынша зерттеу жұмыстары өз жалғасын табууда.

Түйе сүтінің өнімдері адамдардың бел күшіне оң әсері бар. Сиыр сүтіне қарағанда оның құрамындағы "С" дәрумені үш есе, темір – 12 есе артық. Түйе сүті қосылып, бөбектерге берілген қақпақтың пайдасы сиыр сүті қосылған қақпақтан әлдеқайда жоғары. (Біріккен Араб Әміраттары университеті). БАЭ-дағы бастауыш сынып оқушыларының 10% астамы түйе сүтін иммуномодельдеуші ретінде жүйелі түрде пайдаланады.

Түйе сүті өзінің келесідей келтірілген сипаттамаларымен ерекшеленеді: ақ түсті, тұзсыз, біркелкі қою қоймалжынды, дәмінің әсері өте нәзік және тәттірек немесе тәттірек-көрмектеу, ыдыстарға құю барысында жақсы көбіктенеді. Түйе сүті +100,4С⁰-та қайнай бастайды және -0,152-0,158С⁰ температурасында қатады.

Түйе сүті химиялық құрамы бойынша келесідей заттардан тұрады, (%): ең көбі су – 86,5, құрғақ заттары – 13,5%, (Lim 13.2-16.2). Құрғақ заттар ішіндегі ақуызы –3,6% (Lim 3.0-4.0), альбумин – 0,6 (Lim-0.4-1.1): глобулин – 0,2 (Lim 0.1-0.3), сүт майы – 5,0 % (Lim 3.7-6.0); казеин – 2,8% (Lim 2.5-2.9) және минеральды заттар – 0,9 (Lim 0.7-1.0) көлемінде.

Түрлі факторлардың әсер ету нәтижесінде түйе сүтінің химиялық құрамы өзгеріске ұшырап отырады. Мұның басты себебі – сауын түйелердің жыл мезгіліне байланысты жайылым шөбімен қамтамасыз етілуі болып табылады. Түйе аналықтарының сауылу кезеңінің орташа ұзақтығы 500 күндей. Осы мерзім аралығында сүт құрамы ең кем дегенде төрт рет өзгереді. Боталағаннан кейінгі бірінші 7-10 күндікте жас төлге арналған ең құнды азық болып табылатын түйе сүті құрамы бойынша уызды келеді. Одан кейінгі жеті айға созылатын ең ұзақ екінші кезеңде, сүт қалыпты құрамға ие болады. Бес айға созылатын үшінші кезеңде, сүт құрамындағы май мөлшерінің артуы және құрғақ заттар мөлшерінің көбеюі есебінен, сүттің біршама қоюлануы орын алады. Төртінші кезеңнің ұзақтығы 5-ай көлемінде және ол боталаған жылдан кейінгі жылдың шағылысу нәтижелілігіне байланысты келеді. Бесінші кезеңнің ұзақтығы небары 20-25 күн және бұл сауын түйелерін босатып жіберер алдындағы мерзімі. Бұл кезеңде алынған сүт ескі сауылым деп аталады.

Қазақстан мен Орта Азия елдеріне түйе сүтінің жоғарғы емдік қасиеті мен қоректілігі және диеталық қасиеттері, олардың өнімдерін қайта өңдеу бұрыннан-ақ белгілі болған. Дәрігерлердің байқауына жергілікті тұрғындардың шұбатты тағамдық-сусындық өнім ретінде қолдануына орай, туберкулез ауруына шалдыққандар өте аз келетіні анықталған.

Қазақ халқының пайымдауы бойынша, шұбат өкпе мен асқазан ауруларына, рахит ауруы, улануда, сонымен қатар түрлі асқынған аурулар кезінде ағзаға күш беретін қоректік маңызы бар азықтық сусын ретінде пайдаланылған.

Тәжірибелік бөлім. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысаны Қазақстанда өсірілетін түйе тұқымы: қазақ бактрианы, аруана және гибридтер – нар – мая, қоспақ.

Ғылыми – зерттеудің материалы ретінде түйе тұқымдарынан алынған сүт, өңделген өнім сусын – шұбат.

Түйе тұқымдарын таңдап алу және іріктеу «Түйені бонитировкалау» нұсқаулығы бойынша анықталды [3]. Түйенің сүт өнімділігі – сауын мөлшері нақты килограммен өлшенді, сүт құрамындағы құрғақ заттар, ақуыз, сүт қанты, май, күл, Са, Р, тығыздығы, қышқылдығы, энергетикалық құндылығы арнайы әдістермен анықталды.

Нәтижелер мен талқылау. Шұбат – түйе сүтінен табиғи түрде сүтқышқылды және спирттік ашыту жолдарымен өңделген сүт қышқылды сусын. Ашытылған дәрежесіне орай оны біркүндік (жас), екі күндік (орташа мықтылықты) және үшкүндік (мықты) шұбат деп ажыратады. Қатықтардағы арнайы микрофлоралардың тіршіліктері барысында, түйе сүтінде күрделі биохимиялық үдерістер жүреді. Олар: сүттегі қанттың (лактозалар) ыдырауы нәтижесінде көмірқышқылдар мен спирт қышқылдарына айналады, шұбат құрамында жаңа заттар пайда болады, дәрумендер қатары артады.

Шұбатты дайындау кезіндегі түйе сүтінде өтетін микробиологиялық үдерістер барысында, сүтке қарағанда шұбатта оның тығыздығы және сүт қанты мөлшері де төмендейді. Сүт қышқылының үлесі ұлғайып оның нәтижесінде қышқылдық көрсеткіштері артады. Ондай сәттерде этил спирті мен көмірқышқыл газы пайда болады. Сонымен қатар дәрумендер құрамыда өзгереді. В₁ және В₁₂ дәрумендерінің мөлшері 2есеге ұлғаяды, ал С дәруменінің мөлшері 55,2мг/л жоғары болады.

Әртүрлі тұқымды сауын түйелері сүттерінің химиялық құрамдары да әрқилы болады. Атап айтқанда, Баймуканов А., Алибаев Н. Н және басқалары [4], Акимбеков А.Р., Баймуканов А. және басқалары[5], Баймуканов А., Есимова Ж., Шайдолла [6] түрлі түйе тұқымдары сүттері құрамдарына жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижелері дәлел бола алады (кесте).

Кесте 1. Түйе тұқымы мен олардың будандары сүттерінің физика-химиялық қасиеттері мен энергетикалық құндылықтары

Сүт құрамы, %	Түйе тұқымдары мен будандары			
	Аруана	Қазақ бактрианы	Нар-мая (F ₁)	Қоспақтары (F ₂)
12 айлық лактациясындағы сүт өнімділігі, кг	4000	1750	2955	1925
Құрғақ заттар	12,0±0,83	15,98±0,43	13,88±0,34	13,98±0,42
Жалпы ақуыз	3,30±0,19	3,82±0,24	3,63±0,19	3,95±0,23
Сүт қанты	4,21±0,37	4,98±0,02	4,49±0,04	4,25±0,53
Май	4,03±0,12	6,12±0,27	4,6±0,05	4,63±0,10
Күл	0,75±0,009	0,95±0,09	0,79±0,06	0,81±0,01
Са	0,21±0,008	0,26±0,02	0,22±0,01	0,24±0,01
Р	0,10±0,001	0,11±0,04	0,10±0,002	0,11±0,005
Тығыздығы, г/см ³	1,029	1,032	1,031	1,031
Қышқылдығы, Т ⁰	19	18	18	20
Энергетикалық құндылығы, дж/кг	4057,4±89,5	2993,2±63,8	3355,7±69,7	3352,9±67,3

Кесте мәліметтерінен қазақ бактрианының сүті аруана сүтіне қарағанда алмастырылмайтын аминқышқылдарына (тионин, метеонин, валин, фенилаланин, лицин, лизин + гистидин) едәуір байырақ екендігін көреміз.

Мерзімдері бойынша бөлек-бөлек сауылған сүттің майлылығы бір-бірінен едәуір айырмашылық береді. Мысалы, боталағаннан кейінгі бірінші 7-10 күндіктегі алғашқысауылым сүтінің майлылығы 3,5 -4,0 % болса, жеті айға созылатын ең ұзақ екінші кезеңде ол 5,5 % -6,0 %, ал соңғы, яғни, түйелерді босатып жіберер алдында алынатын ескі сауылым сүті құрамында- 8,0-12,0 % -ке дейін жетеді.

Лактоза немесе сүт қанты, сүт қышқылды бактериялары әсері нәтижесінде ыдырауға ұшырап, сүт қышқылы пайда болады. Сүт қышқылы болса, өз кезегінде, өсіп келе жатқан сүйектерге өте қажетті фосфор мен кальцийдің адам ағзасына сіңіруіне көмектеседі. Сүт құрамындағы қант мөлшері ақуыз бен майға қарағанда біршама тұрақтырақ келеді.

Ұлттық дәстүрлі сусындар қымыз, шұбат және шалап қазіргі нарықтық экономикада жоғарғы деңгейдегі сапаға ие болып отыр. ұлттық сусындар Қазақстанда өндірілетін сусындардың брендіне айналумен қатар, ішкі және сыртқы нарықта үлкен сұранысқа ие.

Осыған орай, Рухани жаңғыру жобасы аясында ұлттық сусындарды ұлағаттау, жаңғырту мақсатында «Қазақтың Ұлттық дәстүрлі сусындары –салауатты өмір тірегі» атты фестиваль М.Әуезов атындағы ОҚУ студенттері мензиялы қауым өкілдері қатысуымен өткізу және әлеуметтік желілерге кең мақалалар жариялау, жастардың ұлттық сусындарға қызығушылығын арттыра отырып салауатты өмірге бағыттаудың орасан зор мәні бар. Жастардың рухани дамуында ұлттық дәстүрді сақтау арқылы ата-бабамыздан келе жатқан құнды сусындарды дайындау және тұтыну мәдениетін, сондай-ақ дайындаған материалдарды пайдалана отырып, қазіргі кезде

дүниежүзінде болып жатқан пандемия ауруының алдын – алу және емдеу мақсатында түйе өнімдерінің емдік қасиеттерін әрі қарай зерттеу мәселесін қолға алу қажет.

Қорытынды. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында түйе сүті, оның химиялық құрамы, одан ұлттық сусындардың түрлі ассортименттерін дайындаудың техникалық үдерістері талданып, оның жастардың салауатты-өмір сүруге деген көзқарасын, ұлттық салт-дәстүрді өркендетудегі мәні атап көрсетілген. Өскеден ұрпаққа түйе сүтінен дайындалатын ұлттық сусын түрлерін дәріптеп насихаттау және пайдалану мәдениетін дәстүрге айналдыруда маңызы орасан зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. [https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy\(12_sayıp_2017_j.\)](https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy(12_sayıp_2017_j.))
2. [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020\(1_kыркүйек_2020_j.\)](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020(1_kыркүйек_2020_j.))
3. Инструкция по бонитировке (оценке) племенной ценности и воспроизводству верблюдов (приложение 10 к приказу Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 10 октября 2014 года №3-3/517)
4. Баймуканов А., Алибаев Н., Турумбетов Б.С., Баймуканов Д.А., Ермаханов М., Диханов С. Куландинский заводской тип верблюдов породы казахский бактриан // Аграрная наука – сельскохозяйственному производству юго – западного региона Казахстанаю – Шымкент: Әлем, 2013. – С. 145 - 150.
5. Akimbekov A.R., Baymukanov D. A., Iskhan K. Zh., Omarov M. M., Aubakirov N. A. Milk productivity and composition of mares ' milk of different genotypes report of the national Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, no. 2., 2018, Pp. 54-63.
6. Баймуканов А., Есимова Ж., Шайдолла М. Физико – химические свойства молока верблюдоматок в Атырауской области // Животноводство и кормопроизводство: теория, практика и инновация: Материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы: 6-7 июня 2013г). Том 1: Животноводство. – Алматы, 2013. –С.230-231

Аннотация: В статье представлены результаты анализа основных технологических этапов и процессов приготовления различных пищевых продуктов из верблюжьего молока и важность пропаганды здорового образа жизни и национальных напитков среди молодежи в рамках реализации программы «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру». Приводится, что потребление верблюжьего молока имеет большое значение в укреплении здоровья человека в борьбе с болезнями. Роль верблюжьего молока в профилактике сахарного диабета и сердечных заболеваний велика. Для духовного развития молодежи необходимо продолжить изучение целебных свойств верблюжьих продуктов с целью профилактики и лечения пандемических заболеваний, имеющих место в настоящее время во всем мире, с использованием подготовленных материалов, а также культуры приготовления и потребления ценных напитков, идущих от наших предков, путем сохранения национальных традиций.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, верблюжье молоко, казахский бактриан, аруана, лактоза, жирность молоко, белок, шубат, нар-мая, коспак.

Abstract: The article presents the results of the analysis of the main technological stages and processes of preparation of various food products from camel milk and the importance of promoting a healthy lifestyle and national drinks among young people in the framework of the program "Bolashakka bagdar: Rukhani zhangyru". It is shown that the consumption of camel milk is of great importance in promoting human health in the fight against diseases. The role of camel milk in the prevention of diabetes and heart disease is great. For the spiritual development of young people, it is necessary to continue studying the healing properties of camel products in order to prevent and treat pandemic diseases that are currently occurring around the world, using prepared materials, as well as the culture of preparing and consuming valuable beverages that come from our ancestors, by preserving national traditions.

Abstract: healthy lifestyle, camel milk, Kazakh bactrian, aruana, lactose, fat content milk, protein, shubat, nar-may, kospak.

ӘОЖ: 664:006(658.562)

Болысова Г.С., Асанова А.Р.

магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ӨЛКЕМІЗДЕН ШЫҒАТЫН МАКАРОН ӨНІМДЕРІН СТАНДАРТТАУ ЖӘНЕ СЕРТИФИКАТТАУ

Түйін: «Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларында макарон өндірісінде қолданылатын қоспалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, макарон өндірісінде халықаралық стандарттар негізінде қауіпсіздік жүйесін құру, яғни ҚР техникалық реттеудің жаңа жүйесін құру және дамыту шеңберінде тамақ өндірісінде күші бар заңнамаларды еуропалық және халықаралық нормалармен үйлесімдеу жұмыстары жүргізудің маңыздылығы көрсетілді. Азық-түлік өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекет жүргізетін саясаттың маңызды бөлігіекендігі дәлелденді. Тамақ өнеркәсіпорындарын мемлекеттік реттеуде халықаралық тәжірибе жеткілікті. Қазақстандағы бірқатар аграрлық өнеркәсіп кешенінің көп жылдарға арта келетіндігі, олардың халық сұраныстарын орындауға мүмкіндіктерінің жоқтығы. Әрине, бұл тамақ өндірісіне мемлекеттік бақылау аз орнатылған шет елдерден өнімдерді көп мөлшерде әкелуге мәжбүрлейді. Кәсіпкерлердің барлығы стандарттау және сертификаттаудың көптеген талаптарын орындамай, бұл салада бақылау жұмыстары да шетелдік іс-шараларымен салыстыруға тура келмейді. Тамақ өндірісін саласында мемлекеттік бақылау қызметін күшейту қажет. Қазіргі таңда бақылау мен тексеру жұмыстары қысқартылып, лицензиялау саны да азаюда. Бірақ мұндай жағдайлар дәл осы тамақ өндірісін саласында орын алмастан, керісінше, бұл салада бақылау күшейтіліп, олар қысқартылмауы қажет. Сонымен бірге импорттық тамақ өнімдеріне үлкен сақтықпен қарау қажет болып табылады қазіргі таңда.

Кілт сөздер: өнім сапасы, макарон технологиясы, техникалық шарт, техникалық реттеу, стандарт, нормативтік құжат, тамақ өнімі, техникалық регламент, нарықтық шарушалық, өнімінің қауіпсіздігі.

Кіріспе. Шымкентте жасалған макарон өнімдері ТМД елдерінің нарығын да жаулап алып жатыр. Қазіргі Қазақстан Республикасында жасалынған макарондардың негізгі түрлері Шымкент қаласында «Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларында өңделіп келеді. Италияның қазіргі заман қондырғыларымен жабдықталған кәсіпорын ұйымдары жоғары сұрыпты ұннан жасаған кеспелері мен макаронның бірнеше түрін экспортқа шығаруда. «Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикалары абсолюттік толық қуат көздерімен жұмыс жасауда. Қазіргі уақытта серіктестіктер, бүгінде таңда макаронның 70-ке тарта өнім түрлерін шығаруда. Мұндағылар тек ұн бағасы тұрақты болғанын қалайды. Фабрика өз өнімдерімен еліміздің оңтүстік аймақтарын, атап айтқанда Қызылорда, Жамбыл, Түркістан облыстарын толық қамтамасыз етіп отыр. Серіктестікте әзірше ұн жетіспеушілік проблемасы жоқ. Өндіріс процессінің үздіксіз жұмыс істеуіне қажетті шикізаттың қоры да жеткілікті. Бүгінде фабрикаларда екі желіде қысқа кесілген макарон өнімінің 27 түрі, ал бірінде ұзын кесілген 3 өнім түрі шығарылады. Италияндық жабдықта, спагетти әзірлеуде бүкіл әлемге танымал мамандардың технологиясы бойынша шығарылған өнімдермен қатар бүгінде қазақ дастарханында асасылы бесбармақ жаймасы да өндіріледі. Ал бір ай көлемінде асудас өрелерінде фабриканың бір және екі келілік қорапшағасылынған қостанайлық жоғарғы сортты ұны пайда болмақ. Әрбір өндірілген өнімдер лабораториялық бақылаулардан өтіп сертификатталып сапалылығы бірінші орынға қойылып экспортқа шығарылады. Макарон өнімдерінің бағасы бүгінгі таңда макарон өнімдерін тұтынушы адамдардың саны күн санап артуда. Әрбір макарон өнімдерінің қоспасы өте жоғары. Қазіргі таңда макарон өнімдерінің бағасы өте жоғары. Қазақстанда макаронның жұмсақ сорттары өңделеді.

Ұннан жасалаған сапалы тамақ өнімдерін өндіру – нарықтық шаруашылықта кезек күттірмейтін компоненттерінің бірі болып саналады. Тұрғындардың шаруашылық салалары мен халықтың қажеттілігін қанағаттандырудағы экономикалық қатынастардың негізі болып табылады. Сол себепті азық-түлік өнімдері елдің азық-түлік қауіпсіздігіне, азық-түлікке тұтынушылық қажеттілікке кепілдік береді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Дүниежүзілік сауда ұйымының 2015 жылдан бастап толыққанды

мүшесі болды. Осы орайда отандық өнімдердің сапасын арттыру алдыңғы кезектегі мәселеге айналды. Макарон өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды болып саналатын нормативтік іс-құжаттарды халықаралық стандарттар талаптарымен үйлесімдеу бойынша жасалынған ұсынымдар макарон өндірісінде өнім сапасын арттыру мақсатында қолдануда ғылыми және іс-жүзілік маңыздылығы жоғары болып саналады.

Теориялық талдау. Макарон өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды болып саналатын нормативтік іс-құжаттарды халықаралық стандарттар талаптарымен үйлесімдеу бойынша жасалынған ұсынымдар макарон өндірісінде өнім сапасын арттыру мақсатында қолдануда ғылыми және іс-жүзілік маңыздылығы жоғары болып саналады [1].

Макарон өндірісі өнімдеріне жүргізілетін стандарттау жәнсертификаттау жұмыстарын жетілдіру. Макарон өндірісін стандарттау жәнсертификаттау болып табылады.

Макарон өндірісі қойылған мақсат шеңберінде келесідей тапсырмалар анықталды:

- макарон өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- макарон өндірісінде халықаралық стандарттар негізінде қауіпсіздік жүйесін құру;
- стандарттау іс-шараларын техникалық реттеу жетілдіру;
- техникалық шарттардың макарон өндірісінде қолданылу жүйесін жетілдіру;
- макарон өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін өндірістік бақылауын ұйымдастыру;
- макарон өнімдерін сертификаттау бойынша іс-шараларды дамыту.

Макарон өндірісі өнімдеріне жүргізілетін стандарттау жәнсертификаттау әрекеттері болып саналады. [2]. Алынған нәтижелер. Макарон өнімдері өндірісінде халықаралық стандарттар негізінде қауіпсіздік жүйесін құру бойынша ұсынымдар жасалынады.

Тәжірибелік бөлім. «Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларында азық-түлік қауіпсіздігі, тұрғындарды жоғары сапалы, сонымен қатар қауіпті емес тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету де өте маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мемлекеттің мемлекеттік қорғалуының ұлттық қауіпсіздігінің бір бөлігі, себебі, бірде-бір мемлекет халықтың азық-түлікке өнімдеріне деген сұранысын кепілдік бере алмайды, соның ішінде экономикалық, қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін емес. Тұрғындардың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етер алдында, мемлекеттің қаржылық, қоғамдық-саяси немесе мемлекеттік қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы айту оңай. Біздің елімізде азық-түлік қауіпсіздігін толық қамтамасыз ету мәселесі Республиканың Конституциясынан-мемлекеттің басты Ата Заңынан туындауға міндетті. Сондай-ақ, оның басшысына халық туралы, сондай-ақ тұрғындар жоғары сапалы, сондай-ақ зиянсыз азық-түлік өнімдеріне тұрғылықты адамның мүмкіндігін абсолютті түрде бекітуі керек [2].

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің тұрақтылық көрсеткіші – тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі, яғни, тамақ өнімдерінің оларды әдеттегі жағдайда пайдалану кезінде зиянды болып табылмайтындығы, қазіргі және келешек ұрпақтың денсаулығына қауіп туғызбайтындығына негізделген сенімділік пен жоғары сапалы өнім болуы. Соңғы кездері бұл мәселе өзінің маңызды екендігін растауда, себебі, азық-түлік өнімдерінің отандық нарығына түсетін өнімдер сапасының төмендігі байқалуда. Сақтау мерзімі өткен, адам денсаулығының қауіпсіздігіне сәйкес келмейтін, көп жағдайда, генетикалық түрлендірілген шикізаттардан жасалған импортты өнімдер Қазақстан нарығына сатылуда [3]. Біздің мемлекетімізде Кеден Одағына мүше болғаннан бастап көптеген азық-түлік өнімдерінің қауіпсіздігі мен сапасын арттыру, тасымалдауды, сондай-ақ өнімнің өткізілу қозғалысын реттейтін техникалық регламенттер қабылдана бастады.

Ұн өнімдерінің радиациялық қауіпсіздігіне ерекше көп көңіл бөлу қажет, себебі қазіргі ұн, азық-түлік өнімдерінде радиациялық таза өнім белгісі анықталмаған. Қандай дәрежеде жоғары сапалы өнімнің бүгінгідей экологиялық дағдарыс жағдайында, қаншалықты радиациялық қауіпсіздік тұрғыдан таза екендігі расталынады. Сонымен қатар жүргізілген бақылау, өнімнің буып-түю ыдысының радиациялық тазалығы тиісті нормативтік іс-құжаттар талаптарына сәйкес екендігі көптеген сұрақтар туындатады. Осындай міндеттерді шешу мақсатында табиғатты қорғау, денсаулық сақтау, технологиялық реттеу, радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы бірнеше қолданыстағы заңнамалық іс-қимылдарға өзгерістер енгізілуі керек, олар осындай жалпыға бірдей танылған өлшемдермен, сондай-ақ критерийлермен толықтырылуы керек. Жоғарыда аталған шаралар жүзеге асырылған жағдайда ғана халықты сапалы және өмірі мен денсаулығына қауіпсіз тамақ өнімдерімен қамтамасыз етуге болады [1]. Макарон

өндірісі өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін арттыру үшін стандарттау жәнесертификаттау жұмыстарын жетілдіру мақсатында қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау. «Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларында макарон өнімдері тек қоңыр-сары бидай ұнынан дайындалып, ол кептірілген нұсқада өзінің тағамдық қасиеттерін сақтайды, сонымен қатар көптеген жылдар бойына төмендемейді, сондықтан оған су сіңіретін элементтер немесе қоспалар кірмейді, олар тез бұзыладыкүшті, бір жылдық жүйенің арқасында. Макарон өнімдерінің негізгі қасиеттері:

- құрамындағы минералды заттардың мөлшері төмен, ал ақуыз және т.б. құнарлы заттарды көп ұстайтын сапалы жоғары сұрыпты бидай ұнынан дайындалатын болғандықтан, олардың азық-түлік құндылығы өте жоғары;

- қара жұмыстағы тұрғындар үшін оның ұнның ақуыздары мен көмірсулардың сіңімділігіөте жоғары сұрыпты болып табылады;

- ұннан макаронды дайындаудың жеңілдігі жылдам жәнеөнімнің тез пісетіндігі (ұсақ өнімдер бес минутта, қалың қабырғалы макарон өнімдер он бес, жиырма минутта піседі);

- азық-түлік пісіругеалынған суда өтеаз еріп, шығындалмайды.

«Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларындасонымен қатар, бірінші жәнеекінші технологиялық желілер сақталады; үшінші технологиялық желіде жуу машинасын қалдырады; ал төртінші және бесінші технологиялық желілер өзгеріссіз қалады. Алтыншы технологиялық желіде дәннің шамадан тыс ұсақталуын болдырмас үшін стерилизатор-энтолейтор қолданылмайды. Жетінші технологиялық желіні өзгеріссіз қалдырады. Ұнтақау үшін бидайды дайындауда зақымдалған дәндерді жәнеарамшөп ұрықтарын жоюғааса көп көңіл бөлу қажет. Дәнді жармалау кезінде құрамындаарамшөп ұрықтары болса, онда олар макарон жармасы мен жартылай жармалардың бірқалыпты түсіне қара дақтар береді. Макарон сапасының негізгі бақылау көрсеткіші ретінде, оның көлем бірлігіндегі қара дақтар саны болып табылады [4].

Сурет 1 - Макарон өнімдерінің технологиялық схемасы

Шикізат өндірісіменсуды дайындағанда ұнды елеп, електен өткеннен кейін де азаптың сүзілуі басқа түсті элементтерге, темір ұнтақтарына назар аударады, кейбір жағдайларда олар 100С-қа дейін азапты қыздыру қозғалыстарын ағайды,кейде, ұнды 10⁰С-ға дейін жылыту, оған қосылатын байытқыш немесе басқа түрлі қоспаларды дайындау жәнесуды жылыту процестерін айтады.Олар бір мезгілде бұрандалы басып шығару жүйесін тозу ретінде қалыптасады, сондай-ақ оның құрылымына енеді. Қамыр илеу баспасының түріне байланыстытоғыз-жиырма мин араластырып, илейді. Мұнда жұқа элементтерден тұратын масса пайда болады. Бұл женттер немесе бірдей айналдырылған икемді масса престерде қалыптасады. Біреу бұрандалы қалыптау камерасындағы 10 МПа қысымына байланысты пайда болады. Егер біртекті тартылған масса болса, онда ол әртүрлі фигуралардың тесіктері бар фигураларға түседі. Егер біркелкі иленген

камыр болса, оны әртүрлі пішінді тесіктері бар қалыптарғасалып, сығымдап өткізеді. Нәтижесінде макарон өнімдеріматрицалық конфигурацияныңпішінін алады [3].

Қорытындылар. Қазіргі уақыттаШымкент қаласында«Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларында макарон өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін өндірістік бақылауы қарастырылып, тамақ өнімдерін өндіруші тамақ өнеркәсіпорындары шығарылған өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін өндірістік бақылауды ұйымдастыруға және жүргізуге және оның дайындалуы, сақталуы және тасымалдануы жағдайларына нормативтік-техникалық құжаттарда белгіленген талаптарды орындауға міндетті. Сонымен қатар макарон өнімдерін сату барысындасапаны қамтамасыз ету сұрақтары да шешілді.

«Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларындамакарон өндірісінде қолданылатын қоспалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, макарон өндірісінде халықаралық стандарттар негізінде қауіпсіздік жүйесін құру, яғни ҚР техникалық реттеудің жаңа жүйесін құру және дамыту шеңберінде тамақ өндірісінде күші бар заңнамаларды еуропалық және халықаралық нормалармен үйлесімдеу жұмыстары жүргізудің маңыздылығы көрсетілді. Азық-түлік өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекет жүргізетін саясаттың маңызды бөлігіекендігі дәлелденді.

Макарон өндірісіндегі стандарттау бойынша атқарылатын бірқатар іс-шаралар сипатталып, стандарттауды өнім сапасын арттыру ретінде қарастырылуы талданды. Сапаны басқаруда техникалық шарттарға көп мән берілетіндігі сипатталып, техникалық шарттардың макарон өндірісінді қолданылу артықшылықтары қарастырылды. Стандарттау іс-шараларын техникалық реттеу, сонымен бірге макарон өндірісін нормативтік-техникалық құжаттармен қамтамасыздандыру мәселелері де қозғалды. Стандарттардың пайдалануы мен орындалуын мемлекеттік бақылау және қадағалау, оларды кодтау және маркілеу сұрақтары жан-жақты сипатталды.

Макарондардың беріктігін сынау, пісірілген макарон өнімдерінің күйін сынау және қайнатылған су құрамындағы құрғақ заттардың мөлшерін анықтау арқылы макарондардың сапасын анықтау мүмкіндіктері келтірілді.

«Корона», «Мадина», «Сұлтан» макарон фабрикаларындамакарон өнімдерін сертификаттау негіздері, ерекшеліктері жәненегізгі мақсаттары қарастырылып, тұрғындардың өмірі мен денсаулығын, халықтардың мүліктері мен қоршаған ортаны қорғау, өнімдердің, жұмыстардың, қызмет көрсету қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша бірқатар мәселелер шешілді.

Әдебиеттер тізімі

1 Акишев К., Дарибаева Г. Стандарттау, метрология жәнесәйкестікті бағалау: Оқулық. Астана: Фолиант, 2015. 256 бет.

2 Чернов Н.Е., Медведев Г.М., Негруб В.П. Справочник по макаронному производству. М.: Пищевая промышленность, 2014.304 с.

3 Медведев Г.М., Крылова В.В. Технология и теххимконтроль макаронного производства. М.: Пищевая промышленность, 2018. 144 с.

4 «Техникалық реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2004 жылғы 9 қарашадағы № 603-ІІ.

5 «О безопасности пищевой продукции» Технический регламент Таможенного союза. ТР ТС 021/2011.

Аннотация: На макаронных фабриках «Корона», Мадина», «Султан» была показана важность проведения работ по обеспечению безопасности« смесей, применяемых в производстве макаронных изделий, созданию системы безопасности на основе международных стандартов в макаронном производстве, т. е. гармонизации действующего законодательства в пищевом производстве с европейскими и международными нормами в рамках создания и развития новой системы технического регулирования в РК. Доказано, что обеспечение безопасности пищевой продукции является важной частью политики, проводимой государством. Достаточный международный опыт государственного регулирования пищевой промышленности. Ряд аграрно-промышленных комплексов в Казахстане на протяжении многих лет не имеют возможности выполнять запросы населения. Конечно, это вынуждает ввозить в больших количествах продукты из зарубежных стран, где государственный контроль над производством продуктов питания мало установлен. Не все предприниматели выполняют многие требования стандартизации и сертификации, и контрольные работы в этой сфере тоже не идут ни в какое сравнение с

зарубежными мероприятиями. Необходимо усилить службу государственного контроля в сфере пищевого производства. В настоящее время сокращаются контрольные и проверочные работы, увеличивается количество лицензирования. Но такие случаи не происходят именно в сфере пищевой промышленности, а наоборот, в этой сфере должен быть усилен контроль и они не должны сокращаться. В то же время к импортным пищевым продуктам необходимо относиться с большой осторожностью.

Ключевые слова: качество продукции, технология макаронных изделий, техническое условие, техническое регулирование, стандарт, нормативный документ, пищевая продукция, технический регламент, рыночная стоимость, безопасность продукции.

Abstract: At the pasta factories «Korona», «Madina», «Sultan» the importance of ensuring the safety of mixtures used in the production of pasta, creating a safety system based on international standards in pasta production, i.e., harmonizing the current legislation in food production with European and international standards in the framework of the creation and development of a new system of technical regulation in the Republic of Kazakhstan was shown. It is proved that ensuring the safety of food products is an important part of the policy pursued by the state. Sufficient international experience of state regulation of the food industry. A number of agricultural and industrial complexes in Kazakhstan for many years have not been able to meet the needs of the population. Of course, this forces us to import large quantities of food from foreign countries, where state control over food production is little established. Not all entrepreneurs meet many of the requirements of standardization and certification, and control work in this area also does not go to any comparison with foreign events. It is necessary to strengthen the state control service in the field of food production. Currently, control and verification work is being reduced, and the number of licenses is increasing. But such cases do not occur in the food industry, but on the contrary, control should be strengthened in this area and they should not be reduced. At the same time, imported food products should be treated with great caution.

Key words: product quality, pasta technology, technical condition, technical regulation, standard, regulatory document, food products, technical regulations, market value, product safety.

УДК 873-057.179.4

Ветехин С.С., Кенжеханова М.Б., Қайсарова А.А.

физ.-матем.ф. к., доцент, БМТУ, Беларусь Республикасы, Минск.

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«ЕРАСЫЛ - ШЫМКЕНТ» ЖШС-НЕІСО / ІЕС 27001 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫ НЕГІЗІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЕНДІРУ

Түйін: Халықаралық стандарт ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін әзірлеу, енгізу, пайдалану, бақылау, талдау, жүргізу және жетілдіру моделі ретінде дайындалған. Ұйымның жобалау мен жүзеге асыруға ұйымның қажеттіліктері мен міндеттері, қауіпсіздік талаптары, қолданылатын процестер және ұйымның жұмыс жасау процестеріне енгізіледі. Зерттеу нысаны - ISO / IEC 27001 халықаралық стандартының талаптары мен ережелері, зерттеу пәні - ISO ережелері, қағидалары мен тұжырымдамалары негізінде «ЕРАСЫЛ - ШЫМКЕНТ» ЖШС-да ақпараттық қауіпсіздікті басқарудың қалыптасу ерекшеліктері. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: ISO / IEC 27001 халықаралық стандартына негізделген ақпараттық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру бойынша әзірленген әдістер мен ұсынымдар «ЕРАСЫЛ - ШЫМКЕНТ» ЖШС-да ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін енгізудің әдістемелік тәсілдерін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар талдау, зерттеу және критерийлер мен индикаторларды іріктеу негізінде ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін құру мен енгізу процедуралары, қажетті құжаттаманы әзірлеу, жүйенің тәуекелдері мен оның жұмысының тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ақпарат, ақпаратты қорғау, ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық қатынастардың субъектілері, ақпараттық жүйе, ақпаратты қорғау тәсілі, ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесі, ақпаратты сақтау ортасы.

Кіріспе. Ақпарат - бұл кәсіпорынға құндылық қосатын және сақтауды талап ететін бизнес-ресурстардың бірі. Ақпараттық қауіпсіздіктің әлсіздігі қаржылық шығындарға және коммерциялық операцияларға зиян келтіруі мүмкін. Сондықтан, кәзіргі таңда ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін құру және оны кәсіпорынға енгізу мәселесі өзекті мәселе болып табылады.

ISO / IEC 27001: 2005 халықаралық стандартын «Ерасыл - Шымкент» ЖШС-не ендіру барысында әдістемелер және әдістемелік ұсыныстар жоқтығынан оны әзірлеу мен енгізу кезінде бірқатар кедергілер кездеседі. Сонымен қатар, кәсіпорынның барлық процестерін жетілдірудің және оның тиімділігін бағалаудың ең тиімді құралы ретінде дамыған жүйені кәсіпорынның жалпы басқару мәселесіне енгізу барысында мәселелер туындайды[5].

Теориялық талдау. Көзделген мақсатқа жету үшін бірқатар теориялық, ғылыми және практикалық мәселелерді шешу қажет, атап айтқанда:

- ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін Қазақстан Республикасында, жақын және алыс шетелдерде ИСО / МЭК 27001 халықаралық стандартының талаптарына сәйкесінше ендіру мүмкіншіліктерін талдау.

- көрсетілген құжат талаптарына сәйкес келетін ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесінің негізгі элементтерін анықтау.

Алдымен ақпараттық жүйе ұғымына түсініктеме беріп өтсек: автоматтандырылған ақпараттық жүйе - белгіленген функцияларды орындау үшін ақпараттық технологияларды ұсынатын техникалық (аппараттық) және бағдарламалық құралдардың, сондай-ақ олармен жұмыс істейтін пайдаланушылардың (персоналдың) жиынтығы[2].

«Ерасыл - Шымкент» ЖШС-не стандартты енгізу барысында ең маңызды мәселелерінің бірі - бұл құпия ақпаратты қорғау. Ақпарат әр түрлі формада болуы мүмкін: оны басып шығаруға немесе қағазға жазуға, электронды түрде сақтауға, пошта арқылы жіберуге немесе электронды құралдардың көмегімен көшіруге болады, оны видео материалдарда, таспаларда ұсынуға немесе сөйлесуде білдіруге болады. Кәсіпорында олардың ақпараттық жүйелері мен желілері көптеген түрлі ақпарат көздерінен, оның ішінде компьютерлік алаяқтықтан, тыңшылықтан, диверсиядан, бұзақылықтан, өрттен немесе су тасқынынан келетін қауіп-қатерлерге тап болуы мүмкін. Зиянды код, компьютерлік бұзу және заңды қолданушыларға қызмет шабуылдарынан бас тарту сияқты зиян келтіру сияқты қауіптер бар. Ақпараттың қандай формада сақталуына, қандай құралдар арқылы таратылуына немесе сақталуына қарамастан, олар әрқашан тиісті түрде қорғалуы керек. Кәсіпорын басшысы ақпараттық жүйелердің қазіргі жағдайын объективті бағалауы, ақпараттық қолдаудың қажеттіліктері мен бар ақпараттық проблемаларды көруі және түсінуі керек. Бұл басқару құралдары іскерлік ақпаратты қорғаудың нақты ұйымдастырушылық мақсаттарына жету үшін жасалуы, енгізілуі, үздіксіз бақылануы, талдануы және жетілдірілуі қажет[1].

Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін жоспарлау кезінде «Ерасыл - Шымкент» ЖШС мәселелер мен талаптарды ескеріп, ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесінің күтілетін нәтижелерге қол жеткізуі үшін ескеру қажет тәуекелдер мен мүмкіндіктерді анықтауы керек, сонымен қатар керексіз әсерлердің алдын алу немесе азайту және үнемі жақсартуға қол жеткізуі қажет[3].

Нәтижелер мен талқылау. Ақпараттық процестердің негізгі компоненттері:

1. Мәліметтерді қажетті формаға айналдыру және оларды сақтау
2. Ақпаратты жинау, сақтау, беру, кодтау, өңдеу және қорғау
3. Мәліметтерді жинау, сұрыптау және өңдеу, оларды қажетті формаға ұсыну
4. Бастапқы хабарламаларды қалыптастыру және оларды адамның қабылдауына қолайлы формада ұсыну

Ақпараттық процестің схемасында оның рұқсат етілмеген немесе кездейсоқ әсерден қорғанысы жатыр. Ақпараттық қауіпсіздікті реттеудің дүниежүзілік практикасы таяуда ғана уәкілетті органдардың міндетті талаптарынан тұрды. Осылайша, кісіпорындарды басқару үшін бір ғана міселе болды - бұл барлық осы талаптар мен ұсыныстарды орындау мәселесі, ал реттеушілер үшін - олардың жиынтығын әмбебаптандыру мәселесі.

Сонымен, басқару жүйесі - бұл компания басшылығы тұжырымдаған мақсаттарға жетудің құралы. Халықаралық ISO стандарттарының ішінде сапа менеджменті жүйелеріне қойылатын талаптарды анықтайтын ISO 9000 сериясы ерекше орын алады[2].

Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін сертификатын алу «Ерасыл - Шымкент» ЖШС-не төмендегі артықшылықтарды береді:

клиенттердің, серіктестердің және басқа мүдделі тараптардың сенімін арттыру;
ұйымдардың жұмысының тұрақтылығын арттыру;
халықаралық мойындау және компанияның ішкі және сыртқы нарықтағы беделін нығайту;
ақпараттық қауіпсіздікке төнетін нақты қауіп-қатерлерден қорғау бойынша іс-шаралардың барабарлығына қол жеткізу;

ақпараттық қауіпсіздік инциденттерінен болатын залалдың алдын алу және (немесе) азайту;

мүдделі тараптардың ақпаратының құпиялығын қамтамасыз ету үшін ақпараттық қауіпсіздіктің белгілі бір деңгейін көрсету;

материалдық емес активтер құнының өсуі, компанияның құнын жоғарылататын сақтандыру сыйлықақыларының төмендеуі;

операциялық шығындарды төмендету және бірыңғай ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін шеңберінде «кросс» қаржыландыруды жою;

компанияның ірі мемлекеттік келісімшарттарға қатысу мүмкіндігін кеңейту;

PCI DSS, ISO / IEC 20000-1 стандарттарына сәйкестігі бойынша аудиттің өтуін айтарлықтай жеңілдетуі мүмкін

Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін сертификаттауының жалпы жоспары келесідей:

- ISO / IEC 27001: 2013 талаптарына сәйкес ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін қолдану аясын алдын-ала анықтау (ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан ең маңызды бизнес-процестерді оқшаулау және анықтауға арналған сауалнама жүргізу)[5];

Осы жүйені халықаралық стандарттарға сәйкес сертификаттау немесе оларды біріктіру процедурасы 4 кезеңге бөлінеді:

1. Сертификаттауға дайындық - Тапсырыс берушінің сауалнамасын, аудиторлық тапсырыстардың нысанын толтыру, келісімшарт жасау;

2. Бірінші кезеңнің аудиті - аудиторлық жоспарды келісу және жүзеге асыру, аудиттің 1-кезеңі бойынша есеп алу, соның ішінде басқару жүйесінің құжаттамасын талдау және 2-ші кезеңге дайындықты бағалау;

3. Екінші кезең аудиті - ағымдағы жоспарлау жүйесінің тиімділігін талдаумен, анықталған ауытқуларға / ескертулерге түзетулер мен түзетулерді қоса алғанда, аудиторлық жоспарды бекіту және жүзеге асыру, аудиторлық есеп алу;

4. Сертификат беру және қадағалау - қадағалау және қайта сертификаттау тексерулерінен өту арқылы сертификаттың қолданылу шарттарының орындалуы және қолданылу мерзімін ұзарту.

Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін құру кезеңдерін жобалау бойынша ұсыныстар «Ерасыл - Шымкент» ЖШС-не көрсетілген стандартты ендіру 6 сатыдан тұрады:

1 саты: Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін жоспарлау және құру. Бұл сатыда қорғауға жататын ақпараттық жүйенің объектілерін (ақпараттық-техникалық ресурстар) анықтау қажет. Ресурстар мен технологиялардың анықтамасын беру қажет. Ықтимал қауіптер мен ақпараттың ағып кету арналарын анықтау (сәйкестендіру (тәуекелдер)).

Ақпарат үшін қауіптер мен қауіптерді бағалау, ақпараттық қауіпсіздік жүйесіне қойылатын талаптарды анықтау жатады.

2 саты: Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін әзірлеу. Тәуекелді бағалау әдісі туралы шешім қабылдау; тәуекелді бағалау туралы есеп; тәуекелді емдеу жоспарын құру; рәсімдерді әзірлеу; іс қағаздарын жүргізу; персоналды оқыту, лауазымдық нұсқаулықтармен танысу жатады.

3 саты: Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін іске асыру және пайдалану. Бұл сатыда іске асырылатын әрекеттерге:

Қолдануға болатындығы туралы мәлімдеме жасау. Басқару әрекеттерін, ресурстарын, міндеттері мен басымдықтарын анықтау. Тәуекелдерді емдеу жоспарын құру және жүзеге асыру.

Қауіпсіздік оқиғаларын анықтау және қауіпсіздік оқиғаларына жауап беру процедуралары мен бақылауды жүзеге асыру

4 саты: Мониторинг және талдау. Мониторинг процедураларын орындау және рәсімдерді талдау, бақылаудың тиімділігін өлшеу, тәуекелдерді бағалау талдауын жүргізу.

5 саты: Жүйені жақсарту.

Мүдделі тараптарға шаралар мен жақсартулар туралы хабарлау іске асырылады.

6 саты: Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін сертификаттау.

Сертификаттауға өтініш беру. Келісім-шартын жасасу. Қажетті құжаттар пакетін дайындау.

Сәйкестікті растау үшін құжаттаманы органға беру. Сыртқы аудитке дайындық.

Сертификаттық аудит жүргізу. Сәйкессіздіктерді анықтау. Сәйкессіздіктерді талдау. Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесі құжаттамасына енгізілген өзгерістер. Түзету бойынша есептер ұсыну растау органына әрекеттер сәйкестік. Сертификат алу үрдістері кіреді [6].

Ауқымды таңдау және осы ауқымға енетін ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесі бизнес-процестерінің тізімін жасау әрдайым әр түрлі себептермен, мысалы, қаржылық себептермен толықтай жүзеге асырыла бермейді. Сертификатталған көлемді мақұлдағанға дейін компаниядағы барлық қолданыстағы бизнес-процестердің тізімі деп аталатын бақылау тізімі жасалынып, оның ішінен ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан ең маңызды процестер таңдалуы керек. Бұл клиенттің деректерін өңдеу және сақтау, қаржылық операциялар, құпия деректермен жұмыс немесе басқа нәрсе болуы мүмкін. Іріктеу барысында клиенттердің сұраныстары сияқты сыртқы факторды ескеру маңызды.

«Ерасыл - Шымкент» ЖШС-де құрылатын жұмыс тобы мүшелері:

1. Компания директоры.
2. Қаржы және даму жөніндегі директор.
3. Стандарттау жөніндегі маман (құжаттармен жұмыс істеуге жауапты тұлға ретінде).
4. Ақпараттық қауіпсіздік менеджері.
5. Жүйелік әкімші.

Қызметкерлер саны компанияның көлеміне және сертификаттауды таңдау туралы шешім қабылдаған процестерге байланысты. Алайда команда кем дегенде үш адамнан тұруы керек. Дәл сол адамдар комиссия құрамына кіреді. Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін құру және енгізу барысында белгілі бір іс-шараларды жүзеге асыруға қатысты мәселелерді талқылайды және шешімдер қабылдайды [7].

Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін сертификаттау кезінде «Ерасыл - Шымкент» ЖШС-гі әзірлеуі және көрсетуі керек алғашқы құжат - бұл Саясат.

Ақпараттық қауіпсіздік саясаты дегеніміз - бұл ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін негізгі мақсатын сипаттайтын шағын, жоғары деңгейлі құжат. Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесі мақсаттарын әдетте жеке құжатта анықтауға болады, бірақ оларды ақпараттық қауіпсіздік саясатына енгізуге болады.

Саясаттың негізгі мақсаты - компанияның ақпараттық ресурстарын барлық ішкі, сыртқы, қасақана немесе кездейсоқ қауіптерден қорғау.

Мұндай кестені әзірлеу тәуекелдерді одан әрі өңдеу үшін қажет, атап айтқанда белгілі бір қатерлерді жою және тәуекел деңгейін төмендету әдістерін таңдау.

Сонымен қатар тәуекелдерді бағалау және жою жөніндегі нұсқаулық - бұл тәуекелді бағалау және жою процедураларын орындауға дейін жазылуы керек 4-5 беттен тұратын құжатты ізңрлеу қажет. Тәуекелді бағалау туралы есеп тәуекелді бағалау және тәуекелдерді жою рәсімдері орындалғаннан кейін жазылады. Бұл есеп барлық нәтижелерді қорытындылауы керек [4].

Қатынауы басқару саясатын әзірлеу бойынша ұсыныстар: Бұл құжатты әзірлеу Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін міндетті болып табылады, өйткені ол физикалық объектілерге де, логикалыққа да қол жеткізу ережелерін анықтайды. Тәуекелді бағалау және тәуекелдерді жою процестері аяқталғаннан кейін әзірленеді. Мысал ретінде:

1. Компанияның ақпараттық ресурстарына қол жеткізу. Бұл құпия ақпараты бар кәсіпорынның ақпараттық ресурстарына қол жетімділік қызметкерлерге ақпаратты жария етпеу туралы келісімге қол қойғаннан кейін беріледі.

2. Келісім-шарт аяқталғаннан кейін кәсіпорын ресурстарының қайтарылуы. Кәсіпорын қызметкері жұмыстан босатылған және / немесе келісімшартты бұзған жағдайда, оған жұмыс (қызметтер көрсету) үшін берілген барлық ақпараттық ресурстарды, сондай-ақ құпия ақпараты бар барлық ақпарат құралдарын дереу қайтаруға міндетті. Оларға компанияның немесе оның клиенттерінің, олардың көшірмелері, қолжазбалар, сызбалар, сызбалар, сызбалар, магниттік таспалар, фотосуреттер, дискілер, иілгіш дискілер, принтердегі басылымдар, пленка, фото негативтер және басқа ақпарат құралдары жатады.

3. Корпоративтік желіні және Интернетті пайдалану. Пайдаланушы басқа пайдаланушыларға тиесілі кез-келген файлды файл иесінен алдын ала рұқсатынсыз оқымауы, өзгертпеуі, өшірмеуі немесе көшірмеуі керек. Егер қол жетімділік барлық пайдаланушылар үшін нақты түрде орнатылмаған болса, жалпы каталогтардағыдай, басқа пайдаланушыларға тиесілі

файлдарды оқу, өзгерту, жою немесе көшіру мүмкіндігі бұл әрекеттерді орындауға рұқсат бермейді. Пайдаланушы ақпараттық жүйелерді қорғаудағы осалдықтарды, осы жүйелерді зақымдауға[4].

Сонымен қатар кәсіпорын оқу, дағды, тәжірибе және біліктілік туралы жазбалар жүргізуі керек. Әдетте бұл жазбалар кадрлар бөлімінде сақталады. Осылайша, кәсіпорында әр қызметкердің оқуы мен біліктілігін арттыру фактісін растайтын барлық құжаттары бар папка болуы керек.

Қорытындылар. Қорыта келгенде, ақпараттық қауіпсіздіктің бүкіл әлемдегі қолданыстағы тәсілдері компаниялардың материалдық емес активтерін қорғауға деген шұғыл қажеттілігі негізінде дамыды, оған бірінші кезекте ақпараттық ресурстар кіреді. Ақпараттық желілер мен жүйелер, қызметкерлер, жабдықтаушылар, тұтынушылар, қаржы институттары мен мемлекеттік органдар бұл қауіптердің көзі бола алады. Әлсіз қорғаныс сонымен қатар қауіпсіздіктің тұрақты көзі болып табылады. Бұл құнды бәсекелестік артықшылықты жоғалтуға, ақпараттың ағып кетуіне, клиенттердің мәліметтер базасын ұрлауға және тікелей қаржылық шығындарға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, «Ерасыл - Шымкент» ЖШС-гі клиенттің өзіне берген құпия ақпаратты қорғай алмауына байланысты өзінің имиджін жоғалтады.

Әдебиеттер тізімі:

1 ISO / IEC 17799: 2005 Ақпараттық технологиялар - Қауіпсіздік техникасы - Ақпараттық қауіпсіздікті басқарудың практикалық кодексі.

2 ISO 9001-2000 сапа менеджменті жүйелері - талаптар.

3 ISO 14001: 2004 Экологиялық менеджмент жүйелері - пайдалану жөніндегі нұсқаулықтағы талаптар.

4 Сячина Т.Ю. Ақпараттық қауіпсіздікті басқарудың заманауи әдістері туралы // СПБПУ ғылыми-техникалық мәлімдемелері. Жаратылыстану және инженерлік ғылымдар, 4-2 (183), 2013. С.284-286.

5 ҚР СТ ИСО / МЭК 27001-2015 Ақпараттық технологиялар. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдістері мен құралдары. Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйелері. Талаптар. Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30435994&doc_id2

6 Горбунова Ю.И. Ақпараттық инфрақұрылым: заманауи мәні, оның құрамдас бөліктері // Әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестер. 2014. №2. С. 14-21.

7 Дементьева А.Г. Жаһанданудың қазіргі жағдайлары және трансұлттық корпорациялардың ролі // XXI ғасыр бастамалары. 2010. № 1-бет 59-64.

Abstract: International Standard is designed as a model for the development, implementation, operation, control, analysis, maintenance and improvement of information security management systems. An organization's design and implementation includes the organization's needs and objectives, security requirements, applicable processes, and the organization's operating processes. The object of research is the requirements and provisions of the international standard ISO / IEC 27001, the subject of research is the peculiarities of the formation of information security management at ERASYL-SHYMKENT LLP on the basis of the provisions, principles and concepts of ISO / IEC 27001. The practical significance of the research is that the developed methods and recommendations on the formation of an information security system based on the international standard ISO / IEC 27001 allow to formulate methodological approaches for the implementation of an information security management system at ERASYL-SHYMKENT LLP on the basis of analysis, research and selection of criteria and indicators of stages and procedures for creating and implementing a management system information security, develop the necessary documentation, assess the risks of the system and the effectiveness of its functioning.

Keywords: information, information protection, information security, subjects of information relations, information system, method of information protection, information security management system, information storage environment.

Аннотация: Международный стандарт разработан как модель для разработки, внедрения, эксплуатации, контроля, анализа, обслуживания и улучшения систем менеджмента информационной безопасности. Дизайн и реализация организации включает потребности и цели организации, требования безопасности, применимые процессы и операционные процессы

организации. Объектом исследований является требования и положения международного стандарта ИСО/МЭК 27001, предметом исследований - особенности формирования управления информационной безопасности на ТОО «ЕРАСЫЛ - ШЫМКЕНТ» на основе положений, принципов и концепций ИСО/МЭК 27001. Практическая значимость исследования состоит в том, что разработанные методики и рекомендации по формированию системы информационной безопасности на основе международного стандарта ИСО/МЭК 27001 позволяют сформировать методологические подходы по внедрению на ТОО «ЕРАСЫЛ - ШЫМКЕНТ» системы управления информационной безопасности, которая сформирована на основе анализа, исследований и выбора критериев и показателей этапов и процедур создания и реализации системы управления информационной безопасностью, разработать необходимую документацию, провести оценку рисков системы и результативность ее функционирования.

Ключевые слова: информация, защита информации, информационная безопасность, субъекты информационных отношений, информационная система, способ защиты информации, система управления информационной безопасностью, среда хранения информации.

ӘОЖ: 661.532

Досмаканбетова А.А., Сейткасимова Л.А., Пазилова Г.Д.
техн.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МҰНАЙҒАЗХИМИЯ КЕШЕНІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Түйін: «Технологиялық машиналар және жабдықтар» кафедрасы ғылым мен білім беру технологияларын дамыту жолында сенімді тұр. Жаңа білім беру технологиялары кафедраның білім беру қызметінде сәтті жүзеге асырылуда. Кафедраның дамуы республиканың халық шаруашылық кешеніндегі құрылымдық өзгерістермен байланысты жаңа, неғұрлым әмбебап бағытқа ие болуда: ол химия, мұнай және тамақ технологиясының аппараттарына ғылыми-зерттеулер жүргізу бойынша өз үлестерін қосып келеді. Осы уақыттан бастап ұжымның шетелдің ұқсас кафедраларымен берік дәстүрлі ғылыми-әдістемелік байланысы қаланды. Кейінгі жылдарда кафедраның ғылыми-зерттеу жұмыстары қарқынды ұйымдастырылуда, ал оның мазмұнында жаңа заман талабына сай бетбұрыстар орын алуда - бұл жұмыстар өнеркәсіп салаларындағы ғылыми және техникалық проблемаларды қамтиды. Алынған бай тәжірибелік материалдар кафедра ғалымдарына ғылыми-техникалық конференцияларда қарастырылған химия және химиялық технология мәселелерін кеңінен жалпы ғылыми талқылауға шығаруға мүмкіндік берді.

Кілттік сөздер: рухани жаңғыру, ғылыми жұмыс, кафедра, зертхана, студенттік ғылыми конференция, ғылыми зерттеулер.

Кіріспе. Қоғамдық сана жаңғыруының қозғаушы күшіне айналуға жоғары оқу орындарының ғылым, білім беру және жас ұрпақты тәрбиелеуде орны ерекше. «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екені барлығымызға мәлім. Осы орайда "Рухани Жаңғыру" бағдарламасы сапалы білім мен үлкен мүмкіндіктерге, жас ұрпақтың сапалы білім алуына жол ашады

Мемлекеттің әр қадамы нәтижелі болу үшін, ұлттық құндылықтар мен мақсатқа бағытталған жұмыстар жүргізудің нәтижесінде, қазіргі таңда білім беру саласындағы оқу бағдарламасында үлкен серпілістер болуда. Білім беру саласында барлық мәселелер мен мақсаттар рухани жаңғыру бағдарламасын іске асырумен байланысты болып келеді. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінде білім сапасының халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағытында жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Әлемдік жаһандану жағдайындағы, ғылыми-техникалық прогресстің дамуында химия саласының алатын рөлі зор. Атап айтар болсақ, Түркістан облысында жеңіл және химия өнеркәсібі, тамақ өнімдерін өндіру, машина жасау, фармацевтикалық өндіріс және басқа да салалар ұлғаюда. Соның дәлелі ретінде Шымкент қаласында бірнеше кіші және орта бизнестер

дамып кележатыр. Осы индустрияның дамыған заманында «Технологиялық машиналар мен жабдықтар» кафедрасының білікті мамандарды даярлауда алатын орны ерекше.

"Технологиялық машиналар мен жабдықтар" кафедрасының қызметі ғылымның жаңа кезеңдеріне өту, жоғары деңгейдегі ғылыми жұмыстарды орындау, жоғары квалификациялы ғылыми және педогогикалық көрсеткіштерге жету бағытындағы сапалы өзгерістерге бет алып келеді.

Осындай стратегиялы мәселелерді шешуге байланысты кафедраның жылумассаалмасу процестерін қарқындату және аса таза заттарды алу бойынша проблемалық ғылыми-зерттеу зертханасы бар. Қазіргі уақытта кафедра ұжымының шетелдің ұқсас кафедраларымен берік ғылыми-әдістемелік байланысы қалыптасуда. Аймақтық өнеркәсіптік кәсіпорындарда және басқада тыс жерлерде ғылыми байланыстар орнатылып, кафедраның жылумассаалмасу аппараттары өнеркәсіптерде сыналып, өндіріске енгізіліп келеді.

Кафедра ұжымының ғылыми-зерттеу жұмыстарға жаппай жұмылдыруын осы кезеңдерге дейінгі меңгерушілердің Балабеков О.С., Калитов И.П., Порошин В.В., Сабырханов Д.С., Серманиязов С.С., Бекибаев Н.С., Волненко А.А. еңбектерімен ұштастыруға болады [1].

Қазіргі кезде кафедраның профессор-оқытушылар құрамы келесі бағыттар бойынша ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысып келеді: екінші көбіктің пайда болу заңдылықтарын, газ-сұйық қабаттың резонансты тербелісін және оның бойында орналасқан дискретті денелердің үздіксіз ағынымен ағып жатқан кезде құйындардың өзара әрекеттесуін анықтау, соның негізінде жылумассаалмасу, газ тазарту және шаң жинау аппараттарының жаңа конструкцияларын құрумен; химиялық технология, мұнайгаз өңдеу және тамақ өнеркәсібі үшін жоғары тиімді процестер мен аппараттарды есептеудің ғылыми негіздері мен әдіснамасын жасаумен; көпфазалы орталарда химиялық технологияның стационарлық емес күрделі процестерін диагностикалаудың, есептеудің және математикалық модельдеудің жаңа әдістерін әзірлеу; экологиялық қауіпсіз химиялық технологиялар мен және қалдықсыз кешендерді жобалаумен.

"Рухани жаңғыру" бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында М.Әуезов атындағы ОҚУ "Технологиялық машиналар мен жабдықтар" мамандығының білім алушылары ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қатысып зор үлес қосып келеді. Оқу ордамызда жыл сайын өткізілетін Республикалық студенттік ғылыми конференцияға, семинарларға қатысып келеді. Студенттердің үздік зерттеу жұмыстары осы конференцияның еңбектеріне және басқа да ғылыми басылымдарға жариялануда.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптары тамақ, мұнайгаз және мұнай-химия секторының өзекті мәселелерін қамтиды. Олар технологиялық машиналар мен жабдықтардың конструкциясын жетілдірумен байланысты және студенттердің болашақ мамандығының бейініне сай келеді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарында өндірістің қазіргі жағдайы және болашақта оның даму жолдары, технологиялық машиналар мен жабдықтарды құрастыру, құру және пайдаланудың негізгі ғылыми-техникалық мәселелері, өндірістің технологиялық схемаларын таңдауды негіздеу, механикалық жабдықтарды пайдаланудың алдыңғы қатарлы әдістері, монтаждаудың негізгі әдістерін сипаттау, технологиялық жабдықтарды жөндеу жұмыстарын жүргізу сияқты мәселелерді зерттеу жұмыстарында қолдана білген.

Қазіргі уақытта қарқынды дамып келе жатқан ультрадисперсті ұнтақ тәрізді материалдарды алудың ең перспективті әдістерінің бірі- десублимациялық әдіс [2].

Химия және мұнайхимия өнеркәсіптерінде десублимациялық аппараттардың көптеген конструкциялары белгілі. Десублиматорлар немесе қаттыфазалы конденсаторлар жұмыс істеу принципі бойынша екі топқа бөлінеді: көлемді немесе беттік болып. Көлемдік десублиматорларда - кристалл тәрізді құрылымның пайда болуы мен өсуі қаныққан будың көлемінде жүргізіледі. Мұндай конструкцияларда бугаз қоспасынан буды суыту процессі жай жүреді. Суыту нәтижесінде - қатты беттікпен нашар адгезияланатын аса үлкен мұзды кристалдар пайда болады. Мұндай кристалдарды аппараттан шығару қолайсыз, әрі жұмыс тиімділігін төмендетеді. Мұзды кристалдар аппараттың түбіне тұнады да, ол жерден келте құбырлар арқылы шығарылады. Мұндай аппараттардың конструкциялары қарапайым болғанымен, аппараттағы процестің қарқындылығын арттыру өте қиын, сол себептен мұндай аппараттардың өнімділігі төмен болады. Сол себептен жоғарыдағы кемшіліктерге жол бермейтін десублимациялық конденсатордың жаңа конструкциясын әзірлеу қажет.

Ультрадисперсті материалдарды алу процесі, өз ретінде процесі басқарудың қиындығына және өнімнің дисперстілігіне байланысты белгілі бір қиындықтар тудырады. Осыған байланысты оларды өндіруге арналған әдістер мен жабдықтарды әзірлеу бойынша бірқатар ғылыми жұмыстар жасалынып келеді.

Сонымен қатар газ ағынын екі жақты жеткізетін газ тазарту қондырғылары бар зертханалық қондырғыларда да ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Зерттеу көзі гидродинамикалық заңдылықтар және шаңды ұстау процесі болды[3].

Газды механикалық қоспалардан тазарту үшін соңғы жылдары жүйелі жылжымалы саптамасы бар аппараттар кеңінен қолданыла бастады. Соққы-құйынды әсер ететін аппараттың конструкциясын зерттеу және инженерлік есептеу әдістемесін жасау өзекті міндет болып табылады.

Жүйелі жылжымалы саптамасы бар аппараттарда зерттеулер жүргізу мақсатында: аппараттың эжекциялық аймағында шаңды ұстау процесін қарқындатудың режимдік-конструктивтік параметрлері анықталды; анықталған гидродинамикалық заңдылықтарға сүйене отырып және гидростатиканың негізгі тендеуін қолдана отырып, сұйықтықтың динамикалық деңгейін және газ ағынының сұйықтық бетіне әсер ету аймағындағы құйғыштың диаметрін, сондай-ақ эжекция аймағының гидравликалық кедергісін есептеу үшін тәуелділіктер алынады; газ және сұйықтық ағындарының құйынды өзара әрекеттесуінің анықталған гидродинамикалық заңдылықтарын ескере отырып, тұрақты саптаманың кедергі коэффициентін, себелеу аппаратының гидравликалық кедергісін және тұтастай алғанда аппараттың гидравликалық кедергісін есептеу үшін тәуелділіктер алынды; ағындардың соққы-құйынды өзара әрекеттесуі бар аппараттың байланыс аймақтарындағы қатты бөлшектерді тұндырудың инерциялық және диффузиялық механизмдерінің математикалық моделін қолдана отырып, эжекция аймағында және саптама аймағында тазарту тиімділігін есептеу үшін тендеулер алынды. Шаңды ұстау процестеріне қатысты ағындардың әсер ету аймағы мен газ бен сұйықтықтың құйынды байланыс аймағы бар аппараттың аралас конструкциясы ең тиімдісі болып табылады.

Қорытынды. Кафедраның ғылыми жұмыстары өте жемісті болып келеді. Технологиялық машиналар өндірісінде сапаны басқарумен байланысты жаңа ғылыми бағыт белсенді дамуда. Бірқатар өндірістік кәсіпорындармен шаруашылық-келісім шарттар түзілген. Ғылыми бағыт шеңберінде ғылыми әзірлемелерге арналған әртүрлі деңгейдегі бірқатар гранттар ұтып алынды.

Кафедраның ғылыми-зерттеу жұмысына студенттер кеңінен тартылды. Олар студенттік ғылыми қоғам үйірмелерінде үлкен қызығушылықпен жұмыс істеп, ғылыми конференцияларға қатысып, студенттердің жұмыстары бірнеше рет үздік студенттік жұмыс конкурстарында бірінші орындарды иеленді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Досмаканбетова А.А. Химия өнеркәсібіне кіріспе: оқу құралы/ А.А. Досмаканбетова, Г.Д. Пазилова, Л.А. Сейткасимова. Шымкент. ОҚМУ, 2014. 92 с.
- 2 Дайрабай Д.Д., Голубев В.Г., Серикулы Ж., Досмаканбетова А.А. Об одном способе управления процессом получения тонких дисперсий на основе десублимации // МНПК «Наука вчера, сегодня, завтра». Новосибирск, №1 (23), 2016. С.83-87.
- 3 Волненко А.А. Расчет теплообменных и пылеулавливающих аппаратов со взвешенной и регулярной насадкой: учебное пособие / А.А. Волненко, О.С. Балабеков. Шымкент: Goldyes, 2016. 223 с.

Аннотация: Кафедра «Технологические машины и оборудование» уверенно стоит на пути развития науки и образовательных технологий. Новые образовательные технологии успешно реализуются в образовательной деятельности кафедры. Развитие кафедры приобретает новое, более универсальное направление, связанное со структурными изменениями в народнохозяйственном комплексе Республики: она вносит свой вклад в проведение научно-исследовательских работ по аппаратам химической, нефтяной и пищевой технологий. С этого времени сложились прочные традиционные научно-методические связи коллектива с аналогичными зарубежными кафедрами. Новые акценты и приоритеты появляются и в организации и содержании НИР, выполняемых кафедрой – она трансформируется в сторону большего охвата научных и технических проблем. Полученный богатейший экспериментальный материал, позволил ученым

кафедры вынести на широкое общенаучное обсуждение обширный круг проблем химии и химической техники, которое рассматривалась на научно-технических конференциях.

Ключевые слова: рухани жаңғыру, научная работа, кафедра, лаборатория, студенческая научная конференция, научные исследования.

Abstract: New educational technologies are successfully implemented in the educational activities of the department. The Department of "Technological Machines and Equipment" stands confidently on the path of development of science and educational technologies. The development of the department acquires a new, more universal direction, associated with structural changes in the national economic complex of the Republic: it contributes to the research work on the equipment of chemical, petroleum and food technologies. Since that time, the team has developed strong traditional scientific and methodological ties with similar foreign departments. New accents and priorities appear in the organization and content of research carried out by the department – it is transformed towards a greater coverage of scientific and technical problems. The obtained rich experimental material allowed the scientists of the department to bring a wide range of problems of chemistry and chemical engineering to a broad scientific discussion, which was considered at scientific and technical conferences.

Keywords: rukhani zhangyru, gylym zhumys, department, zerthana, studenttik gylym conference, gylym zertteuler.

УДК 661.321.32

Анарбаев А.А., Амирханова А.Т., Кабылбекова Б.Н.,
техн.ф.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ф. к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ТАБИҒИ НАТРИЙ ХЛОРИДІН ӨНДЕУ ЖӘНЕ
ҚОСПА ЗАТТАРДАН ТАЗАЛАУ ЖОЛДАРЫ**

Аннотация: Қазақстанда халық шаруашылығына қажетті химиялық өнімдер шығаратын жаңа кәсіпорындар мен зауыттар ашылууда. Қазақстан Республикасында хлоридтер мен сульфаттар негізінде құрамында натрий бар тұздардың үлкен қоры бар. Арал өңірінде ас тұзының қоры 400 мың тоннадан асады. Жақсы-клич кен орнында галит (NaCl), мирабилит ($\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$), тенардит (Na_2SO_4), астраханит ($\text{Na}_2\text{Mg}(\text{SO}_4) \cdot 4\text{H}_2\text{O}$) және т.б. минералдардың мол қоры бар. 1,0 млн тоннаға жуық ас тұзының едәуір қоры Түркістан облысының Созақ ауданында орналасқан. Құрамы жағынан ұқсас тұз Ақтөбе облысының Индерсақ кен орнында бар.

Натрий тұздары шикізат ретінде қақталған және каустикалық сода өндірісінде, сондай-ақ азықтық және ас тұзын алу үшін пайдаланылады. "Экстра" маркалы ас тұзын алу мақсатында ас тұзын $\text{Ca}(\text{OH})_2$, CaCl_2 , Na_2CO_3 сол сияқты компоненттерді пайдалана отырып, ас тұзын Ca, Mg, SO_4^{2-} ион, SiO_2 қоспаларынан және ауыр металдардан тазарту бойынша зерттеулер жүргізілуде.

Тазартылған натрий хлоридінің құрамына зерттеулер жүргізілді. "Экстра" тұзының техникалық талаптарына сәйкес келетін өнім орнатылды.

Кілт сөздер: қақталған сода, каустикалық сода, хлорнатрийлі тұз, аммоний карбонаты

Кіріспе. Арал маңында көлемі жылына 400мың тонна ас тұзын шығаратын «Арал тұз» ірі кәсіпорны жұмыс істейді, ол ҚР, сондай-ақ жақын және алыс шетелдерде үлкен сұранысқа ие. Сондай-ақ Созақ аймағында ас тұзы кендерінің қорлары өте көп және құрамы жағынан ерекше болып келеді.

Аймақтың дамуының келешек бағыттарының бірі ҚР индустрияландыру картасына кіретін қақталған сода өндірісуші Арал маңындағы зауыт құрылысы болуы тиіс [1,2].

Ұлы ғалым-химик Д.И.Менделеев айтқан, ас тұзы сияқты соданы тұтынбайтын дамыған өнеркәсіпті елестетудің өзі мүмкін емес. Сондықтан Қазақстанда ас тұзы негізінде қақталған сода шығару туралы қабылданған шешім бұл елді индустрияландырудың дамуымен тікелей байланысты. Қақталған сода шыны өндірісінде, металлургияда, сондай-ақ каустикалық сода және басқа натрий тұздарын өндіру процестерінде қолданылады.

Біздің елімізде қақталған сода өндірісі жоқ, сода тапшылығы жылына 380 мың тоннаны

құрайды. Бұл өнімді шетелдерде заманауи әлемде белгілі аммиакты әдіспен алынады, шикізаты хлорнатрийлі тұз, әктас немесе бор, ал аммиак қосалқы затесебінде пайдаланылады.

Сода алу тәсілін таңдау шикізаттың қасиеттеріне және оны дайындауға тәуелді, әлемде көбірек тарағаны аммиакты әдістер (Сольве, Хоу, құрғақ әктас әдісі). Сольве әдісі өндіріс үшін неғұрлым тиімді әдіс болып табылады. Сондықтан соданың әлемдік өндірісінің 50%-ы осы әдіске келеді. Басқа әдістер (табиғи және нефелин содасының) шикізат жоқтығына орай ҚР қолданылмайды [3,4].

Сода өндірісі жергілікті шикізат қорларын пайдалануға негізделуі тиіс. Сәйкесінше сода өндірісінің технологиясы да олардың ерекшеліктеріне байланысты болуы керек.

Хлорнатрий шикізаттың негізі кен орны Жаксы-Клыч кенішінің ғажаптығы сол, галит (NaCl), мирабилит (Na₂SO₄•10H₂O), тенардит-мирабилит (Na₂SO₄)- (Na₂SO₄•10H₂O) тұзды көлдері өзара тығыз байланысқан, қуаты 1,4-2,8м. Сульфат қабаты астраханит (Na₂Mg(SO₄)•4H₂O), мирабилит (Na₂SO₄•10H₂O), эпсомит (Mg(SO₄)•7H₂O), тенардит (Na₂SO₄) қайта қабатталуы болып табылады.

Галит (NaCl), мирабилит (Na₂SO₄•10H₂O), тенардит (Na₂SO₄ т.б.) тұздарының негізгі қорлары Арал аудандарында Жаксы-Клыч кен орнының екі хауызына (Солтүстік пен Оңтүстік) шоғырланған.

Галит пен сульфаттың көп мөлшерде осылай бірігуі өте аз кездеседі. Бұл олардың тиімді қолдануын зеттеуді талап етеді

Сольве әдіс [4-7].кең таралғанына қармастан өз күрделілігі бар, мысалыға:

-бастапқы шикізатты пайдалану дәрежесінің төмендігі (натрий 70%, пайдаланылады, хлор мен кальций іс жүзінде пайдаланылмайды);

-табиғи кешендерге жоғары техногенді жүктеме (1 тонна содадан 10-14%CaCl₂, 5,7% NaCl ж.т.б. қоспалары бар 10м³ ағын су алынады);

-үлкен меншікті капиталдық салымдар;

-бір технологиялық желіде үлкен өлшемді жабдықтар пайдаланылады;

-шеңбері 3,0м, биіктігі 29м 4 карбондалған колонналар (97 тонна легирленген болат 12X18H10T);

-негізгі және қосалқы жабдықтардың конструкциялық элементтерінде кальций мен көмір аммоний тұздар шөкпесінің түзілуі (инкустациялардың);

-жабдықты жуу бойынша қосымша пайдалану шығымдары (жабдықтың жылына 84 рет жуылуы);

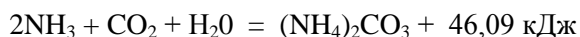
-натрий бикарбонатын политермиялық кристалдандыру үрдісін автоматтандырудағы қиындықтар.

Біздің кен орнының ғажаптығын ескере біз NaCl өңдеу технологияларын жаңғырту үшін сульфаттарды пайдалануды көздейміз. Әдістің артықшылықтары келесідей:

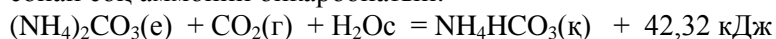

Мұнда NaCl үрдіске қайтып оралады. NaCl қайтара отырып біз табиғи шикізатты үнемдейміз, оны толық пайдалануға қол жеткіземіз және оның өнім тоннасына шығынын азайтамыз. Егер дәстүрлі технология бойынша есебінде шикізат 37 жылға жететін болса, онда оны жетілдірумен шикізат 50-60 жылдан ұзаққа жеткілікті болады. Аймақтың қасында Байқожа кен орнының мергельдері бар, ұлуұяшық-әктас солармен қоса түзілетін гипс түріндегі ілеспе өнім жақсы цемент пен гипсті тұтқырлап алуға мүмкіндік береді. Осының өзімен біз экологиялық мәселелерді де, сондай-ақ NaCl орнын толтыру мәселесін шешеміз және оның үстіне құрылыс индустриясында пайдаланылатын пайдалы өнім аламыз.

Теориялық талдау. Зерттеу зертханалық жағдайларда қарастырылған, оларды әрі қарай зерттеу қажет болып тұр. Түзілу механизмі аммоний карбонаты мен бикарбонаты тұздарының температураның жоғарылауына қарай суда ерігіштігінің өзгеруіне негізделген, түзілген аммоний бикарбонатының жүйеде тепе-теңдік орнау сәтінде ыдырауы мүмкін. Сондықтан аммоний карбонатын реакция бойынша алу қажет:

сонан соң аммоний бикарбонатын:

Қаныққан сулы ерітіндіден кристалданған аммоний бикарбонаты түсуі үшін температураны 30-дан 40⁰С дейін ұстап тұру қажет. Іс жүзінде тұнбаға аммоний бикарбонатының 35-40% түседі, 60-65% аналық ерітіндіде қалып, аммоний карбонаты ерітіндісінің алу сатысын оралады.

Кристалданған натрий бикарбонатын алу сатысында реакция өте аз

Температураны 60⁰С тан 32⁰С қа дейін төмендету кристалдану облысының кеңейуін және натрий бикарбонатын максималды шығымын қамтамасыз етеді.

Осыған байланысты күрделі жылу алмасу жабдықтары мен қамтылған аммонизатор мен карбонизаторлар орнына натрий бикарбонатын алу үрдісін аммоний гидрокарбонаты өлшейтін бұлғағышы бар кәдімгі реакторда жүргізу ұсынылады.

Табысты жағдайда біздің құратын технология сынақты өнеркәсіптік көлемде жұмыс нәтижелерін енгізе отырып қақталған соданы жетілдірілген технология бойынша екінші кезекті іске қосу кезінде жүзеге асырылуы тиіс. Егер технология енгізілсе, онда оны патенттеу қажет, ал технологияның өзі өнімде бола алады [8-10].

Сонымен, Арал аймағында бар ас тұзы өндірісіне тағы кальцийлендірілген сода, гипсті тұтқыр кәсіпорындарын құруға, сондай-ақ қосымша өз натрий сульфатын, яғни химиялық өнімдердің бүтіндей түрін шығаруды ұйымдастыруға мүмкіндік болады.

Тұзды су мен минерал балшықтарына ие бола тұра, мұндағы аймақта сауықтыру кешенін құра аламыз.

Бірақ ең бастысы Арал Қытай, Еуропа, Иран; Орта Азия, Ресей арасындағы логистикалық орталық болып табылады. Ол Ақтөбемен, Қызылордамен қатарлас, Оңтүстік Қазақстаннан алыс емес. Жезқазған – Сексеул теміржолын пайдалануға енгізу Қазақстанның орталық аймақтарына жол ашады және т.б.

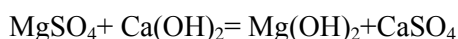
Созақ кенорны ас тұздарын қоспа заттардан тазарту тамақ және дәрі дәрмек өндірісіне қажетті «экстра» түріндегі сапалы тұздарды алуға болады.

Қоспа заттардан тазарту үшін кристалды тұзды суда ерітіп ерітінді дайындалады.

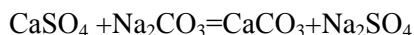
Қоспалардан тазарту процесін зерттеу үшін натрий хлоридінің ерітіндісі қолданылды, %: Ca²⁺ - 0,39; Mg²⁺ - 0,01; SO₄²⁻ -0,55; Cl⁻ - 8,23; Na⁺ - 5,82, басқа қоспалар (R₂O₃ және е.к.) - 0.19, H₂O - 84,82.

Натрий хлориді ерітіндісінің құрамында магний иондарының құрамы шамалы, өйткені дистиллер сұйықтығының сілтілі ортасында (рН=9-10) магний гипспен бірге Mg(OH)₂ түрінде тұнбаға түседі. Кальций иондары мен сульфат иондарының құрамы тазартылған тұздық үшін реттелетін көрсеткіштерден асып түседі және 0,39% Ca²⁺ және 0,55% SO₄²⁻ -кұрайды. Сондықтан конверсиялық ерітіндіні кальций, магний және сульфат иондарынан сода-эк әдісімен тазарту қажет. Бұл жағдайда кальций карбонат түрінде, ал магний гидроксиді түрінде тұнбаға түседі.

Фильтраттағы кальций иондары мен сульфат иондарының мөлшері CaSO₄ ерігіштігіне сәйкес келеді және 0,94% құрайды. Магний құрамы 0,01% немесе MgSO₄ 0,05%. Кальций гидроксидінің реакция теңдеуі бойынша магнийдің тұндырылуына:

Реакция теңдеуі бойынша сүзіндіде ерітілген кальций сульфатын тұндыру үшін натрий карбонаты қолданылады

Натрий хлоридінің ерітіндісін тазалау әдісі бойынша 16,8г 10% Ca(OH)₂ ерітіндісін ерітіндіге үздіксіз араластырып енгіземіз, содан кейін 20-22⁰С температурада натрий карбонатын қосамыз және қоспалардың тұндыру жылдамдығын өлшейміз. Қоспалардың тұндыру жылдамдығы стандартты техникаға сәйкес 200 мл көлемімен өлшеуіш цилиндрде анықталды. Әр минуттан кейін натрий хлориді ерітіндісінің тазартылған бөлігінің биіктігі миллиметрмен өлшеніп, қоспалардың тұнбасының орташа жылдамдығы (Mg(OH)₂ және CaCO₃) 60 минут ішінде есептелді. Тазартылған фильтраттың химиялық талдау нәтижелері ондағы Ca²⁺ 0,0014%, иондарының, магний

иондарының, жартылай оксидтердің -0.002% және ерімеген қалдық 0.001% құрамын көрсетті. Натрий хлоридінің тазартылған ерітіндісінің құрамы кестеде келтірілген
Кесте1 -Натри хлоридінің тазартылған ерітіндісінің құрамы

Атауы	Ерітінді құрамы, %							
	NaCl	Ca ²⁺	Mg ²⁺	SO ₄ ²⁻	CO ₃ ²⁻	R ₂ O ₃	SiO ₂	H ₂ O
Тазартылған ерітінді	13,47	0,0014	0,00042	0,001	0,0027	0,002	0,001	86,52

Қорытынды.

Құрамында 13,47% NaCl бар кальций мен магний иондарынан тазартылған ерітінді қатты натрий хлоридін алу үшін булануға ұшырауы мүмкін. Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік тұтынуы үшін, натрий хлоридінің тазартылған ерітіндісінен жоғары "экстра" сұрыпты кристалды тұзды булау жолымен алуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сайт АО «Аралтуз» [ttp://www.araltuz.kz](http://www.araltuz.kz)
2. Завод по производству кальцинированной соды построят в Кызылординской области. <http://ukrchem.dp.ua/2015/07/14/kazakhstan-zavod-po-proizvodstvu-kalcinirovannoj-sody-poyavitsya-v-kyzylordinskoj-oblasti.html#more-59037>
3. Chemical Industry Profile. The European Chemical Industry Council. 50p. <http://fr.zone-secure.net/13451/451623/#page=53> Soda Ash Conference 2017, Dubrovnik, Croatia, September 19-21, 2017
4. Крашенинников С.А. Технология соды. - М.: Химия, 1988. - 304с.
5. Soda ash production worldwide from 2010 to 2017 (in 1,000 metric tons). The Statistics Portal. <https://www.statista.com/statistics/587223/sodium-carbonate-production-worldwide/>
6. Soda ash. U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2017. P. 155-156. https://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity/soda_ash/mcs-2017-sodaa.pdf
7. Method of recycling of by-products for the production of soda ash and ammonium sulphate. Pub.No.: US 2015/0093309 A1Pub. Date: Apr. 2, 2015
8. Млакей З.А., Васерман Л.З. Некоторые особенности и современные тенденции производства кальцинированной соды//Труды НИОХИМ, т.78, 2016.-С.21-36
9. Фролов Ю.Г. Белик В.В. Физическая химия. / Под ред. проф. Ю.Г.Фролова. Учебное пособие для вузов. М.: Химия, 1993. 464 с.
10. Петров Т.Г.,Трейвус Е.Б., Пунин Ю.О., Касаткин А.П. Выращивание кристаллов из растворов. 2-е изд., перераб. и доп. Л.: Недра, 1983. 200 с.

Аннотация: В Казахстане открываются новые предприятия и заводы, выпускающие химическую продукцию необходимую для народного хозяйства.

В Республике Казахстан имеются огромные запасы натрийсодержащих солей, на основе хлоридов и сульфатов. В Аральском регионе запасы поваренной соли составляют более 400 тыс.тонн. Месторождение Жаксы-Клыч содержит большие запасы таких минералов, как галит (NaCl), мирабилит (Na₂SO₄•10H₂O), тенардит(Na₂SO₄), астраханит (Na₂Mg(SO₄)•4H₂O) и др.

Значительные запасы около 1,0 млн тонн поваренной соли находятся в Сузакском районе Туркестанской области. Похожая по составу соль имеется в месторождении Индерсак Актюбинской области.

Натриевые соли как сырье используются в производстве кальцинированной и каустической соды, а также для получения кормовой и пищевой соли. Проводятся исследования по очистке поваренной соли от примесей Ca, Mg, SO₄²⁻ иона, SiO₂ и тяжелых металлов с использованием таких компонентов как Ca(OH)₂, CaCl₂, Na₂CO₃ с целью получения пищевой соли марки «Экстра». Проведены исследования состава очищенного хлорида натрия. Установлен продукт соответствующий техническим требованиям соли «Экстра».

Ключевые слова: кальцинированной и каустической соды, хлорнатриевый соль, карбонат аммония

Abstract: New enterprises and factories are opening in Kazakhstan. They are producing chemical

products necessary for the national economy.

The Republic of Kazakhstan has huge reserves of sodium-containing salts, they are based on chlorides and sulfates. In the Aral region table salt reserves are more than 400 thousand tons. The Zhaksky-Klych deposit contains large reserves of such minerals as halite (NaCl), mirabilite (Na₂SO₄ • 10H₂O), thenardite (Na₂SO₄), astrakhanite (Na₂Mg (SO₄) • 4H₂O), etc.

Significant reserves of about 1.0 million tons of table salt are located in the Suzak district of the Turkestan region. Salt of a similar composition is found in the Indersak deposit of the Aktobe region.

Sodium salts are used as raw materials in the production of soda ash and caustic soda, as well as for the production of feed and edible salt. Research is being carried out on the purification of table salt from impurities of Ca, Mg, SO₄²⁻-ion, SiO₂ and heavy metals using components such as Ca (OH)₂, CaCl₂, Na₂CO₃ in order to obtain food grade salt "Extra". Studies of the composition of purified sodium chloride have been carried out. Installed a product that meets the technical requirements of "Extra" salt.

Key words: soda ash and caustic soda, sodium chloride, ammonium carbonate

УДК 661. 842.455.916.1

Джанмұлдаева Ж.К., Сейтмағзимова Г.М., Жанмұлдаева А.К.,
техн.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техника магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТӨМЕНСАПАЛЫ ФОСФАТТЫ ШИКІЗАТТАРДЫ
ӨНДЕУ БОЛАШАҒЫ**

Түйін: Қазіргі таңда Қазақстанда дәстүрлі технологиялық тәсілдермен өндеуге жарамсыз төмен сапалы фосфатты шикізаттардың үлкен қоры бар. Бұл фосфориттердің күрделі минералогиялық құрамымен байланысты, яғни бастапқы шикізаттардың химиялық және минералогиялық құрамын, шикізаттарды термиялық дайындау процестерін және оларды дайын өнімге өндеу жолдарын жан-жақты зерттеу қажет. Демек, төмен сапалы фосфатты шикізаттарды өндеудің жаңа дәстүрлі емес тәсілдерін іздеу өзекті болып табылады. Электротермиялық және қышқылды өндеу тәсілдерімен салыстырғанда процесті қарапайымдатып және өнімнің сапасын жоғарылатуға мүмкіндік беретін тәсілдердің бірі ретінде төмен сапалы фосфатты шикізаттардан фосфор оксифторидін алып оны ары қарай элементарлы фосфорға өндеу тәсілін санауға болады. Термодинамикалық есептеулер нәтижесінде фосфатты шикізаттарды фторлы өндеудің тиімді реагенттері ретінде аммоний фторидтерін санауға болатыны анықталды. Төмен сапалы фосфатты шикізатты элементті фосфорға өндеу мүмкіндігі дәлелденген, тиімді параметрлері анықталған және технологиясы әзірленген.

Кілт сөздер: төмен сапалы фосфатты шикізаттар, фосфор оксифториді, аммоний фторидтері, сары фосфор, термодинамикалық, масс-спектрометриялық талдау.

Кіріспе. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" бағдарламасы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін маңызды құжат екені сөзсіз. Бұл бағдарламада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер көрсетілген. Әрбір халық, әрбір мемлекет ғасырлар бойында рухани жаңғырып, жаңарып отыратыны белгілі. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда ғылымның рөлі зор. Біз ғылымдағы белгілі әдістер мен тәсілдерді ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабылдай отырып жаңа технологияларды құруды қолға алуымыз керек.

Қазақстанның фосфатты шикізат базасы бірқатар фосфорит кен орындарымен сипатталады. Бастапқыда жоғары сапалы фосфат шикізатының ірі фракцияларын сары фосфорға өндеу, ал фосфориттердің ұсақ фракциялары қышқыл әдісімен байытуға және одан әрі өндеуге жіберілді. Фосфориттерді өндеудің электротермиялық әдісі құрамына, яғни фосфат шикізатының сапасына байланысты физика-химиялық процестердің күрделілігімен сипатталады. Негізінен фосфор өндірісі үшін апатиттер мен жоғары сапалы фосфориттер қолданылады. Төменсапалы шикізатты пайдалану шламның көп мөлшерде пайда болуына, алынған фосфор сапасының төмендеуіне және

энергия шығындарының артуына әкеледі, ал бұл өз кезегінде өнімнің өзіндік құнының артуына әкеледі.

Теориялық талдау. Фосфорит кендерінде фторapatиттен басқа фторгидраксил-корбанатапатит, франколит(штаффелит),курскит, глауконит (гидратталған силикат-тотықтары бар), кальцит, лимонит, диломит, магний, силикат, каолин, пирит, кварц, дала шпаты, гранит, т.б және органикалық заттар болады. Фосфорит кендері майда дәнді (қабатталып орналасқан), желвак (томпақ үйінді түрінде-конкреция), ұлутас (қабық,сыртқы қабық)және қалдық таралған (шашыранды) түрінде кездеседі.Апатит кен орындары негізінен магмалық (балқыған)пайда болған,ал фосфориттік-тұнбалық. Қазақстанда фосфорит кендері Қаратау аймағында және Ақтөбе облысында Шилісай массивінде орналасқан. Қазіргі кезде Қаратау фосфоритті пайдаланылуда.Фосфорит майда дәнді қабатталып жатқан, тығыз, қатты, тақталы, кара-сұрдан кара түсті жыныс. Қаратау қойнауында 45 кен мекен жайлары бар. Бассейннің өндірістік ресурстік рерурсы (80%) негізінен 5 мекен жайында: Жаңатас, Көкжон, Көк су, Ақсай және Шолақтау. Осы кенді мекен жайындағы фосфорит қоры шамамен 1260 млн. тонна Ақсай, Шолақтау, Көкжон мекен жайындағы фосфорит қуаты 5-тен 15-20м дейін, ал Жаңатас, Көксу -5-25м.

Кендердің көбінесінің фосфатты заттары – фторкарбанатапитит. Тек Шолақтау кенінің метаморфизделген (кұрылысы мен құрамының өзгеруі) рудаларында фторapatит бар. Фосфориттегі фосфаттық заттар фторкарбанатапатит немесе оның апатитпен араласы. Олардағы СаО:Р₂О₅ қатынастағы фосфор атомының 8-15% көміртект атомының алмасуы мүмкін , сондықтан минерал дейін өзгеруі мүмкін.

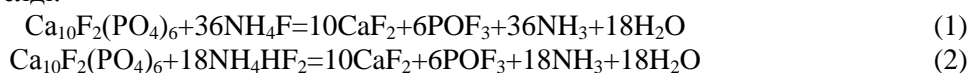
Фосфорит рудасының кен орны Тараз қаласы маңындағы Қаратау өңірінде орналасқан. Қаратау фосфориті ең ірі және бағалы кен орны. Қордың 75%-ті мына кен орындарында жиналған: Ақсай, Түйесай, Жаңатас, Шолақтау және Көксу. Қаратау бассейнінің фосфатты кендерінің құрамында 10%-дан 30%-ға дейін Р₂О₅, 1,05% Fe₂О₃, 1,37% Al₂О₃, 37,3% СаО, 1,35% MgO, 2,79% F, 4,66% СО₂ бар. Ерімейтін қалдық 19,98%.

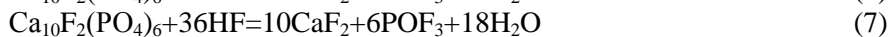
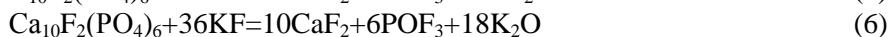
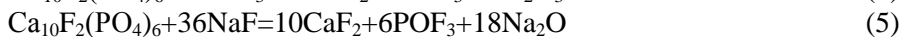
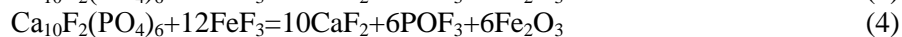
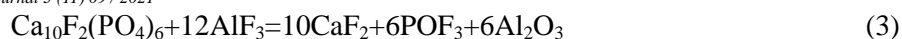
Қазіргі таңда Қазақстанда төменсапалы фосфатты шикізаттардың үлкен қоры бар, оларды дәстүрлі технологиялық әдістермен өңдеу өте қиын. Бұл осы фосфориттердің күрделі минералогиялық құрамына байланысты, сондықтан бастапқы кеннің химиялық және минералогиялық құрамын егжей-тегжейлі зерттеу, шикізатты термиялық дайындау және оны соңғы өнімге өңдеу процестерін терең зерттеу қажет. Бұл төмен сапалы фосфат шикізатын өңдеудің жаңа дәстүрлі емес тәсілдерін іздеуді өзекті етеді /1/. Төмен сапалы фосфатты шикізаттарды өңдеудің болашақты тәсілі - одан фосфор оксифторидін алу болып табылады. Фосфор оксифториді – конденсация температурасы - 37⁰С болатын газ тәрізді зат, түссіз, ылғалды ауада немесе суда гидролизденеді /2/. Алынған газды гидролиздеу арқылы фосфаттарға өңдеуге болады, ал гидролиз кезінде пайда болған сутегі фторидін фосфор оксифторидін алу үшін пайдалануға болады.

Тәжірибелік бөлім. Масс-спектрометриялық талдау жүргізу үшін дикальцийфосфат (х.т.), үшкальцийфосфат (х. т.) және аммоний фториді (х. т.), ал зертханалық зерттеулер үшін - сапасы төмен Қаратау фосфориттері қолданылды.

Ұсынылған зерттеудің негізгі әдісі - эксперименттің еркін ассоциативті аспаптық әдісі, ол ең қол жетімді және тиімді әдістердің бірі болып табылады. Зерттеудің теориялық және қолданбалы нысандарының негізінде төменсапалы фосфатты шикізаттарды өңдеудің ғылыми негізделген физика-химиялық және технологиялық негіздерін жасауға болады. Ғылыми зерттеулер заманауи зертханалық жабдықтарды қолдану арқылы жүргізілді. Бастапқы және қосалқы шикізатты, алынған өнімдер мен материалдарды талдау қазіргі заманғы физикалық және физика-химиялық зерттеу әдістерін қолдану арқылы жүргізілді. Салыстырмалы талдау зерттеу нәтижелерін математикалық өңдеуді қолдану арқылы жүргізілді.

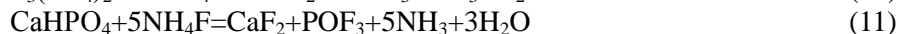
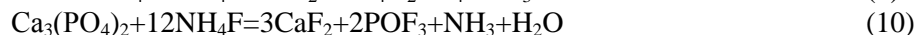
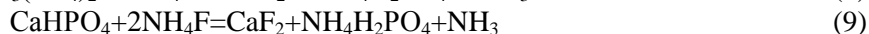
Нәтижелер және оларды талқылау. Жаңа технологияны әзірлеу болашағын анықтау мақсатында фосфат шикізатын фторидті өңдеу кезінде мүмкін болатын кейбір реакцияларға Темкин –Шварцман әдісімен термодинамикалық талдау жүргізілді /3/. Фосфор оксифторидін қалыптастыру үшін кальцийфторapatиттің аммоний, алюминий, темір, натрий, калий және сутегі фторидтерімен өзара әрекеттесу реакциялары үшін изобарно-изотермиялық потенциалдың өзгерістері есептелді:

Есептеулерді талдау (1) және (2)-ші реакциялар ең ықтимал екенін көрсетті. Бұл реакциялар үшін ΔG_T^0 мәні 273К-де температурада оң мән болады. Температураның жоғарылауымен ΔG_T^0 мәні төмендейді және сәйкесінше 532 және 647К температурада нөлге тең болады, яғни бұл реакциялар сәйкесінше 532 және 647К-нен жоғары температурада мүмкін болады. Кальцийфторапатиттің алюминий, темір, натрий және калий фторидтерімен өзара әрекеттесу реакциялары 2000К-нен жоғары температурада термодинамикалық мүмкін болады. Сондықтан бұл реакциялар іс жүзінде мүмкін емес. Кальцийфторапатиттің сутегі фторидімен өзара әрекеттесу реакциялары үшін 257К-де төмен температурада ΔG_T^0 теріс мәнге ие. Сондықтан 257К-нен жоғары температурада бұл реакцияның жүруі термодинамикалық мүмкін емес. Есептелген мәліметтерден көретінміз, фосфат шикізатын фторидті өңдеу үшін ең тиімді реагенттер аммоний фторидтері болып табылады.

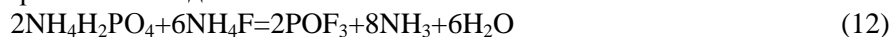
Фосфат шикізатын фторидті өңдеу үшін ең тиімді реагентті анықталғаннан кейін реакция бойынша кальций фосфаттарының аммоний фторидімен әрекеттесу мүмкіндігі зерттелді:

Бұл реакцияларды термодинамикалық талдау да Темкин-Шварцман әдісімен жүргізілді.

Термодинамикалық есептеулердің нәтижелері ең термодинамикалық мүмкін реакциялар (8) және (9) екенін көрсетті. Бұл реакциялар үшін ΔG_T^0 сәйкесінше 246К және 155К температурада теріс болады, ал (10) және (11)-ші реакциялар термодинамикалық тұрғыдан 515К және 533К температурада ғана мүмкін болады.

(8) және (9)-шы реакциялар нәтижесінде пайда болған моноаммонийфосфаты бойынша аммоний фторидімен де әрекеттесе алады:

Термодинамикалық есептеулер (12)-ші реакцияның 581К-нен жоғары температурада термодинамикалық тұрғыдан мүмкін болатындығын көрсетті.

Кальций фосфаттарының аммоний фторидімен өзара әрекеттесуі кезінде мүмкін болатын реакцияларды термодинамикалық талдау негізінде (8) және (9) реакциялар бойынша моноаммонийфосфатының түзілуі реакциясы, ары қарай (12)-ші реакция бойынша фосфор оксифторидінің түзілу реакциялары басымды жүреді деп болжауға болады.

Кальций фосфаттарының аммоний фторидімен өзара әрекеттесу механизмі туралы түсінікті растау үшін келесі үлгілерге масс-спектрометриялық талдау жүргізілді: №1 үлгі (аммоний фторидінің артық мөлшерімен араласқан дикальцийфосфаты) және №2 үлгі (аммоний фторидінің артық мөлшерімен араласқан үшкальцийфосфаты).

Үлгілерді термиялық өңдеу кезінде бу-газ фазасының құрамын зерделеу жоғары температуралы зерттеулер жүргізу үшін қайта жаңартылған МСХ-3А масс-спектрінде жүргізілді. Зерттеудің температуралық диапазоны 0÷1350⁰С. Тәжірибе жағдайында масс-спектрлерді тіркеу бірқатар изотемпературалық ұстамалары бар температураның сатылы көтерілуі кезінде жүргізілді. Температуралық режим ВРТ-2 блогымен реттелді. қолдады.

№1 үлгіні зерттеу кезінде пеш блогын қыздырмай тұрғанда масс-спектрге $m/e = 16, 17, 19$ және 20 болатын, NH_2^+ , NH_3^+ , F^+ және HF^+ иондарына сәйкес келетін иондардың токтар тіркелгені анықталды. Шамасы, эксперимент жағдайында аммоний фторидін сублимациялау үшін масс-спектрометрдің иондық көзінің катодының жылу сәулесі жеткілікті болды. Қарсыласу пеші қосылған кезде реакторды жылыту иондық токтардың қарқындылығын арттырады. Сонымен, 360⁰С-ден жоғары температурада масса спектрінде $m/e = 104, 85$ және 69 бар иондық токтар пайда болады, олар POF_3^+ , POF_2^+ және PF_2^+ -ге сәйкес келеді. Температура 550С-ге дейін көтерілген кезде масс-спектрде $m/e = 66, 50$ және 47 иондық токтар тіркеледі. Белгіленген иондар POF^+ , PF^+ и PO^+ -ке

сәйкес келеді.

Эксперимент кезінде шындықтың қарқындылығы мен белгіленген иондар арасындағы қатынастар температура мен уақытқа байланысты өзгеріп, $650\div 750^{\circ}\text{C}$ температура диапазонындағы қарқындылық деңгейіне жететіні анықталды.

POF_3^+ , POF_2^+ , POF^+ , PF_2^+ , PF^+ және PO^+ ион токтарының масс-спектрінде тіркеумен бір жағынан HF^+ және F^+ ион токтарының қарқындылығы айтарлықтай төмендейді, ал екінші жағынан $m/e=17$ және 18 (OH^- және H_2O^+ иондары) фондық иондардың қарқындылығы аздап артады, бұл (10) немесе (11)-ші реакциялардың жүруін растауы мүмкін.

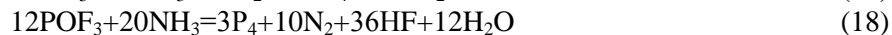
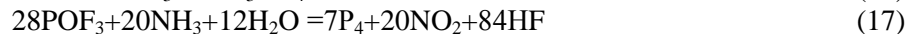
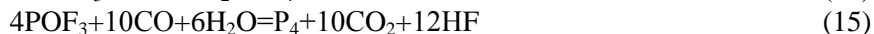
№2 үлгіні масс-спектрометриялық зерттеу көрсеткендей, бу-газ фазасының құрамының сапалық көрінісі негізінен №1 үлгіге сәйкес келеді. Маңызды айырмашылық фосфор оксифторидінің бу-газ фазасында пайда болуымен байланысты иондық токтарды тіркеудің қарқындылығы мен температуралық аралығында байқалады. Сонымен, №2 үлгі үшін тиісті иондардың масс-спектрінде тіркеу 200°C -ге жоғары, ал шындықтың қарқындылығы бір шама төмен. №2 үлгінің масса спектріндегі POF_3^+ , POF_2^+ және PF_2^+ иондық токтарының максималды қарқындылығы $1000\div 1150^{\circ}\text{C}$ температура диапазонында тіркеледі. №2 үлгі үшін $m/e=19$ және 20 (F^+ және HF^+) бар иондық токтардың қарқындылығының төмендеуі шамалы.

(8)-(12)-ші реакцияларды термодинамикалық талдау негізінде ұсынылған кальций фосфаттарының аммоний фторидімен өзара әрекеттесу механизмін растау NH_3^+ және NH_2^+ сәйкес келетін иондық токтардың қарқындылығының OH^- және H_2O^+ фондық токтарының өзгермеуімен салыстырмалы төмен температурада басым өсуі болып табылады, бұл (8) және (9) реакциялардың басым жүруін көрсетеді. 650°C -ден жоғары температурада фосфор оксифторидіне және оның сынықтарына сәйкес келетін иондық токтардың қарқындылығының артуы (12)-ші реакцияның басым жүретінін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеулер кальций фосфатының аммоний фторидімен өзара әрекеттесуі (10) және (11)-ші реакциялар бойынша екі сатыда жүреді, бірінші сатыда (8) және (9)-шы реакциялар бойынша аммоний фосфаты түзіледі, ал екінші сатыда – неғұрлым жоғары температураларда – түзілген фосфат аммоний фторидімен әрекеттесуі (12)-ші реакция бойынша фосфор оксифториді түзіледі деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Зертханалық жағдайда кальций фосфаттарының аммоний фторидтерімен өзара әрекеттесу механизмі мен кинетикасы зерттелді. Жүргізілген тәжірибелік зерттеулер, фосфордың фосфор оксифториді түрінде айдалу дәрежесі 98% -ға жетуі мүмкін екенін көрсетті.

Фосфор оксифторидін таза фосфорға қайта өңдеу мүмкіндігін анықтау үшін фосфор оксифторидінен элементарлы фосфор алу реакцияларына термодинамикалық талдау жүргізілді:

Термодинамикалық есептеулердің нәтижелері (14) және (18)-ші реакциялардың термодинамикалық ықтималдығы жоғары екенін көрсетті. Термодинамикалық тұрғыдан бұл реакциялар сәйкесінше 817°C және 637°C температурада жүруі мүмкін.

Осылайша, төмен сапалы фосфат шикізатын өңдеудің біз ұсынатын әдісі фосфат шикізатын бейорганикалық реагенттермен қоспада термиялық өңдеуден тұрады, содан кейін газдардан элементарлы фосфор алудан тұрады. Термоөңдеу температурасын төмендету және өнімнің сапасын жақсарту мақсатында фосфат шикізаты (1) және (2)-ші реакциялар бойынша стехиометриялық мөлшердің $110\text{-}200\%$ артық алынған аммоний фторидтерімен өңделеді. Аммоний фторидінің мөлшері стехиометриялықтан 200% -дан жоғары болған кезде фосфордың айдалу дәрежесі күрт артады, бұл өз кезегінде газдарды тасымалдау мен тазартуды қиындатады. Ал аммоний фторидінің стехиометриялық мөлшері 110% -дан төмен болған кезде аммоний фторидінің айдалу жылдамдығы фосфор оксифторидінің түзілу процесінің жылдамдығынан

жоғары болады, сонымен қатар аммоний фторидінің неғұрлым төмен мөлшерінде фосфор оксифторидінің шығымы күрт төмендейді.

Термоөңдеуді 300-600⁰С кезінде жүргізу ұсынылады, өйткені температураның 600⁰С-ден жоғары көтерілуі фосфор оксифторидінің шығу дәрежесіне елеулі әсер етпейді. 300⁰С-ден төмен температурада процестің жылдамдығы күрт төмендейді, яғни. фосфор оксифторидінің шығу деңгейі төмендейді. Алынған газдар 100-200⁰С-ге дейін салқындатылады және қатты қоспалардан тазартылады. Алынған газдарды 100⁰С-ден төмен температураға дейін салқындатқан кезде су буларының конденсациясы жүреді, ол қоспаның ылғалдылығының жоғарылауына әкеледі, бұл өз кезегінде қоспаны бөлу процесін нашарлатады. 200⁰С-де жоғары температурада аммоний фториді буланады.

Содан кейін тазартылған газдарды алдымен 640-1000⁰С-ге дейін қыздыру ұсынылады, содан кейін өндірістік фосфорды тұндыру мақсатымен 400-250⁰С-ге дейін салқындату ұсынылады. 640⁰С-ден төмен температурда қыздырған кезде фосфордың тотықсыздану жылдамдығы күрт төмендейді, ал 1000⁰С-ден жоғары температурада энергия шығындары артады. Салқындату режиміне келетін болсақ, 400⁰С-ден жоғары температурада фосфор газы конденсацияланбайды. 250⁰С-ден төмен температурада аммоний фториді тұнады, бұл өндірістік фосфордың ластануына әкеледі.

Фосфор тұндырылғаннан кейін қалған газға стехиометриялық мөлшерде аммоний фторидінің түзілу реакциясы үшін қажет аммиак қосылады, газдар 100-180⁰С-ге дейін салқындатылады және аммоний фториді тұндырылып, процестің басына қайтарылады. Санитарлық тазалаудан кейін қалған газдар атмосфераға шығарылады.

Қорытынды. Термодинамикалық есептеулердің, масс-спектрометриялық және зертханалық зерттеулердің нәтижелері төмен сапалы фосфат шикізатын элементарлық фосфорға өңдеу мүмкіндігін дәлелдеді. Процестің оңтайлы параметрлері анықталды және төменсапалы фосфатты шикізаттарды өңдеу технологиясы ұсынылды.

Төмен сапалы фосфат шикізатын өңдеудің ұсынылған технологиясы экологиялық және экономикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бір жағынан, ұсынылған технология төмен сапалы фосфат шикізатын өңдеуге және шламның пайда болуын болдырмауға мүмкіндік береді, екінші жағынан энергия шығындарының едәуір төмендеуіне әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ардашникова Е.И. Неорганические фториды. Соросовский образовательный журнал. 2000. Т.6. №8. с.54-60.
- 2 Рысс И.Г. Химия фтора и его неорганических соединений. М.: Госхимиздат, 1956. -718с.
- 3 Рябин В.А., Остроумов М.А., Свит Т.Ф. Термодинамические свойства веществ. Л.: Химия, 1977. 392с.

Аннотация: В настоящее время в Казахстане имеются большие запасы низкокачественного фосфатного сырья, переработка которых традиционными технологическими приемами затруднена. Это связано с сложным минералогическим составом этих фосфоритов, что требует детального изучения химического и минералогического состава исходной руды, глубоких исследований процессов термической подготовки сырья и переработки его на конечный продукт. Это делает актуальным поиск новых нетрадиционных способов переработки низкокачественного фосфатного сырья. Одним из путей переработки низкокачественного фосфатного сырья, позволяющим упростить процесс и улучшить качество фосфатов по сравнению с электротермическими и кислотными способами, является получение из него оксифторида фосфора с дальнейшей переработкой его на элементарный фосфор. Доказана возможность, определены оптимальные параметры и разработана технология переработки низкокачественного фосфатного сырья в элементарный фосфор.

Ключевые слова: низкокачественное фосфатное сырье, оксифторид фосфора, фториды аммония, желтый фосфор, термодинамический, масс-спектрометрический анализ.

Abstract: Presently there are large stocks of low-grade phosphate raw materials in Kazakhstan. This raw material processing by traditional techniques is hindered. It is related to the complex mineralogical composition of these phosphorites, what requires the detailed studying the chemical and mineralogical composition of ores, deep investigations of raw material thermal preparation and it's

processing into a target product. That actualizes a search of new alternative methods of low-grade phosphate raw material processing. Phosphorus oxyfluoride obtaining from these raw materials with following processing into elemental phosphorus is one of ways of low-grade phosphate raw material processing, allowing to simplify a process and to improve phosphates quality compared to ones produced by dry- and wet-processes. The results of thermodynamic calculations have shown that the most effective reagents for fluoride processing of phosphate raw materials are ammonium fluorides. In the future, optimal parameters will be determined and a technology for processing low-quality phosphate raw materials into elemental phosphorus will be developed.

Key words: low-quality phosphate raw materials, phosphorus oxyfluoride, ammonium fluorides, yellow phosphorus, thermodynamic, mass spectrometric analysis, tyumen, tyumenbasy, mynbasy, tarkhan, divamir.

ӘОЖ58.002.75

¹Жумаханова Р. К., ¹Алшынбаев О. А., ²Есов Р.

¹к.с-х.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.техн.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²научный сотрудник, Институт ботаники АНРУз. Ташкент, Узбекистан

БИОМОРФОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ РЕДКИХ ВИДОВ ТЮЛЬПАНОВ ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЮЖНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА

Аннотация. Для сохранения в природных условиях уникальных природных комплексов и редких видов животных и растений Казахстана организованы заповедники и национальные парки. В Казахстане существует около 600 редких и исчезающих видов растений, подлежащих специальной охране. Большинство из них занесены в Красную книгу РК. В этих целях был создан один из национальных парков - Сайрам-Угамский государственный национальный природный парк. Национальный парк расположен в северо-западной части горной системы Западного Тянь-Шаня на хребтах Угам, Каржантау, Казыгурт и Боралдай.

В статье определены девять основных видов луковичных многолетних растений-тюльпанов, относящихся к семейству лилейных, встречающихся в ущельях территории Сайрам-Угамского национального природного парка: Тюльпан Грейга, Тюльпан Кауфмана, Тюльпан туркестанский, Тюльпан ложнодвухцветковый, Тюльпан ложноволосистотычиночный, Тюльпан чимганский, Тюльпан сомнительный, Тюльпан бузе, Тюльпан прямоножочный. Некоторые виды этих тюльпанов включены в Красную книгу Казахстана и Туркестанской области как редкие и находящиеся под угрозой исчезновения и не находящиеся в списке растений встречающихся на территории этого национального парка, дана экологическая, биоморфологическая, географическая характеристика впервые встречающихся видов тюльпанов.

Ключевые слова: тюльпан, Красная книга, эндемик, растение, луковица, вид, флора.

Введение. Среди декоративных растений тюльпаны не имеют себе равных по цвету и нежной форме. Тюльпаны - одно из первых растений в природе, возвещающих приход весны. Среди сине-зеленых растений выделяются ярко-красные цветы тюльпана, поэтому они являются самым красивым украшением весеннего цветника[1].

Недра необъятной казахской степи богаты природными богатствами, разнообразными видами растений. Один из них - тюльпан, который весной распускается по краям. 32 вида великолепного цветка тюльпана встречаются на нашей земле. 12 из них являются эндемичными, то есть произрастающими только на казахской земле. Отсюда и название Казахстана "родина тюльпанов". На самом деле, сегодня ученые дают убедительные доказательства того, что этот цветок распространился из казахской степи по всей Земле. Таким образом, мы имеем полное право продвигать наше удивительное растение, признанное во всем мире, и гордиться им как брендом Казахстана[2]. Мы должны не только гордиться этим, но также культивировать и защищать его. Это связано с тем, что 18 видов тюльпанов, произрастающих в нашей стране, занесены в «Красную книгу». Хорошо, что работа по защите и продвижению тюльпанов осуществляется не только на словах, но и на деле. Тюльпан - многолетнее травянистое, луковичное растение,

относящееся к семейству лилий, который объединяет около 140 видов. Кусты вырастают до 3-50 см в высоту, стебли округлые, прямостоячие. В узле, соединенном с корнем, есть луковица. Цветки белые, красные и желтые, плод - крыжовник, часто встречается в степях Казахстана. Выращивается для красоты и для получения ароматного запаха и вещества из цветка. Тюльпаны делятся на 15 групп в зависимости от длины, цветению и запаху[3]. Тюльпаны делятся на раннецветущие простые и махровые поздноцветущие виды. Луковицы использовались в древности как блюдо. Из венчика и чашелистиков в народной медицине изготавливали лекарства от головной боли и других заболеваний. Луковицы тюльпанов собирают осенью после цветения, хранят в сухом прохладном месте, и используют в лечебных целях. Луковицы тюльпанов широко распространены в природе и часто используются в садоводстве [4].

Цель исследования. Учет (инвентаризация) видов тюльпанов на территории национального парка, проведение их комплексного анализа и выявление видов, занесенных в Красную книгу, картирование.

Задачи работы. Инвентаризация видов тюльпанов, встречающихся в парке; сбор и обработка гербарного материала; составление конспектов, на основе которых проводится экологический, биоморфологический, географический анализ; выявление видов, занесенных в Красную книгу; определение хозяйственного значения растения.

Материалы и методы исследования. Исследования проводились на территории Южного региона Казахстана в зонах песчаных пустынь и в горах Западного Тянь-Шаня, относящихся к Сайрам-Угамскому государственному национальному природному парку. Полевые экспедиционные исследования проводились маршрутным методом в 2020-2020 годах[5].

К исследовательским работам по выявлению видов растений относятся: «Флора СССР» (Т. Т. 1-30, 1934-1964), «Флора Казахстана» (Т. Т. 1-9, 1956-1967), «Иллюстрированный вариант распространения Казахстана» (Т. Т. 1-2, 1969-1972), «Определитель растений Средней Азии» (т. т. 1-10, 1968-1993), М. С. Байтенов «флора Казахстана» (т. 1-2), государственный кадастр растений ЮКО, книга 1, 2002; Красная книга. Дикорастущие редкие и прочувствующие виды растений[6,7]. (Под ред. проф. Н. К. Аралбаева), а также ряд монографических работ. Гербарии были собраны, идентифицированы и обработаны.

Латинские названия видов и родов растений принадлежат С. К. Черепанову (1981, 1985), а казахские-С. Арыстангалиеву (1997, 2002). Кроме того, Растений из Центральной Азии (1965), флоры Казахстана (1961) и др. Флористический анализ выполнен с использованием таблиц в работах Р. В. Камелина (1973) и А. И. Толмачева (1974) [8].

В основе флористического спектра, основанного на аннотации флоры, лежит система генеалогии и родства А.Л. Тахтаджяна (1987). Работы С.К. Черепанова (1973, 1981) помогли составить названия видов и родственников.

Экологический анализ в зависимости от среды обитания, соотношения растений использованы классификации в работах А. В. Куминовой (1960), Р. В. Камелина (1973), В. М. Хинминчуна (1980), И. М. Красноборова (1976), М. С. Байтенова (1985), А. С. Ревушкина.

При анализе жизненных форм использовались труды Серебрекова (1962), Серебряковой (1978) [9].

Результаты исследования. В нашем исследовании мы определили и нанесли на карту расположение этих девяти тюльпанов.

1. Грейгкызгалдағы-TulipagreigiiRegel –Тюльпан Грейга. Количество небольшое. Высоко декоративен, ценен в сортировке, выращивании цветов. Луковичный многолетник, высотой 20-50 см., цветок одиночный, крупный, стекловидный, цветет в апреле - июне. Произрастает на гравии, скалах, горных склонах и равнинах Угамского, Каржантауского, Боралдайтауского, Кокбулакского, Машатского хребтов национального парка, занесен в Красную книгу Казахстана (Рисунок 1).

2. Кауфман кызгалдағы – TulipakaufmannianaRegel – Тюльпан Кауфмана. Высота около 10 - 40 см. луковица яйцевидной формы, толщиной 1,5-4 см. снаружи покрыта темно-коричневой оболочкой. Количество листьев не превышает 2-3, как у продолговатых или эллиптических. Цветок созревает одиночно, внутренняя сторона белая, на ней хорошо видны мелкие желтые пятна, а наружная поверхность окрашена в красный или фиолетовый цвет. Размножается семенами. Цветет в апреле-июле (в зависимости от высоты земли). Декоративное растение, особенно часто используемое в селекции, имеет более 200 сортов. Из-за сокращения ареала распространения из года в год встречается редко. Снят под охрану и занесен в «Красную книгу»

Казахстана. Встречается на скалистых, горных склонах, равнинах Угамского, Каржантауского, Боралдайтауского, Кокбулакского, Машатского хребтов национального парка (Рисунок 2).

3.

Рисунок 1. Тюльпан Грейга

Рисунок 2. Тюльпан Кауфмана

4. Түркістан қызғалдағы–*Tulipa turkestanica* Regel – Тюльпан туркестанский. Стебель высотой 10-25 см, буровато-зеленый, верхняя часть покрыта короткими пушистыми волосками. Луковица плоская, яйцевидная, толщиной 2 см, темно-коричневая, твердокожая, сильно удлинённая, с заостренным концом внутренней стороны волосистой чешуей. Количество листьев 2-3, очень редко по 4, с красновато-коричневым оттенком, линейные или ремневидные, шириной 5-23 мм, выше цветка. Количество цветков 1-7, белый или светло-зеленый, серединка желтая. Цветет в конце марта-июне. На первый взгляд желтый вид Туркестанского тюльпана напоминает поздний тюльпан. Памиро-Алтайский эндемик. Встречался на каменистых склонах Угамских гор (Рисунок 3).

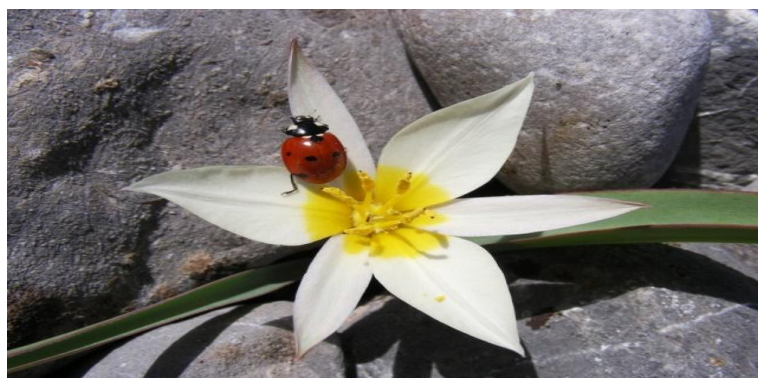

Рисунок 3. Тюльпан туркестанский

5. Жалғанқосгүлдікызғалдақ – *Tulipabifloriformis* Vved – Тюльпан ложнодвухцветковый. Высота 10-25 см, луковица яйцевидная, толщина 1,5-2 см, коричневая тонкокорневая, с внутренней стороны толстокорневая волосистая оболочка. Верхняя сторона стебля волосистая, редко голая, с количеством листьев два, отдаленные, заостренные, голые, ресничные, тире ленточное, нижняя довольно плоская, шириной 6-15 мм, обычно не более цветка. Количество цветков 2-8, реже 1-8, лепестки белые, дно желтое, длина 11-20 мм. Цветет в конце марта-апреле. Кокбулак находится в предгорьях лесного цикла (Рисунок 4).

Рисунок 4. Тюльпан ложнодвухцветковый

6. Жалғантүкті аталықты қызғалдақ – *Tulipa dasystemonoides* Vved – Тюльпан ложноволосястотычиночный. Высота 7-15 см, луковица яйцевидная, толщиной 1-1,5 см, темно-коричневая, тонкокожая, с толстой волосистой оболочкой на внутренней стороне. Стебли голые, количество листьев два, слегка прилегающие, изогнутые, голые, гладкие, линейные, довольно высокие, дно уплощенное, шириной 6-12 мм. Цветок одинарный, два соцветия редкие, околоцветник белый (очень редко желтый), длиной 15-25 мм. Цветет в мае-июне. Эндемичный. Они были найдены в альпийской зоне Уларских гор (Рисунок 5).

Рисунок 5. Тюльпан ложноволосястотычиночный

7. Шымған қызғалдағы – *Tulipatschimganica* Z.Botsch – Тюльпан чимганский. Высота 10-40 см, луковица яйцевидная, толщиной 4 см. покровные чешуйки темно-коричневые, внутренняя сторона, особенно кончик и дно, покрыты редкими длинными волосками. Высота стебля вместе с цветочной сидимой 25 см. Цветочная чашечка волосистая и покрыта сизым оттенком. Количество листьев 3-4, близко расположенные, лотковые, голубовато-зеленые, волосистые, ресничные, нижние-плоско-ленточные, верхние-тонко-ленточные. Цветок одиночный, низ желтый, красный или желтый, внешние лепестки околоцветника красные или желтые, наружные лепестки красные. Реснички мужского цветка желтые, а концы коричневые. Вид очень близок к тюльпану Кауфмана. Цветет в апреле-мае. Эндемичный. Найден на гравийном склоне ущелья Сайрамсу (Рисунок 6).

Рисунок 6. Тюльпан чимганский

8. Күмәнді қызғалдақ – *Tulipa dubia* Vved – Тюльпан сомнительный. Высота 10 - 25 см, луковица яйцевидная, толщина 1-2 см, темно-коричневая или коричневая, бумажная, с гладкой волосистой оболочкой на внутренней стороне. Верх стебля волосистый, количество листьев 2 - 4, слегка заостренный, близкорасположенный, кудрявый, волосистый, ресниччатый, не более одного цветка, нижний лист яйцевидный или овально-яйцевидный, шириной 1,5-3 см, дугообразный. Цветок один; длина цветочницы 2-4 см, равная, бело-желтая или желтая, снаружи с фиолетовым оттенком, овальная ромбовидная, заостренная; внешне несколько короче, изнутри перевернутый овал, дугообразное; в 2 раза короче мужского соцветия; нити голые, желтые, пыльца в 1,5 раза короче нитей; завязь на 1,5 раза короче мужского. Цветет в мае-июне. Встречается на небольших почвах и каменистых склонах Угамских гор (Рисунок 7).

Рисунок 7. Тюльпан сомнительный

9. Бузе қызғалдағы- *Tulipa buhseana* Boiss - Тюльпан бузе. Акдала - многолетнее растение, встречающееся на супесчаных и суглинистых почвах, высотой 15-35 см, стебли голые, редко опушенные, двухлистные, очень отдаленные, цветков 1-4, цветение в апреле-мае. Вид растений, не входящий в список растений национального парка (Рисунок 8).

Рисунок 8. Тюльпан бузе

10. Тікаяқ қызғалдақ - *Tulipa orthopoda* Vved - Тюльпан прямоножковый. Кокбулак - многолетнее эндемичное растение, встречающееся на глинистых и каменистых участках лесной циркуляции, высотой 3-8 см, почти без стебля, с коротким стеблем, проникающим в почву до листьев, с количеством цветков 2-7, цветущее в марте-апреле. Вид растения, которого нет в списке растений национального парка (Рисунок 9).

Рисунок 9. Тюльпан прямоножковый

Выводы. Сайрам-Угамский государственный национальный природный парк расположен в северо-западной части горной системы Западного Тянь - Шаня на хребтах Угам, Каржантау, Казыгурт и Боралдайтау. По результатам исследований в национальном парке выявлено 9 видов тюльпанов, тюльпаны Грейга и Кауфмана из года в год редки в связи с уменьшением ареала распространения, взяты под охрану и занесены в «Красную книгу» Казахстана. Оказалось, что эти тюльпаны встречаются повсеместно в национальном парке. Установлено, что тюльпаны Бузе и тюльпан Прямоножковый не входят в список растений национального парка, в этом году тюльпан Прямоножковый встречался на глинистых и каменистых участках кокбулакскогелесооборота, тюльпан Бузе встречался на песчаных и глинистых почвах акдалинского заказника.

Список литературы:

- 1 Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы. Шипагерлік баян. Алматы: Жалын. 1996. 464 бет.
- 2 Л.И.Вальдшмит. Қазақстан қызғалдақтары. А.: Алматы кітап баспасы, 2010.-272б.
- 3 Б.А.Быков Очерки истории растительного мира Казахстана и Средней Азии – Алматы: Наука. 1979. 108 с.
- 4 А.А. Ивашенко Тюльпаны и другие луковичные растения Казахстана. Алматы: 2005. 192 стр.
- 5 А.А. Ивашенко., О. Беялов. «Қазақстан гүлдері» Атамұрабаспасы.2012ж.
- 6 М.С. Байтенов Флора Казахстана. Т.ІІ. Алматы: Ғылым. 2001. 280 с.
- 7 А.А.Ивашенко сокровища растительного мира Казахстана. По страницам красной книги. А.,2007г.128стр.
- 8 Н.К. Аралбай Атырау Алтай арасы – қазақтың бай флорасы, Алматы: Ұлағат. 2016.
- 9 Н.К. Аралбай А.Т. Қуатбаев және т.б. Қазақстан өсімдіктерінің заманауи номенклатурасы. Алматы: Ұлағат. 2017. 363 бет.

Түйін: Қазақстанның бірегей табиғат кешендері мен жануарларының және өсімдіктерінің сирек кездесетін түрлерін табиғи жағдайда сақтау үшін қорықтар мен ұлттық парктер ұйымдастырылған. Қазақстанда арнайы қорғауға алынуы тиіс 600-дей сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдік түрлері бар. Олардың басым көпшілігі ҚР Қызыл кітабына енгізілген. Сондай мақсатта құрылған ұлттық парктердің бірі- Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Ұлттық парк Батыс Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстік - батыс бөлігінде

Өгем, Қаржантау, Қазығұрт және Боралдайтау жоталарында орналасқан.

Мақалада Сайрам-Өгем ұлттық табиғи парк аумағының шатқалдарында кездесетін лалагүлдер тұқымдасына жататын пиязшықты көпжылдық өсімдік – қызғалдақтардың негізгі тоғыз түрі анықталды: Грейг қызғалдағы, Кауфман қызғалдағы, Күмөнді қызғалдақ, Шымған қызғалдағы, Түркістан қызғалдағы, Жалған қосгүл қызғалдағы, Жалған түкті қызғалдақ, Бузе қызғалдағы, Тікаяқ қызғалдағы. Бұл қызғалдақтардың ішінде Қазақстанның және Түркістан облысының Қызыл кітабына енген және сирек, жойылып бара жатқан түрлері бар және осы ұлттық парк аумағында кездесетін өсімдіктер тізімінде жоқ, алғаш рет кездескен түрлеріне экологиялық, биоморфологиялық, географиялық тұрғыдан сипаттама берілді.

Кілт сөздер: қызғалдақ, Қызыл кітап, эндемик, өсімдік, пиязшық, түр, флора.

Abstract. Reserves and national parks are organized to preserve the unique natural complexes and rare species of animals and plants of Kazakhstan in natural conditions. In Kazakhstan there are about 600 rare and endangered species of plants subject to special protection. Most of them are listed in the red book of Kazakhstan. For this purpose, one of the national parks - Sairam-Ugam state national nature Park was created. The national Park is located in the northwestern part of the Western Tien Shan mountain system on the Ugam, Karzhantau, Kazygurt and Boraldai ranges.

The article identifies nine main species of bulbous perennial plants-tulips belonging to the Lily family, occurring in the gorges of the territory of Sairam-Ugam national natural Park: Greig Tulip, Kaufman Tulip, Turkestan Tulip, false-two-flowered Tulip, false-hair-staminate Tulip, Chimgan Tulip, doubtful Tulip, buze Tulip, straight-legged Tulip. Some species of these tulips are included in the Red book of Kazakhstan and Turkestan region as rare and endangered and are not in the list of plants found in the territory of this national Park, ecological, biomorphological, geographical characteristics of the first occurring species of tulips are given.

Keywords: tulip, Red book, endemic, plant, bulb, species, flora.

**ТҮЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY**

ӘОЖ: 314 (574.5)

¹Сапарбекова Б.Р., ¹Байжанова А.А., ²Ереханова Ф.Т.

¹магистр оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан Шымкент

¹магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филология ғ.к., аға оқытушы ИМТ, Dubai Business School-Дубай, Араб Әмірлігі
СӘДУАҚАС БОҚАЕВТЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация: аталған мақалада өткен ғасырдың басында ұлт үшін өлшеусіз қызмет жасаған, бірақ, өзінің тарихи бағасын әлі де болса ала алмай келе жатқан, күні бүгінге дейін есімі көмескі аталып келген тұлғалардың бірі – Сәдуақас Боқаевтың ғылыми-педагогикалық қызметі қарастырылады. Оның өмірі мен ғылыми-педагогикалық қызметін, жалпы тұлғасын танытуда С.Тілеуқұлов, Г.Тілеуқұлов, Р.Нәдіров, Б.Қойшыбаев, Е.Жалмағамбетов, Х.М.Тұрсын және т.б. зерттеушілердің еңбектерін негізге алынды. С.Боқаевтың республикада педагогикалық білім берудің зор маңыздылығын түсініп, жоғарғы оқу орындарында дәріс беретін оқытушылардың ғылыми әлеуетін арттыру мақсатында аспирантура арқылы ғылыми бағытта зерттеуші-ғалымдарды даярлауды жүзеге асыруға ат салысты. Нәтижесінде Әубәкіров, Жәутіков, Әмірбаев сынды дарынды шәкірттерін математика ғылымына баулығандығы деректермен негізделді. «Жікшілдік» пен «ұлтшылдыққа» қарсы жүргізілген сталиндік жаппай террорлық саясат қазақ зиялыларының қатарындағы С.Боқаевтың педагогикалық-ағартушылық қызметінің әрі жалғасуына теріс ықпал етуі, сталиншіл билік жүйесі әсерінен ғылыми интеллигенция арасында бір-бірінің жазған еңбектеріне сыни көзбен қарап қателіктер іздеу белең алды. Осындай сенімсіздік пен күдіктенушілік жағдайында С.Боқаевқа да жазықсыз жала жабылып саяси қуғын-сүргінге ұшырағандығы деректермен нақтыланады.

Кілттік сөздер: қайраткер, ұлттық интеллигенция, тұлға, кеңес үкіметі, большевиктер идеясы, халық жауы, ұлт мүддесі

Кіріспе. Халқымыздың әлем қауымдастығынан егемен ел ретінде өз орнын алып тәуелсіздік туын тіккен өзгерістерге толы кезеңінде еліміздің өткен тарихына деген көзқарас та жаңа сипатқа ие болып сол уақытқа дейін ақиқаты айтылмай бұрмаланған тарихи құбылыстар қайта зерделеніп объективті баға беріле бастағаны мәлім. Халқымыздың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған игі шаралар жүзеге асырылып төл тарихымызда өзіндік терең із қалдырған қайраткерлердің ғұмырнамасы зерттеліп ғылыми айналымға енгізілді. Мұндай ғұмырнамалық зерттеулер жекелеген тұлғалардың өмір жолын, сан-салалы қызметін танып-білумен қатар олар өмір сүрген тарихи кезеңді де жан-жақты саралауға мүмкіндік берді. Тұлғалардың тарихтан алар орнын Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген» – деп атап көрсетті.[1] Тоталитарлық жүйе үстемдік құрған кезеңде қоғамдық өмірдің және ғылыми бағыттың шектен тыс идеологияландырылуы ХХғ. басындағы отарлық саясаттың мәселелерін зерттеуде өзіндік теріс әсерін тигізіп аталған мәселелерге қатысты біржақты тұжырымдар жасауға ықпал етті. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда ұлттық жігермен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ...» [2] деп жазды. Елбасының осы маңызды тұжырымы тарихымызды жаңаша тарихи тұрғыда зерттеуді және қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына қосуды басты мақсат еткен қазақ зиялыларының қызметтеріне шынайы баға беруді күн тәртібіне қойды. Оларды «ұлтшылдар», «халық жауы» деп ешбір негізсіз тағылған жаладан ақтау және ғылыми тұрғыда зерттеулер жүргізу Отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселе екендігі айқын.

Қоғамның ілгерілеуге ұмтылысын жеделдетуге ықпал ететін, көрегендігімен сол дәуірдің

бағыт-бағдарын анықтайтын негізгі күш-зиялы қауым екендігі сөзсіз, сондықтан да зиялы қауымның тарихын зерттеу, олардың ролі мен ғылымға қосқан үлесін зерделеу бүгінгі ұрпақ үшін маңызды міндет деп білеміз. Осы ретте бүгінгі күні жеке тұлғаның қоғамдағы ролін зерттеу дәстүрге айналып тарихта ерекше көрініс тауып қолдау табуда. Десек те әділеттік бағасын алған, бірақ осы күнге дейін зерттелінбеген қайраткерлер қатары бары анық.

Теориялық талдау. Қазақстанда ХХғ. 20-30 жж. математика ғылымының дамуына өз еңбектерімен және зерттеулерімен елеулі үлес қосқан ғалымдардың алдыңғы буыны қалыптасты. Олар математика ғылымы бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, елімізде ғылым саласының өркендеуіне бар күш-жігерін жұмсады. Осы кезеңдегі қазақ зиялыларының биік шоқтығы қатарында көрнекті ғалым-математик, республикада математика ғылымының өркендеуіне айтарлықтай үлес қосқан Сәдуақас Хасенұлы Боқаевтың да есімі ерекше орын алатындығы сөзсіз.

Сәдуақас Хасенұлы Боқаев 1907 жылы 13 наурызда Семей облысы Абай ауданында дүниеге келді. Оның балалық шағы Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезовтер туып өскен Сарыарқа өңірінің Шыңғыстау баурайында өтеді. Әкесі Хасен оқуға мезгілі жеткен кезде Сәдуақасты педагог-ағартушы, ақын Тайыр Жомартбаевтың тәрбиесіне береді. Т. Жомартбаев педагогикалық қызметінде өзін жаңашыл мұғалім, прогрестік ой-сананың дамуына, діни- наным сенімдердің озбырлығына қарсы күрескер ретінде таныта алды. Т. Жомартбаев өткен ғасырдың басындағы қазақ ағарту ісі мен ұлттық әдебиеттің алғашқы қайраткерлерінің қатарына жатады. Отандық ағартушы-демократтардың әдеби-қоғамдық қызметі «Қазақ совет әдебиетінің тарихында»: «Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин негізін қалаған қазақ жазба әдебиетіндегі демократиялық, ағартушылық бағыт дәстүрі ХХғ. басында болған революция алдындағы жағдайларда қоғамдық мәселелерді, жаңа дәуір талаптарын, әсіресе қазақ ауылдарындағы теңсіздікті, таптық қанау мен еңбекшілердің азаттық күресін арқылы сын көтермейтін реализмнің жаңа серпіліс күшін тереңдетті. Бұл үрдіс Сәбит Дөнентаев, Мұхаметжан Сералин, Бекет Өтетілеуов, Спандияр Көбеев, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин және Тайыр Жомартбаев сияқты жазушылардың шығармаларында жарқын көрініс тапты» деп атап көрсетілді. Ол әртүрлі жанрда көркем шығармалар жазды, әсіресе оның «Зайсан», «Шыңғыстау», «Ана тілі» және т.б. туындылары кеңінен танымал болды. Сәдуақас Хасенұлының білімге құштарлығын ашумен қатар дарынды оқушыны тани білген математика ғылымының шыңына жетуге мүмкіндік жасаған алғашқы ұстазы осындай еді. Шәкіртінің жаратылыстануға деген ереше қабілетін байқаған тәжірибелі педагог оның оқуына дұрыс бағыт-бағдар берумен қатар Семей мен Зайсанда және Орынбор халық ағарту институтында білім алуына ықпал етті. С. Боқаевтың 1928 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінде оқуын жалғастыруына және математик ретінде қалыптасуына профессор К.А. Тороповтың еңбегін атаған жөн.

ХХғ. басында Мәскеу математика мектебінің деңгейі әлемдік деңгейде мойындалуы Д.Ф. Егоровтың және оның шәкірттері Н.Н. Лузин, И.И. Привалов, В.В. Степанов есімдерімен байланысты болды. Ал, Мәскеу мемлекеттік университетінің механика факультетінде Н.В. Жуковский, С.А. Чаплыгин сияқты көрнекті ғалымдар қызмет етті. С.Боқаев университетте П.С.Урысон, П.С. Александров, Н.Н. Лузин, В.В. Степанов сияқты белгілі математиктерден білім алу мүмкіндігіне ие болды. ХХғ. 30-жж. басында аталған білім ордасында М.Сәтбаев, А.Закарин, Ө.Жұмабаев, К. Игенов, С.Аяпбергенов, Т.Дарқанбаев, С.Ибрашева, А.Шәріпханов, Ә. Қанапин сияқты қазақ жастары да білім алды. Кейіннен олардың бірқатары Қазақстанда білім беру саласы мен ғылымның қалыптасуы мен дамуында үлкен роль атқарды.

С.Х. Боқаев еңбек жолын 1932ж. маусымында Қазақ педагогика институтының математика кафедрасында ассистент ретінде бастайды. 1934ж. қаңтарында ҚазПИ-дің жоғарғы математика кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалды. Кафедра жетекшісі ретінде С. Боқаев оқытудың сапасын арттыруға, нақты ғылымдарды оқытудың озық әдістерін енгізуде өз тәжірибесі мен біліміне сүйенді. Нәтижесінде аталған кафедра республикада жоғары математикалық пәндерді оқытудың инновациялық деңгейіне көтеріліп елеулі жетістіктерге жетті. Өйткені, білікті маман математикалық білім беру ісін дамытудың негізгі факторы – КСРО-дағы жетекші оқу орындарының іс-тәжірибелеріне назар аудару қажеттігін түсінді. Әсіресе, Мәскеу мемлекеттік университетінде математиканы оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен қатар өз институтының оқыту тәжірибесіне енгізуге күш салды. Осы мақсатта Мәскеу қаласындағы бірқатар жетекші жоғарғы оқу орындары кафедраларының озық іс-тәжірибелерімен алмасып тығыз байланыс орнатылды, ал 1933ж. математиктердің Бүкілресейлік конференциясына қатысты. Республикада

педагогикалық білім берудің зор маңыздылығын түсініп, жоғарғы оқу орындарында дәріс беретін оқытушылардың ғылыми әлеуетін арттыру мақсатында аспирантура арқылы ғылыми бағытта зерттеуші-ғалымдарды даярлауды жүзеге асыруға ат салысты. Нәтижесінде Әубәкіров, Жәуітқов, Әмірбаев сынды дарынды шәкірттерін математика ғылымына баулады.

Математик-ғалым қазақ тілінде бірыңғай математика терминдерін жүйеге түсіру мақсатында орыс тіліндегі математика оқулықтарын қазақ тіліне аударып математикалық ұғымдарға сәйкестендірді. 1934ж. институттың ғылыми-зерттеу бағытында жалпы пәндер бойынша терминологияны бір жүйеге келтіру үшін Терминология комиссиясы құрылды, оның құрамына С.Х. Боқаев, Ә.Ә. Ермеков, М.М. Мәскеевтер сияқты ғалымдар енді. Комиссия қабылдаған терминдер Мемлекеттік терминология комиссиясының бекітуіне ұсынылды. Алайда, бекіткенге дейін институт кафедраларына пәндер бойынша терминдерді ғылыми айналымға енгізуге рұқсат етілуі комиссия мүшелерінің жоғары кәсіби деңгейін байқатады. С.Х. Боқаевтың қазақ тіліне аударған оқу құралдары мен оқулықтары, жасаған ғылыми талдауы ғалымның қазақ тілінде математикалық терминдерді жасаудағы қомақты үлесін көрсетсе керек. Зерттеуші Б.М. Қосанов С.Х. Боқаевтың математика ғылымындағы оқу-әдістемелік бағытында дайындалған оқу құралдарында енгізген терминдерін 4 топқа бөліп қарастырады. Қазіргі күнге дейін қазақ тіліндегі алгебра оқулықтарындағы терминдердің мәселен, Н.А. Шапошников пен Н.К. Вальцовтың «Алгебра есептерінің жинағы» атты оқу құралын қазақ тіліне аударған кездегі автордың енгізген терминдері: «дәреже» - «степень», «дәреже негізі» - «основание степени», «теңдеу» - «уравнение», «теңдеулер жүйесі» - «система уравнений» және т.б. өзгеріссіз ғылыми айналымда қолданылуын, аударылмайтын халықаралық терминдерді қазақ тіліне аударуға қадам жасауы, автордың қазақ тілінің ғылыми тіліне сәйкестенуі үшін аса назар аударғандығын атап көрсетеді.

1934ж. қыркүйекте Сәдуақас Хасенұлы ҚазПИ-дің физика-математика факультетінің деканы болып тағайындалды. Факультет деканы ретінде ол оқу жұмысының жоғарғы оқу орнының талаптарына сәйкес жүргізуге, материалдық-техникалық базасының қалыптасуына, математика мен физиканы оқытудың жаңа әдістерін енгізуге, студенттердің пәндерді толық меңгеруіне ерекше көңіл бөлді. Студент-жастардың интеллектуалды дамуына, логикалық және алгоритмдік ойлау негізінде математикалық қабілеттерін қалыптастыруды мақсат етті. Нәтижесінде «Еркін жинақталатын қатардың қосындысы болып табылатын функцияның құрылымдық қасиеттері», «Арнайы функциялар және олардың жалпы жағдайлардағы ерекше нүктелері», «Жалпы түрдегі кейбір анықталмаған интегралдарды интегралдаудың кейбір тәсілдері», «Конформдық бейнелеулер және лоардың механика саласында қолданылуы» атты еңбектері дайындалды. С.Х. Боқаев басшылық еткен жылдары аталған факультет елімізде математикалық білім беру ісінің дамуына үлес қосумен қатар республика көлемінде педагогикалық мамандарды дайындайтын алғашқы білім ордасының бірі болды. 1934ж. қазанда институт әкімшілігі ғылыми-зерттеу бағыты бойынша мамандарын РКФСР ХАК-на математика мамандығынан С.Х. Боқаевты да Мәскеу мемлекеттік университетінде кандидаттық диссертация қорғау үшін ұсынды. ХХғ. 30-жж. ММУ-дың механика-математика факультеті осы сала бойынша мамандар дайындауда және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде әлемдік деңгейдегі алдыңғы қатарлы орталықтардың бірі еді. Бұл ғылым ордасында математика саласында әлемге әйгілі Н.Е. Жуковский, Д.Ф. Егоров, Н.Н. Лузин, А.Я. Хинчин, И.И. Привалов, П.С. Александров, И.Г. Петровский сияқты ғалымдар қызмет ететін. Ізденуші-ғалым С.Х. Боқаев та осы ортада «дифференциалдық теңдеулер» мамандығы бойынша аспиранттардың оқу бағдарламасына сәйкес зерттеулер жүргізу нәтижесінде 1935ж. ММУ-нің математика және механика ғылыми-зерттеу институтында «Конформдық түрлендіру теориясы және оларды қолданбалы ғылымның «математика мамандығы бойынша есептерінде пайдалану» атты тақырыпта математика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған кандидаттық диссертациясын табысты қорғады. Оған математика ғылымдарының кандидаты және доцент ғылыми атағы берілді. 1932-1935 жж. ҚазПИ-де, ҚазМУ-де математикалық пәндерден дәріс беру сапасын көтеру мен оқу үдерісін жақсарту бағытында бірқатар жұмыстар жүргізді.

Педагог-ғалым осы саланың жетекші курстарынан, арнайы бейіндік пәндерден дәріс курстарын дайындаумен қатар жоғарғы, арнаулы орта оқу орындарын, қазақ мектептерін оқу құралдармен, оқулықтармен қамтамасыз ету үшін оқу-әдістемелік жұмыспен де айналысты. Атап өтетін жайт, сол кездегі оқу үдерісіне дайындалған оқу құралдарының бүгінгі күнге дейін өзіндік маңызы бар екендігі. Оның авторлығымен «Математика және халық шаруашылығының физикалық

негіздері», қазақ тіліне аударылған Н.А. Шапошников пен Н.К. Вальцовтың «Алгебра есептерінің жинағы» (1933) атты еңбектері жарық көрді. Қазақстандық ғалымдар қатарында С.Х. Боқаевтың ғылымға қосқан үлесі үкімет тарапынан ескеріліп ҚазАКСР ОАК Алқасы 1935ж. қарашада жоғары білікті мамандар дайындау ісіндегі, республикада математикалық білім беруді дамыту мен ұйымдастырудағы ерен еңбегі үшін «Қазақстанның 15 жылдығы» белгісімен марапатталса, 1936 ж. математика профессоры атағын иеленді.

XXғ. 20-жж. тоталитарлық жүйе билік орнаған қоғам өмірінде орын алған бұрмалаушылықтар мен қысаң саясаттың салдары халықтың рухани санасына қайғы-қасірет әкелді. 20-жж. аяғында тарихта «социализмнің сталиндік моделі» деген атпен белгілі тарихи кезең басталып, ұлттардың табиғи бейнесін жоюға ұмтылған казармалық социализм жүйесі орнатылды. И.В. Сталиннің үкімет басына келуі саяси террорды өршіте түсті. 30-жж. жүргізілген саяси қуғын-сүргін ұлттық интеллигенция қатарын ойсыратып жіберді. Академик М. Қозыбаев «ұлтшылдық» туралы: «Патша өкіметі ұлтшылдықты оппозиция есебінде таныды. Оның тамырына балта шабуды саясатқа арна етті. Кеңес өкіметі сол империялық саясатты шын мәнінде жалғады, өйткені ол да аз ұлттар тым тырақай бөлініп, бөлшектеніп кетеді деп түсінді. Оларды ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаудың жолы бонопартизм деп түсінген И. Сталин ұлттардың ойшыл, жасампаз топтарын тұқырту деп білді»-деп жазған еді.[3] «Ұлтшылдықпен», «халық жауларымен» күресу бірте-бірте мемлекеттің белгілерінің біріне айналды. 1937-1938 жж.қазақтың оқыған зиялы қауым өкілдерінен 66 мың адам жазықсыз жапа шекті.[4]

«Жікшілдік» пен «ұлтшылдыққа» қарсы жүргізілген сталиндік жаппай террорлық саясат қазақ зиялыларының қатарындағы С.Боқаевтың педагогикалық-ағартушылық қызметінің әрі жалғасуына теріс ықпал етті. Сталиншіл билік жүйесі әсерінен ғылыми интеллигенция арасында бір-бірінің жазған еңбектеріне сыни көзбен қарап қателіктер іздеу белең алды. Осындай сенімсіздік пен күдіктенушілік жағдайында С.Боқаевқа да жазықсыз жала жабылып саяси қуғын-сүргінге ұшырайды. Институт әкімшілігі тарапынан 1938 ж. 1 тамызында ҚКП ОК-не, ҚазКСР ХАК-не және қалалық партия комитетіне: «ҚазПИ-де халық жауы, бұрынғы директор Бекжанов басқарған национал-фашистер, бандылар тобы ұзақ уақыт үстемдік құрды. Национал-фашист Жүргенов Бекжановпен, Жұбановпен, Әлжановпен, Боқаевпен және басқалармен бірлесіп институттың бүкіл жұмысын тоқтату үшін барлық шараларды қолданды. Бұл бандиттердің зиянкес жұмыстары мынадай жолдармен жүргізілді: институттың профессорлық оқытушылық құрамына национал фашистерді, троцкийшіл-бухариншіл бандиттерді, саяси күмәнді және жоғарғы оқу орнында жұмыс істеу үшін академиялық жарамсыз адамдарды тарту; жауапты курстарды (математика, ботаника, тарих, қазақ тілі және тағы басқалар) жетекші пәндер бойынша студенттердің дайындықтарын осы пәндер бойынша бағдарламалық материалдарды зиянды бұрмалау жолымен бұзуға түрлі шараларды қолданған халық жауларына бекіту; қазақ студенттерге орыс тілін оқыту ісінде толықтай елемеушілік жіне зияе келтіру, сондай ақ қазақ тілін оқытудағы зиянкестік...» ешбір дәйексіз дайындалған анықтама негізінде С.Х. Боқаев қамауға алынып, 1939ж. 14 қарашада КСРО ІХК Архангельск облысындағы Каргопол лагерінің Ерцевск бөлімшесіне айдауға жіберілді. Алайда, өз әріптестері тарапынан ҚКП ОК-не, республика прокурорының атына Сәдуақас Хасенұлының ісін қайта қарау мақсатында өтініштер жолданды. Нәтижесінде ҚазКСР Жоғарғы Сотының шешімімен 1939 ж. сәуірде С.Х. Боқаевтың ісін қайта қарауда фактілер анықталып бас бостандығынан айыру жазасы белгіленді. Өкініштісі, 1942ж. Сәдуақас Хасенұлы Боқаев белгісіз жағдайда қайтыс болды.

Қорытынды. Уақытпен бірге қоғамның дамуы да сол қоғамға, оның өркендеп дамуына бар болмысымен қызмет еткен ұлтжанды азаматтардың ұлттық тарихи санасы да алға қарай алшандап қадам басқан сайын өмірден озған танымал тұлғалардың жарқын бейнесі, олардың халқының келешегі үшін сіңірген еңбегі екшеленіп құндылығы арта түсетіндігі шүбәсіз. Қазақстандағы білім мен ғылым саласының дамуы мен өркендеуіне қомақты үлес қосқан зиялылар қатарында және қазақ өлкесінде алғаш ашылған білім ордасы – қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің негізін қалаушылардың бірі Сәдуақас Хасенұлы Боқаевтың да есімі бүгінгі ұрпақтың жадында сақталатындығы ақиқат.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, Тәуелсіз Қазақстан // Егемен Қазақстан. 1998, 16 желтоқсан
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003.

- 3 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001.45б.
- 4 Дюсенова Н. Қазақстандағы 20ғ. 40-50жж. «ұлтшылдық» пен «космополитшылдыққа» қарсы күрес науқаны (т.ғ.к. ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертация) Алматы, 2005.
- 5 Бақаев Ә. Өшпес оттың жарығы / Жизнь, прерванная на взлете Алматы, 2007.160 б.

Резюме: в статье исследуется научно-педагогическая деятельность Садуакаса Бокаева, одного из самых известных людей, служивших народу в начале прошлого века, но до сих пор не удостоившегося своего исторического значения. Его жизнь, научная и педагогическая деятельность, общая личность С.Тлеукулов, Г.Тлеукулов, Р.Надилов, Б.Қойшыбаев, Е.Жалмағамбетов, Х.Турсун и другие. На основе работ исследователей, осознавая большое значение педагогического образования в стране, Бокаев участвовал в подготовке исследователей научного направления через аспирантуру с целью повышения научного потенциала преподавателей высших учебных заведений. В результате тот факт, что талантливые студенты, такие как Аубакиров, Жаутыков, Амирбаев были приобщены к математике, основанной на данных. Сталинская политика массового терроризма против «сепаратизма» и «национализма» отрицательно сказалась на продолжении педагогической и просветительской деятельности С.Бокаева среди казахской интеллигенции. В такой ситуации неуверенности и подозрений, факты свидетельствуют о том, что С. Бокаев также подвергся клевете и репрессиям.

Ключевые слова: деятель, национальная интеллигенция, личность, советская власть, большевистские идеи, враг народа, интересы нации.

Annotation: This article examines the scientific and pedagogical activity of Saduakas Bokaev, one of the most obscure people who served the nation at the beginning of the last century, but still has not received its historical value. In the course of his life and scientific and pedagogical activity, in general, S. Tleukulov, G. Tleukulov, R. Nadirov, B. Қойшыбаев, E. Zhalmagambetov, H.M. Tursun and others. based on the works of researchers. C. Realizing the great importance of pedagogical education in the country, Bokaev participated in the training of researchers in the scientific direction through graduate school in order to increase the scientific potential of teachers teaching in higher education. As a result, the fact that talented students such as Aubakirov, Zhautykov, Amirbayev were introduced to the science of mathematics is based on data. The Stalinist policy of mass terrorism against "separatism" and "nationalism" had a negative impact on the continuation of the pedagogical and educational activities of S. Bokaev among the Kazakh intelligentsia. In such a situation of uncertainty and suspicion, S. Evidence suggests that Bokaev was also slandered and subjected to political repression.

Keywords: figure, national intelligentsia, personality, Soviet government, Bolshevik ideas, enemy of the people, interests of the nation

УДК: 929

¹Рахматуллаева А.Р., ²Туркеева С.М.

¹к.ист.н., доцент, ТашГУ имени Низами, Ташкент, Узбекистан

²магистр истории, ст. преподаватель ЮКУ имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

ИСТОРИЯ ЖИЗНИ АМИРА ТЕМУРА: ВЫМЫСЕЛ И ИСТИНА

Аннотация: Сегодня вопросы исторического наследия, возвращения к исторической памяти находятся в центре внимания историков всего региона. Исторический компонент становится важной составной частью национальной идеологии и решения задач духовно-нравственного совершенствования. Это возлагает на историческую науку большую ответственность. На заре XXI века были заново открыты многие, неизвестные ранее, страницы истории, вскрыты целые пласты исторического прошлого. В результате историческая наука вновь обрела свою исконную функцию – служить народу и духовному прогрессу общества. Вместе с тем, на пути восстановления исторической правды немало сложных вопросов, требующих современного переосмысления. Среди них большую актуальность имеет исследование жизни и творческого пути людей, оставивших своей деятельностью глубокий след в истории. К таким личностям относится выдающийся государственный деятель Амир Темур.

Ключевые слова: историческое наследие, модернизация общественного сознания,

историография, Амир Тимур

Введение. Учитывая внимание мировой научной общественности к личности Амира Темура, на 28-сессии Генеральной Конференции ЮНЕСКО, проходившей в октябре – ноябре 1995 г., были приняты специальные постановления о праздновании в 1996 г. юбилея Амира Темура; о проведении

в Париже международной научной конференции «Процветание науки, культуры и образования в период Темуридов». Конференция состоялась 22

апреля 1996 г., на которой выступили ученые с докладами, подготовленными на базе сведений основных письменных источников.

В Ташкенте состоялась международная конференция на тему «Амир Тимур и его роль в мировой истории». Вопросы жизни и деятельности Амира Темура в различные периоды были в центре внимания учёных мира. Интерес к личности Амира Темура в западной историографии проявляется ещё с XVIII в., и с течением времени постоянно возрастал.

В мировой историографии опубликован целый ряд монографий и статей об Амуре Темуре, в которых рассматриваются его многогранная деятельность в области государственности, общественно-политического устройства, социально-экономических отношений, управления, военных походов, дипломатии, религии, науки, культуры и искусства.

Теоретический анализ. В XX в. в мировом востоковедении сформировалось отдельное научное направление – «Темуроведение», в основу которого легли исследования Р.Груссе, Л. Керэна, Е. Росе, Х. Хукхем, Ф. Манц, Г. Голомбака, А. Дерага, Кадзуо Еноки, Е. Ману, М. Россати и др.

Важным свидетельством признания несравнимой роли Амира Темура в мировой цивилизации явилось создание во Франции в 1948 году отдельного научного центра по изучению истории Амира Темура и Темуридов. Французский темуровед Л.Кэрэн в своих исследованиях признает заслуги Амира Темура перед Европой, называя его полководцем- победителем, искусным дипломатом и покровителем науки. По мнению исследователя, Амир Тимур объединил все страны расположенные на Востоке по Великому Шелковому пути, не дошел только до Китая. Если бы Амир Тимур был только великим захватчиком, жаждущим войн или порабощений, его личность не интересовала бы так историю [1].

К настоящему времени многие письменные источники средневековья, посвященные Амиру Темуру, переведены на европейские языки. В библиографию исследований периода Амира Темура и Темуридов, опубликованную в начале 1996 г. в Париже, вошло более 450 произведений [2]. К 2000 г. данный список был пополнен ещё более чем 50 работами.

Мы называем его Амир Темуром, в мире его знают как Великого Темурбека. В письменных источниках [3] и исследованиях [4] говорится о том, что в марте 1391 года Амир Тимур совершил поход на Тухтамишхана, и в тексте на огромном камне на Улу тоу на уйгурском алфавите назвал себя «Султаном Турана». Данный камень найденных в 30-х годах прошлого столетия у Карсакпай в Казахстане, на котором вырезано 11 строк: 8 на уйгурском и 3 на арабском письме: «Султан Турана Темурбек с 200 тысячным войском выступил против Тухтамишхана». Хранится в настоящее время на Эрмитаже в Санкт-Петербурге. Не является ли это свидетельством величия Темура ?!

Значит, имеются все научные основания, чтобы без всякого сомнения, называть Амира Темура султаном Турана. Однако, из скромности и сложностей, связанных с освобождением от 150 летнего подчинения монголам он называл себя военным термином “амир” (амирул-умаро, т.е. начальник военных сил), так как преобладали взгляды о том, что власть дана богом только монголам. Вот уже 7 веков жизнь и деятельность Амира Темура притягивает к себе внимание ученых мира. В чем же причина этого? В чем же состоят его заслуги?

Практическая часть. Амир Тимур вошел в мировую историю в XIV веке, в самый тяжелый, тревожный период колониализма. Это личность изменившая, направившая судьбу Азиатского и Европейского континентов в сторону высокого развития. Личность, положившая основу для второго ренессанса в Средней Азии в XIV-XV.

Заслуги Амира Темура перед историей нашей Родины и народов мира состоят в следующем:

- Амир Тимур, освободив Мавераннахр от монголов, создал независимое государство, осуществил широкие реформы во всех сферах развития государства. Амир Темуром было

восстановлена и совершенствована традиционная государственность;

- в целях сохранения безопасности Родины им было развито военное управление, войско. Военное дело возвышено до уровня искусства;

- была развита внутренняя и внешняя торговля, обустроена страна. Народ жил в благополучии. Налажено градостроительство, архитектура;

- во 2-ой половине XIV века в единое государство были объединены территории Хорасана, Ирана, Ирака;

- победив Золотую Орду, освободил русские княжества от татаро-монгольского ига, что создало возможность для объединения их в единое государство Русь.

- победа над Тухтамишханом в 1395 году не позволило формирование военно-политического союза между Золотой Ордой, Турцией и Египтом, объединению этих стран. Что предотвратило мировую войну;

- победив турецкого солтана Боязида, освободил Европу от его влияния;

- обеспечил безопасность на Великом шелковом пути, что способствовало развитию коммуникации, развитию научных познаний.

Словом, деятельность Амира Темура имела огромную положительную роль в истории Средней, Южной, Западной Азии, а также Кавказа, Приволжья и русского государства.

Изучение жизни и деятельности Амира Темура, осуществляемые научные исследования достигли более высокого уровня в сравнении с прошлым. В отличие от советской историографии, назвавшей в качестве основной цели походов «разбой» и «поработительство», в работах западных исследователей говорилось, что Темура преследовал добрые намерения: возрождение Великого шелкового пути, коммуникаций, развитие на этой основе торговых отношений, науки. Также научно обоснована его созидательная деятельность.

Одной из актуальных задач современной Темуроведении является анализ материалов Интернета, ускоряющих развитие данного направления историографии, достаточно оперативно доводимых до широких кругов пользователей глобальной сети. Нижу остановимся на некоторых из них.

Российский историк П.Воробьев в своей статье «Темура великолепный» [3] критикует историков называющих Амира Темура безграмотным, в качестве их недостатка подчеркивает отсутствие логического подхода к освещению истории. В качестве доказательства приводит восхищение египетского судьи и ученого Ибн Халдуна в своем произведении «Таржимаи хол» (Автобиография) духовностью Амира Темура. Обоснование ученым своих мыслей о личности и грамотности Амира Темура свидетельствует о том, что он является знатоком восточных источников. Автор приводит в качестве опровержения слова Ибн Халдуна, который восхищался духовным совершенством этой личности. Кроме того, П. Воробьев, говоря по поводу клейма – Амир Темура – «головорез», говорил об отсутствии каких-либо археологических материалов, подтверждающих сооружение «минаретов» из голов поверженных врагов.

Историография советского периода описывала Амира Темура как безграмотного, злодея, поработителя. Однако, по беседе Амира Темура с знатным ученым своего времени, основоположником методологии Востока Ибн Халдуном можно понять насколько широким было мировоззрение Амира Темура.

Как известно, арабский историк Ибн Халдун (1332-1406) в своем произведении «Таржимаи хол» высоко оценивает личность и научный потенциал Амира Темура. Ибн Халдун в 1400 году в Дамаске встречается с Сахибкираном, и подробно описывает эту встречу в произведении «Ат-тариф би Ибн Халдун» (Знакомство с Ибном Халдуном). Узбекских читателей с произведением Ибна Халдуна впервые ознакомил М.Каюмов [6] в конце седьмого тома книги Ибна Халдуна «Китоб ал-ибор» (Книга назидательных примеров) внесена «Автобиография», в которой подробно описана встреча ученого с Амиром Темуром [7].

Ибн Халдун пишет о научном потенциале, таланте Амира Темура: он был очень умным, знающим, сообразительным, много спорящим, требующим доказательства своих мыслей, твердо стоящим на своем человеком. По мнению историка, Амир Темура был знатоком географии, истории, фикх (юриспруденция). Мало кто мог с ним поспорить в этом.

Доказательство Амиром Темуром на основании других произведений наличие некоторых неточностей в некоторых высказываниях о падишахах в книге известного историка Мухаммада Жарир ат-Табари «Тарихи Табарий» (История Табари), то есть глубокие познания Амира Темура в

области биографии, родословной шахов всех крупных государств Востока, естественно, поразили не только Ибн Халдуна, но и многих современных историков. В частности, примечательно то, что Амир Темур спрашивает Ибна Халдуна о мнении историка Ат-Табари по вопросу о статусе падишахов, и высказывает свое отношение к этому. Амир Темур говорит, что нельзя ставить царя Вавилона Бухтаннаса в один ряд с Юлием Цезарем и Александром Македонским, так как тот был военным начальником Вавилона, и Табари неверно высказывается по этому поводу.

Также Ибна Халдуна поражают глубокие знания Амира Темура в области исторической географии арабских и аджамских (не арабских) государств [8, с. 9]. Сахибкиран просит Ибна Халдуна рассказать об истории и географии края, в котором он живет, в частности городов Фас, Сабата, Тажа, Силжимос. Однако, ответы Ибна Халдуна его не удовлетворяют. И Сахибкиран высказывается по поводу того, что сам знает об этих городах больше чем он.

Невольно возникает вопрос – каковы же критерии грамотности, если Амира Темура, согласно сведениям, приведенным в произведении, владеющего в совершенстве помимо родным тюркским, арабским и персидским языками, знающего наизусть Коран и хадисы, (высказывания и дела пророка Мухаммада), фикх (юриспруденцию) называют безграмотным...

Хотелось бы остановиться еще на одном событии. Царь Египта Фараж отправляет к Амиру Темуру с письмом посла по имени Байсак, Амир Темур спрашивает того, что означает это не красивое имя, Байсак отвечает, что даже не задумывался об этом. На что Амир Темур говорит, что не его в этом вина, что виноват Фараж, назначивший его послом, и даже не в нем, так как тот не может переступить свою сообразительность. Это доказательство того, что Амир Темур уделял особое внимание вопросам назначения послов, считая тех, зеркалом государства. Словом, читая «Автобиографию» можно убедиться в том, насколько глубоко мыслил Амир Темур.

Российские ученые во главе с доктором исторических наук Леонидом Бобровым из Новосибирского государственного университета проводят научные исследования в области биографии, деятельности Амира Темура. В статье «Новосибирские историки первыми в мире восстановили биографии полководцев Тамерлана» [9] сообщается, что готовящееся крупное фундаментальное исследование будет опубликовано в 2016-2017 годах, и в нем будут освещены биографии не только Амира Темура, но и 12 воевод, верно служивших государству. Ученые все время называют Амира Темура Великим узбекским полководцем, гением военного искусства, что является важным событием в мировой историографии. Кроме того, считая оскорбительным кличку «Темерлан» (ланг – хромой, с фарсийского), подчеркивает, что подобное именование не приемлемо в научных исследованиях. Воевод Амира Темура Л.Бобров условно делит на три группы. Первая группа состоит из амиров, обладающих талантом и мастерством. Вторую группу составляют воеводы, продолжающие дело своих отцов, унаследовавшие их профессию, чин и звания. К третьей группе – врожденным воеводам ученый относит сыновей и внуков Амира Темура, которых воспитал он сам.

По мнению автора, современным для своей эпохи войском Амир Темур несколько раз подряд одерживал верх над Золотой Ордой, полностью разгромив её, послужил освобождению Русского государства от татаро-монгольского ига. Данная мысль, не смотря на то, что является повтором, имеет большое значение. Ученый еще раз подтверждает мысль А.Ю.Якубовского о положительном влиянии военных походов Амира Темура для народов России и Европы в целом [10].

Работа А.Ю.Якубовского отличается использованием широкого круга исторических источников, высоким уровнем научности. Но в ней имеют место и спорные моменты. Все же А.Ю.Якубовский смог в отличие от других историков правильно интерпретировать взаимоотношения Амира Темура и Тухтамышханом.

Обнаружение научным сотрудником Свердловского областного краеведческого музея Николаем Неуйминым мраморной плиты с надписью от мавзолея Амира Темура, подготовка им научного паспорта, подтверждающего особое значение данного экспоната среди тысяч других, поскольку принадлежит великому тюркскому полководцу, основателю государства и династии Темуридов Амиру Темуру, сыгравшему важную роль в истории Средней, Южной, Западной Азии, а также Кавказа, Приволжья и Русского государства еще является одним свидетельством торжества исторической правды [11].

Однако, до сегодняшнего дня в публикуемых в различных странах мира печатных изданиях, энциклопедиях и материалах Интернета имеют место не объективные сведения, отрицательная

оценка личности и деятельности. Так, в одном из мартовских номеров текущего года газеты «Аргументы и факты» была опубликована статья Константина Кудряшова «Незаконченный путь Великого Хромого. Почему Тамерлан не пошел на Москву?» [12].

С сожалением можно сказать, что статью трудно назвать результатом серьезных научных изысканий. Причиной тому – просто отсутствие в ней научной новизны. Статья является банальным обобщением отрицательных взглядов на деятельность Амира Темура, имевших место в литературе советского периода, отражающих однобокий, классовый подход к его деятельности. Автор даже не выражает своего отношения к ним. Причина того видится в далекости автора от основных исторических источников и зарубежных исследований. Притязания автора на звание историка вызывают лишь сожаление. Для того, чтобы обосновать каждую свою мысль в научной работе следует сначала обратиться к первоисточникам, приводить комментарии из них, затем высказывать к ним свое отношение. Названную же статью можно рассматривать как популярную, и в качестве субъективного мнения частного лица.

Обращает на себя внимание тот факт, что Константин Кудряшов, «исследователя», переживающего за историю своей Родины, не сильно интересуется вопросом о ханах Золотой Орды, угнетавших русские княжества. Наоборот, автор подчеркивает, если бы Амир Темура продолжил гнать Тухтамышхана могло пострадать и Русь. Складывается мнение, что он переживает за Тухтамыша. Автора больше волнует вопрос о том, почему Амир Темура не совершил поход на Москву.

В комментариях, высказанных в ходе общения в режиме онлайн в сети Интернет, в отличие от статьи К.Кудряшова обращается внимание на политику ханов Золотой Орды в русских княжествах, что указывает на однобокий взгляд автора к рассматриваемому вопросу.

Анализируя историческую действительность, ищем обоснованный ответ на вопрос: Почему дипломатическая политика и военные походы Амира Темура имели большое значение для русских княжеств? Каждый, способный к научному и логическому мышлению человек понимает, например, была переписка между Амиром Темура и султанами, в них обсуждался больше вопрос об освобождении направленного в Египет посла Отломиша^{1*}, также, приводятся сведения о том, что между Боязид, Султан Баркук и Тухтамышхан пытались вступить в трехсторонний союз против государства Амира Темура. И если бы данный союз возник неизбежна была мировая война, и его последствия были бы страшны для русских княжеств тоже. Отношение же К.Кудряшова к вопросам дипломатии свидетельствуют о посредственном изучении им истории того периода.

Закключение. Из логического анализа исторических событий и историографических исследований следует, все еще преобладает мнение о том, что победа Амира Темура над Тохтамышем и сокрушительный удар по Золотой Орде имели стратегически важные последствия не только для Средней Азии, но и для всей Восточной Европы, в том числе для княжеств Руси.

Достойная оценка военного искусства Амира Темура, его места в мировой истории, проведение специальных фундаментальных исследований, посвященных истинным причинам, сути и историческому значению «военных походов» великого полководца, перевод их на иностранные языки – актуальные задачи современной исторической науки. Именно эта работа позволит полностью исключить однобокие, субъективные взгляды, высказанные до настоящего времени в виде общей информации.

Широкомасштабные исследования позволили определить место и роль

Амира Темура в мировой истории и культуре. В этом процессе наряду с узбекистанскими учеными наблюдается плодотворное сотрудничество и темуроведов из других стран.

Объективное изучение проблемы положило конец бытовавшей в советский период негативной оценке личности Амира Темура.

В настоящее время можно констатировать, что историками разрешаются задачи всестороннего объективного изучения истории Амира Темура.

Список литературы:

---

^{1*} Отломиш – правитель, назначенный Амиром Темура в крепость Авник вблизи города Арзирум (на северо-востоке Турции). Правитель Каракуюли в Азербайджане Кара Юсуф (1388- 1420) в одном из боев взял его в плен, и отправил во дворец мамлюков Египта.

- 1 Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Б. Эрматов таржимаси, Т: Маънавият, 1999, 224 б.; Кэрэн Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция, Т.: Адолат, 560 б.
- 2 Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории. Библиография / Отв. за выпуск Д.Нурматова, Париж, 1996, 28 с.
- 3 Низомиддин Шомий. Зафарнома, Т.: Ўзбекистон, 1996, 319 б; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, Т.: Шарқ, 1997, 288б.
- 4 Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. Тарихий очерк. Тузатилган ва тўлдирилган иккинчи нашр, Т.: Қомуслар Бош тахририяти, 1996.
- 5 Воробьев А. Тимур Великолепный. (Режим доступа) [http: // www.peoples.ru / statesmen / tamerlan //](http://www.peoples.ru/statesmen/tamerlan/)
- 6 Қаюмов М. Соҳибқирон билан учрашув / Сомон йўли, Т.: Камалак, 1991, Б. 143-155.
- 7 Ҳабибуллаев А. Ибн Халдун “Таржимаи ҳол”дан / Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида, Т.: Ўқитувчи, 1996, Б. 35-57.
- 8 Ҳабибуллаев А. Амир Темур ва Ибн Халдун, Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт нашриёти, 2004.
- 9 Новосибирские историки первыми в мире восстановили биографии полководцев Тамерлана. (Режим доступа) ТАСС: <http://tass.ru/sibir-nevs/2691051>
- 10 Якубовский А.Ю. Из истории падения Золотой Орды//Вопросы истории, М., 1947, № 2, С. 30-45.
- 11 Подлинный фрагмент из мавзолея Тамерлана впервые за 100 лет показали на Урале <http://tas.ru/ural-news/2362337> (Режим доступа) //tas. ru/ ural-news/2362337
- 12 Незаконченный путь Великого Хромого. Почему Тамерлан не пошел на Москву?» (Режим доступа) http://www.aif.ru/Nezakonchenniy_put_Velikogo_Xromogo.Pochemu_Tamerlan_ne_poshel_na_Moskvu.

Түйін: Қазіргі таңда, тарихи мұра мәселесі өзекті тақырыптардың қатарына енеді және тарихи өткенді жаңа көзқарас арқылы зерделеу барлық аймақ тарихшыларының басты міндеті. Тарихи мұра, ұлттық идеологияның және рухани-құндылықтар мәселелерінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл қазіргі таңдағы тарихшыларға үлкен жауапкершілікті жүктейтін іргелі мәселе. ХХІ ғасырда тарихтың жаңа беттері ашылып, халықтың өткені жаңа көзқарастар түрінде дәйектелуде. Осының нәтижесінде тарихи ғылым – халыққа қызмет ету және қоғамның рухани прогресінің бастамасы болу түріндегі өз функцияларына қайта оралды. Осындай тұрғыдағы іргелі тарихи мәселелердің ішінде тарихта айтулы із қалдырып кеткен тұлғалардың қызметін зерттеу өміршең болып табылады. Мұндай тұлғалардың ішінде ірі мемлекеттік қайраткер, қолбасшы Әмір Темірдің тұлғасы ерекше маңыздылығымен айқындалады.

Кілт сөздер: тарихи мұра, рухани жаңғыру, тарихнама, Әмір Темір

Abstract: Today, issues of historical heritage, return to historical memory are in the center of attention of historians of the entire region. The historical component is becoming an important component of the national ideology and the solution of the tasks of spiritual and moral improvement. This places a great responsibility on the science of history. At the dawn of the 21st century, many previously unknown pages of history were rediscovered, whole layers of the historical past were uncovered. As a result, historical science has regained its original function - to serve the people and the spiritual progress of society. At the same time, there are many complex issues on the way of restoring the historical truth that require modern rethinking. Among them, the study of the life and creative path of people who have left a deep mark in history is of great relevance. Such personalities include the outstanding statesman Amir Timur.

Key words: historical heritage, modernization of public consciousness, historiography, Amir Timur

УДК 518.65.65.754

¹Арипбаева Л.Ш., ¹Примкулова Ш.Н., ²Налибаева А.Н.

¹к.педагог.н., доцент ЮКУ им. М.О.Ауэзова

¹старший преподаватель ЮКУ им. М.О.Ауэзова

²к.педагог.н., доцент ТГПУ им. Низами г. Ташкент

НЕКОТОРЫЕ ФАКТЫ О ЛЕГЕНДАРНОМ КОРКЫТ – АТЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)

Аннотация: В данной статье авторы на основе привлечения 594 – томного «Туркестанского сборника» хранящегося в единственном экземпляре в отделе древних рукописей и книг Государственной национальной библиотеке им. А.Навои проанализировали труды ряда известных исследователей, в которых приводятся ряд интересных и содержательных сведений, касающиеся жизни и деятельности известного мыслителя средневекового Востока Коркыт – ата, о котором сохранилось немало легенд, преданий и рассказов. Имя легендарного Коркыт-ата известно всей мировой научной общественности. Его замечательные музыкальные сочинения, отвечают насущным потребностям широких слоев населения многонационального Казахстана. Легендарный Коркыт –ата является общим предком всех тюркских народов, он оставил огромное духовное наследие, посвященное народам Центральной Азии. Жизненный путь легендарного Коркыт- ата был сложным, трудным и тернистым. На нынешнем современном этапе в связи с ростом и возрождением национального и духовного самосознания, восстановлением исторической памяти и прошлого народа, сложились благоприятные предпосылки для поэтапного и систематического изучения творческого наследия Коркыт-ата, история его времени рассматривается в едином контексте с историей соседних народов.

Ключевые слова Жизнь и деяния, музыкальное искусство, вековые чаяния, интересы, стремление к созиданию

Введение. Каждая историческая эпоха, отражавшая реальные события прошлых лет выдвигала на историческую арену известных и ярких личностей, оставивших неизгладимый след в мировой истории. В историческую летопись Независимого Казахстана вписалось золотыми буквами имена ряда известных средневековых мыслителей – энциклопедистов Средневекового Востока, оставившие неизгладимый и яркий след в мировой истории. К сожалению в условиях господства жесткой советской тоталитарной системы по политико-идеологическим соображениям имена и труды ряда ярких представителей эпохи раннего средневековья были надежно стерты из сознания народа, более того партийные идеологи наложили вето, то есть запрет на упоминания имен и трудов средневековых исследователей. На современном этапе общественно-экономического и политического развития Республики Казахстан с ростом и возрождением национального и духовного самосознания, исторической памяти и прошлого, сложились благоприятные предпосылки для восстановления имен и трудов выдающихся представителей эпохи раннего и развитого средневековья, вклад которых в развитие средневековой тюркской научной мысли был вполне очевиден.

На рубеже конца VIII – начала IX вв бурно протекала многогранная деятельность знаменитого средневекового мыслителя – гуманиста Коркыт –ата. Судя по данным письменных раритетных аутентичных источников он не был батыром и воином, а был родоначальником исполнения национальной музыки на кобызе.

У каждой нации, наряду с множеством заимствованных музыкальных инструментов, имеются свои только им присущие национальные инструменты. У казахов это домбра, кобыз, сыбызгы и др. Музыкальные инструменты своим звучанием не только передают духовное состояние музыканта, композитора, но и формируют идентичное духовное состояние у слушающих ее. Духовное состояние нации передаются через национальные мелодии. Национальные мелодии более адекватно передаются национальными музыкальными инструментами.

Если признать домбру как универсальный национальный инструмент для всех случаев жизни, то кобыз – это национальный музыкальный инструмент казахов, который звучанием своих струн передает душевное состояние номадов являющейся первоосновой менталитета нации.

Касаясь богатейшего духовного и культурного наследия легендарного Коркыт-ата,

известный дореволюционный российский исследователь К.Иностранцев в своей статье «Коркыт в истории и легенде» писал: « В распространенных в среде народных масс различных легенд и преданий Коркыт выступает в роли патриарха, реформатора выразителя народных знаний, афоризмов и мудрых изречений» [1].

На наш взгляд, оценки К.Иностранцева вполне правдивы, обоснованы и соответствуют исторической действительности того периода.

Трудно даже предположить сколько лет прожил Коркыт – ата. Мнения, точки зрения авторов, занимавшихся изучением духовного наследия легендарного Коркыт-ата разделились. Одни считают, что он прожил 95 лет, другие полагают, что 195 лет, а некоторые доводят его возраст до 400 лет. На наш взгляд, неважно, сколько лет прожил Коркыт – ата, а важно то, что его музыка жива и по сей день волнует сердца нынешнего молодого поколения.

В народной среде сохранилось немало легенд и преданий о знаменитом Коркыт – ате. Так, например, известный дореволюционный российский исследователь П.С.Спиридонов со слов информатора казаха Тулюса Айчувакова Тургайского уезда приводит в своей статье очень оригинальную легенду о Коркыт-ате. В ней автор опираясь на фактические материалы информатора приводит ценные и содержательные сведения о жизни и деятельности Коркыта, о его стремлении жить вечно, помимо этого, автор с большим профессионализмом описывает сцены лечения больных казахов Коркытом, ему как отмечает автор статьи не удалось избежать смерти, он побывал на своем быстроходном животном во многих краях света, но к сожалению, жизнь человека обрывается со временем. Он умер от укуса змеи и проболев несколько дней отошел в иной потусторонний мир. Его захоронили на правой стороне реки Сырдарья в 20 верстах от Кармакчи. В день уважения святому на его могилу положили кобыз. Как отмечает автор статьи П.С.Спиридонов по пятницам на протяжении долгих лет были слышны звуки кобыза, извещавшие о трагической гибели легендарного Коркыта» [2].

На наш взгляд, в этой интересной легенде есть определенная доля правды, ибо во время посещения мавзолея Коркыт – ата многие зарубежные гости и местное население отмечали, что слышны были заунывные звуки кобыза.

Известный башкирский исследователь А.А.Диваев крупный знаток культуры и быта тюркских народов дважды упоминает о месте локализации могилы святого Коркыт – ата. В своем труде В своем труде «Несколько слов о могиле святого Хорхут – ата», опубликованного на страницах Туркестанского сборника приводит следующие данные: « В одну из своих поездок по делам службы из Ташкента в Казалинск я случайно остановился на станции Хорхут, где покоится этот легендарный святой. А.А.Диваев опираясь на сведения предоставленные информатором казаха Перовского уезда Османа Касымова приводит описание могилы Коркыта. «Гробница Коркыта расположена на правом берегу Сырдарьи недалеко от форта № 2 и известен как место для паломничества мусульман. Сюда приезжают из далеких окраин и местностей люди, чтобы помолится этому святому человеку и найти исцеление от недугов и болезней. Приезжих людей по традиции встречает шырақши, который следуя традициям мусульман следит за чистотой и порядком вокруг могилы Коркыта. [3].

На наш взгляд, А.А.Диваев прав, ибо мавзолей Коркыт – ата является национальным духовным достоянием тюркских народов и считается местом паломничества мусульман. Приток приезжих мусульман для паломничества увеличивается с каждым годом. Люди приезжали с отдаленных окраин и областей чтобы получить облегчение и побороть болезнь, ведь по сути легендарный Коркыт – ата был искусным врачевателем при жизни вылечил немало больных людей.

В этой же статье А.А.Диваев описывает могилу легендарного Коркыта: « Гробница Хорхута когда посетил ее Осман Касымов вместе со своей матерью находилась в заброшенном состоянии. Ее стены были сложены из сырцового кирпича, которые заканчивались остроконечными фигурками с неизбежным куполом наверху. Туда же был воткнут длинный шест с пучком конских волос и с флагом из разноцветной материи. Могила была невероятно длинной и состояла из земляной насыпи» [4].

Безусловно, в условиях господства колониальной и тоталитарной системы, многие уникальные архитектурные и надгробные памятники мавзолеев, гробницы, расположенные на всей территории Казахстана находились в состоянии полного разрушения. И только в условиях суверенного развития с ростом и возрождением национального и духовного самосознания тюркских народов, исторической памяти, прошлого того или иного народа, с активизацией

государственной программы «Культурное наследие» внедренного в жизнь благодаря инициативе Первого Президента Казахстана, Лидера Нации XXI столетия, в нашей суверенной Республике активизировались научно-исследовательские работы по реконструкции ряда уникальных архитектурных памятников старины, которые заслуживали серьезного внимания и изучения со стороны ряда исследователей как ближнего, так и дальнего зарубежья.

В другой статье «Еще о могиле святого Хорхут – ата», опубликованного на страницах многотомного «Туркестанского сборника» А.А.Диваев вновь обращает свое внимание могиле Коркыт –ата. В ней он пишет: «В начале октября 1898 года я по делам службы отбыл из Ташкента в город Казалинск, для того чтобы, вновь побывать на месте расположения могилы святого Коркыта. Гробница этого удивительного святого находится недалеко от почтовой станции Хорхут. Могила Коркыта находилась в полуразрушенном состоянии, причем одна стена могилы была смыта водой. Вместе с А.А.Диваевым на месте могилы побывал помощник Казалинского уездного начальника, подполковник И.Л.Арзамасов, который по просьбе А.А.Диваева сделал два фотоснимков один с правой стороны реки Сырдарья, а другой с ее левой стороны» [5].

Судя по снимкам произведенным помощником Казалинского уездного начальника подполковника И.Л.Арзамасова могила святого Коркыт –ата находилась на протяжении долгого времени в заброшенном состоянии. И только в условиях суверенного развития мавзолее усилиями ведущих сотрудников научно-исследовательских учреждений Казахстана был полностью восстановлен и отреставрирован. Мавзолее святого Коркыт – ата по сей день является местом паломничества мусульман, его сочиненные замечательные музыкальные мелодии звучат и по настоящее время, вселяя в сердца молодого поколения чувства патриотизма, любви к родной земле, истории и культуре.

В народных преданиях и легендах Коркыт – выступает в роли мудрого наставника, прорицателя, хранителя заветов мудрых предков. Коркыт изобрел кобыз – музыкальный инструмент, который наиболее полно и рельефно отражает традиционный уклад жизни, быта и культуры менталитета нации. Игра на кобызе сопровождалась заговорами и заклинаниями. Коркыт-ата, который жил и творил на территории Казахстана, является предком не только казахов, но и турков и азербайджанцев. В 2000 г. под эгидой ЮНЕСКО было отпраздновано его 1300-летие.

На наш взгляд, ЮНЕСКО приняло справедливое решение отметить 1300 – летие легендарного средневекового мыслителя жырау кобызшы композитора Коркыт – ата, ибо им было оставлено богатейшее историко-культурное наследие, которое, безусловно, расширяет национальные горизонты казахов не только в региональном, но и в международном масштабе.

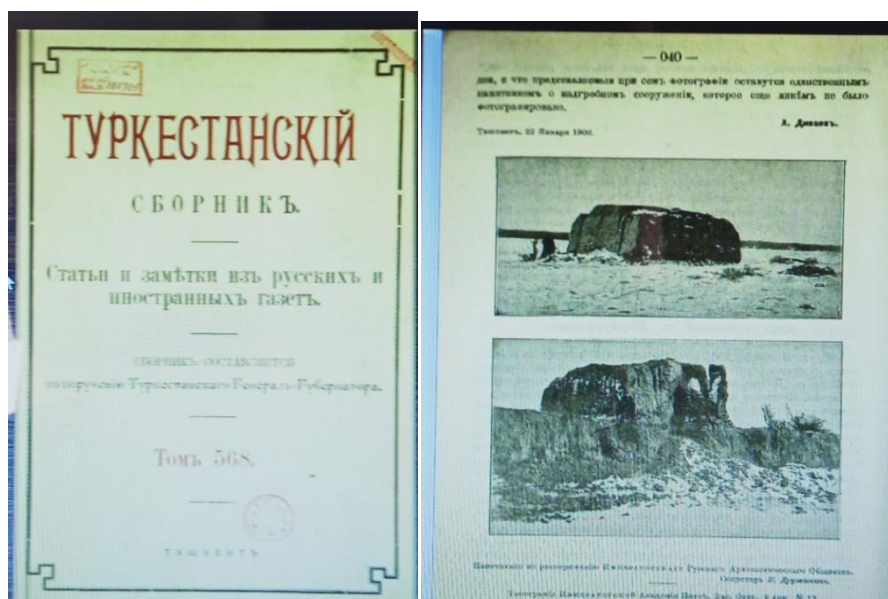

Рисунок 1,2 - Иллюстрации из Туркестанского сборника

Весьма интересные сведения, касающиеся могилы святого Коркыт – ата приводит известный дореволюционный российский исследователь, действительный член Туркестанского кружка любителей археологии Н.С.Лыкошин в своей публикации « Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае в котором отмечает: « Недалеко от форта № 1 (Казалинск) и Джулека встречается древнейшие следы поселения - это могила Коркыта, которая примыкает к станции перед фортом №2 (Кармакчи)» [6].

Таким образом, Н.С.Лыкошин оставивший значительное количество научных публикаций, посвященные различным аспектам истории, этнографии и археологии тюркских народов Туркестанского края, верно, определил месторасположение древнейшего мавзолея Коркыт – ата и его роли и места в мировой истории.

Немало ценной историко-этнографической информации о тюркских народах содержится в публикации известного французского исследователя Ж.А. де Кастанье. В частности в его содержательной и интересной статье « Народное сказание о баксы Коркуде», опубликованное на страницах «Туркестанского сборника» автор отмечает: « Первым баксы, то есть лекарем согласно народному преданию был легендарный Хорхут, могила которого находилась на правом берегу реки Сырдарьи в Перовском уезде. Коркыт является родоначальником становления музыкальной культуры тюркских народов. Он изобрел кобыз смычковый инструмент, который своим звучанием раскрывал широту души номадов» [7].

В целом Ж.А. де Кастанье совершенно верно сумел охарактеризовать роль, место и вклад Коркыт – ата в развитие музыкальной культуры тюркских народов. Место захоронения легендарного Коркыт – ата действительно находилось в полуразрушенном как отмечает автор статьи состоянии, причем боковая сторона могилы была размыта в ходе наводнения. Этот факт отмечали в своих исследованиях большинство дореволюционных российских, казахстанских и зарубежных исследователей Туркестанского края.

Заключение. Таким образом, оставленные замечательные музыкальные мелодии Коркыт-аты звучат и по сей день и послужат неподражаемым примером для подрастающего молодого поколения казахстанцев. Коркыт –ата был мудрым наставником и советником народа. Характер и духовный облик Коркыт – аты открываются через сохранившиеся в народной памяти рассказы. Современные исполнители на кобызе являются последователями заложенных Коркыт-атой новаторских традиций и инноваций. В музыкальном наследии Коркыт- аты дошедшим до наших дней немало замечательных кюев таких как «Арыстанбаб», «Устаз», «Акку» и др. Они умело воспроизводятся современными исполнителями на кобызе, показывая и утверждая самобытную ментальность казахского народа. Мы глубоко убеждены в том, что систематическое и углубленное изучение богатейшего историко-культурного и духовного наследия легендарного Коркыт- ата продолжится и в последующее время и станут национальным достоянием тюркских народов, неравнодушных к того или иного народа.

Список используемых источников

- 1 Иностранцев К Коркыт в истории и легенде // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества Том 20. Санкт – Петербург, 1912. С. 40.
- 2 Спиридонов П.С. Один из вариантов легенды о святом Коркыт – ате //Туркестанский сборник Том 504. Ташкент, 1909. С. 119 – 120.
- 3 Диваев А.А. Несколько слов о могиле святого Хорхут – ата // Туркестанский сборник Том 568. Ташкент, 1917. С. 124.
- 4 Там же. С. 125.
- 5 Диваев А.А. Еще о могиле святого Хорхут – ата // Туркестанский сборник Том 568. С.126.
- 6 Лыкошин Н.С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае // Туркестанский сборник Том 522. Ташкент, 1909. С. 3.
- 7 Кастанье И.А. Народное сказание о баксы Хорхуте // Туркестанский сборник Том 555. Ташкент, 1917. С. 63.

Abstract: In this article, the authors based on the involvement of 594 - volume "Turkestan collection" stored in a single copy in the department of ancient manuscripts and books of the State National Library. A.Navoi analyzed the works of a number of famous researchers, which provide a

number of interesting and meaningful information about the life and work of the famous thinker of the medieval East Korkyt - ata, about which many legends, stories and stories have survived. The name of the legendary Korkyt-ata is known to the entire world scientific community. His wonderful musical compositions meet the urgent needs of the broad strata of the population of multinational Kazakhstan. The legendary Korkyt -ata is the common ancestor of all Turkic peoples, he left a huge spiritual heritage dedicated to the peoples of Central Asia. The life of the legendary Korkytat was difficult, difficult and thorny.

Keywords Life and deeds, musical art, age-old aspirations, interests, striving for creation

Түйін: Бұл мақалада авторлар Ташкент қаласындағы Мемлекеттік ұлттық кітапханасын қолжазбалар мен көне кітаптар бөлімінде бір данада сақталған 594 томдық «Түркістан жинағына» сүйене отырып, белгілі ортағасырлық Шығыстың атақты ойшылы Қорқыт - атаның өмірі мен шығармашылығы туралы көптеген қызықты мағлұматтар, ел ауызында сақталған аңыздар мен әңгімелер келтіреді. Аты аңызға айналған Қорқыт атаның есімі бүкіл әлемдік ғылыми қауымдастыққа белгілі. Оның керемет музыкалық композициялары көпұлтты Қазақстан халқының кең қабаттарының қажеттіліктерін қанағаттандырады. Аты аңызға айналған Қорқыт -ата - бүкіл түркі халықтарының ортақ перзенті, ол Орталық Азия халықтарына арналған орасан зор рухани мұра қалдырды. Қазіргі заманғы кезеңде ұлттық және рухани өзін-өзі танудың өсуіне және қайта өрілуіне, тарихи жадыны және халықтың өткенін қалпына келтіруге байланысты Қорқытаттың шығармашылық мұрасын кезең-кезеңімен және жүйелі түрде зерттеу үшін қолайлы алғышарттар қалыптасты, өз заманының тарихы көрші халықтар тарихымен біртұтас контексте қарастырылады.

Кілт сөздер Өмірі мен істері, музыкалық өнері, ежелден келе жатқан ұмтылыстар, қызығушылықтар, жасампаздыққа ұмтылу.

ӘЛЕУМЕТТАНУ СОЦИОЛОГИЯ SOCIOLOGY

ӘОЖ 005.954.6 (574)

Дарибаева Р.Д., Алтынбекова А.Р., Жақсылықова Д.М.

педагог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін: ТМД елдеріндегі зейнетақы саясатын жетілдіру тәжірибесі және азаматтарды әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы қазіргі дағдарыстық тенденциялардан туындаған реформалардың қажеттілігі талданды. Демографиялық өсімнің қазіргі заманғы қарқынын сақтай отырып, ұзақ мерзімді перспективада жүктемелер зейнетақымен қамсыздандыру саласында қаржылық қиындықтар туындайды. Қалыптасқан жағдайлар аясында барлық дерлік елдер зейнетақы жүйелерін құру туралы өз көзқарастарын қайта қарауға мәжбүр, себебі соңғысының тұрақтылығына қауіп төніп тұр. Зейнетақы жүйелерінің жұмыс істеу саласындағы проблемаларды белгілеуге, сондай-ақ зейнетақы жүйелерін болашақта даму үрдістерін қадағалауға мүмкіндік беретін аралық қорытындылар келтірілген. Әлемдік және аймақтық еңбек нарығындағы бәсекелестіктің күшеюі, арзан жұмыс күші бар аймақтарға капиталдың ауысуы ТМД елдеріндегі ондаған миллион жұмысшыны «тыныш қартаю» үмітінен айырады. Сонымен қатар, жаһандану зейнетақы мен жәрдемақы мөлшерінің төмендеуіне әкеліп соқтырады, өйткені билік кәсіподақтардың наразылық акцияларына қарамастан бизнес үшін қолайлы жағдай жасауға тырысып, жұмыс берушілер қызметкерлерге төлейтін сақтандыру сыйлықақыларының деңгейін шектейді немесе төмендетеді.

Кілт сөздер: зейнетақы жүйесі, әлеуметтік қорғау, зейнетақымен қамсыздандыру, зейнетақы реформасы, зейнетақы шығындары, зейнетақы деңгейі, достастық елдер, жаһандану

Кіріспе. Достастық елдерінің нарықтық экономикаға көшуі егде жастағы азаматтарды

мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру тетіктерін түбегейлі өзгертуге ықпал етті. Қоғамдық тұтыну қорларынан ақысыз және қаржыландыру қағидаттарына негізделген кеңестік зейнетақымен қамсыздандыру Достастық елдерінің үкіметтік институттарымен қайта қаралды. Міндетті және ерікті зейнетақымен қамсыздандыруды пайдалануға негізделген нарықтық экономика институттарының қалыптасуы жаңа реформаның негізі ретінде қарастырылды. Бірақ Тәуелсіздікті алған елдер бұған әлі дайын болмады, яғни қажетті экономикалық және әлеуметтік алғышарттары болмады.

Теориялық талдау. Бұрынғы КСРО республикаларының ортақ экономикалық, әлеуметтік және бюджеттік кеңістігі жойылды, жаңа тәуелсіздік алған елдердің экономикалары индустрияландырылды, көлеңкелі еңбек нарығы пайда болды, жұмыссыздық пен халықтың жұмыссыздығы өсе бастады, бұл өз кезегінде ЖІӨ-нің нақты көлемінің төмендеуіне, экономикалық және қаржылық мүмкіндіктердің төмендеуіне әкелді. Зейнетақымен қамсыздандыру, жалданған жұмысшылардың экономикалық белсенді халықтың жалпы санынан үлесі төмендеді, бұл әлеуметтік инфрақұрылымның деградациясын тудырды.

Достастық елдерінің алдында тұрған негізгі міндеттер және оны шешу қажет болды, бұл зейнетақы мен жәрдемақы төлеу үшін қаржылық ресурстарды іздеу, инфляция жағдайында сатып алу қабілеті күрт төмендеді.

Сондықтан ТМД елдерінің алдында келесі міндеттер тұрды:

- қолда бар қаржылық ресурстар мен олардың мөлшерін біртіндеп ұлғайту жағдайында зейнетақы төлеуді қамтамасыз ету;

- құқықтық және экономикалық кеңістікті кіріс көздері бойынша саралау арқылы зейнетақы жүйелерін өзгерту үшін жағдайлар жасау, зейнетақы құқықтарын есепке алудың жаңа инфрақұрылымын құру және зейнетақы төлемдеріне бақылауды қамтамасыз ету, сақтандыру сыйлықақыларын заңнамалық енгізу және жаңа механизмдерді енгізудің алғышарттарын жасау; міндетті және ерікті зейнетақылық сақтандыру.

ТМД елдерінің зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің жұмыс істеуі және зейнетақы реформаларын жүзеге асыруы үшін қажет қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктері Достастық елдерінде әр түрлі болды, бұл олардың әртүрлі сценарийлері мен ставкаларын түсіндіре алады. іске асыру. ТМД елдерінің көпшілігі үшін әлеуметтік қайта құрулардың алғашқы «посткеңестік» кезеңінде (1990 ж., Экономикалық және әлеуметтік дағдарысы терең, кірістер 3-5 есе төмендеген кезде) басты міндет халықтың тірі қалуы болды, және бұл өз кезегінде зейнетақы жүйелерін қаржыландыру үшін ресурстардың бір бөлігін немесе қаражатын тартуды талап етті.

ТМД елдерінің көпшілігі экономикалық рецессияны жеңе отырып, зейнетақы реформаларын жүргізе бастады, зейнетақы институттарын реформалаудың экономикалық және әлеуметтік алғышарттарын жасай бастады.

Жалпы алғанда, біз ТМД елдеріндегі зейнетақы реформалары мәселесі бойынша мемлекеттік саясаттың бағыттарын белгілей аламыз:

- жұмысшылар мен зейнеткерлер буыны арасындағы қаржы ресурстарын қайта бөлудің ынтымақтастық принциптеріне негізделген қолданыстағы зейнетақы жүйелерін сақтау;

- зейнетақы жүйелерін мемлекеттік басқару тәжірибесін пайдалану, зейнетақы құқықтарын есепке алудың жаңа инфрақұрылымын құру, бұл Әзірбайжан, Армения, Қырғызстан, Молдова, Тәжікстан сияқты елдерде жаңа сақтандыру тетіктерін қолдануға мүмкіндіктер ашады;

- зейнетақы құқықтарын жеке тіркеуді қамтитын сақтандыру механизмдерінің құқықтық кеңістігіне енгізу үшін зейнетақы жүйелерін қайта құруды жүзеге асыру;

- Беларусь, Қазақстан, Ресей, Украина сияқты елдерде шартты жинақ шоттары, жинақтаушы зейнетақы және мемлекеттік емес зейнетақылық сақтандыру қағидаттарына сүйенетін жаңа зейнетақы институттарын құру және қолдану.

ТМД елдерінің зейнетақы жүйесін қайта құру нәтижесінде үш маңызды сипаттаманы атап өтуге болады.

Біріншісі - зейнетақы деңгейі олардың сатып алу қабілеті жағынан кеңестік кезеңмен салыстырғанда толық қалпына келтірілмеген.

Соңғы 10 жылдағы ТМД елдеріндегі зейнетақы мөлшерінің өзгеру динамикасына жасалған талдау бойынша, олардың сатып алу қабілеті тұрғысынан да, ауыстыру коэффициенті бойынша да зейнетақылар мөлшері, олар 250% және 55% болды Кеңес Одағы кезінде сәйкесінше Достастық

елдерінің ешқайсысында әлі қол жеткізілмеген.

Экономикалық дамыған елдердің стандарттары бойынша ТМД елдеріндегі зейнетақының мөлшері аз, ал кейде сіз төмен ставкаларды таба аласыз, ал кейде олар индустрияландырудың бастапқы кезеңінде зейнеткерлердің минималды физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Сонымен бірге ТМД елдерінің көпшілігінде зейнетақы шығындары ЖІӨ-нің 3,3% -ынан (Тәжікстан) ЖІӨ-нің 10,0% -ына дейін (Әзірбайжан, Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей) құрайды. Тек екі елде бұл көрсеткіш жоғары: Беларусь - ЖІӨ-нің 10,3% және Украинада - 15,0%.

Дастастықтың зейнетақы жүйелерінің екінші сипаттамасын атауға болады - зейнетақы деңгейін ХЕҰ-ның минималды әлеуметтік стандарттарына жеткізу тұрғысынан бағалау - 60 жыл бұрын (1952) қабылданған № 000 конвенция. Осы Конвенцияның нұсқауларына сәйкес, ауыстыру мөлшерлемесін қолдана отырып тағайындалатын зейнетақының деңгейі, егер оның 30 жылдық сақтандыру өтілі болса, қайта өңдеу салаларындағы білікті жұмысшының жалақысының кемінде 40% -ын құрауы керек. Бұл қол жеткізілген зейнетақы деңгейі мен ТМД елдерінің экономикасының жағдайы ТМД елдерінің көпшілігіне (Беларуссия мен Украинадан басқа) бұл мәселені шешуге мүмкіндік бермейді.

Зейнетақы жүйелерінің жағдайының үшінші сипаттамасы ретінде зейнетақы жүйесінің институционалдық құрылым тұрғысынан өзгеруін атап өтуге болады. ТМД елдерінің қолданыстағы зейнетақы институттары әлі қалыптасып жатқан жаңа әлеуметтік тәртіпке және өзгеріп отырған әлеуметтік-еңбек қатынастарына және өзгеріп отырған демографиялық жағдайға сәйкес келмейді. Осылайша, Беларусь, Қазақстан мен Ресейді қоспағанда, зейнеткерлердің көпшілігінің табысы зейнеткердің күнкөріс деңгейінен төмен. Мысалы, Арменияда, Қырғызстанда, Молдовада және Тәжікстанда сіз әдетте орташа алынған зейнетақымен 12-15 күннен аспайтын өмір сүре аласыз.

Ресейден басқа ТМД елдерінің мемлекеттік емес зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің қалыптасу сатысында ғана.

Дастастық елдерінің зейнетақымен қамсыздандыру жүйелері бір-бірінен ерекшеленгенімен, олар әлі күнге дейін мемлекеттік зейнетақымен қамсыздандырудың кеңестік үлгісіне негізделген, бірақ оның жаңа экономикалық жағдайлардағы қызметі тиімді емес. Екінші жағынан, зейнетақы реформаларын жүзеге асыру кезінде осы зейнетақы жүйелері жұмыс істейтін ортаны қалыптастыратын және шектейтін бірқатар факторлардың болуы туралы ұмытуға болмайды. Олардың ең маңыздылары:

- жұмысшылардың негізгі бөлігінің жалақы деңгейі;
- халықтың жұмыспен қамтылу жағдайы және демографиялық жағдайы;
- сақтандыру тетіктерінің болуы және дамуы.

Посткеңестік кезеңдегі ТМД елдеріндегі әлеуметтік-еңбек қатынастарындағы түбегейлі өзгерістер:

- қызметкерлердің көп бөлігі үшін олардың сатып алу қабілеттілігі тұрғысынан жалақы мөлшерінің айтарлықтай төмендеуі, оны саралау деңгейінің күрт төмендеуі;
- жұмыссыздықтың жоғары қаупі, уақытша жұмысты ақысыз пайдалану, сондай-ақ жұмыспен қамтудың көлеңкелі түрлерін және «сұр» жалақыны жаппай пайдалануын атап кетуге болады.

Тәжірибелік бөлім. Қазіргі уақытта нарықтық қатынастардың қалыптасқан өркениетсіз формалары қазіргі заманғы жұмыс берушілерге зейнетақы мақсатында сақтандыру салығынан жалпы жалақының 25-тен 40% -на дейін «алып тастауға» мүмкіндік береді. Осылайша, статистика органдары мен Ресей Федерациясының Зейнетақы қоры тіркеген Ресейдің Зейнетақы қорына сақтандыру жарналарын есептеу үшін негіз болып табылатын ресми жалақының жиынтық мөлшері үштен біріне азайды: ЖІӨ-нің 38% -ынан 1990 ж. 2010 жылы ЖІӨ-нің 26% -на дейін. Осындай жағдай ТМД елдерінің көпшілігінде қалыптасты. Сарапшылар Украинадағы жалақының көлеңкелі түрлерін жалпы жалақының 50% -ына дейін бағалайды [1].

Ең азы 120 доллардан (немесе кедейлік шегінен сәл асатын тәулігіне 4 доллар) ең төменгі зейнетақыны алу үшін жеткілікті болатын зейнетақы сақтандыру құқықтарын жинақтау үшін сізге сақтандыру сыйлықақыларының негізі болып табылатын жалақы қажет болады, оның мөлшері кем дегенде 300 АҚШ долларын құрайтын болады.

ТМД елдерінде жұмыс істейтіндердің көпшілігі үшін бұл осы мәннен аз. Мұндай

жұмысшылардың үлесі: Тәжікстанда - 97,5%; Молдовада - 77,1%; Украинада - 68,8%;
Әзірбайжанда - 68,3%; Беларуссияда - 53,6% -; Қазақстанда - 50,4% -; Ресей Федерациясында -
25%.

Демек, ТМД елдеріндегі зейнетақымен қамсыздандырудың негізгі проблемалары негізінен
ең төменгі жалақының төмен деңгейіне байланысты.

2020 жылғы желтоқсандағы жағдай бойынша ТМД елдеріндегі орташа жылдық жалақы:

Ресей - айына 38000 рубль (745 доллар).

Қазақстан - 168 400 теңге немесе 483 АҚШ доллары.

Армения - айына 225,000 AMD (470 USD). Орташа жылдық жалақы айына \$ 392 құрайды.

Беларуссия - айына 1239 беларусь рублі (562 USD).

Әзірбайжан - айына 366 АҚШ доллары немесе 623 манат.

Молдова - айына 7385 лей, немесе 416 АҚШ доллары.

Қырғызстан - 16 580 сом (240 доллар).

Тәжікстан - орташа жалақы 140 долларды құрайды [2].

Ең төменгі жалақы мөлшерін негіздеу үшін оны тек күнкөріс деңгейін ескеріп қана қоймай,
сонымен қатар зейнетақылық, медициналық және басқа да әлеуметтік сақтандыру түрлері
тұрғысынан ескеру қажет.

Зейнетақы жүйелерін жаңарту үшін қарастырылуы тиіс негізгі мәселелердің бірі - халықты
жұмыспен қамтудың мемлекеттік саясаты. Нарықтық экономикаға көшумен байланысты
Достастық елдеріндегі жұмыспен қамту шарттарының өзгеруінің нәтижесі өзін-өзі жұмыспен
қамтыған жұмысшылардың, сондай-ақ «сенімсіз» жұмысшылардың үлесінің артуы болды,
олардың саны а-ға жетті. тоқсан, ал көптеген елдерде / аймақтарда экономикалық белсенді
халықтың жалпы санының үштен бірі немесе одан да көп бөлігі.

Тұрақты, қолайлы жалақы алу үшін олардың мүмкіндіктері мен шарттары тұрақты жұмыс
істейтін жұмысшылармен салыстырғанда айтарлықтай шектеулі.

Экономикалық белсенді халықтың жалпы санынан шамамен 40% жұмысшылар
зейнетақылық сақтандыруға қатыспау немесе ішінара қатысу тәуекелдеріне тап болатындығын
атап өтуге болады, бұл «нашар қартаю» қаупін тудыруы мүмкін.

Бұл зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін, оның тұрақсыз қызметін қаржылық қолдау
мүмкіндіктерінің әлсіреуіне әкелуі мүмкін, нәтижесінде халық алдындағы мемлекеттік зейнетақы
міндеттемелерінің толық орындалуына зиян келтіруі мүмкін. ТМД елдерінің көпшілігі, жалпы
алғанда, сақтандыру зейнетақымен қамсыздандыру институттары үшін қызметі өте қолайсыз
нарықтық экономиканың өркениетті емес формаларына көшті.

Еңбекке, тауарларға және капитал нарығына әсер еткен жаһандану процестері зейнетақымен
қамсыздандыру саласындағы тұрақсыз жағдайға айтарлықтай әсер етті және әсерін тигізуде. ...

Арзан жұмыс күші ірі халықаралық корпорацияларға тиімді жұмыс орындарының көздерін
қайта бөлуге әсер етеді. Әлемнің көптеген елдерінің үкіметтері қызметкерлерге икемді жұмыс
істеуі және еңбек шығындарын төмендетуі үшін компанияларға жұмысшыларды жалдау мен
жұмыстан шығаруды жеңілдету үшін еңбек заңнамасын ырықтандыруға мәжбүр.

Қазіргі кезде ТМД елдеріндегі жұмыссыздық пен жұмыссыздық ең маңызды проблемаға
айналуда. Сонымен, Әзірбайжанда жұмыссыздардың жалпы саны экономикалық белсенді
халықтың жалпы санынан 5,9% құрады [3], Арменияда - 18,7%, Қазақстанда - 5,5%, Қырғызстанда
- 8,4%, Молдовада - 6, 5%, Ресейде - 7,2 %, Тәжікстан - 11,5%, Украина - 8,0%. Сонымен қатар,
қазіргі кезде бес-төрт жұмысшының бірі қосымша жұмыс күнімен жұмыс істейді.

Нәтижесінде, зейнетке шыққаннан кейін ТМД елдерінің экономикалық белсенді
тұрғындарының 30-40% -ына дейін кедейлік қаупі болуы мүмкін, өйткені олар лайықты
зейнетақыға қажетті құқықтарды ала алмайды.

Макроэкономикалық, әлеуметтік және демографиялық ықпалдар, мысалы, экономика мен
еңбек нарығының жағдайы (олардың маңызды көрсеткіштері - жұмыспен қамту және жалақы),
кедейлік масштабы, халықтың демографиялық құрылымы, оның ішінде жұмысшылар мен
зейнеткерлердің арақатынасы, зейнетақы жүйесін реформалау әдістерін таңдауға әсер етеді.

Дүниежүзілік даму банкі зейнетақы реформаларының модельдерін ұсынады, бірақ оларды
нақты бір елде қолдануға болмайды, өйткені ел экономикасының жағдайы мен басқа да жүйелік
факторларды ескеру қажет.

Зейнетақы реформаларының тұжырымдамалық негіздерін дамыту бойынша ұсыныстар

беруге болады:

- болашақ зейнетақы моделінің негізгі мақсаттары мен оны ұйымдастыру принциптерін ескере отырып, зейнетақы реформаларын жүргізу. Мысалы, зейнетақымен қамсыздандыруды немесе әлеуметтік қамсыздандыруды күтіп отырған кеңейту орта мерзімді (5-10 жыл) және ұзақ мерзімді (15-55 жас) экономикалық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, ұсынылған нұсқаларды бағалауды қажет етеді; қызметкерлердің құрылымын, олардың жалақысын, еңбек өтілін және сақтандыру сыйлықақыларының мөлшерін, бюджеттердің кірістері мен шығыстарының актуарлық бағалары;

- қажетті сенімді статистикалық мәліметтер мен елдің экономикалық, демографиялық және қаржылық дамуының өте ықтимал болжамдары болған кезде стратегиялық шешімдерді негіздеу;

- халықтың кірісі мен жұмыспен қамтылу жүйесінің сипаттамалары, елде әлеуметтік және жеке сақтандыру мәдениетінің болуы, статистика инфрақұрылымы, бухгалтерлік есеп және заңнамалық қамтамасыз етудің барабар сәйкестігі негізінде зейнетақы мекемелерінің модельдерін қолдану.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, әлеуметтік саланың жұмыс істеу заңдылықтары бар. Отбасының қажетті тұтынушылық бюджетін қамтамасыз ете алмайтын немесе одан сәл асып кете алмайтын жалақының төмендігі жағдайында жұмысшыларға, сондай-ақ жұмыс берушілерге қажетті мөлшерде сақтандыру жарналарын қабылдау қолайлы зейнетақыны алу өте қиын.

Мысалы, егер кедей халықтың үлесі оның жалпы халқының 15% -нан асатын болса, онда кез-келген мемлекеттің бюджеті кедейлікпен күресу үшін қаражаттың едәуір бөлігін бөлу қажеттілігіне байланысты қиындықтарды бастан кешіре бастайды. Осы мәселелерді шешуге қажетті қаржылық ресурстардың көлемі кедейлердің әрбір 10% -ына ЖІӨ-нің кем дегенде 2-3% -ын құрайды [7]. Егер екі-үш онжылдық ішінде елдегі жұмыссыздардың үлесі 10% -дан асып кетсе, онда зейнетақы жүйесі әлеуметтік зейнетақыны қаржыландыру үшін айтарлықтай мемлекеттік қолдауды қажет етеді, оның шығындары ДЖӨ-нің кемінде 1,5-2,5% -ын құрауы мүмкін.

Егер зейнеткерлердің үлесі халықтың жалпы санынан 20% -дан асатын болса, онда елдегі зейнетақымен қамсыздандырудың ең төменгі қаржылық ресурстары жалпы ішкі өнімнің кем дегенде 6-7% -ын құрауы мүмкін.

Зейнетақы жүйелерін экономикалық тұрғыдан жаңарту үшін екі реттеушіні ұсынуға болады:

- біріншісі - зейнетақы жүйесінің кірісінің өсуі;
- екіншісі - зейнетақы жүйесінің шығындарын азайту.

Сонда біз зейнетақы мөлшері мен қаржылық шығындар арасындағы мәселені шешкен кезде өзара жеңілдіктерге жету жолдарын атап өтуге болады:

- оларды қаржыландыру тәртібін делимитациялау негізінде зейнетақымен қамсыздандыру әдістерін анықтау және бюджеттік немесе сақтандырудың мақсатты көздерін анықтау;

- алушыларға зейнетақы тағайындау тәртібін, қажетті сақтандыру (еңбек) өтілін және зейнетке шығу жасын анықтау;

- ерекше еңбегі үшін немесе мерзімінен бұрын зейнетке шығу түріндегі қызметтің ерекше сипаты үшін зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы артықшылықты құқықтардың тәртібін белгілеу және зейнетақының ұлғайтылған мөлшері.

Зейнетақы реформаларын жүргізудегі ТМД елдерінің басты проблемаларының бірі - ұлттық зейнетақы жүйелерінде базалық зейнетақы институтын таңдау, яғни посткеңестік кезеңдегі өз жолын таңдау проблемасы.

Мұның бір әдісі деп атауға болады - зейнетақы институтын таңдау, яғни мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыруға негізделген кеңестік зейнетақы жүйесін сақтау немесе әлеуметтік қағидаттарға негізделген жаңа институт қалыптастыру зейнетақыны сақтандыру. Армениядан басқа ТМД елдерінің барлығы дерлік зейнетақы сақтандыруға басымдық берді.

Екінші жолды таңдауда атап өтуге болады:

- зейнетақыны сақтандыру институтының түрі, яғни сақтандырудың бастапқы элементтерімен (оны Әзірбайжан, Беларусь, Қырғызстан, Молдова, Тәжікстан және Украина таңдаған);

- шартты-жинақтаушы зейнетақы сақтандыру (Ресей оны таңдады);

- жинақтаушы зейнетақымен сақтандыру (оны Қазақстан таңдаған);

- қосымша институт (Ресей оны таңдады, ал Украина енгізбекші).

XX ғасырда құрылған зейнетақы жүйелері негізінен бөлу қағидатына немесе ұрпақтар

арасындағы «ынтымақтастық» қағидасына негізделгенін атап өткен жөн. Зейнетақы жүйелерін ұйымдастырған кезде мұндай шешім ұрпақтар арасындағы қатынастарды әлеуметтік институттар арқылы реттейтін әлеуметтік келісімшартты болжайды. Жұмысшы буын қазіргі зейнеткерлерге қоғамның міндеттемелеріне сәйкес зейнетақы төлеуді қаржыландырады, демек жұмыс істейтін адамдардың келесі буыны өздерінің зейнетақы төлемдеріне ағымдағы кірістерінің шамамен барабар бөлігін ұстайды.

Қаржыландырылатын жүйемен байланысты тәуекел ықпалдарын ескере отырып, әлемде тек бір ғана мемлекет жеке төлем жүйесімен толығымен ауыстыру жолына өткенін атап өтуге болады – ол Чили. Батыс және Орталық Еуропаның басқа елдері неғұрлым сақтық жолын таңдады - олар ұлттық зейнетақы жүйелерінің салыстырмалы түрде шағын құрамдас бөліктері ретінде жинақтау ішкі жүйелерін қосты, бұл сіз үшін ақы төлейтін зейнетақы институттарының шешуші рөлін қалдырды.

Халықаралық әлеуметтік қамсыздандыру қауымдастығының сарапшыларының пікірі бойынша [8], еңбекақы төлеуден жинақтаушы зейнетақы жүйесіне көшудің негізгі жағымсыз салдары:

- халықтың жинақтаушы зейнетақы жүйесіне тартылуының өте төмен деңгейі, бұл реформа авторларының жұмысшылардың олардың зейнетақы жинақтарын қалыптастырудағы мотивациясын жоғарылатуда және сол арқылы көлеңкелі кірістерді заңдастырудың негізгі проблемаларын шешуде күткендеріне сәйкес келмеді. ;

- қызметкерлердің көпшілігінің жалақысының төмендігімен және олардың зейнетақымен қамсыздандыру үшін бүкіл өмір бойы жеке күш-жігерімен қажетті қаржылық ресурстарды жинақтай алмауына байланысты зейнеткерлердің едәуір бөлігі үшін зейнетақының төмен деңгейі;

- ең төменгі және әлеуметтік зейнетақыларды төлеу үшін мемлекеттің үлкен ақы төленетін когорттардың пайдасына жұмысшылардың жоғары ақы төленетін санаттарының өзара әлеуметтік көмегін қайта бөлу тетігінің жойылуына байланысты үлкен қаржы ресурстарын табу қажеттілігі;

- жұмыссыз төлеу жүйесімен салыстырғанда айтарлықтай үлкен қаржы ресурстарының шығыстары, оны жүзеге асыратын мемлекеттік емес зейнетақы қорлары мен басқарушы компаниялардың едәуір санының көмегімен жинақтаушы зейнетақы жүйесін басқаруға бағытталған. олардың қызметі зейнетақы ресурстарының бір бөлігін пайдалану арқылы [8] іс жүзіне асыруға болады.

Қорытынды. Сарапшылар жинақтаушы зейнетақы қорларын инвестициялаудан алынған жинақтаушы зейнетақы жүйесін қолданған елдердің экономикасына оң әсер етпейтіндігін атап өтті. Егер дамымаған қаржы нарықтары мен қаржы құралдары жағдайында зейнетақы жинақтарын инвестициялаудың қаржылық механизмінің экономикалық тиімділігі төмен болса, сондай-ақ жинақтаушы зейнетақы жүйесінің шығындары жоғары болса, оны негізгі зейнетақы институты ретінде пайдаланған елдердің барлығы дерлік, немесе одан мүлдем бас тартты (мысалы, Аргентина), немесе ұлттық субсидия есебінен қаржыландырылатын ұлттық зейнетақы жүйелерін «демалысқа қарай төлеу» зейнетақы жүйелерімен толықтыра отырып, оның қолдану ауқымын қысқартты (Чили, Уругвай, Қазақстан). Осыны ескере отырып, ТМД елдеріне базалық зейнетақы институты ретінде жинақтаушы зейнетақымен қамсыздандыруды таңдауды ұсыну ақылға қонымсыз болар еді.

Әдебиеттер тізімі:

1 Доклад пенсионные реформы в странах СНГ: результаты и перспективы. <https://pandia.ru/text/77/462/4719-2.php>. Данные цифры приведены в соответствии с материалами Статкомитета СНГ, который при оценке масштабов безработицы использует методологию МОТ.

2 Зарплаты в странах СНГ. <https://visasam.ru/emigration/pereezdsng/zarplata-v-sng.html>.

Пенсии рассчитывали в виде процентов от прежних заработков и стажа работы.

3 Итоги пенсионной реформы и долгосрочные перспективы развития пенсионной системы Российской Федерации с учетом влияния мирового финансового кризиса. Аналитический доклад Министерства здравоохранения и социального развития РФ, Москва. 2010. - с.27

4 Шевченко С. Распределения населения по уровню жизни: межстрановое сопоставление // Уровень жизни населения регионов России, №4. С.3-15.

5 Доклад Министерства здравоохранения и социального развития РФ Правительству РФ «Итоги пенсионной реформы и долгосрочные перспективы развития пенсионной системы России». Октябрь, 2010. С. 24–33.

6 Ткаченко Л. Пути дальнейшего реформирования пенсионной системы Украины // Социальный вестник пенсионных и социальных фондов стран СНГ и Балтии. Москва. №4, 2008. - с.42.

7 Для стран СНГ характерен феномен работающих бедных. Так, удельный вес работников, получающих заработную плату до 100 долл. США в месяц составляет от 4,4% в Беларуси; до 60% в Кыргызии.

8 Динамичное социальное обеспечение для Американского континента: социальное единство и институциональное разнообразие. Доклад Международной ассоциации социального обеспечения. Женева, 2015.

Аннотация: Проанализированы опыт совершенствования пенсионной политики в странах СНГ и необходимость в реформах, которая вызвана современными кризисными тенденциями в области социального обеспечения граждан. Констатируется, что в долгосрочной перспективе при сохранении современных темпов роста демографической нагрузки возникнут финансовые затруднения в области пенсионного обеспечения. На фоне складывающихся обстоятельств практически все страны вынуждены пересмотреть свои взгляды на построение пенсионных систем, так как под угрозой оказывается устойчивость последних. Приведены промежуточные итоги, позволяющие обозначить проблематику в области функционирования пенсионных систем, а также проследить тенденции развития пенсионных систем в перспективе. Обострение конкуренции на мировых и региональных рынках труда, перемещение капитала в регионы с дешевой рабочей силой лишают десятки миллионов рабочих в странах СНГ надежды на «тихое старение». В то же время глобализация приведет к сокращению пенсий и пособий, поскольку правительство стремится создать благоприятную для бизнеса среду, несмотря на протесты профсоюзов, ограничивая или снижая уровень страховых взносов, выплачиваемых работодателями работникам.

Ключевые слова: пенсионная система, социальная защита, пенсионное обеспечение, пенсионная реформа, пенсионные расходы, уровень пенсий, страны Содружества, глобализация

Abstract: The experience of improving pension policy in the CIS countries and the need for reforms, which is caused by the current crisis trends in the field of social security of citizens, are analyzed. It is stated that in the long term, while maintaining the current growth rates of the demographic burden, financial difficulties will arise in the field of pension provision. Against the background of the evolving circumstances, almost all countries are forced to reconsider their views on the construction of pension systems, since the stability of the latter is under threat. The interim results are given, which make it possible to identify the problems in the field of the functioning of pension systems, as well as to trace the trends in the development of pension systems in the future. The intensification of competition in the global and regional labor markets and the movement of capital to regions with cheap labor deprive tens of millions of workers in the CIS countries of hope for "quiet aging". At the same time, globalization will reduce pensions and benefits as the government seeks to create a business-friendly environment despite protests from trade unions by limiting or reducing the level of insurance premiums paid by employers to workers.

Keywords: pension system, social protection, pension provision, pension reform, pension costs, pension level, Commonwealth countries, globalization

UDC: 13

Baltabayev N.K., Bimenov K.T., Gelesli Y

¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent. Kazakhstan

¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent. Kazakhstan

²Phd Doctor, Gazi University Phd Doctor. Ankara, Turkey

CREATIVITY OF IBRAI ALTYSARIN

Abstract: In general, Ibrai Altynsarin is one of the brightest figures in the history of the Kazakh people in this article. He was not only an innovator, a talented teacher, but also a master of pearl-coral songs of our people. Ibrai Altynsarin's writing career is directly related to the great historical and social changes that took place in the life of the Kazakh people in the 60s-70s of the 19th century. It is written that in his literary works he made a bold move, raising the pressing issues of life. In open schools, Ibrai Altynsarin paid attention to the pure teaching of his native language, used the oral literature of the people as a correspondent and wrote literary works devoted to the upbringing of the generation himself. In the same literary work, he turned to raise the real problems of life. He was one of the founders of the Kazakh written literature, the literary language.

Keywords: art, education, literature, morality, society, culture.

It is known that at different times, in different historical periods, social phenomena enlighten their talented representatives. They went down in the history of the people as worthy citizens who, despite the misfortunes and hardships of the country, devoted their love to these needs of their people, took care of the kind indigenous peoples. The good traditions of such citizens have been passed down from generation to generation and have had a significant impact on the historical and cultural life of the country. ".[1,4]

I. Altynsarin is the father of children's literature. He devoted his whole life to teaching Kazakh children. Ibrai's literary works are very close to the children's world. Therefore, he is considered the father of Kazakh children's literature. To this end, he first opened a school for children and wrote a textbook. The enlightenment formulated the goal of writing the textbook in the preface to the anthology: "When I was composing this book, I first tried to make this only book, first published in our native language, could become a textbook for the Kazakh language. children in Russian-Kazakh schools, as well as those suitable for general education of the whole people. " Finally, Ibrai included in his anthology many stories, poems and examples of oral literature, which were also written in accordance with his educational goals, as works by Russian teachers and prominent Russians. When translated by writers, they are often taught in teacher training schools. Included in school textbooks.[5,8]

In a difficult moment after the training, the horse pulled the flame - Ak Ybyrrai Altynsarin picked up the motto of knowledge. I was looking for only good knowledge, saving the country from insults. At the same time, he was not alone. The peoples came from different regions of the immense Kazakhstan, who deeply felt the threat and showed ways to overcome the national collapse.[2,6]

The great Abai occupies a special place among them.

Poetic, instructive works of Abai and Ibrai complemented each other. Their agreement was carefully examined and proved by the great writer Mukhtar Auezov.

In open schools, Ibrai Altynsarin paid attention to the pure teaching of his native language, used the oral literature of the people as a correspondent and wrote literary works devoted to the upbringing of the generation himself. In the same literary work, he turned to raise the real problems of life. He was one of the founders of the Kazakh written literature, the literary language. New topics have been added to the literature, advanced ideas have been substantiated. Through fierce battles, images and genres that did not exist before, he developed literature not only in content, but also optically.[10]

His informative and expressive poems, poems, short and touching stories occupy an indelible place in the history of Kazakh literature.[8]

"I don't want you to know that I cannot," he said, "but I don't want you to know that I don't want you to know that I don't want you to know that I love you. ...[4]

Ibrai's collection of literary works "Kazakh Christomata" (1879) was opened by two famous

poems written for educational purposes. The poet received these poems in his time under the titles "The beginning of the word, names, come, children, read", "art is knowledge." He demonstrated the need for a rational method of disseminating knowledge and reading literary works devoted to public education. The reading was sincere, since it was believed that short-term poetic works capable of contributing to the achievements of science and technology are especially rational for people younger than Knowledge, Kazakh youth, in order to learn how to join new cultural traditions.[6,3]

In the poem "Kel, balalar, ogylyk" the poet skillfully used the traditions of Kazakh oral literature, combining and juxtaposing knowledge and ignorance, good and bad.[]

And the poem "Art - people with knowledge" emphasizes the most important discoveries of science and technology, reflecting the economic superiority of people who have achieved art and education. "I can't," he said, "I can't, I can't, I can't, I can't. This includes verses such as Covenant Verses, Ah, People, and others. Such verses honestly reflect the moral behavior of a person from a moral point of view - they work, they prove damage to the ability to work, criticize theft, injustice ...[1,9]

One of the directions in which Ibrai Altynsarin fr. In conclusion, I would like to note that the great son of our people, the leader of the intelligentsia, who carried out educational activities on the Kazakh land, the first national educator, who became an example of selfless struggle for changes in society, selfless work for the benefit of the country, who came out in the second half of the XIX century as the star of sholpan, a perfect person whose name in the history of the nation will not disappear forever,- pedagogogray Altynsarin-a teacher, a democrat, who occupied a large place in the history of the prosperity of public thought. Writer Mukhtar Omarkhanovich Auezov said : "If Ibray did not know the Russian school of culture, did not know the pedagogical discoveries led by Ushinsky, if he did not eat from the moral, progressive Russian classical literature, Ibrai would not be as he was, Ibray, being in the same direction, is not like either Chokan or Abai in his life, work environment, social and social activities. "I don't know," he said, " but I don't know how to do it. In this way, he personally set an example of the promising deeds with a long field of recent history that they both did. He is a new-style poet, the creator of the new-style school for the "buratan" countries, which made a bold discovery in Russia at that time. Along with the creation of the first Kazakh cultural school, he skillfully combines writing and teaching."[3,9]

In order to perpetuate the memory of I. Altynsarin, the son of the Kazakh people, 51 schools, 1 college, 1 pedagogical institute and the Academy of Education were named after him. A number of localities, many streets, and museums are named after the Tugysh-pedagogue. For excellent students of education, the medal "S.Altynsarin".[7,1]

References list:

1. Nazarbayev N. A. "Mangilik El. "I'm sorry," I said. Epocha, raw stolets". Astana: business world Astana, 2014. 368 P.
2. Nuryshva G. Zh. "Philosophy". Almaty: Zhenis-marzhan, 2013.
3. Petrova V. F., Khasanov M. Sh. "Philosophy". Almaty: Evero, 2014.
4. Garifolla Yessim "history of Falsafa". Almaty, 2000.
5. Garifolla Yessim "history of Kazakh philosophy" Almaty, 2006.
6. Garifolla Yessim "man-thing". Astana, 2008.
7. Western philosophy: a textbook. Almaty: writer, 2009.480 P. 8 .Dear Companion. Philosophy. Almaty: "Bastau", 2008.-644b.
9. Kabayeva Zh.A. Philosophy. Almaty: "editorial office of the Higher School of Kazakhstan", 2005.
10. World philosophical heritage: in twenty volumes. "I'm Sorry," I Said. 2005-2007.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. «Мәңгілік Ел. Годы, равные векам. Эпоха, равная столетиям». Астана: Деловой мир Астана, 2014. 368 с.
2. Нұрышева Г.Ж. «Философия». Алматы: Инжу-маржан, 2013.
3. Петрова В.Ф., Хасанов М.Ш. «Философия». Алматы: Эверо, 2014.
4. Ғарифолла Есім «Фәлсафа тарихы». Алматы, 2000.
5. Ғарифолла Есім «Қазақ философиясының тарихы» Алматы, 2006.
6. Ғарифолла Есім «Адам-зат». Астана, 2008.
7. Батыс философиясы: оқу құралы. Алматы: Жазушы, 2009.480б.

8. Мырзалы Серік. Философия. Алматы: «Бастау», 2008.-644б.

9. Қабаева Ж.Ә. Философия. Алматы: «Қазақстан жоғарғы мектебі редакциясы», 2005.

10. Әлемдік философиялық мұра: жиырма томдық. Алматы : Жазушы. 2005-2007.

Түйін: Жалпы бұл мақалада қазақ халқының тарихында аса көрнекті орын алған сондай тұлғалардың бірі - Ыбырай Алтынсарин. Ол жаңашыл, дарынды ағартушы ғана емес, халқымыздың теңіздей толқып тасыған інжу – маржан жырларын жақсы біліп, еңбегіне арқау еткен. Ыбырай Алтынсариннің жазушылық қызметі XIX ғасырдың 60-70-жылдарында қазақ халқының өмірінде болған тарихи-әлеуметтік үлкен өзгерістермен сабақтас, солармен тікелей байланысты. Ол өзінің әдеби шығармаларымен тіршіліктің өзекті проблемаларын көтеруге батыл бет бұрыс жасағаны жазылған. Ыбырай Алтынсарин ашық мектептерде ана тілін таза үйретуге көңіл бөлді, халықтың ауыз әдебиетін тілші ретінде пайдаланды және өзі ұрпақты тәрбиелеуге арналған әдеби шығармалар жазды. Сол әдеби шығармада ол нақты өмірлік мәселелерді көтеруге бет бұрды. Ол қазақ жазба әдебиетінің, әдеби тілдің негізін қалаушылардың бірі болды.

Кілт сөздері: өнер, білім, әдебиет, адамгершілік, қоғам, мәдениет.

Аннотация: Вообще Ибрай Алтынсарин - одна из самых ярких фигур в истории казахского народа в этой статье. Он был не только новатором, талантливым педагогом, но и мастером жемчужно-коралловых песен нашего народа. Писательская карьера Ибрай Алтынсарина напрямую связана с великими историческими и социальными изменениями, произошедшими в жизни казахского народа в 60-70-е годы XIX века. Написано, что в своих литературных произведениях он сделал смелый ход, поднимая насущные вопросы жизни. В открытых школах Ибрай Алтынсарин уделял внимание чистому преподаванию родного языка, использовал устную литературу народа в качестве корреспондента и сам писал литературные произведения, посвященные воспитанию поколения. В том же литературном произведении он обратился к поднятию реальных жизненных проблем. Он был одним из основоположников казахской письменной литературы, литературного языка.

Ключевые слова: искусство, образование, литература, мораль, общество, культура.

UDC: 13

¹Botabayev G., ¹Tangkish N., ²Omer Z.

¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

²Phd Doctor, Akdeniz University. Antalya, Turkey

«THE LUMINARY OF THE KAZAKH STEPPE»

**GREAT TEACHER IBRAI ALTYSARIN-AN OUTSTANDING POET,
WRITER-INNOVATOR**

Abstract: Ibrai Altynsarin is a realist writer, teacher, founder of Kazakh children's literature, a fighter for the purity of the language, the first genius. Outstanding literary critic K. Zhumaliev in his study "Kazakh literature of the 18th-19th centuries" named the teacher-writer: Ibrai Altynsarin did a lot for the future of his people, "he said. His works have been thoroughly studied, dozens of scientific papers have been written, doctoral and candidate dissertations have been defended. The works of Ibrai Altynsarin, known for his moral life, tireless search and multifaceted talent, occupy an important place in the history of Kazakh literature. Great enlightenment democrats, such as Shokan, Abai and Ibray, who once looked at the future fate of the Kazakh people in unity with Russian culture, left an indelible mark on our history. In this regard, the contribution and merit of Ibray Altynsarin is enormous.

Keywords: art, education, literature, morality, society, culture.

"Without looking back to the past, you can not move to the future" –as the yelbasy of State N. A. Nazarbayev noted, the invaluable legacy of outstanding personalities in Kazakh literature must be passed on the minds of descendants and look into the deep roots of literature. One of the outstanding personalities of the Kazakh people is Ibray Altynsarin. He was not only an innovator, a talented educator, but also the founder of our people. Ibray Altynsarin's writing activity is connected with the great historical and social

changes that took place in the life of the Kazakh people in the 60-70s of the XIX century. With his literary works, he resolutely turned to raising the pressing problems of life.[3]

Ibrai Altynsarin (real name-Ibrahim, 1841-1889) - an outstanding Kazakh educator, writer, ethnographer, folklorist. Place of birth-Kostanay district, Kostanay region, Ark-Karagay village. In the same region, soil was formed from the bank of the Tobol River. In 1850, he entered a school opened by the Orenburg Border Commission for Kazakh children. After finishing school, he became the secretary of his elder father Balgozh Zhanbyrshyuly, who served as a military foreman in the Orenburg Border Commission (1857-1859). He works as a correspondent in the Orenburg Regional Administration. In 1860, in the Orenburg fortress (Turgay), he was instructed to open a school for Kazakh children, in which he was appointed a teacher of the Russian language. Thus begins the educational and pedagogical activity of Ibray, to whom he devoted his entire life. Thanks to his direct intervention, with funds raised by the public, he built a schoolhouse and boarding school, and on January 8, 1864, the new school building was inaugurated.[1,4,9]

Great enlightenment democrats, such as Shokan, Abai and Ibray, who once looked at the future fate of the Kazakh people in unity with Russian culture, left an indelible mark on our history. In this regard, the contribution and merit of Ibray Altynsarin is enormous. He not only encouraged people who lagged behind in culture and education to master the art and technology of the neighboring country, but also made an invaluable contribution to the direct implementation of this noble cause. Russian-style subject schools were opened for the first time in the Kazakh steppe, he wrote textbooks based on the Russian alphabet in them, taught himself and made efforts to train teachers who meet the new requirements. The textbooks created by Ibrai were based primarily on the methods of teaching, upbringing and pedagogical views of Russian, urban scientists of Europe, but the teacher did not put them into them, did not analyze them, but selected materials that correspond to the understanding of Kazakh children, included them in his anthology, composing legends, poems dedicated to this requirement. Thus, the great teacher-educator invested all his strength and knowledge in filling the spring of knowledge and introducing it to other cultural countries. In this direction, he paved the way for virgin land and devoted his entire adult life to it. Opening the first Kazakh school, Ibrai Altynsarin puts all his efforts into training. But he opposes a unified approach to teaching in religious schools, and instead advocates teaching that provides a systematic education from every field of science. To fully realize this, he had high hopes for teachers who learned in a new way. They were protected under their care, helped from any side.[2,5,]

I. Altynsarin-the founder of the primitive folk schools of the Kazakh region of the Russian-Kazakh schools. He developed and maximally implemented the education system of the Kazakh people, as mentioned above. He said the system is of great importance today. In the Altynsarin system, the main place was occupied by a two-class Central School. The idea of organizing two-class schools, in which students studied for six years, was very appropriate. Thus, the primary schools, where the education system began to improve, began to grow. In the 70s, the type of primary school with four-year training was developed by the inspector of the Chuvash primary school I. Ya. Yakovlev. The Central School of Chuvash Teacher Training in Simbirsk was a 3rd grade school that was taught for 6 years. And the Altynsarin school pursued the goal of general education.[6,10,7]

Ibrai Altynsarin gave the children not only a high-quality education, but also a conscious upbringing. He paid special attention to various parts of education - moral, labor and physical. For the first time, I analyzed the topic of the general nature of child psychology. The teacher-educator set a goal to write works that will serve as an example for the country. I believe that teaching Kazakh children neatness, cleanliness, and the advantages of a settled life is a work that has educational significance for the Kazakh steppe. In his works, he raised the idea of moral education and looked for ways to solve it. The idea of his works was to educate honest, hardworking, decent, social activists and teach them science. The national principle that one should respect parents, appreciate motherhood, and be able to respect close friends is always the duty of every educator.[8]

In addition, Ibray was able to use the works of Kazakh oral literature for educational purposes. Analyzing the content of his book for children, Altynsarin paid great attention to the rich heritage of the Kazakh people. If you take his own book some fairy tales from the oral oral creativity of the Kazakh people, for example, Koblandy, a sample of a heroic poem. Koblandy batyr, who defended his country from the enemy, who in the most difficult period for the people showed incredible heroism. In this saga, children especially like the name of batyr Taiburyl. In the field of setting and performing didactic tasks

related to Kazakh schools, Altynsarin has achieved great success.[4,8]

In conclusion, I would like to note that the great son of our people, the leader of the intelligentsia, who carried out educational activities on the Kazakh land, the first national educator, who became an example of selfless struggle for changes in society, selfless work for the benefit of the country, who came out in the second half of the XIX century as the star of sholpan, a perfect person whose name in the history of the nation will not disappear forever, -pedagogogray Altynsarin-a teacher, a democrat, who occupied a large place in the history of the prosperity of public thought. Writer Mukhtar Omarkhanovich Auezov said : "If Ibray did not know the Russian school of culture, did not know the pedagogical discoveries led by Ushinsky, if he did not eat from the moral, progressive Russian classical literature, Ibray would not be as he was, Ibray, being in the same direction, is not like either Chokan or Abai in his life, work environment, social and social activities. "I don't know," he said, " but I don't know how to do it. In this way, he personally set an example of the promising deeds with a long field of recent history that they both did. He is a new-style poet, the creator of the new-style school for the "buratan" countries, which made a bold discovery in Russia at that time. Along with the creation of the first Kazakh cultural school, he skillfully combines writing and teaching." [3,9]

In order to perpetuate the memory of I. Altynsarin, the son of the Kazakh people, 51 schools, 1 college, 1 pedagogical institute and the Academy of Education were named after him. A number of localities, many streets, and museums are named after the Tugysh-pedagogue. For excellent students of education, the medal "S.Altynsarin". [7,1]

References list:

- 1 Nazarbayev N. A. "Mangilik El. "I'm sorry," I said. Epoha, raw stolets".Astana: business world Astana, 2014. 368 P.
- 2 Nuryшева G. Zh. "Philosophy".Almaty: Zhenis-marzhan, 2013.
- 3 Petrova V. F., Khasanov M. Sh. "Philosophy". Almaty: Evero, 2014.
- 4 Garifolla Yessim "history of Falsafa".Almaty, 2000.
- 5 Garifolla Yessim "history of Kazakh philosophy".Almaty, 2006.
- 6 Garifolla Yessim "man-thing".Astana, 2008.
- 7 Western philosophy: a textbook. Almaty: writer, 2009.480 P.
- 8 Mr. Serik. Philosophy. Almaty: "Bastau", 2008.644 P.
- 9 Kabayeva Zh.A. Philosophy. Almaty: "editorial office of the Higher School of Kazakhstan", 2005.
- 10 World philosophical heritage: in twenty volumes. "I'm Sorry," I Said. 2005-2007.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.А. «Мәңгілік Ел. Годы, равные векам. Эпоха, равная столетиям».Астана: Деловой мир Астана, 2014. 368 с.
- 2 Нұрышева Г.Ж. «Философия».Алматы: Инжу-маржан, 2013.
- 3 Петрова В.Ф., Хасанов М.Ш. «Философия». Алматы: Эверо, 2014.
- 4 Ғарифолла Есім «Фәлсафа тарихы».Алматы, 2000.
- 5 Ғарифолла Есім «Қазақ философиясының тарихы».Алматы, 2006.
- 6 Ғарифолла Есім «Адам-зат».Астана, 2008.
- 7 Батыс философиясы: оқу құралы. Алматы: Жазушы, 2009.480б.
- 9 Мырзалы Серік. Философия. Алматы: «Бастау», 2008.644б.
- 10 Қабаева Ж.Ә. Философия. Алматы: «Қазақстан жоғарғы мектебі редакциясы», 2005.

Түйін: Ыбырай Алтынсарин-реалист жазушы, ағартушы педагог,қазақ балалар әдебиетінің негізін салушы, тіл тазалығы үшін күрескер, тұңғыш кемеңгер. Көрнекті әдебиетші ғалым Қ.Жұмалиев өзінің «ХҮІІІ- ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті» деген ғылыми – зерттеу еңбегінде педагог- жазушыға: ХІХ ғасырда қазақ даласынан шығып, орыс, Европа мәдениетіне қолы жеткен оқымысты, халық ағартушылар дәрежесіне көтерілген әрі педагог, әрі ақын- жазушы Ыбырай Алтынсаринның өз халқының келешегі үшін істеген еңбегі зор,»- деп баға береді.Оның еңбектері жан-жақты зерттеліп, ондаған ғылыми – зерттеу еңбектер жазылған, докторлық, кандидаттық диссертациялар қорғалды. Өзінің өнегелі өмірі, тынымсыз ізденісі, жан- жақты таланты арқылы танылған Ыбырай Алтынсарин шығармаларының қазақ әдебиеті тарихында алатын орны орасан

зор. Бір кездері қазақ халқының болашақ тағдырын орыс мәдениетімен бірлікте қараған ағартудың Шокан, Абай және Ыбырай сияқты ұлы демократтары біздің тарихымызда өшпес із қалдырды. Бұл тұрғыда Ыбырай Алтынсариннің қосқан үлесі мен еңбегі зор.

Кілт сөздері: өнер, білім, әдебиет, адамгершілік, қоғам, мәдениет.

Аннотация: Ибрай Алтынсарин - писатель-реалист, педагог, основоположник казахской детской литературы, борец за чистоту языка, первый гений. Выдающийся литературовед К. Жумалиев в своем исследовании «Казахская литература XVIII-XIX веков» назвал учителя-писателя: Ибрай Алтынсарин много сделал для будущего своего народа », - сказал он. Его труды тщательно изучены, написаны десятки научных работ, защищены докторские и кандидатские диссертации. Произведения Ибрая Алтынсарина, известного своей нравственной жизнью, неутомимым поиском и многогранным талантом, занимают большое место в истории казахской литературы. Великие демократы просвещения, такие как Шокан, Абай и Ибрай, которые когда-то смотрели на будущую судьбу казахского народа в единстве с русской культурой, оставили неизгладимый след в нашей истории. В этом плане вклад и заслуга Ибрая Алтынсарина огромны

Ключевые слова: искусство, образование, литература, мораль, общество, культура.

ЭКОНОМИКА ЭКОНОМИКА ECONOMY

УДК: 338.48

Бигельдиева З.А., Мауленкулова Г.Е., Тілеукабыл Ж.

экономика ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика ф.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы туризм инфрақұрылымының жай-күйіне талдау жасалды. Туризм инфрақұрылымының негізгі элементтерінің: көлік, орналастыру құралдары, қоғамдық тамақтандыру, кадрлар даярлау нашар дамығандығы көрсетілді. Қазақстан Республикасындағы Туризмді басқару туризмі инфрақұрылымының деңгейлері зерделенді. Жалпы еліміздің туризмін дамыту мәселелері қаралды. Туризм мен оның инфрақұрылымын дамытудың қазіргі проблемаларын шешу жолдары тұжырымдалған.

Туризм саласын дамытудың жай-күйі оның дамуының оң серпініне қарамастан, өкінішке орай, Туризм Қазақстанға әкелуі мүмкін елеулі ақша қаражатының жоғалуы орын алып отырғанын көрсетеді. Ал, бүгінгі таңда біздің еліміз туристік инфрақұрылымы нашар дамыған, қолда бар әлеуеті талап етілмеген жағдайда, шетелдік тұтынушыны тарта отырып және ішкі туристік нарықты әртараптандыра отырып, жаңа баламалы бағыт ретінде мамандандырылған туризмді дамытуға тиіс. Осыған байланысты, мақалада Қазақстандағы туризм инфрақұрылымын дамыту саласындағы қысқа және ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламаларды іске асыру арқылы туризмді тиімді дамыту бойынша басқарушылық шаралар кешені ұсынылған.

Кілт сөздер: туризм, туризм инфрақұрылымы, көлік инфрақұрылымы, туристік кадастр, туристік қызмет

Кіріспе: Қазіргі жағдайда туризм көптеген елдердің экономикасына шешуші әсер ететін маңызды әлеуметтік-экономикалық құбылысқа айналды. Пайдалы және жоғары рентабельді сала бола отырып, туризм ЖІӨ құруда, сыртқы сауда балансын жақсартуда, жұмыспен қамту үшін көбірек жұмыс орындарын құруда және қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Қазақстан көптеген туристік ресурстарға ие болғанына қарамастан, өкінішке орай, туризм өз әлеуетін іске асыру үшін жеткілікті даму деңгейіне әлі жеткен жоқ.

Туризм объектілері бірқатар қолайсыз факторлардың: туристік инфрақұрылымның дамымауы, туризм саласындағы тиімді инновациялық және инвестициялық саясаттың болмауы, туризмді басқарудың ұлттық тетіктерінің жетілдірілмеуі, шетелдік туристерді тартатын ел ретінде

Қазақстанның оң имиджін қалыптастыру мен қолдаудың болмауы және т. б. салдарынан талап етілмеген күйінде қалып отыр.

Жүргізілген талдау Қазақстанның туристік секторының өсуін бірқатар факторлар, оның ішінде:

- Инфрақұрылымды дамыту (жалпы және туристік) және қызметтердің төмен деңгейі;
- Туризмді дамыту мен ілгерілету үшін құқықтық базаның жеткіліксіздігі;
- Ішкі және сыртқы туризмге, типтік қызметтер мен өнімдерге назар аудару;
- Ақпарат ашықтығының жеткіліксіздігі, коммуникациялық және ақпараттық кіші жүйелер жұмысының тиімділігінің төмендігі;
- Халықтың табыстарын саралаудың шектеулі (дамыған елдермен салыстырғанда) материалдық мүмкіндіктері және жоғары (сол салыстыруда) деңгейлері;
- Туризмді тиімсіз мемлекеттік реттеу, тиісті мемлекеттік басқару институттарындағы институционалдық тұрақсыздық және туризм саласын дамыту жөніндегі салааралық күш-жігерді нашар үйлестіру;
- Мемлекет пен жеке сектор мүдделерінің тиісті үйлестірілуінің және теңгерімінің болмауы, сондай-ақ басқа да факторлар.

Қазақстан Республикасында және оның шегінде туризмнің қазіргі заманғы дамуы Туризмді басқарудың жалпы тұжырымдамасын жетілдіру, туризм мен инфрақұрылымды дамыту, бәсекеге қабілетті туристік өнімдерді әзірлеу және туристік кәсіпорындар қызметтерінің сапасын арттыру есебінен жаңа және қазіргі бар өңірлік туристік кешендерді құруға және туристік ағындарды ұлғайтуға бағытталған қызметпен байланысты [1].

Қазіргі уақытта Қазақстанда туристік саланы одан әрі дамыту үшін оның реттеуші тетігін жетілдіру қажет. Біздің еліміздегі туризмді мемлекеттік реттеудегі негізгі проблема-бұл саланы дамыту және оны жүзеге асыру тәжірибесі. Осыған байланысты туризмді реттеудің ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерін қайта қарау, туризмнің нормативтік-құқықтық базасын оңтайландыру және халықаралық үрдістерді ескере отырып, туризмді реттеудің теңгерімді жүйесін әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Қонақ үй және туристік бизнес кадрларын даярлау аясында ғана емес, сонымен қатар туристерге қызмет көрсететін тиісті салалардың мамандары арасында сапалы қызмет көрсету мәселесі тиімді шешілмейді. Өкінішке орай, кәсіби туристік және ақпараттық инфрақұрылым нәресте кезінен басталады: туристік тіркеу де, кадастр да жоқ.

Туристік салада білікті кадрлардың жетіспеушілігіне байланысты кәсіби жоғары оқу орындарының түлектері белгілі бір мамандық бойынша дағдылар мен білімнің болмауына байланысты жиі талап етілмейді.

Қазақстан Республикасында туризмді дамыту тұжырымдамасы шеңберінде келу және ішкі туризм көлемін ұлғайту, сондай-ақ Қазақстанды Орталық Азия өңірінің туризм орталығына айналдыру есебінен халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету, ел халқының табысын тұрақты өсіру үшін бес жыл ішінде бәсекеге қабілетті туристік сала құру жоспарланып отыр. Мемлекет және үкімет басшылары Алматы, Ақмола және Маңғыстау облыстарында әлемдік деңгейдегі қазыргі заманға сай көпфункционалды туристік орталықтарының құрылу тұжырымдамасын бекітті. Тұжырымдамада қойылған міндеттерді табысты орындау үшін Республиканың жеті облысында: Астана, Алматы, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстау өңірлік туристік кеңселері құрылған.

Бұл жобалар бойынша инвестиция тартудың жоспарланған көлемі 30 миллиард АҚШ долларынан асады.

Туризмді дамыту проблемасын шешпей шешуге болмайтын негізгі проблемалар туристік инфрақұрылымның: әуе, автомобиль, теңіз, өзен және теміржол көлігінің, қонақ үй қорының және тамақтану объектілерінің моральдық және материалдық тозуы болып табылады.

Туризмді басқару, туристік инфрақұрылымды дамыту деңгейі туризмнің экономикалық секторын басқаруға бағытталған кәсіпорындарда жүзеге асырылады. Бұл органдар негізінен республикалық заңнамалық атқарушы органдар: Қазақстан Республикасының Парламенті, үкімет болып табылады. Қазақстан Республикасында Үкімет жанынан комиссияның құрамында туризм министрлігіне бағынатын өнеркәсіп және жаңа технологиялар құрылымдық басқармасы бар. Қазақстан Республикасының Туризм жөніндегі комитеті туризмді дамытудың стратегиялық бағыттарын айқындайды және осы бағытта туризмді, спортты және атауы бойынша ұқсас

құрылымдық бөлімшелерді қоса алғанда, он төрт өңірлік реттеуші органдарды басшылыққа алады.

Туризмді басқару үшін туристік инфрақұрылымның бірінші деңгейін экономиканың туристік секторын басқаруға бағытталған агенттіктер ұсынады. Бұл институттар, ең алдымен, республиканың заң шығарушы және атқарушы органдары: Қазақстан Республикасының Парламенті мен Үкіметі болып табылады. Қазақстан Республикасының Үкіметінде Индустрия және жаңа технологиялар Министрлігі Туризм индустриясы комитетінің құрылымдық бөлімшесі жұмыс істейді. Комитет Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың стратегиялық бағыттарын айқындайды және осы бағыттарға сәйкес құрамына туризм, спорт бөлімдері және әртүрлі құрылымдық атаулары бар ұқсас бөлімдер кіретін он төрт өңірлік басқару органдарын басқарады.

Қазақстан Республикасының кәсіпорындары мен ұйымдарының туристік өнімдерін туристік инфрақұрылымның екінші деңгейінде қалыптастыру мен сатуды қарастырыңыз. Бұл негізінен туроператорлар мен турагенттіктердің қызметі. Қазақстан Республикасындағы туроператорлардың саны белгісіз, өйткені туроператорларды мемлекеттік тіркеу жоқ, бірақ коммерциялық қызметтің бұл түрі лицензиялауға жатады.

Өкінішке орай, бізде, яғни туристік агенттіктер бір ғана бағытен айналысады. Нәтижесінде туристік компаниялардың 14,5% - ы 600-ден астам ұйымды тартады, бұл сөзсіз мемлекеттік бюджетке теріс әсер етеді. Қазақстанда туристік агенттіктер өте аз, олардың көпшілігі іскерлік туристік агенттіктер болып табылады. Онсыз шетелдік туристер шетелдік туристерге қызмет көрсету үшін Қазақстанға барып, ел бойынша орташа немесе орташа күн ішінде орала алмайды. Қонақ үйлерде тұру және тамақтану құны тұру құнының тек 80% - ын құрайды, ал қонақ үйлер мен хостелдердің қызметтері (олардың 19% - ы шетелдіктер) толық даму жолында болып отыр.

Қазақстан Республикасындағы орналастыру объектілерінің өте маңызды инфрақұрылымдық құрауышының жай-күйін қарастырайық. Елде 600-ге жуық қонақ үй бар, олардың 107-3-жұлдызды, 4-жұлдызды және 5-жұлдызды, ал қалғандары басқа санаттарға жатады. Талдау көрсеткендей, туристік кластағы қонақ үйлер (2-3 жұлдыз немесе шағын және орта қонақүйлер) ең жоғары рентабельділікке ие, бірақ олар аз. Алайда Қонақ үйлерді, жатақханаларды, тұрғын үйлер мен ойын-сауық орталықтарын, сондай-ақ санаторийлерді қоса алғанда, орналастыру объектілерінің материалдық базасы моральдық және физикалық тозудың жоғары деңгейімен сипатталады, ол 80% - ды құрайды. Кейбір қонақүйлер құлдырау жағдайында және банкроттықтың алдында тұр, өйткені моральдық және физикалық тозудың жоғары деңгейі байқалады.

Туристер үшін ең тартымды орналастыру объектілері Алматы (50,7%), Атырау облысы (13,7%), Астана (8,1%), Қостанай облысында (6,4%) және Батыс Қазақстан облысында (5,5%) қонақ үйлерінің қызметі бар. Алматы Қазақстанда оңтүстік астанасына айналған. Алматы қаласы Орталық Азия бойынша ірі іскерліктің және мәдени орталықтарыққа айналған.

Үшінші деңгейге туристік индустриялық объектілернеі, яғни кәсіпорын мен ұйымдардың түрлері, олар туристер болатын жерлерде орналасқан кезде өз қызметін кеңейтеді. Мұнда Қазақстан сөзсіз бай табиғи және мәдени мұра объектілері жетекші рөл атқарады. Қазақстан Республикасында ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұрасының үш объектісі бар, бұл олардың жалпы санының 0,3% - ын құрайды.

Төртінші деңгей-бұл елдің экономикалық негізі, туристік өнімді өндірумен тікелей байланысты емес, бірақ туристік қызметтерді көрсету үшін қажетті экономиканың негізгі салалары: көлік, байланыс, энергетика, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, өңдеу, жеңіл және тамақ өнеркәсібі, экономиканың қаржы секторы.

Инфрақұрылымның дамуына туризм маңызды әсер етеді. Көлік туризмінің әр түрлі элементтерін біріктіріп, оның тез дамуына ықпал етеді. Қазақстандағы турист-бұл негізінен авиатасымалдаушылар, заманауи ұшақтар және сервистік технологиялар. Онымен қатар, туристің көпшілігі шетелдік операторлардың қызметтерін қалайды, олардың қызмет көрсету уақыты мен сенімділігі отандық операторлар орындайтын рейстердегі жолаушылар ағынына төмендетуге жауапты [2].

Қазақстанның көп жылдық даму жағдайына қатысты ел жолдарындағы және көп жағдайда республикалық автомобиль жолдарындағы көпжылдықтардағы кемелердің арқасында қол жеткізуге болады. Онымен қатар, мемлекеттегі Шығыс Қазақстанның автобус паркінде қазіргі заман және жайлы автобустар жоқ, бұл туристерге қызмет көрсетудің жоғары деңгейін ұсынуға мүмкіндік бермейді. Бүгін таңда Республика Международной Германии авиаккомпаний, Түркістан,

Біріккен Араб Әмірліктері, Түркістан, Италия, Оңтүстік Корея, Венгрия, Израиль, Қытай, Таиландқа ұшады. Негізгі авиакомпания - қазақстандық авиакомпаниялар. Шетелдік туристті пайдаланатын әуе көлігін ескерте отырып, шетелдік туристердің жалпы саны 94,7% құрады; турист пайдаланатын теміржол көлігі 3,3% - дықалайды; және қалған 1,6% автобустарда 0,4% сапарларда пайдаланылатын басқа көлік қызметтері.

Қазақстандағы туристерге келетін болсақ, бірінші орынды әуе көлігі (74,4%), екінші орынды қалалық автобустар (14,8%), үшінші орынды темір жол көлігі (9,9%) және соңғы орынды көліктің басқа түрлері (0,9%). Негізгі темір жол тасымалдаушысы - "Қазақстан темір жолы" мемлекеттік кәсіпорны-14 бағыт бойынша жолаушылар тасымалын жүзеге асырады.

1) қоғамдық тамақтану саласының маңызды инфрақұрылымдық құрамдас бөлігін ескеру қажет. Арнаулы орта оқу орындарында кәсіптік даярлықтан өту міндетті емес. Осыдан тамақтандыру саласындағы қызмет көрсету деңгейі туралы қорытынды жасауға болады. Алайда, Қазақстанның мейрамханалық нарығы өсіп, дамып келеді.

2) туризмді экономиканың басым бағыты ретінде айқындайтын туристік қызметті мемлекеттік қолдаудың неғұрлым тиімді шаралары мыналар болуға тиіс:

- ел басшылығының тікелей саяси еркі мен қолдауы;

- мамандандырылған агенттіктер, қорлар және операторлар құру арқылы ірі курорттық аймақтарды дамытуға мемлекеттің тікелей қаржылық қатысуы;

3) қаржылық ынталандырулар және туристік объектілерге инвестицияларды қолдау тетіктері;

4) саланың өсуіне қарай мемлекеттік-жекешелік әріптестікке жоспарланған шығумен Мемлекеттік бастама;

5) инженерлік, коммуникациялық, көлік және туристік инфрақұрылым құруды (білікті кадрлармен қамтамасыз ету, ақпараттық қамтамасыз ету), сондай-ақ туризм саласында неғұрлым маңызды жобалар жасауды тікелей мемлекеттік қаржыландыру болып табылады.

Мемлекетке келу туризмін дамыту ел үшін маңызды екені белгілі. Бұл кіріс туризмі экономикалық тұрғыдан бірқатар артықшылықтарға ие, соның ішінде:

- туристік пакеттерді сату және баратын елде қызметтер мен тауарларды сатып алу арқылы шетел валютасы түрінде елге қаржы ағындары;

- елдегі қонақ үй секторын дамытуды ынталандыру;

- дамыған туристік инфрақұрылымды дамытуды ынталандыру;

- туризммен байланысты салалардың дамуы;

- қосымшалық қызмет орындарының құрылуы;

- қажетті туристік өнімді жасау үшін толық ауқымды әлеуметтік және маркетинг зерттеулерін жүзеге асыру.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстан Республикасының туристік саласы-бұл валюталық кірістерді республикаға жұмылдырмайтын сала, бірақ валютаның ағып кетуінің әсерлі арнасы болып табылады. Шетелдік демалыс көшкіні Қазақстанда сұранысқа ие екені түсінікті, өйткені біздің туристер қолайлы бағамен сапалы қызмет ұсынады. Бұдан басқа, отандық туристерге шетелде демалу қазақстандық туристерге қарағанда едәуір арзан болатын жағдай жиі туындайды.

Алайда, қазақстандық туриндустрияға қатысты жағдай мынадай, қазақстандықтардың халықаралық туристік қызметтердің импорты отандық туриндустрияның экспортынан едәуір асып түседі. Бұған Қазақстанның ресми статистикасы дәлел болып табылады.

Соңғы жылдары республикада мемлекеттің толық қолдауымен туризмді дамытуға бағытталған бірқатар шаралар іске асырылды. Сондықтан өткізілетін іс-шаралардың артықшылықтары мен кемшіліктерін талдау және анықтау негізінде туристік қызметті жетілдіруді қамтамасыз ететін шараларды көздеу қажет. Туризм саласындағы мемлекеттік басқару жүзеге асыратын ұйымның экономикалық шаралары айтарлықтай сындарлы, бірақ талдау туристік нарықта сәтті қызмет ету үшін белгілі бір резервтердің бар екенін көрсетеді.

Мемлекеттерге түбегейлі көзқарас қажет, атап айтқанда:

- туризмді тұрақты дамытудың ұзақ мерзімді стратегиялары және оларға негізделген туризмді дамытудың өңірлік жоспарлары;

- маркетингтік технологияларды пайдалану және даму үрдістерін талдау бойынша осы саладағы ғылыми-зерттеу жұмысы;

- туризмді дамыту шаралары мен қоршаған ортаны, мәдени және тарихи мұраны қорғау

шаралары арасындағы тығыз өзара байланыс;

- мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының туризм саласындағы тиімді өзара іс-қимылы.

Туристік қызмет саласындағы басым бағыттар бәсекеге қабілетті туризмді қалыптастыру, мәдени-туристік кластерлерді дамыту, елдің тарихи-мәдени ландшафтын инфрақұрылымдық жобаларға интеграциялау, салада кәсіби басқару жүйелерін ілгерілету болып табылады [3].

Кесте 1. 2008 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде туризм түрлері бойынша қызмет көрсетілген туристер санының динамикасы

Жыл	Ішкі туризм (адам.)	Көшпелі туризм (адам)	Кіру туризмі (адам)
2008	174940	261070	37937
2009	122216	193951	31246
2010	157988	261709	39640
2011	189502	375923	36096
2012	186351	388108	30240
2013	190041	420360	37890
2014	190970	480520	45352
2015	199936	470236	46365
2016	201041	490360	46890
2017	210970	500520	47352
2018	211136	420246	48365

Ескерту: [2, 4] дереккөздер бойынша жасалған

Халықаралық және қазақстандық сарапшылар Қазақстандағы туризмді дамытудың кейбір проблемаларына тоқталды. Біріншіден, бұл мемлекеттік және туристік инфрақұрылымның әлсіздігі, атап айтқанда, білікті кадрлардың жетіспеушілігі, тұтастай алғанда шағын кәсіпорындардың және атап айтқанда шағын Туристік кәсіпорындардың дамуына әкімшілік кедергілер, сондай-ақ дамудың әлсіздігі және мемлекеттің отандық туристік өнімдердің маркетингіне назарының жеткіліксіздігі. Біздің ойымызша, отандық өнеркәсіпте қаржылық ресурстардың жетіспеушілігі де бар (негізінен жергілікті кәсіпкерлердің бағдарлануының нашарлығынан, бұл ішкі туризмнің дамуына түрткі болды).

Ішкі және әлемдік нарықтарда Қазақстан Республикасы туристік өнімдерінің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі бағыттары мыналар болады:

- ішкі және келу туристік ағындарын ұлғайту;
- туризмді басқару және статистикалық есептілік жүйесінің тиімділігін арттыру, Қазақстан өңірі халқының әлеуметтік-экономикалық дамуына және өмір сүру сапасын арттыруға жәрдемдесу;

- белсенді режимде туристер қауіпсіздігінің жоғары деңгейін және маршруттарда жоғары қауіпті қамтамасыз ету;

- қызметі келу және ішкі туризмді дамытуға, қазіргі заманғы туристік инфрақұрылымды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға, туристік салада жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған және халықаралық кәсіпкерлік пен іскерлік ынтымақтастық саласы ретінде өңірдің туристік өнімдерінің тартымдылығын арттыруға ықпал ететін туристік бизнес субъектілерінің санын ұлғайту;

- Қазақстандағы ішкі туристік өнімге сұраныстың артуы, оның ішінде тұтынушылық сұраныстың бір бөлігін көшпелі туризм бағыттарынан ішкі туризм бағыттарына ауыстыру;

- шетелдік туристерді көптеп тарту; қайта сапарлар санын ұлғайту, туристер тұтынатын қызметтер спектрін кеңейту және туристердің отандық курорттарда болу мерзімдерін ұзарту;

- қоршаған ортаны қорғау және қорғау саласында халықтың хабардарлығын арттыру, бұл экологиялық тұрақты болып табылатын "табиғат аясында" туристік өнімдерді әзірлеуге және сатуға мүмкіндік береді;

- елдің белсенді маркетингі және Ұлы Жібек жолы брендині дамыту есебінен республиканың өңірлік және әлемдік нарықтарда танымалдығын арттыру;

- туристік кластер құру іс жүзінде аумақтың жайғасымын айқындайды және өңірдің оң имиджін қалыптастыруға әсер етеді, бұл тұтастай алғанда жоғары интеграцияланған туристік ұсын

Туризмді дамытудың жай-күйі оның дамуындағы оң өзгерістерге қарамастан, өкінішке орай, Қазақстанда туризмді дамыту үшін қаржы ресурстарынан айтарлықтай шығындар болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бүгінгі таңда біздің елімізде сұранысқа ие емес әлеуеті бар туристік инфрақұрылым жеткіліксіз дамығандықтан, ол шетелдік тұтынушыларды тарту арқылы, ішкілік туризм нарығын әртараптандыру үшін кәсіби туризмнің жаңадағы баламалық бағыты ретінде дамытуға болады [4].

Туристік инфрақұрылымды дамыту стратегиясы ең алдымен елдің экономикалық және әлеуметтік базасын дамытуға негізделуі керек. Экономиканың өнеркәсіп, көлік, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, байланыс және банк ісі сияқты базалық салаларының серпінді дамуынсыз, сондай-ақ халықтың барлық жіктерінің әл-ауқатының жоғарылануысыз ішкі туризмнің елеулі дамуы мүмкін болмас еді.

Осылайша, Қазақстанда туризмді дамыту үшін нақты алғышарттардың болуына қарамастан, бұл процесс Республиканың туристік инфрақұрылымының жеткіліксіздігімен тежеледі. Инфрақұрылымдық проблемаларды тиімді шешу Қазақстанда туризмді дамыту тұжырымдамасының ережелерін іске асыруға мүмкіндік береді, оған сәйкес 2023 жылға қарай саланың елдің ЖІӨ-ге үлесі 2,4-тен 7 миллиард АҚШ долларына дейін, ал туризмдегі жұмыспен қамту 270 мың адамға дейін өседі, сондай-ақ ЖІӨ-дегі жалпылама көлемдегі туризмнің үлес салмағын 2025 жылға дейін 9% -ға өседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лагман С. Концептуальные подходы к устойчивому туризму на основе использования интегрированных маркетинговых методов // Экономическое отношение. 2019. № 4.

2. Рахматулина Ж.Б., Карпова А.Т. Перспективы сотрудничества Казахстана и Китая в развитии транспортного коридора Евразии // Экономическое отношение. 2019. № 3. С. 1615-1628.

3. Притворова Т. П., Абзалбек Е. Ж. Постиндустриальные услуги в Казахстане: оценка динамики и структуры в контексте глобальных тенденций // Экономика. 2019. № 1. С. 35-52.

4. Алиева Ж.Н. Туризм маркетингі: оқу құралы // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. Алматы : Қазақ университеті, 2016. 334 б.

Аннотация: В данной статье проанализировано состояние инфраструктуры туризма в Республике Казахстан. Показано слабое развитие основных элементов инфраструктуры туризма: транспорта, средств размещения, общественного питания, подготовки кадров. Изучены уровни инфраструктуры туризма управления туризмом в Республике Казахстан. Рассмотрены проблемы развития туризма страны в целом.

Состояние развития туристической отрасли показывает, что, несмотря на положительную динамику его развития, к большому сожалению, происходит потеря существенных денежных средств, которые мог бы принести туризм Казахстану. А, поскольку, на сегодняшний день, наша страна слабо развитой туристской инфраструктурой, при имеющимся невостребованным потенциалом, должен развивать специализированный туризм как новое альтернативное направление, привлекая иностранного потребителя и диверсифицируя внутренний туристский рынок. В связи с этим, в статье предложен комплекс управленческих мер по эффективному развитию туризма путем реализации кратко- и долгосрочных стратегических программ в сфере развития инфраструктуры туризма в Казахстане.

Ключевые слова: туризм, инфраструктура туризма, транспортная инфраструктура, туристский кадастр, туристская деятельность

Abstract: This article analyzes the state of tourism infrastructure in the Republic of Kazakhstan. The weak development of the main elements of the tourism infrastructure is shown: transport, accommodation facilities, public catering, training. The levels of tourism infrastructure of tourism management in the Republic of Kazakhstan are studied.

The state of development of the tourism industry shows that, despite the positive dynamics of its

development, unfortunately, there is a loss of significant funds that could bring tourism to Kazakhstan. And, since, today, our country has a poorly developed tourist infrastructure, with the existing unclaimed potential, it should develop specialized tourism as a new alternative direction, attracting foreign consumers and diversifying the domestic tourist market. In this regard, the article proposes a set of management measures for the effective development of tourism through the implementation of short - and long-term strategic programs in the field of tourism infrastructure development in Kazakhstan.

Keywords: tourism, Tourism Infrastructure, Transport Infrastructure, tourist cadastre, tourist activities

ӘОЖ: 338:512

Туребаева Ж.К., Сейтбекова С.Т., Абдикулова Д.Б.

экономика ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ІШКІ АУДИТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

Түйін: Мақалада қазіргі іскерлік ортада фирмалардың технологиялық өзгерістердің мүмкіндіктерін барынша пайдалану тәжірибесі көрсетілген. Бұл жағдай ішкі аудит қызметі құзыретті болып қалу және оның ұйымына пайдасын тигізу үшін үнемі жанарып отыру керек дегенді білдіреді, демек, мақала тақырыбының өзектілі даусыз. Бүгінде ішкі аудиторлар корпорациялар мен ұйымдарда, сондай-ақ жеке өмірінде бақыланбайтын жаңа технологиялардың үнемі өсіп-жетілуін байқап отыр.

Мақаланың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығын құрайтын «Үлкен деректер», бұлтты есептеулер, мобильді құрылғыларды, әлеуметтік желілерді пайдалану технологиялардың ең соңғы үрдістері болып табылады, олар шекараны бұзып, бизнестің мәнін өзгертеді. Сондықтан бүгінгі күні инновациялық ойлау өте маңызды.

Демек, ішкі аудит әрдайым дамуда. Бұл үдерістер жағдайлардың өзгеруіне қарай жылдам өзгеру үшін бейімделуі және ашылуы мүмкін. Бұл тексеру мүдделі тараптардың өзгеретін қажеттіліктеріне бейімделу үшін жұмыс жасаудың перспективті жолдарын табады.

Кілт сөздер: аудит қызметі, ішкі аудит қызметі, автоматтандыру, консалтинг

Кіріспе. Ішкі аудиттің қажеттілігі бәсекеге қабілетті және үнемі өзгеріп отыратын бизнес ортасында күшейе түсуде. Көптеген компаниялар өздерінің бизнес-үдерістерін үнемі жетілдіріп, ішкі құрылымын, атап айтқанда, ішкі бақылау жүйесінің жұмысын ұйымдастырады. Фирмалар жаңа өнімдер мен қызметтерді дамытуға, клиенттердің болу бағдарлануға, жаңа технологияларды қолдануға, олардың халықаралық өзара іс-қимылға қатынасының келесі кезеңіне кіруге немесе олардың тиімділігін жоғарылату жолдарын іздеуге қарамастан, түбегейлі өзгерістер күнделікті өмірлік факт болып табылады.

Бүгінде ішкі аудиторлар корпорациялар мен ұйымдарда, сондай-ақ жеке өмірінде бақыланбайтын жаңа технологиялардың үнемі өсіп-жетілуін байқап отыр. «Үлкен деректер», бұлтты есептеулер, мобильді құрылғыларды, әлеуметтік желілерді пайдалану технологиялардың ең соңғы үрдістері болып табылады, олар шекараны бұзып, бизнестің мәнін өзгертеді. [1, б-74]

Технологиялар корпоративтік бизнес-процестердің санының артуына тереңірек еніп, оларды төменнен жоғарыдан төменге қарай енеді. Олар ақпарат пен активтер алмасуды жылдамдатуға және жеңілдетуге қарамастан, олар мұндай жеделдету мен жеңілдетумен байланысты жаңа тәуекелдерді тудырады. Осы тәуекелдерді іске асыру компьютерлік жүйелердің жұмыс істемеуіне байланысты активтерді жоғалтуға, құпия ақпараттың ағылуына, бизнес тоқтатуына әкеледі. Ұйымдар мен олардың ішкі аудиторлары осы ортада аман қалғысы келсе статикалық болудан бас тартуы керек. Тәжірибе көрсеткендей, ішкі қаржылық бақылауды жоғалтқан компаниялардың қызметін әртараптандыруға бағытталған ауқымды, белсенді дамып келе жатқан шығындар 25% дейін болуы мүмкін [2, б-96].

Уақыттың бұл талабы ұйымның ішкі аудит бөлімшесінің басшысы үшін өте маңызды, ол оның технологияны кеңінен енуімен туындаған екі маңызды мәселеге нақты және барабар

жауаптар талап етіп отыр: ақпараттық технологиялардың қаншалықты қауіпсіз екендігі және олар тиімді және ұйым мақсаттарына, ішкі саясатына сәйкес. Оларға жауап беру үшін ішкі аудит бөлімінің басшысы ақпараттық технологиялар саласындағы терең сарапшы болу керек емес, бірақ егер ол өзін құзыретті менеджер деп есептесе, ол оларға сенімді болуы керек.

Ішкі аудиторлар, егер оларда технологиялық фокус, білімі мен дағдысы болмаса, жоғары технологияларды терең ендіру жағдайында басшы мен басқаруға сенімді кепілдіктер мен бағалы кеңестерді қалай ұсына алады? Ішкі аудиторлар үнемі технологиялық инновациялардан қалыс қалмауы керек. Жаңалықтар күн сайын өзгереді және қайта жаңартылады, ал ішкі аудиторлар өз акционерлеріне пайда табу үшін «толқындардың шыңында» қалуы керек.[3,28]

Басқаша айтқанда, ішкі аудит бөлімінің басшысы директорлар кеңесі мен аудит жөніндегі комитетпен қарым-қатынаста технологиялық тәуекелдер туралы ақылға қонымды және сенімді талқылауды бастауға тиіс. Осындай талқылауды жүргізу үшін дұрыс сұрақтарды дұрыс адамдарға қоя білу және кеңестің және аудит жөніндегі комитеттің көтерген сұрақтарын мұқият тыңдау қажет. Сонымен бірге, бизнестің ерекшелігі мен қызметінің ерекшеліктерін, ақпараттық технологияның негізгі қағидағдарын түсіну арқылы тәуекелге ұшырайтын аудандарды біріктіру маңызды. Фокус ағымдағы бизнес-тәуекелдер, ақпараттық компоненттер мен осы компоненттер пайдаланылатын ішкі бақылау жүйесінің элементтері тұрғысынан маңызды болуы керек.

Ішкі аудитордың терең IT-сараптамасы мен ішкі аудитордың тәуекелді түсінуі арасындағы оңтайлы теңгерімді табу ішкі аудит қызметінің жетекшісінің табыстылығының маңызды элементі болып табылады. Сонымен қатар, менеджердің белгілі бір жүйенің немесе IT-инфрақұрылымының элементінің жұмысына тереңірек және толық қарауға, оның конфигурациясын зерттеуге мұқтаж болмайды, бірақ IT өзінің миссиясына және стратегиялық мақсаттарына жауап беруіне қатысты кеңес беру, кеңес беру, өзіңіздің объективті пікіріңізді білу маңызды.

Сонда ішкі аудит бөлімінің басшысы мәселелердің тереңділігімен техникалық ерекшелігін қалай түсінеді? Бұл бұрын ешқашан техникалық аспектілермен айналыспаған адам үшін оңай емес. Бірақ түсіну шынымен қажет, және мұнда тек аудитордың қалауы мен оның табандылығына байланысты, ол бұл мәселелерді түсінеді. Өзіңізге осындай міндет қойып, жұмыс уақытының бір бөлігін технология мен технологиялық тәуекелдерді зерттеуге жұмсауыңыз керек. Бұл мәселені шешудің ықтимал жолы IT-аудиторды жалдауға немесе менеджердің жеке инфрақұрылымдық элементтерінің техникалық бөлшектерін емес, сонымен қатар, негізгі инфрақұрылым элементтерін талқылау кезінде IT-тәуекелдер мен технологиялық мүмкіндіктердің барлық спектрін талдайтын аудиторлық бөлімшеде IT мамандарын оқыту болып табылады. Технологияның іргелі мәселелері, оның архитектуралық аспектілері берілген процестермен тығыз байланысты. Қазіргі жағдайда ұйымдар ішкі аудиторларғаталапты күшейтуі қажет.[4,б-56]

Аудиторлық компьютерлендіру жүйесі кезеңдер бойынша барлық деректерді бірыңғай дерекқорда сақтайды, оған жүйенің пайдаланушылары тиісті деңгейге рұқсаты бар болуы керек. Пайдаланушылар қарапайым нұсқада екі деңгейге бөлінген жүйемен жұмыс істеу үшін әртүрлі құқықтарға ие болады; аудиторлық жетекші және аудиторлар. Деректер базасында жазылған барлық ақпарат аудиторлық топтың барлық мүшелеріне бір мезгілде қол жетімді болуы тиіс.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Компьютерлік аудиттің ақпараттық жүйесі төрт технологияның бірін пайдаланады.

1. Жергілікті жұмыс орындарының жұмыс істеуі. Бұл технология әрбір жұмыс орнындағы компьютерлер толық дербес жұмыс жасайды және олардың әрқайсысы бір дерекқордың өз фрагменттерін сақтайды.

2. «Файлдық сервер» технологиясы. Бұл технологияны пайдаланған кезде ақпаратты өңдеу жеке жұмыс орындарының компьютерлеріне бағытталады.

3. Клиент-сервер технологиясы. Желідегі үлкен ақпараттық ағындардың нәтижесіз тасымалдануын жеңуге мүмкіндік береді.

4. Толығымен орталықтандырылған өңдеу үлгісі. Бұл модельде барлық мәселелерді шешу процедураларын орталықтандырылған компьютер жүзеге асырады. Бұл технология жеке компьютерлердің таратылуына дейін қолданылған [5,б-79].

Осы технологиялардың әрқайсысы компьютерлерді өз бетінше пайдалануды, бухгалтерлік ақпараттық базаны ұйымдастыру мен жүргізу формаларын және есептік деректерді есеп беру үшін интеграциялауды қамтиды.

Аудиторлық шараларды жүргізу кезінде аудиторлық дәлелдерді алу көздері аудит жүргізілген

шаруашылық субъектісінің компьютерлік деректерді өңдеу жүйесінде дайындалған кестелер, есептер, есепке алу регистрлері түріндегі деректер болып табылады.

Менеджерлер жаңа мүмкіндіктерді пайдалануды көздейді, олар ықтимал тәуекелдерді бағалауға және достық кепілдігін ұсынуға көмектеседі, сондай-ақ жедел іс-қимылдың тез арада жүріп-тұруына арналған уақтылы навигацияны жүзеге асыру үшін жоғары деңгейдегі консультациялар береді. Тәуекелдерді бағалаудағы ішкі аудиттің трансформациясы, тәуекелдерді бағалауды ұйымдастыруда әртүрлі ұйымдардағы тәуекелділіктерді бағалаудың әр түрлі бағаларын бағалауға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі аудит, әрине, көптеген жобалар үшін жарамды, дегенмен, аудиторлар жоспарланған бизнестің стратегиясына тән белгісіздіктермен күресу керек болғанда, бұл тәсіл аз тиімді. Осылайша, эволюция инновация түрінде келеді. Ішкі аудиторлар осы жаңа міндеттерді шешу үшін жаңа әдістерге көбірек назар аудару үшін бұрын алынған қадамдарға сүйенуі мүмкін.

Ішкі аудитордың күнделікті өміріне жаңа технологияларды табысты енгізудің негізгі аспектісі дәл қажетті өзектілікке ие және аудит жүргізу әдістерін өзгертуге және жаңа технологияларды дұрыс қолдануға қабілетті қызметкерлер қажеттілігі туындайды. [6,6-113]

Сондықтан бүгінгі күні инновациялық ойлау өте маңызды. Демек, ішкі аудит әрдайым дамуда. Бұл үдерістер жағдайлардың өзгеруіне қарай жылдам өзгеру үшін бейімделуі және ашылуы мүмкін. Бұл тексеру мүдделі тараптардың өзгеретін қажеттіліктеріне бейімделу үшін жұмыс жасаудың перспективті жолдарын табады. Бұл технология толық пайдаланылған кезде керемет әсер береді.

Ішкі аудиттің дамуының бір мысалы - автоматтандырылған үдерістерді біртіндеп енгізу, атап айтқанда, негізгі аудиторлық функция - бақылау - ішінара жасанды интеллект («боттар» деп аталады) арқылы қабылдануы мүмкін, бұл ең алдымен күнделікті жұмыс.

Ірі көлемдегі деректерді жедел өңдеу мүмкіндігі ішкі аудит қызметтері үшін алдағы жылдардағы табысты факторлардың бірі болады. Деректерді талдау ішкі аудиттің көлемін кеңейтеді және аудиттің жаңа бағыттарын енгізеді. Күнделікті бақылау сынақтарын өткізу үшін боттар сериясын құру уақыт пен ресурстардың әділ уақытын босатады, одан кейін ақылға қонымды консалтингтік жұмысты күшейтуге арналған. Бұл жобаларды іске асыру үшін ресурстардың босатылуын мүдделі тараптар талап ететін қосымша функциялармен қамтамасыз ету аудитордың дәстүрлі аудандарға сенімділік беру мүмкіндігін құрбан етуінсіз жүзеге асырылуы мүмкін дегенді білдіреді.

Аудиторлық қорытынды есебін дайындау көп уақытты қажет етеді, себебі бұл есеп маңызды. Дегенмен, ішкі аудиттің кәсіби тәжірибесіне арналған Халықаралық стандарттар әртүрлі нысандарды қабылдай алатын іс-әрекеттердің нәтижелері туралы ақпаратты талап етеді. Көбінесе ресми аудиторлық есеп бірінші кезекте. Бірақ басқа байланыс формалары тиімді болуы мүмкін, оның ішінде, мысалы, атқарушы жазбаны беру, презентацияны дайындауға және жеткізуге немесе бақылаудағы әлсіз жақтарға қарсы қосымша ресурстар беру. Бұл әдістер жұмыс аяқталғаннан кейін үш-алты ай өткен аудиторлық есепке қарағанда тиімді және уақтылы болуы мүмкін.

Ішкі аудит саласындағы инновацияның келесі төрт аспектісі атап өту керек:

1. Қауымдастық

Ішкі аудит осы мақсаттарға жету үшін іскерлік мақсаттар мен стратегияларға біріктірілуі керек. Мұндай интеграция басшылықпен, бизнеспен және басқа да мүдделі тараптармен жаңа қатынастарды дамытуға әкеледі. Бірігу бизнестің тілін қабылдауға және ішкі аудитте «полиция» болудан ауысуды талап етеді, кеңес беруді көздейді. Ішкі аудит инновациялары іскерлік стратегия мен мақсаттармен біріктірілген кезде нәтижелер болжамды бағалауды қамтамасыз етуге, мүдделі тұлғаларға ықтимал қауіптер туралы кеңес беруге мүмкіндік беретін, уақтылы, перспективалы болып табылады.

2. Қайталану

Қайта пайдалану мүмкіндігі жаңа тәсілдерді жетілдіруге, тәжірибе арқылы үйренуге мүмкіндік беретін ішкі аудитті пайдалануға мүмкіндік береді. Интерация қажеттілігін мойындау ішкі аудиттің басқару функциялары шеңберінде және ұйым ішінде күш-жігерін ақылға қонымды күтуге мүмкіндік береді. [7,6-98]

3. Тиімділік

Ішкі аудиттің рөлі мен жауапкершілігін ескере отырып, жылдам немесе түбегейлі өзгеру өте сирек. Арттырылатын өзгерістер икемді көзқараспен тығыз байланысты, ақылға қонымды

үміттерді қалыптастыруда және бастамалар іске асырылғандықтан, мүдделі тараптармен кері байланыс циклін қалыптастыруда. Жоспарлауды біртіндеп жетілдіруге бағыттау, аудиторлық қызметті жүзеге асыру және есеп беру сонымен қатар жұмыстың нақты аспектілерін мақсатты түрде өзгертуге, үздіксіз жетілдіру әдістерін кейіннен анықтауға себеп-салдар байланыстарын бағалауға мүмкіндік береді.

4. Тәуелсіздік

Ішкі аудит өзінің тәуелсіздігі мен объективтілігін сақтай отырып, инновациялық тәсілдерді қажет етеді. Мүдделі тараптармен «серіктестік» ұғымы тартымды көрінуі мүмкін, бірақ ішкі аудиттің тұтастығы оның тәуелсіздігі мен объективтілігіне байланысты болады.

Бұл аспектілер ішкі аудиттің инновацияларға көзқарасын өзгертуге, пайдалы бастамаларды анықтауға және олардың күш-жігерін саралауға көмектеседі. Ішкі аудит инновацияларды енгізуге мүдделі тараптардың шақыруымен емес, сенімділікті қамтамасыз ету, консультациялық қызметтерді көрсету, тәуекелдерді және күтулерді бағалауды қамтамасыз ету үшін өз процестерін инновациялау жағдайында табысты жұмыс жасайды. Ішкі аудит қызметі ұйымдағы рөлі мен ішкі аудит функцияларының контекстіндегі қызметті қарастыратын инновацияларды қарастыру арқылы пайдалы болуы мүмкін.

Соңғы уақытқа дейін ішкі аудит саласындағы жаңалықтардың күтуі ерекше болған жоқ. Алайда қазір ішкі аудит топтары және олардың мүдделі тараптары ұйымның өзгеріп отырған қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін дамуы керек екенін мойындайды. Көптеген аудиторлық комитеттер, кеңестер және басқарушы топтар басшылықтың ішкі аудиттен шешуші мәселелер мен шешімдер бойынша кеңес беруін күтуде [8,6-54].

Ішкі аудит процестің ықпалын жылдам бағалауға және компанияның тәуекелдеріне қалай әсер ететінін түсіну үшін әрбір жаңа инновациялық шешімді меңгеруге тиіс. Директорлар кеңесі ішкі аудит қызметіне жаңа технологиялармен байланысты қауіптер туралы хабардар болуын және осы тәуекелдерді басқару үшін қол жетімді бақылауды қажет етеді. Олар ішкі аудит қызметтері компанияның жаңа технологияларды пайдалану туралы және аудиттің барысында ұсынылған ұсыныстарды компанияда технологиялық инновация деңгейін жақсартуға көмектесетін кеңес беруін күтеді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қолдану технологиясы мен персоналдың моделін біріктіре отырып, технология саласындағы құзыреттілік нормаға айналатын функцияларды жасауға мүмкіндік береді. Ішкі аудиторлар түсінуі қажет технологиялар тізімі жылдам өсіп келеді

Сарапшылар айтарлықтай жаһандық өзгерістерге әкелетін сегіз негізгі жаңа технологияны анықтады: ұшақтар (дрон), үш өлшемді баспа, жасанды интеллект, Blockchain технологиясы, виртуалды шындық, қосымша шындық, роботтар.

Инспекциясыз қондырғылар (ұшақтар, дрон) - қашықтықтан пилоттық ұшу аппараттары немесе көлік құралдары. Ұшақтар ұшу жолында (борттық компьютердің арқасында) өз бетімен ұшуға немесе жердегі пилоттық командаларды орындай алады.

«Интернеттегі заттар» - бұл датчиктер, бағдарламалық қамтамасыз ету, есептеуіш және желілік жабдықтармен жабдықталған және интернет арқылы деректерді жинауға және алмастыруға қабілетті объектілердің (құрылғылар, көлік құралдары және т.б.) желісі. Нысандар интернеті құрылғыларды қашықтан бақылауға және басқаруға мүмкіндік беретін құрылғыларды байланыстырады.

Роботтар - электромеханикалық құрылғылар немесе виртуалды агенттер дербес немесе нұсқауларға сәйкес (әдетте компьютерлік бағдарлама) адам әрекеттерін автоматтандырады, жетілдіреді немесе қолдайды.

Виртуалды шындық - бұл пайдаланушы үш өлшемді бейнені немесе нақты және бақыланыатын кеңістіктегі толыққанды ортаны нақты пайдаланушы интерактивті түрде жүзеге асыра алатын компьютерлік модельдеу. Виртуалды шындықтың міндеті - «батыру» әсеріне қол жеткізу және, әдетте, дулыға / құлаққап сияқты арнайы жабдықты қажет етеді.

Толықтырылған шындық - пайдаланушыға тапсырманы немесе өніммен толық танысу үшін графикалық және (немесе) дыбыстық тапсырыс беру арқылы физикалық әлемге көрнекі және басқа ақпаратты қосу. Бұл шындықты «кеңейту» қосымша ақпаратты тарататын және көрсететін көмекші құрылғыларды пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

«Жасанды интеллект» - осындай көзбен, сөйлеу тану, шешім қабылдау және бір тілден екінші тілге аудару ретінде ғана адам ақыл дәстүрлі бар міндеттерді, көмек бағдарламалық

қамтамасыз ету алгоритмдері. «Жасанды интеллект» ұғымы «әрекет», оның мақсаты «үйрену» болады, өзін-өзі оқыту бағдарламаларын жазу болып табылады, мысалы, машина оқыту сияқты салаларда түрлі, «түсіну», «жоспар» кіреді және (көп «ақылды» болуға) жұмыс істеу үшін жаңа деректердің саны берілген.

Blockchain технологиясы - бағдарламалық жасақтама алгоритмдерін сенімді және жасырын түрде транзакцияларды жазып, растау үшін пайдаланатын деректер базасы. Операциялар туралы ақпарат қатысушылар арасында бөлінеді және жүйеге енгізілгеннен кейін оны өзгерту мүмкін емес, өйткені кейінірек тізбектер бұрынғы операциялар туралы деректерді қорғайды.

«Ішкі аудит жүйесіндегі инновациялар» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың оқулықтарына, оқу құралдарына, ғылыми мақалаларына шолу жасалды, атап айтсақ, ресейлік авторлар: Утешева Д.Т. Шегурова В.П. «Внутренний аудит: проблемы и перспективы развития» атты еңбегінде ішкі аудиттің бүгінгі таңдағы мәселелеріне кеңінен тоқталса, (Утешева Д.Т. - 2013. б 45-49). ал, келесі автор Волковицкая Е.Н. «Инновации в системе внутреннего аудита организации» еңбегінде ішкі аудитке енгізілетін инновациялар туралы жазып көрсетті. (Волковицкая Е.Н. 2015 № 12(13) б 12-16)

Қазақстанда біз қарастырып отырған мәселелер бойынша ғалым Товма Н.А. «Развитие внутреннего аудита в Республике Казахстан» ғылыми еңбегінде Қазақстан Республикасында ішкі аудиттің ұйымдастырылуына тоқталып өтеді (Товма Н.А. 2016- б 7-9).

Тұжырымдар.

1. Ішкі аудит қызметі осы қызметке инновацияларды пайдалануды бастаған жағдайда ғана күтілетін үміттерді қанағаттандыра алады.

2. Ішкі аудит басшылары жаңа тәуекелдер мен технологияларға жауап беру үшін икемді әдіснамаларды қолдануы, неғұрлым маңызды нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті құзыреттер мен құралдарды қадағалауы тиіс.

3. Сонымен қатар, болашақта жаңа инновациялар пайда болады. Бұл фактор басқарудың жаңа мүмкіндіктері мен жаңа тәуекелдерді тудырады.

4. Ұйымға пайда табу үшін ішкі аудит қызметі кепілдікті қамтамасыз ету үшін инновациялық құралдарды, дағдыларды және тәсілдерді қабылдау керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Варкулевич Т.В. Внутренний аудит в системе управления финансовой устойчивостью организации / Т.В. Варкулевич // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. 2012. №2. С. 86-93.

2. Давыдова А.В. Новые технологии во внутреннем аудите / А.В. Давыдова // Деньги и кредит. 2017. № 2. С.43-45.

3. Утешева Д.Т. Шегурова В.П. Внутренний аудит: проблемы и перспективы развития // Молодой ученый. 2013. № 7. С. 255-257.

4. Волковицкая Е.Н. Инновации в системе внутреннего аудита организации // Молодежный научный форум: электр. сб. ст. по мат. XIII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 12(13). URL: [https://nauchforum.ru/archive/MNF_interdisciplinarity/12\(13\).pdf](https://nauchforum.ru/archive/MNF_interdisciplinarity/12(13).pdf)

5. Титоренко Г.А. Информационные системы в экономике: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» и специальностям экономики и управления / Г.А. Титоренко. -2-е изд. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008-463с.

6. Трофимова В. В. Информационные системы и технологии в экономике и управлении: учебник / В.В. Трофимова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва. Издательство Юрайт, 2013, 542 с.

7. Шибилева О. В. Компьютеризация аудиторской деятельности в современных условиях / О.В. Шибилева. Москва. Молодой ученый, 2014, 455 с.

8. Шарафутдинов А.Г., Николаева У.С. Информационные технологии в бухгалтерском учёте / А. Г. Шарафутдинов, У.С. Николаева, Москва. Экономика и социум. 2014. 470 с.

Аннотация. Актуальность статьи заключается в изложении опыта фирм, использующих технологии для максимизации своих возможностей в современной бизнес-среде. Это означает, что служба внутреннего аудита должна постоянно обновляться, чтобы оставаться компетентной и

получать выгоду от своей организации. Сегодня внутренние аудиторы постоянно наблюдают за ростом новых технологий в корпорациях и организациях, а также в личной жизни.

Научную и практическую значимость исследования составляет «Большие данные», облачные вычисления, мобильные устройства и социальные сети - последние тенденции в технологиях, которые выходят за рамки и меняют ценности бизнеса. Поэтому инновационное мышление очень важно сегодня. Следовательно, внутренний аудит постоянно развивается. Эти процессы могут быть адаптированы и открыты для быстрого изменения при изменении условий. В этом обзоре будут рассмотрены возможные пути работы по адаптации к меняющимся потребностям заинтересованных сторон.

Ключевые слова: аудит, функции аудита, служба внутреннего аудита, автоматизация, консультирование.

Abstract. The relevance of the article is to present the experience of firms that use technology to maximize their capabilities in the modern business environment. This means that the internal audit service must be constantly updated in order to remain competent and benefit from its organization. Today, internal auditors constantly monitor the growth of new technologies in corporations and organizations, as well as in their personal lives.

The scientific and practical significance of the study is “Big Data”, cloud computing, mobile devices and social networks - the latest trends in technologies that go beyond and change business values. Therefore, innovative thinking is very important today.

Therefore, internal audit is constantly evolving. These processes can be adapted and opened to change quickly as conditions change. This review will explore possible ways to adapt to the changing needs of stakeholders.

Keywords: audit, audit functions, internal audit service, automation, consulting

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

ӘОЖ: 881.342

Садыкова А.А., Примбетова С.К., Сарыпбекова А.Т.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИАЦИЯ МӘСЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Түйін: Медиатор - бұл дау дамайды болжамды шешу туралы тараптардың арасында сындарлы диалогтың орын алуына көмектесетін және олардың бірдей қолдайтын бейтарапшы медиатор. Медиатор тараптардың келісімге келуімен немесе олардың қандайда бір шешімі үшін жауап бере алмайды, өйткені бұл екі жақты тараптар міндеттемелері. Медиатор адамдарға жағдайдан шығу жолдарын ұсынылған қалпына келтіруге жолын түсінуге және оны таңдауға немесе қолданбау туралы саналы шешім жасауына жауап береді. Сондай-ақ, медиатормен кездесуде өзара түсіністік пен келісімге келу үшін барлық жағдайлар жасалуға қамтамасыз етілуге жауапты. Қазіргі таңда «Медиация туралы» заң қолданысқа енген сәтте, оны қабылдауды – Қазақстанда барлық құқықтық жүйесінің маңыздылығы артырады. Бұл заңмен бір мезгілде «Қазақстан Республикасының жергілікті мемлекеттік басқарудағы және өзін-өзі басқаруы туралы» Заңға Қазақстан Республикасының Азаматтық, қылмыстылық, әкімшіліктер, қылмыстық-үрдістік және азаматтық-іс жүргізудің кодекстеріне өзгерістермен толықтырулар енгізілуді тап етеді.

Кілт сөздер: Медиатор, медиатция, кикілжің, медиацияны енгізу, бітімгершілік.

Кіріспе. Медиатция бұл заң жүзінде кикілжіңнің алдын алу, жанжалдағы бейтарап бейне, мүдделі емес тараптардың қатысуымен жанжалды шешудің әдістерінің бірі болып табылады. Дау - дамайға қатысты белгілі бір екі тараптың өзара келісімге келуіне көмектесетін медиатор, ал тараптар дауды реттеу туралы шешім қабылдау үрдісі мен оны реттеу мәселені шешу шарттары толық бақылауда болады.

Қазіргі таңда кикілжің даулы құқықтар мен заңды мүдделерді қорғаудың сот нысаны ең жетілдірілген, тиімді, жан жақты қарастырлған және оңтайлы болып табылады. Алайда, қазіргі кездегі қоғам өмірінің барлық салаларын қарқынды дамыту жағдайында әлеуметтік қатынастардың күрделенуі айқын байқалады, нәтижесінде осы қатынастарға қатысушылардың мүдделерінің қақтығысы күшейіп, құқықтық даулардың сапалы күрделілігі байқалады. Дау дамайдың саны, күрделілігі мен көлемінің өсіп келе жатқаны соншалықты, сот жүйесі олардың дұрысташешілуін қамтамасыз ете алмайды.

Қазақстан аймағында соттық отырыстарында медиацияның - азаматтық дауларды сотсыз және тергеу үрдісінсіз шешу сияқты балама әзірге өте аз қарастырылады. Алайда, көптеген «озық» азаматтар оның «стандартты Фемидаға» қарағанда басымдығы туралы дау айтады.

Қазақстан Республикасында 2010-2020 жылға негізделген құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру аясында қалпына келтіру әділеттілігі элементтерін медиация, құқық бұзушылықтардың соттан тыс реттеу үрдісінің заңнамаға және құқық қолдану тәжірибесіне енгізу мәселесі жаңартылуда. Оны реттеу қажеттілігінің қылмыстық саясатты ізгілендіруге де, процессуалдық процедураларды оңтайландырудың маңыздылығына да байланысты.

Қазіргі таңда «Медиация туралы» заң қолданысқа енген сәтте, оны қабылдауды – Қазақстанда барлық құқықтық жүйесінің маңыздылығы артырады. Бұл заңмен бір мезгілде «Қазақстан Республикасының жергілікті мемлекеттік басқарудағы және өзін-өзі басқаруы туралы» Заңға Қазақстан Республикасының Азаматтық, қылмыстылық, әкімшіліктер, қылмыстық-үрдістік және азаматтық-іс жүргізудің кодекстеріне өзгерістермен толықтырулар енгізілуді тап етеді.

Қазақстан тарихында тұңғыш рет жауапкершіліктің жаңа түрі немесе міндеттемені қамтамасыз етудің жолы емес, оның құқықтық кеңістігінде пайда болды, бірақ жаңа әмбебап құқықтық құрал болды.

Бұл бірегей құрал құқықтар, бостандықтар мен адамның өзін құрметтеуге, өркениетті

азаматтық және тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастыруға, әлеуметтік келісімді нығайтуға және әлеуметтік және басқа қайшылықтарды, қақтығыстар мен дауларды сындарлы диалог арқылы шешуге бағытталған.

Ең алдымен «медиация» ұғымының тарихқа қарасақ ұғымның өзі – біздің ата-бабаларымыздың бұрынғы кезден бері елдің ішінде дау-дамайдың шешуде қолданатын «мәміле», «мәмілелестіру» деген ежелден елімізге таныс сөздің латынша баламасы.

Медиатор қызметін кезінде данагөй билер атқарып келген, қазақтарда үлкендердің, ақсақалдардың сөзіне тоқтап екіжақты келісімге келіп отырған. Елімізде қазіргі таңда ежелгі билердің тәжірибесінен бастау алатын, ал қазіргі уақытта медиация деген ұғыммен ауыстырылып белгілі болды, екіжақты келісімге келу практикасында заңдастырып отыр.

Медиация – азаматтар мен ұйымдарға дауларды сот үрдісіне жүгінбестен, сот үрдісі дейінгі аралықта қарау үрдісінде шешу іс-әрекеттерін бір жүйеге келтіру, яғни тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды реттеу рәсімі. Медиацияда ұжымдық кикілжіндерді, әсіресе, жұбайлар арасындағы ажырасу кезіндегі ортақ дүниесін бөлісуімен қатар шиеленістерді шешу үшін өте маңызды болып табылады: соттар шектен тыс жүктелген, әділ шешімді күтіп, айлар бойы зарығып күткенше, екі жақты тараптарға баламалылық заңды құрылымдар көмегіне жүгінген тиімдірек болып табылады.

Жоғары соттардың [берген](#) мәліметтер негізінде Қазақстан Республикасында 2018 жылы азаматтық дау бойынша 32 453 даудамай тараптары медиация арқылы өзара ортақ шешімге келген. Келесі 2019 жылы бұл көрсеткіш 41 650-ге жеткендегін көрсетіп отыр. Ресми мәліметтерде соттың, тікелей медиаторлардың көмегі негізінде шешілген даулардың саны көрсетілмеген. 2019 жылы медиация көмгі негізінде ең көп отбасындағы (19 252) және қандай да бір келісім шарттарға байланысты (14 873) даулар шешілген.

Медиация негізінде шешілген мәселелер саны жыл сайын артса да, отставкадағы судья, медиаторлар тренері, арбитр Халбуви Шарифбаеваның сөзіне сүйенсек Қазақстанда медиация мәселелері баяу дамуда. Мемлекет медиаторлар қызметі үшін ақы төлемейді. Ал көптеген медиатордың өз қызметіне жарнама жасауға мүмкіндігі жоқ. Сондықтан Қазақстанда тұлғалардың медиация мәселесінен хабарлары жоқ. Білсе де, халық медиация мәселесіне қарағанда өздеріне таныс сотқа көбірек жүгінеді.

Әлемдің тәжірибеге қарсаңыз, мәселені сотқа дейін қаратыру АҚШ-та XX ғасырда қолға алынған, ал Швейцария, Норвегия, Швеция, Бельгия мемлекеттерінде 90-жылдарда қолданыла бастаған. Ресей Федерациясында бұрын сотталмаған, еңбекке қабілетті 18 жасқа толған азаматтар да медиатор болуға ерікті түрде құқылы. Еуропа елдерінде медиацияға қарағанда, «татуластыру шаралары» термин сөзі көбірек тараған. Өйткені Еуропада медиация тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелерінде кеңінен қолданылады екен. Қазіргі таңға дейін орташа есеппен Еуропа халқының 74 пайызы тұтынушы құқығы мәселесі бойынша істі сотқа жеткізбей аяқтаған.

Бітімгершілікке келу экономикаға тиімді екені басқа елдердің практикасында анықтаған. Мысалы, 2013 жылғы мәліметтерге сүйенсек, АҚШ-та медиаторлардың жұмысы нәтижесінде 35 млн АҚШ доллары көлемінде қаражат үнемделгендігін айтады. Ал біздің елде өткен жылдың 7 айының нәтижесінде 500 млн теңге шамасында ақша мемлекетке қайтарылған. Зерттеуші сарапшылардың айтуы бойынша медиация институты Еуропа мен Азияда екі түрлі екенін айтады.

Медиацияны қолдану ол сот жұмысын жеңілдету құралы ретіне қарастырсақ болады. «Медиация туралы» заң қабылдауда азаматтардың мәселені шешу жолдарн таңдау еріктілігін, адам құқықтарын қорғаудың жаңа мүмкіндігін қолдану ерекшеліктерін, азаматтық қатынастың заманауи формасын қалыптастырудың, мәселерді конструктивті диалог арқылы шешуге сияқты зайырлы қоғамға тән мүмкіндіктер береді. Қаржылай үнемдеуді айтпағанда, медиатордың көмегімен кикілжін мәселесін бірнеше уақытта келісімге келуге болады. Бұл уақыт үнемдеудің ең керемет шешімі. Байқағанымыздай медиация институтының – азаматтық қоғамдық қалыптастырудың, дамуыдағы ерекше белгісі. Өйткені мәселені сотқа жеткізбейақ шеше алу – адам құндылықтарының және көзқарасын жаңаша деңгейге көтерілгенінің айқын көрінісі ретінде қарастырылады.

Медиацияны енгізудің даму болашағы туралы айта отырып, ең алдымен қалпына келтіретін сот төрелігі сот төрелігін перспективті өзгеше бағыт екенін есте ескерген жөн. Қазіргі таңда сөздіктерде бұл термин қалыптасқан тәжірибеге, дүниетанымдық ұстанымдарға және әлемдік медиацияның дамуына қатысты. Жан жалды қалпына келтіру әділеттілігінің кейір элементтерін

енгізу мәселесі өзекті мәселе болып ерекшеленеді, сондықтан дауды шешеу мәселері, біздің ойымызша, теңдестірілген болуы керек.

Ең алдымен, қалпына келтіру әділеттілігін теңдігін жүзеге асырудың көлемін анықтау қажет. Келісімге келу белгілі бір мемлекеттің құқықтық және мәдени дәстүрлеріне байланысты болып келеді. Осылайша, көптеген елдерде медиация бағытын енгізілуіне діни және қоғамдастық әділеттілігі әсер етеді.

Тарихи тұрғыда Қазақстанның медиация элементтерін қамтитын соттың билігі - билер соттары жүргізген. Алайда, сот ісін жүргізу нысандарының кейінгі дамуы қылмыстық әрекеттер негізінде сот төрелігінің негізгі принциптерінің бірі қылмыстың жазасы міндетті болу принциптері болатындай жағдайда өтеді. Медиацияның құқықтық өзектілігнің концептуалды негізде саралау қажет. Медиациялық үрдістерді шамадан тыс реттеушілік болдырмау негізінде және оған деген әртүрлі пікірлерді мән беріп, ескере отырып, Еуропалық Кеңестің ұсынымдарына мемлекеттерде міндетті түрде заң тұрғысынан деңгейге медиация бағдарламаларын көрсетуі қажет деген болжам жасамайды. Алайда, медиация мүмкіндігі, біздің ойымызша, ресми түрде бекітілуі керек, өйткені заңнамалар медиацияны қолдану мен дамытуға ықпал етуі керек. Қазіргі таңда медиация әдісін қылмыстық және азаматтық сот орындарында қолдану ұсыныстарын белсенді түрде таралуда.

Қылмыс мәселесін шешуде медиация қылмыс құрбаны мен әділеттілік татуласуы ретінде қажет етеді және батыста «қалпына келтіруші» ретінде кеңінен таралған. [1] Азаматтық соттық үрдісінде медиация тараптар арасындағы бітімгершілік рәсімі ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық медиацияны жүргізу кодексіндегі екіжақты келісімге келіп, келісімі туралы қарапайым айтылған. Бұл туралы Азаматтық іс жүргізу кодексінің 193-бабында (бітімгершілік келісімді бекіту туралы сот ұйғарым шығарады, ол бір уақытта іс жүргізуді тоқтатады) және Азаматтық іс жүргізу кодексінің 247-бабында (бітімгершіліктің келісім негізі болып табылады) көрсетілген.

Қазақстан Республикасында 2004 жылғы 28 желтоқсандағы «Халықаралық коммерциялық арбитраж туралы» Заңының 27-бабында:

Егер тараптар дау- дамайды аралық сот талқылау үрдісінде шешсе, аралық сот іс жүргізуді доғарады және екі жақты тараптардың өтініштері бойынша осы келісімде келісілген шарттар негізінде төрелік шешімі түрінде бекітеді.

Қазақстан Республикасында осыған ұқсас норма 2004 жылғы 28 желтоқсандағы «Төрелік соттары туралы» Заңында (3-тармақ, 34-бап) бекітілген:

«Егер аралық сот барысында тараптар дауды бітімгершілік келісім жасасу арқылы келесімге келсе, бұл Қазақстан Республикасы заңнамасының қарсы келмейтін және басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбайтын болса, аралық сот іс жүргізуді доғарады. Екіжақты өтініші негізінде және егер жандану болмаса, бұл келісімді келісілген шарттар бойынша төрелік соттың шешімі түрінде бекітеді.

Бітімгершілік өзара келіссөзге қарағанда медиацияның татуластыру рәсімі ретінде қарастырылмайды. «Татуласу рәсімі (медиация)» сөздігін қолдану және дауды шешудің баламасы жағдайында татуласу келісімін қарау қаншалықты дұрыс? Бұл сұраққа жауап беру үшін ұғымдар арасындағы байланыстырып тұрған сөздердің мағанасын анықтау қажет: «бітімгершілік келісім», «бітімгершілік рәсімдері», «медиация». Біздің зертеуімізде, бітімгершілік келісім мен бітімгершілік рәсімдерін медиациямен теңестіруге келмейтін сияқты. Олардың арасында әрине, байланыс бар, бірақ сөзін мағаналары әр түрлі ұғымдар екенін байқаймыз.

Осылайша, медиация көптеген жағынан қолайлы және пайдалы рәсім болып табылады және дау- дамайды шешу барысында біртіндеп өз орнын алады. Нормативтік-құқықтық базаларды неғұрлым нақтырақ және жүйелі түрде дамыту қажетті, сонымен бірге процедураның өзіне және оның субъектілеріне нақтылаудың және егжей-тегжейлі көзқарас қажет етеді. Біздің еліміздегі адамдардың медиацияға деген сенімі артып, оны қолдануды тиімділігін арттыруда ықпал ететін және медиациямен айналысатын ұйымдар жүйесін құруда мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Қорытындылай айтатын болсақ, Алашты ауыздарына қаратқан орақ тілді, от ауызды, қара қылды қақ жарған әділетті билердің даналылық мектебінің, ұлағатты дәстүрлеріне белгілі себептермен кезінде ұмытылып, енді, міне, тәуелсіздігіміздің тұғырлы негізінде оларды қайтадан қалпына келтіру мүмкіндіктері туып отыр. Сондай салт-дәстүріміздің бірі және бірегейі – билеріміздің ренжігендерді бітістіріп, ортақ мәмілеге келу дәстүрі әрі қарай жалғасын тауып, талас-тартыстар мен кикілжіңдерді шешуде еліміздегі кәсіби медиаторлардың қалай да екі жақты

тарапты разы етсе, екі жақтың мүдделерін қораса, алға қойған максаттарына жетіп, медиаторлардың қызметіне жүгінер еді. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңның қабылдауы өркениет көшіне батыл бет түзеген біздің өмірімізде оң өзгерістер негізінде жүзеге асырылып жатқандығының айқын көрінісі екендігін растайды. Жалпылама айтқанда бұл заң қазақ елінің дәстүрлі билердің және ата бабалар тағылымында, әдет-ғұрып тәжірибесін қалпына келтіруге негізделген игі әс әрекеттің бірі болып табылады, оның өзектілігі өте мол десек қателеспейміз.

Еліміздегі медиация - бұл қажет институт, өйткені біздің қазіргі тағдағы мемлекетімізге барлық қолданыстағы салалардың бірқатары қарқынды дамып келеді, ал медиацияда шешілетін мәселелер, өз кезегінде, кикілжіңнің алдын алу мәселесін шешудің заманауи әдісі мен тәсілдері ретінде азаматтардың өмірлік сапасын жақсартуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Азаматтық процесстегі есеп айырысу келісімдері: дисс. Cand. заңгер. ғылымдар. - Саратов, 1981; Давыденко Д.Л. Татуласу келісімі жеке құқық мәселелерінің соттан тыс реттеу құралдары ретінде (Ресейдің және кейбір шет елдердің заңдарына сәйкес): дисс. Cand. заңгер. ғылымдар. - М., 2004. - S. 17, 18;
2. Пилехина Е.В. Төрелік сот пен жалпы юрисдикция сотының тәжірибесіндегі бітімгершілік келісім: дисс. Cand. заңгер. ғылымдар. - SPb., 2001.
3. Рожкова М.А. Әлемдік мәміле: Коммерциялық айналымда қолданулар. - Жарғы, 2005 ж.
4. Рясенцев В. Әлемдік мәмілелер (келісімдер) Социалистік заңдылықтар. - 1984. - Жоқ.
5. Сүлейменов М.К., Қуанышев Б.Г. Дауларды шешудің баламалы процедуралары. - Кітапта: Халықаралық коммерциялық арбитраж: сб. мақалалар мен құжаттар (орыс және ағылшын тілдерінде).

Аннотация: Медиатор-это нейтральный медиатор, который помогает и поддерживает конструктивный диалог между сторонами о предполагаемом разрешении спора. Медиатор не может отвечать за согласие сторон или какое-либо их решение, поскольку это обязательства двусторонних сторон. Медиатор отвечает за то, чтобы люди понимали, как им предлагается восстановить выход из ситуации, и делали осознанное решение, выбирать его или нет. Также на встрече с медиатором будут обеспечены все условия для достижения взаимопонимания и согласия. В настоящее время, с момента введения в действие закона» О медиации", его принятие – в Казахстане повышается значимость всей правовой системы. Одновременно с этим законом предусматривается внесение изменений и дополнений в закон» О местном государственном управлении и самоуправлении Республики Казахстан " в Гражданский, Уголовный, Административный, Уголовно-процессуальный и Гражданско-процессуальный кодексы Республики Казахстан.

Ключевые слова: Медиатор, медиация, конфликт, внедрение медиации, миротворчество.

Abstract: a mediator is a neutral mediator who helps and equally supports a constructive dialogue between the parties about the alleged settlement of a dispute. The mediator cannot be responsible for the conclusion of an agreement by the parties or for any of their decisions, since these are the obligations of the two parties. The mediator is responsible for making people understand the way out of the situation to the proposed recovery path and make a conscious decision about whether to choose it or not. He is also responsible for ensuring that all conditions for mutual understanding and agreement are created at the meeting with the mediator. "Now that the law" "on mediation "" comes into force, its adoption is of great importance for the entire legal system of Kazakhstan." "Simultaneously with this law, the law" "on local public administration and self-government of the Republic of Kazakhstan "" faces amendments and additions to the civil, criminal, administrative, criminal procedure and civil procedure codes of the Republic of Kazakhstan."

Keywords: mediator, mediation, conflict, implementation of mediation, peacemaking.

ӘОЖ 343.711.64

Абутаева С.Б., Жарылқапова Г.П., Жаманқараева Г.С.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КӨЛІК ҚҰРАЛДАРЫН ЖЫМҚЫРУ МАҚСАТЫНСЫЗ ҚҰҚЫҚҚА СЫЙЫМСЫЗ ИЕЛЕНІП АЛУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының Қылыстық кодексінің бтарауында, яғни «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» тарауында қарастырылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар мен олармен күресу, алдын-алу мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар жымқыру мақсатынсыз жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды қылмыстық заңмен саралау жолдары ұсынылады. Меншік иесі өз иелігіндегі көлік құралына пайдалану және билік ету құқығын жүзеге асырудан айырылып жатады. Қылмыстық құқық бұзушылықтан орын алған зардаптарды көлікті пайдаланудан түсетін кірістің жоғалуы себебінен алынбаған пайда ретінде қарастырылатын айтуға болады. Көлік құралын уақытша пайдалану мақсатын көздейтін кінәлі адамның оның қауіпсіздігіне немқұрайлы қарауы, көліктің бүлінуі, тауар ретіндегі сапасының жоғалуы немесе жойылуы орын алып жатады. Бірақ тергеу және сот тәжірибесі көрсеткендей, көлік құралдары ұрланған кезде, заңмен қорғалатын бірқатар қоғамдық қатынастарға зиян келтіретіні белгілі. Көлікті айдап әкетумен қатар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 345 бабындағы көлік құралдарын басқаратын адамдардың жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзуы және қоғамдық қауіпті зардаптардың болуы сот практикасында жиі кездеседі.

Кілт сөздер: меншік, қылмыс, құқық бұзушылық, жымқыру, жауапкершілік, қылмыстық заң, жаза.

Кіріспе. Меншік иесі иелігіндегі көлік құралынан өз қалауы бойынша пайдалану және билік ету мүмкіндігінен кейде ұзақ уақытқа айырылып жатады. Келтірілген зардапты автомобильді пайдаланудан күтілетін кірістің түспеуі себебінен жоғалтқан пайда ретінде қарастырылатын айтуға болады. Сонымен қатар, көлік құралын уақытша пайдалану мақсатын көздейтін кінәлі адам оның қауіпсіздігіне немқұрайлы қарайды, яғни көліктің бүлінуіне, тауар ретіндегі сапасының жоғалуына немесе тіпті жойылуына соқтыруы мүмкін. Бірақ тергеу және сот тәжірибесі көрсеткендей, көлік құралдары ұрланған кезде, заңмен қорғалатын бірқатар қоғамдық қатынастарға зиян келтірілуі мүмкін. Осылайша, автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алуды саралаудың түрлері жәбірленушінің жеке басына зиян келтіреді. Автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алу көбінесе жүргізуші куәлігі жоқ немесе одан айырылған, қажетті жүргізу дағдылары жоқ, сонымен қатар, масаң күйдегі (алкогольдік, есірткілік, нашақорлық) адамдар жасайды. Осыған байланысты жол ережелері немесе көлік құралдарын пайдалану ережелері бұзылады, бұл жол-көлік қылмыстарын жасауға әкеледі. ҚР Қылмыстық кодексінің 200 бабының 1 бөлігінің диспозициясы бойынша айдап әкету кезінде қол сұғушылық заты автомобиль немесе басқа көлік құралы болып табылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3 бабының 8 тармағында «басқа механикалық көлік құралдары - тракторлар, мотоциклдер, өздігінен жүретін машиналар (экскаваторлар, автокрандар, грейдерлер, катоктар)» делінген және бұл көліктер тізімін толықтыру қажеттігінен саралау кезінде даулы сұрақтар тудыруы мүмкін [1].

Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 345 бабының 1 бөлігінде Көлік құралдарын басқаратын адамдардың жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзғаны үшін жауапкершілік қарастырылған: «Автомобильді, троллейбусты, трамвайды не басқа да механикалық көлік құралын басқаратын адамның жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын абайсызда адамның денсаулығына ауырлығы орташа зиян келтіруге әкеп соққан бұзуы». Екі қылмыстық-құқықтық нормалардың мазмұны арасында айқын қайшылық бар екенін байқаймыз және ҚР Қылмыстық кодекстің 3 бабының 8-тармағына түзету енгізу арқылы жою керек [1].

Алайда, ең жақсы шешім - бұл Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының ҚР Қылмыстық кодекстің 345 бабын (Көлік құралдарын басқаратын адамдардың жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзу) және Қылмыстық кодекстің 200-бабын (Автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алу) қолдану тәжірибесі туралы нақты түсіндірмелері бар қаулысын қабылдау қажет және Ресей Федерациясының Жоғарғы Соты Қылмыстық заңына жасаған түсіндірмесіндегідей ҚР Жоғарғы Сотының ҚР Қылмыстық кодексінің аталған екі бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтың затын егжей-тегжейлі түсіндіру қажеттігі туындайды [2].

Ресей Федерациясының Жоғарғы Соты өз қаулысында «Автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алу» қылмыстық құқық бұзушылығы бойынша «көлік құралдарына автобустар, троллейбустар, трамвайлар, мотоциклдер, мопедтер, тракторлар және өздігінен жүретін басқа да көлік құралдары, ішкі жану қозғалтқышы немесе электр қозғалтқышы бар басқа көлік құралдары, сондай-ақ шағын катерлер, моторлы қайықтар және басқа кемелер жатады» деп көрсеткен. Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың затына велосипедтер, ескек қайықтар, ат көліктері жатпайды делінген [2].

Теориялық талдау. Біздің ойымызша, бұл мәселе Латвия Республикасының Қылмыстық кодексінің 261 бабында өте ұтымды шешілген, онда көлік құралдарына автомобильдердің, тракторлардың және өздігінен жүретін басқа да машиналардың барлық түрлері, трамвайлар, троллейбустар, мотоциклдер және басқа энергия көздері есебінен қозғалатын басқа да механикалық көлік құралдары және 50 текше сантиметрден аспайтын ішкі жану қозғалтқышы бар көлік құралдары жатады делінген [3].

Біз Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 8-тармағына мынадай өзгерту енгізу қажет деп санаймыз: «Қозғалтқышпен басқарылатын басқа көлік құралдары - бұл автомобильдердің, тракторлардың және басқа да өздігінен жүретін машиналардың, трамвайлардың, троллейбустардың, мотоциклдердің, өздігінен жүретін жол-көлік құралдары және басқа энергиямен басқарылатын көлік құралдары, сондай-ақ ішкі жану қозғалтқышымен көлемі 50 текше сантиметрден аспайтын көлік құралдары». Әдетте, бұл қылмыстың объективтік жағы өзара байланысты екі әрекеттің жиынтығымен құрылады: көлік құралын заңсыз иеленіп алу (алып қою) және оны жүргізу, ал иеленудің әдістері әртүрлі болуы мүмкін: жасырын, ашықтан ашық, алдау немесе сенімге қиянат жасау, зорлық-зомбылық немесе оны қолданамын деп қорқыту арқылы. Бірақ әрқашан бір мақсат көзделеді - көлік құралын иесінің немесе иесінің еркіне қарсы пайдалану. Көлікті айдап әкету, егер көлік құралын заңсыз иеленіп, сонымен қатар мініп кетсе ғана аяқталған болып саналады. Қылмыстың аяқталатын кезі - бұл көлік құралының қозғалған сәтінен басталады. Көлік құралының жол жүру ұзақтығы қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға әсер етпейді. Сот практикасы көлік құралдарын айдап әкету оларды қозғалтқышын қоспай ақалып кету айдап әкету деп таниды (көлік құралын жолдың шетімен сүйреу, итеру және т.б.). Айдап әкетуде көліктің энергия қозғалыс көзінің түріне қарамастан, көлік құралы қозғала бастаған сәттен бастап аяқталған деп санауға болады. Тергеу және сот тәжірибесі осы бағытта жүреді [4].

Кейбір жағдайларда көлік құралын жүргізуді заңсыз иеленіп алу фактісі (автокөліктің кабинасына ену, қозғалтқышты қосудың сәтсіз әрекеті және т.б.), көлік құралын иеленіп алудың сәтсіз әрекеті, қылмыстық құқық бұзушылыққа оқталғандық ретінде қарастырылуы керек. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 200-бабында көрсетілген әрекеттер, мысалы, автокомпания аумағына кіру немесе гараж есігінің құлпын бұзу кезеңінде айдап әкетуге дайындық ретінде қарастырылуы керек. Егер көлік құралын иемденіп, оны басқарғаннан кейін кінәлі адам оны бастапқы орнына қайтарса, онда мұндай әрекеттер көлік құралын толығымен айдап әкету ретінде қарастырылуы керек, себебі қарастырылып отырған құрам формальдық болып табылады. Өз еркімен қайтару фактісін сот жауапкершілікті жеңілдететін жағдай ретінде ескере алады, бірақ оны жоққа шығармайды. Басқа біреудің көлігін заңсыз иеленіп алу ғана қылмыстық жауапкершілікті туғызады, яғни, егер ол кінәліге (немесе оның отбасы мүшелеріне) тиесілі болмаса, оның заңды иелігінде болмаса, оған қызмет бабы бойынша тағайындалмаса және т.б. Жоғарыда аталған кез келген негіз болған жағдайда көлік құралын заңсыз иемденуді болдырмайды. Біздің ойымызша, жеке көлік құралы иесінің отбасы мүшелерінің немесе жақын туыстарының, сондай-ақ бұрын меншік иесі оны пайдалануға рұқсат берген адамдардың рұқсатсыз әрекеттерінде айдап әкетудің белгілері жоқ. Көлік құралдарын билік ету немесе пайдалану құқығы берілген лауазымды адамдар, егер олар өз еркімен оларды жеке мақсаттарына

пайдаланса, айдап әкеткені үшін жауап бермейді. Бұл көлік ұйымдары мен автоқызметтерінің басшылары, олардың орынбасарлары, бас инженерлер, бас механиктер, гараж бастығы, бригадирлер, тиеу-түсіру жұмыстарының менеджерлері және т.б. Көлік құралы бекітілген жүргізушінің іс-әрекетінде, егер рұқсатсыз (әкімшіліктің рұқсатынсыз) айдап әкетсе қылмыстық құқық бұзушылық болмайды. Сот практикасы мұндай әрекеттерді тәртіптік теріс қылықтар ретінде қарастырады. Алайда, ұқсас іс-әрекеттерді диспетчерлер, слесарлар, механиктер, электриктер, күзетшілер және т.б. тұлғалар меншік түріне қарамастан жасаған кезде айдап әкеткені үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 200-бабы бойынша жауаптылықта болады. Қаралып жатқан қылмысты аяқталған деп тану үшін басқа зардаптар қажет емес [5].

Қорытынды. Бұдан шығатыны, көлікті айдап әкетумен қатар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 345 бабындағы көлік құралдарын басқаратын адамдардың жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзу және қоғамдық қауіпті зардаптардың болуы сот практикасында жиі кездеседі. Сонымен қатар, жасалған қылмысты жасыру үшін, ұрланған көлікті бұзған немесе бүлдірген адамдардың іс-әрекеттері, мысалы, көлік құралын кейіннен өртеген кезде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 202 бабы – «Бөтеннің мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру» бойынша сараланып, қылмыстардың көптігі ретінде қарастыруы қажет [6].

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 03.07. 2014 ж. № 226-V ЗРК.
- 2 Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. Алматы, «Жеті жарғы», 2015 ж.
- 3 Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть. Учебник. Москва, 2017 г. 396 стр.
- 4 Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 09.12.2008 (ред. от 24.05.2016) «О судебной практике по делам о преступлениях, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств, а также с их неправомерным завладением без цели хищения»: [Электронный ресурс] - http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82656/ Дата обращения 25 мая 2019 г.
- 5 Уголовный кодекс Латвийской Республики. Принят Сеймом 17 июня 1998 года (С изменениями, внесенными по состоянию на 18 мая 2000 года): [Электронный ресурс] - http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html Дата обращения 25 мая 2019 г.
- 6 Галиев Б.Б. «Фемида» республикалық ғылыми-практикалық заң журналы, 6 (282) 2019 ж.

ӘОЖ: 343.982

Бейсембаева А.О., Байтанова А.С., Каипжанова Н.Е.

заң ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан
заң ғ.магистрі, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

**АРНАУЛЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП АЛЫНҒАН
ЖЕДЕЛ - ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ**

Түйін: Қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолдануға байланысты кейбір мәселелерді заңнамалық реттеудің болмауы осы іс жүргізу институты тиімділігінің әлеуетін толық іске асыруға, оның ішінде практикалық қызметкерлердің арнайы білімнің көмегімен шешілетін мәселелердің мәнін, рөлін және шеңберін түсінбеуіне немесе дұрыс түсінбеуіне байланысты кедергі келтіреді. Қылмыстық іс жүргізу мағынасында арнайы барлық облыстарға біріздендірілген (унифицированный) тәсілді қолдану осы салаға заңды білімдерді енгізбеуді объективті негіздеуге мүмкіндік берді. Аталған қорытынды техникалық сәйкестік туралы сараптамаларды қоспағанда, қылмыстық процесте құқықтық сараптаманы енгізудің мүмкін еместігін анықтады, олар шын мәнінде сарапшыны шешуге бағытталған мәселелерді дұрыс қою кезінде заңдық емес табиғатқа ие. Жүргізілген зерттеу "дәстүрлі" тізбе - ғылым, техника, қолөнер және өнер-арнайы білімнің құрамын анықтаудың нұсқаулықсыздығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді, өйткені ол қылмыстарды тергеу кезінде пайдаланылуы мүмкін білімнің барлық салаларын қамтымайды. Мұндай салаларды шектеудің өзге де әрекеттеріне де тең дәрежеде жол берілмейді. Сондай-ақ, білімдерінің көлемі бойынша өткізуді шектеу мүмкін емес.

Кілт сөздер: қылмыс, жедел-ізвестіру қызметі, құқық, арнайы білім, сот сараптамасы, тергеуші, анықтаушы, процесс, заңнама, арнайы білім.

Кіріспе. Ішкі істер органдарының жедел-ізвестіру қызметі адамның өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғаудың маңызды құралдарының бірі болып табылады.

Ішкі істер органдарының жедел-ізвестіру жұмысы - бұл ізвестіріліп жатқан адамдарды табу, белгісіз азаматтардың жеке басын қалыптастыру. Адамдардың қылмыстық жауаптылықтан, жазасын өтеуден жалтаруының, белгілі бір міндеттер мен ережелерді орындаудың, хабар-ошарсыз жоғалудың алдын алу жөніндегі заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілерге негізделген қызмет. Жедел-ізвестіру қызметі, оның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес, қылмыстық іс жүргізу ісін танудан айырмашылықтар болса да, ұқсас функцияны қамтиды[1].

Қылмыстық сот ісін жүргізуде арнайы білімді пайдалану алдын ала және сот тергеуінің объективтілігін, толықтығын және жан-жақты қамтамасыз етеді, қылмыстардың жедел ашылуына, заңды, негізделген және әділ үкім шығаруға ықпал етеді. Қылмыстар ашылмаған болып қалатын маңызды себептердің бірі арнайы білімі бар адамдардың көмегін жеткіліксіз пайдалану болып табылады.

Теориялық талдау. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі арнайы білім-бұл құқықтық болып табылмайтын және қылмыстық сот ісін жүргізу тараптары мен сот Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделген тәртіппен нақты іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау мақсатында пайдаланатын белгілі бір мамандық бойынша жоғары кәсіптік білім шеңберінде алынған адам қызметінің түрлі салаларындағы білімнің жиынтығы (жүйесі). Арнайы білімнің бірыңғай құрылымы туралы айтуға болмайды, өйткені олардың мазмұнына тек теориялық білім ғана кіре алады, мысалы, математика және басқа да ғылым салалары. Адамның осындай ғылымдар саласындағы арнайы білімге қатысты практикалық тәжірибесі туралы оның қылмыстық сот ісін жүргізуде маман ретінде қатысуын ескере отырып ғана айтуға болады, сондықтан білімнің бірқатар салалары үшін практикалық тәжірибе факультативтік белгі болып табылады[2].

Тәжірибелік бөлім. Қылмыстарды тергеу мен жедел ізвестіру шараларын жүргізудің тиімділігі көбінесе тергеушінің (анықтаушының) арнайы білімді дұрыс пайдалануын ұйымдастыруына байланысты, осыған байланысты тергеушіге (анықтаушыға) мынадай ұсынымдарды ескеру орынды:

1) қолда бар материалдарды талдау негізінде тергеуші анықтау үшін арнайы білімдер пайдаланылуы тиіс тиісті мән-жайлардың іс үшін елеулі маңызы бар деген қорытындыға келеді;

2) істің мән-жайлары әртүрлі іс жүргізу құралдарымен анықталуы мүмкін екенін ескере отырып, қызықтыратын мәселелерді шешу үшін арнайы білім талап етіле ме және қажетті ақпарат алудың баламалы нұсқалары жоқ па?

3) ақпаратты жинау тәсілдерінің бәсекелестігі кезінде арнайы білімді пайдалану оны алудың үлкен сенімділігін, шынайылығын және жеделдігін қамтамасыз ететіні ескеріледі;

4) ғылымның мүмкіндіктері шексіз екенін негізге ала отырып, қазіргі заманғы ғылымның қызықтыратын мәселелерді шеше алатындай нақты көрсету қажет (ғылымның түрлі салаларының мүмкіндіктері туралы ақпарат маманның немесе сарапшының консультациясы арқылы алынуы мүмкін);

5) арнайы білімді экономикалық ұстанымдардан қаншалықты негізді пайдалануды ескеру керек; егер қажетті нәтижеге қол жеткізуге арналған шығындар ақыл-ой мәнінен анық шығатын болса, дәлелдемелерді жинаудың өзге де тәсілдері көзделуі тиіс.;

6) барлық жағдайларда арнайы білімнің таңдап алынған нысанының өзара байланысы және оны іске асыру мерзімдері ескерілуі тиіс, олар тергеу барысында елеулі мәні бар;

7) қолдануға жататын арнайы білім саласы айқындалады, бұл тергеу субъектісінің құқықтық білімінің шегінен шығатын мәселелерді шешу қажеттілігімен және нақты іс бойынша белгіленуге жататын мән-жайлармен негізделеді. Көбінесе қылмыстық істі тергеу кезінде адам қызметінің бірнеше салаларында, мысалы экономика, бухгалтерлік есеп және компьютерлік технологияларда (салық салу саласындағы қылмыстарды тергеу кезінде) арнайы білімді пайдалану талап етіледі.

8) арнайы білімнің неғұрлым орынды нысанын таңдау жүзеге асырылады, бұл бірқатар факторларға байланысты: тергеу міндеттерін шешу үшін арнайы білімнің белгілі бір нысанын пайдалану мүмкіндіктеріне, зерттеу жүргізу қажеттілігіне және оның күрделілігіне және т. б.;

9) арнайы білімді пайдалана отырып шешілуге тиіс мәселелер айқындалады;

10) объектілерді, оның ішінде маманның немесе сарапшының танымдық қызметі үшін қажетті іс материалдарын дайындау жүргізіледі;

11) қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуға тартылатын арнайы білімді қолдану үшін құзыретті жеке немесе заңды тұлға таңдалады. Осы міндетті жедел шешу мақсатында тергеушіге мемлекеттік сараптама мекемелерінің қызметкерлері, сондай-ақ осындай болып табылмайтын мамандар туралы деректер болған жөн;

12) сот сараптамасын тағайындау туралы қаулы дайындау немесе арнайы білімді пайдалану туралы өзге де шешім шығару және оны тиісті субъектіге жіберу жүзеге асырылады;

13) маманға зерттеу үшін материалдарды жеткізу тәсілі, зерттеу объектілерінің сақталуына шаралар қолдану, сондай-ақ оларға қатысты арнайы білім қолданылатын адамдардың келуін қамтамасыз ету туралы мәселе шешіледі;

14) қылмыстық істі тергеуге қатысуға тартылған арнайы білімді тасымалдаушы субъектімен өзара іс - қимыл, қажет болған жағдайда зерттеу жүргізу орны, қажетті материалдық-техникалық қамтамасыз ету және т. б. туралы ұйымдастыру мәселелерін шешу ұйымдастырылады және жүзеге асырылады.;

15) арнайы білімді пайдалану нәтижелерін бағалау жүргізіледі: маманның, сарапшының қорытындысы, маманның қатысуымен тергеу әрекетінің хаттамасы, маманнан, сарапшыдан жауап алу хаттамасы, құжаттық тексеру және ревизия актісі; жүргізілген зерттеу туралы анықтамалар[3].

Нәтижелер мен талқылау. Арнайы білімнің мәні және оларды пайдалану мүмкіндігі туралы пікірталастар бірнеше онжылдықтар бойы жүргізіледі және осы уақыт ішінде ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі арнайы білім ұғымын заңнамалық бекітудің болмауымен түсіндіріледі. Басқа нормативтік-құқықтық актілерде да бір мәнді жағдай байқалады. Осылайша, ҚР Қылмыстық процесстік кодексі сарапшыға "арнайы білім" терминін пайдаланады[4]. Ал маманның құқықтық мәртебесін түсіндіру кезінде "арнайы білім" және "арнайы таным" санаттарын қолданады. К.Ж. Капсалямов арнайы білім ұғымын анықтаудың келесі тәсілдерін белгілейді

"арнайы білім»:

1) құзыреттілік (бағалау) - олардың сипатына байланысты кәсіптік даярлау нәтижесінде сатып алу;

2) дифференциалды – айырмашылықтар және басқа да синонимдер тұрғысынан "

айырмашылығы»;

3) нысаналы – сот ісін жүргізу мақсаттарына арналған білім;

4) кешенді-әртүрлі үйлесімде бірнеше критерийлерді қамтиды;

5) мазмұндық (материалдық) – теориялық және іс жүзінде негізделген, оның ішінде білім алу барысында алынған білім.

Арнайы білім ұғымын анықтау үшін жоғарыда келтірілген көзқарастан, қарастырылып отырған құбылыстың көп қырлы және оны зерттеуге көптеген көзқарастар жіберетінін көруге болады. Әрбір ғалым жеке қасиеттер мен белгілерге мән беретін құбылыстар. Дегенмен, арнайы білімнің мәнін түсіну үшін салыстырмалы біркелкілік туралы айтуға болады[5].

Қазіргі уақытта ақпараттық алмасу саласындағы қатынастар жоғары деңгейде. Ақпарат алмасу үшін пайдаланылатын техникалық құралдар кең шеңберге қол жетімді. Заманауи адам оның субъективті қалауы бойынша ол түсінгісі келетін барлық салалардан білім алуға бірегей мүмкіндіктері бар. Білім алу арқылы қол жетімді деп санауға бола ма деген сұрақ туындайды.

Электрондық бұқаралық ақпарат құралдары жалпыға белгілі, жалпыға қолжетімді және қарапайым.

Әрине, арнайы және жалпыға белгілі білім арасындағы шектеу үнемі ауысып отырады. Арнайы білім саласы дегеніміз не, бір субъект үшін екінші субъект үшін жалпыға белгілі болуы мүмкін. Сот практикасында бағдар ретінде сот әрекет етеді. Тиісінше, барлығы сот үшін жалпыға белгілі және жалпыға бірдей қолжетімді білімнің шегінен шығатын білімдер арнайы білім саласын құрайды. Бұл қазіргі уақытта көптеген білім арнайы білім санынан жалпыға белгілі, сот сараптамаларын тағайындау мен жүргізу көлеміне ауысады, азаяды, артады.

Бірқатар авторлар арнайы білім ұғымына ғылыми құрамдас бөлікті қамтиды. Н. Ережеповарнайы білімді адекваттық сипаттағы ғылыми білім белгілі бір заңдық мақсаттарға қол жеткізу үшін пайдаланылатын қолданбалы әдістемелермен анықтайды.

Заң әдебиетінде арнайы білімді тиісті арнайы білім саласындағы жетекші тұлғалар ғана иеленеді деген пікір таралған. Осылайша, И. Н. Ережеповтың пікірінше, арнайы білімді тек сарапшы және маман ғана қолдана алады[6].

А.Я. Гинзбург, Р.С. Белкинарнайы білім – бұл алдымен іс жүргізу мәртебесінің міндетті элементі-деді[3].

Қорытынды. Соңғы жылдары құқықтық актілердің едәуір санын қабылдау, сондай-ақ оларды қолданудың бір мәнді еместігі салдарынан құқықтық сараптаманы қоса алғанда, оларға арнайы зерттеулер жүргізудің нақты қажеттілігі туындады. Алайда бұл тәжірибе құқықтық актілерді түсіндіру нәтижелерін ресімдеу - сарапшы қорытындысы ғылыми құқықтық білімді құқықтық білімге жатқызу мүмкіндігіне қатысты пікірталас түрінде деп есептеледі.

Н.КҚұсайынов арнайы білім саласындағы құқықтық білімді сөзсіз жоққа шығарады. Авторлар судья жоғары кәсіптік білім алуға байланысты құқықты білуге міндетті деп бекітеді. "Құқықтану" мамандығы (бағыты) бойынша білім және тиісінше олар үшін заң білімі арнайы болып табылмайды[7].

Қылмыстарды ашу және тергеуде арнайы білімдерді пайдалану мәселелерін көптеген авторлардың еңбектерінде жарық көрді. Мысалы Толеубекова Б.Х., Капсалямов К.Ж., Шынарбаев Б.К., Бекишев Д.К. және т.б. Сот сараптамасы теориясы саласындағы авторлық еңбектердің ғылыми әдебиеттерін талдау көрсеткендей, заманауи анықтамалардың көпшілігін зерттеушілер "арнайы білім" ұғымына жалпы қол жетімді, жалпыға белгілі, жалпыға ортақ білімдерге қарама-қарсы қою арқылы береді. Алайда, формальды логика заңдары тұрғысынан, терістеу элементтерін пайдалана отырып, кез келген ұғымды құру (біздің жағдайда-жалпыға мәлім және қол жетімділік) анықтамаларды құру ережелеріне сәйкес келмейді, өйткені теріс анықтама анықталған ұғымды ашпайды, тек "заң" болып табылмайтынын көрсетеді, бұл ретте оның не болып табылатынын анықтамайды. Осыған сәйкес жалпыға бірдей қолжетімді, жалпыға бірдей белгілі, жалпыға ортақ білімдермен арнайы білімнің ара-қатынасы мен ара-жігін ажырату туралы мәселе туындайды.

Алайда, арнайы білімді пайдаланудың жоғарыда көрсетілген алғышарттарын эзирлеу қандай да бір білімді пайдалану критерийлерін ғана анықтайды, бірақ біз бұрын жасағанымыздай, өте субъективті, бағалау сипатында болатын "жалпыға белгілі білім" дефинициясын емес. Бұл ретте өзінің табиғаты бойынша арнайы және жалпыға белгілі білімнің арақатынасы өзгермелі, социумның даму деңгейіне және адамның күнделікті өміріне ғылыми білімнің интегралдануына байланысты. Қандай да бір құбылыс, процесс, пән туралы білімді кеңейту және тереңдету білімнің

неғұрлым сараланған, жүйелі, кең адамдар арасында қол жетімді болуына әкеледі[8].

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Жедел іздестіру қызметі туралы 1994 жылы 15 қыркүйектегі №154-ХІІІ заңы (27.12.2019 толықтырулар мен өзгертулермен)
- 2 В. Плетнев. Оперативно-розыскная деятельность. Курс лекции. Алматы, 2001г.;
- 3 А.Я. Гинзбург, В.И. Григорьев, С.Ю. Алексеевский. Жедел-іздестіру қызметінің негіздері. Оқу- тәжірибелік құрал. Алматы, 2004 ж.;
- 4 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі №231-V Қазақстан Республикасының заңымен 2014 жылғы 4 шілдеде қол қойылып, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2015.-368 б.
- 5 Капсалямов К.Ж. Уголовно-процессуальное принуждение: гарантии, принципы, реализации. Астана, 2001.
- 6 Ережепов Н. Определение судьей подсудности уголовных дел при рассмотрении вопроса о назначении главного судебного разбирательства. // Фемида. – 2001. - № 2.
- 7 Құсайынов Н.К. Іздестіру әрекеттерін ұйымдастырудағы мәселелер және қазіргі жағдайын талдау, Хабаршы №1, Астана, 2007.
- 8 Толеубекова Б.Х., Капсалямов К.Ж., Шынарбаев Б.К., Бекишев Д.К. Уголовно – процессуальное право Республики Казахстан. Особенная часть: Учебник. Астана: Дәнекер, 2002. С. 143-145.

Abstract: The lack of legislative regulation of certain issues related to the use of special knowledge in the investigation of crimes hinders the full realization of the potential effectiveness of this procedural institution, including due to the lack of understanding or misunderstanding by practitioners of the essence, role and range of issues solved with the help of special knowledge. The application of a specially unified (unified) approach to all areas in the Criminal Procedure sense made it possible to objectively justify the non-inclusion of legal knowledge in this area. This conclusion established the impossibility of introducing legal expertise in criminal proceedings, with the exception of expertise on technical compliance, which, in fact, have a non-legal nature if the questions aimed at resolving the expert are correctly posed. The study concluded that the "traditional" list - Science, Technology, Crafts and Art-is not instructive for determining the composition of special knowledge, since it does not cover all areas of knowledge that can be used in the investigation of crimes. Equally, other actions of restricting such areas are not allowed. Also, you can not limit the conduct of the volume of knowledge.

Keywords: crime, operational search activities, law, special knowledge, forensic examination, investigator, Inquirer, process, legislation, special knowledge.

Аннотация: В научной статье рассматриваются вопросы уголовных правонарушений и их контроля, предупреждения, которые рассматриваются в главе 6 Уголовного кодекса Республики Казахстан, то есть в главе «Уголовные преступления против собственности». Он также предлагает способы дифференцировать уголовные преступления, совершенные без цели кражи, в соответствии с уголовным законодательством. Владелец теряет право пользоваться и распоряжаться находящимся в его владении транспортным средством. Последствиями уголовного правонарушения можно считать незаработанную прибыль из-за потери дохода от использования транспортных средств. Происходит халатность виновного в целях временного использования транспортного средства, его повреждения транспортному средству, утраты или ухудшения его качества как товара. Однако следственный и судебный опыт показал, что угон транспортных средств может нанести ущерб ряду общественных отношений, которые охраняются законом. Помимо угона, статья 345 Уголовного кодекса Республики Казахстан часто содержит нарушения правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств лицами, управляющими транспортными средствами, и наличие общественно опасных последствий.

Ключевые слова: преступление, оперативно-розыскная деятельность, право, специальные знания, судебная экспертиза, следователь, дознаватель, процесс, законодательство, специальные знания.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

UDK 372.8:66

Daurenbek N.M., Iskakova S.K.

candidate of Engineering Sciences, associate professor,
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

candidate of Chemical Sciences, associate professor,
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**FORMATION OF A SYSTEM OF INDEPENDENT WORK
FOR PROFILING DISCIPLINES**

Abstract: Over the past twenty years, university education has become more globalized and changed to student-centered education. This article discusses the problem of planning and organizing independent work of students in the study of specialized disciplines, identifies the key directions, content, forms and methods of teaching students, ways to activate independent activity. An innovative technique for conducting lectures using the Workbook developed by one of the authors is shown. The project method is one of the interactive methods of modern teaching. This is an integral part of the educational process. A poster presentation is a way to communicate a research or understanding of a topic in a short and concise format. Posters are becoming a more popular method of evaluation in higher education, as can be performed individually or in groups. The use of interactive animated e-Books and Videos is especially effective when studying the technology of the production process in special disciplines.

Keywords: engineering education, Project-based learning, research project, Poster presentation, competences, evaluation, examination, Workbook, eBooks.

Introduction. The significance of education – especially tertiary education – as a trigger of stable and inclusive growth. Currently particularly relevant theoretical and methodological issues and practical issues of providing quality education in a modern technical college. The process of preparing specialists in a technical university should consider permanently changing tasks of engineering works and the conditions of its implementation. The engineer's professional skills are defined by their professional qualifications, awareness in the field of modern engineering creativity and critical thinking. Modern engineers training should develop professional and creative potential of a specialist who will ensure the high competitiveness of the future engineer in the conditions of intense competition at the working places and the increasing requirements for the quality of work performed. The Higher education of Kazakhstan is included in Bologna process, which means that active methods of education are obligatory. On March 11, 2010 the Committee of Ministers of Education of the countries, which take part in the Bologna Process (46 countries) made a decision about Kazakhstan joining the Bologna Process [1-2].

Technology integration is moving from teacher-centered to learner-centered methodology. The Bologna process practically presents changes of Tertiary education standards from “teaching”, when a person is educated, to “learning”, when a person learns. During the implementation process, we could observe a gradual increase in the proportion of students' independent work due to the fact that it is treated like a significant element of the self-education of the individual and acts of means of organizing intellectual activity.

Independent work of students is planned by the teacher together with the student, but is carried out by the student on the assignment and under the methodological supervision of the teacher without his direct participation [3]. Up to 70% of the number of hours provided for the study of the discipline can be allocated for its implementation.

The planning of independent work. The planning of independent work involves the determination of the volume and timing, the complexity of specific types of independent work and the

directing the student towards the appropriate distribution of work time. When independent students' work (ISW) is organized, it should be planned in a syllabus, frequency and content of ISW consultations will be defined on the base of objective criteria for students' knowledge and skills monitoring, as well as consistent improvement of the methodology for conducting ISW (independent students' work).

As the credit system of education puts independent work in the first place (70% of the total allocated study time), so ISWT should pursue a special goal: to assist students in the implementation of the ISW (in addition to the actual educational goals). The following requirements are put forward for the ISWT:

- it is included as a separate line in the class schedule;
- plans include the questions for self-preparation;
- various forms of tasks are prepared for ISW;
- conducting the ISW should be based on interactive methods, since their application increases the level of memorization of educational material by students; ISWT should be carried out in a wide variety of forms;
- demo and auxiliary materials (tasks and exercises, crosswords, tests, role-playing games, texts for interpretation, etc.) should be used.

ISWT is independent work with the participation of a teacher; during classroom lessons, students are offered group assignments, etc. In this case, such approaches as the method of critical thinking, work in groups, mini-groups, are ideal for ISW.

The organization of the system of independent students' work. The main mark in the organization of students' self-directed studies is defining the goals and aims of a lesson (or a training course in whole) [2-4]. It allows combining students' self-directed studies into a unified continuous system without any division into indoor and outdoor works.

Let us consider the organization of the system of independent work of the special subjects of the specialty "Chemical technology of organic substances" on the example of the discipline "Chemistry and Physics of Oil and Gas". In order to organize ISW in this Department of "Oil refining and petrochemistry", the following things are determined:

- 1) the main directions, content, forms and methods of preparing students for independent activity;
- 2) specific content, volume of material which is the subject of independent study in accordance with the curriculum;
- 3) a way of presenting educational material in methodological literature (textbooks, methodological instructions, etc.) in the form, accessible for effective assimilation by students.

The Department provides control over the organization and quality of students' independent work; draws up a schedule of independent work for students and a deadline for work; it analyzes its effectiveness and makes adjustments in order to activate and improve students' independent work; provides the access of all required educational, methodological and reference material; creates methodological recommendations, instructions how to organize independent work of students, tasks for independent work; questions for exams, tests and other control activities.

The Department has developed guidelines for preparing students for classes in the academic discipline "Chemistry and Physics of Oil and Gas", which defines the main directions of independent students' work during preparation for classes. Methodological instructions on a specific topic include: the chemical-technological value of the theme to encourage listeners to study it, program questions, literature, description of laboratory experiments, as well as questions for self-control of preparation for classes and a summary of theoretical material. Thus, in the course of the implementation of controlled independent work, students during the academic year develop the ability to find the optimal answers, calculations, and solutions to situational problems in oil chemistry; skills in performing educational research, developing skills in working with a textbook, teaching aids, modern scientific literature.

In order to create a successful optional course the teachers of the department provide students with the required methodological literature (lecture courses, workshops, educational and methodological complexes of disciplines). The development of innovative technologies in modern education makes it possible to increase the efficiency of students' independent work and qualitatively modernize the educational process as a whole. The use of a library, the Internet, a media library or a single telecommunication network for ISW helps to form a complete system of skills necessary for a specialist to select and process information.

Students carry out an independent search of chemical information using various sources

(reference, scientific and popular science publications, computer databases, Internet resources), they also prepare presentations in Power Point, etc.

Interactive teaching methods contribute to the effective organization of independent work, which, in its turn, helps to form and develop the professional competencies of students [4]. At the same time, this approach to the formation of ISW requires the creation of certain technical and pedagogical conditions in a higher educational institution. To provide a personality-oriented, developmental approach to organizing the learning process, an electronic study guide "Chemistry and Physics of Oil and Gas" was developed [5-6].

The use of an electronic training manual allows expanding the teacher's capabilities in organizing ISW, including the use of interactive teaching methods. The essence of this approach is the organization of interaction and mutual communication between students and a teacher [7-8]. Interactive learning is recognized as a method of comprehension, implemented in the form of combined activities of students. Interactive methods are focused on the dominance of students' activity in the educational process. The problem is that at present, methodological developments for conducting interactive classes at university are mainly aimed at organizing the work of students in the classroom, while the issue of using interactive methods in students' independent work does not have a deep pedagogical and methodological study.

Thus, the use of electronic teaching aids allows teachers to use interactive methods for organizing students' independent work, which, in turn, is an effective way to develop professional competencies of future specialists.

The proposed methodology for organizing students' independent work in the study of oil chemistry includes organizational, motivational, stimulating and content components. Let's consider the ways of implementing the organizational component.

During the first introduction lecture students are given the teacher's email address and the teacher's corporate email address, besides educational materials are presented to them.

The necessary educational and methodological materials are uploaded onto the teacher's page in the "Platonus" system: a plan of lectures and laboratory-practical classes with an indication of the types of work; educational and methodological provision of the discipline with the list of the main and additional literature; materials of lectures and practical and laboratory exercises; types and forms of control; a system of assessment of knowledge, skills and abilities of students; the policy of the discipline, etc. Texts of lectures and plans of preparation for practical classes are posted 2-3 days before the start of classroom studies. The aforementioned e-mail address are used to send students' materials, questions, assignments, etc. The end of the text of each lecture has the list of questions and tasks which should be completed (the deadline is usually within one week) and assignments could be sent to the teacher. The components of the course of ISW include preparation for lectures, practical, laboratory classes, compulsory home work and preparation for tests. Before the lecture the student should get acquainted with the concepts and issues, which will be discussed in the lecture, identify difficult topics and inform the teacher about it by e-mail. If the question is insignificant, then the student can receive the answer individually, or the teacher, taking into account the questions and wishes, answers all students' questions during the lecture and discuss them in details. Besides it gives the students an opportunity to have the text of the lecture in advance and highlight some significant points. We would like to note that, considering the special features of the studied discipline, we have proposed small tips that make understanding and study of complex formulas easier. To prepare for practical exercises the special site has training plans with a list of required knowledge and skills and a list of questions, which are going to be discussed at the lesson. During preparation for laboratory experiments students could get a laboratory journal with an instruction how to conduct experiments, description of tasks and a place for making the notes (formulas, reaction equations, formulating conclusions) during a classroom lessons. To prepare for tests, students are offered a list of questions and a sample version of the test.

Thus, the methodology developed by us for organizing students' independent work increases the efficiency of mastering the course of chemistry and physics of oil and gas, subject to the following organization of their activities:

- creating positive motivation for students when doing independent work;
- formation of skills of independent work by familiarization with plans and algorithms for its implementation;
- a variety of options for the proposed types of independent work;
- providing students with the required number of teaching aids thanks to the availability of

electronic versions;

- rational use of classroom time (a significant part of the information related to the organization of the discipline study is worked out by students independently);

- operational use of the "student-teacher" feedback. The goal of further research is to improve the developed methodology by increasing the variety of kinds of independent work of students and the use of modern electronic learning technologies, as well as using it in the study of other chemical disciplines.

As commonly known, the experimental method is a significant part of studying chemistry, therefore, students are also introduced methods of planning and setting up laboratory experiments, as well as their analysis [7-8].

Participation of the student in research accustoms them to independent scientific activity. In the process of educational research, future specialists use instruments and equipment, apply their knowledge in solving specific problems, and carry out real scientific research. So, when studying the discipline "Chemistry and Physics of Oil and Gas", students take an active part in educational and research work on the following topics: "Investigation of the rheological properties of oils from various fields in Kazakhstan", "Investigation of the chemical and hydrocarbon composition of oils and oil and gas condensates of fields in Kazakhstan", "Study of the fractional composition of oils and oil and gas condensates of fields in Kazakhstan", using the collection of educational materials of the course.

The understanding of rheological properties, chemical and hydrocarbon and fractional composition allows future specialists to better understand and assimilate information about the physicochemical properties of hydrocarbon systems. In the course of research experiments, students acquire the skills of scientific and experimental work: they set tasks, form a research plan, choose the necessary research methods and techniques, perform bibliographic work, process the results obtained, analyze them, and draw conclusions.

Thus, educational research work aims to teach students (within the curriculum) to carry out independent scientific work using scientific methods of theoretical and experimental research. This allows one to have the foundation necessary not only for the further successful study of disciplines of the professional cycle, but also lays the knowledge base necessary for any theoretical and experimental industrial research [9].

The activation of independent work of students contributes to the expansion and consolidation of educational material, the acquisition of new professional knowledge, the formation of practical skills. Independent work contributes to the development of the student's skills to work with scientific literature and information resources. Of particular importance in the organization of independent work under the credit system of education is the motivation of students to study independently. In addition to traditional forms of organizing independent work, following can also be used: preparation for a business game, debate; peer review of student works by the students themselves; compilation of glossaries; preparation and writing of scientific reviews, articles.

When developing assignments for independent work, teachers should be guided by the requirement of profiling their discipline in accordance with the specifics of their specialization. For the successful organization of independent work of students, it is necessary to organize clear control and assessment by the teacher. A prerequisite for organizing independent work is the reporting of students to the teacher about its results. The forms of control can be very different - oral or written, individual or in a group, selective or holistic [10].

Assessing the students' results of educational achievements. The teaching and assessment processes are always found in tight interaction. Assessment is one of the most influential curricular elements regarding learning processes and outcomes. The current focus of assessment in higher education is to link assessment tasks with anticipated learning outcomes and criteria of competence.

Since 2018/2019 academic year our style and approach to teaching is focused on Project-based learning using cooperative and collaborative models when studying of the special subjects [11-13]. This Project-based learning strategy referred was discussed earlier [14-17]. The main part of the student self-directed study is group and individual research projects prepared in the form of presentation (PowerPoint, now as Poster Presentation). As rule, themes of group and individual projects are tightly connected with students' future specialty.

In Project-based learning, in particular, it is necessary to give student sample speaking practice. This was not possible in that scenario where assessments were conducted in the tutorials with more 20 students each. Therefore it was deemed necessary to try out an assessment method which would increase

the speaking time for each student as well as enable the teacher to evaluate students individually. The assessment method like Poster Presentation is good way to address that problem. Projects preparation and their designing demand work in team.

Structure of Poster Presentation for Research Project named “Chemistry and Physics of Oil and Gas” on the given discipline is shown in fig.1.

Fig.1 - Structure of Poster Presentation

Poster-Presentation advertises the project. It combines text and graphics to present the project in a way that is visually interesting and accessible. It allows to display student work to a large group of other scholars and to talk to and receive feedback from interested viewers. The Individual project completed by students during the semester.

In conjunction, simultaneously are using Workbook “Typical flow diagrams for Chemistry and Physics of Oil and Gas” both for lectures and carrying student homework. We have prepared Workbooks on the fundamental questions of the course. For example, slide on theme “Origin of oil and gas” (fig. 2).

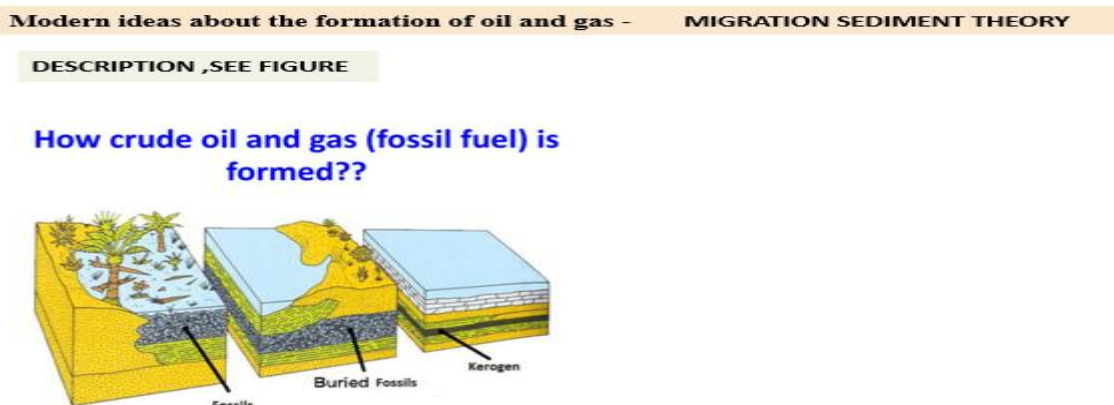

Figure 2 Modern ideas about the formation of oil and gas

The Workbook each task contains exercises designed to help students to develop the skills they need to do well in their examination. The most productive part of the lecture to use Workbook is after

studying the theoretical material. The students summarize the material in written and oral form. Workbook contributes self-stimulation in development of knowledge and **Self & Peer assessment**.

The Workbook helps students to become capable of

- demonstrating their systematic understanding of studying area,
- critically analyzing, assessing, and synthesizing new and complex ideas;
- improve ability to communicate in written and oral form.

The objectives of projects development, the acquired competences, and the levels of mastering of teaching material are given in terms of Blum's Taxonomy (table 1).

Table 1 – Individual Project-based learning method for learning outcome formation

According to the Research projects objectives students	The acquired competences include the following:	Levels of mastering Blum's Taxonomy
deepen their knowledge on the topic of the discipline comprehending its essence	creativity and flexibility in knowledge and skills application	Analysis Synthesis Assessment
improve their English,	appropriate level of oral and written competences in English	Comprehending
learn to work by individually, a pair, and a team	individually, a pair, teamwork capability	Analysis Synthesis Assessment
become skillful in public presentation	self-confidence	Analysis Synthesis Assessment

To prepare individual research projects are usually used Internet, video podcasting (screen casting).

Main aims of the research projects are:

- to deepen master's student knowledge in studied subject,
- to improve skills in research making,
- to learn how to use Internet in research,
- to use Posters as a means of communication and assessment,
- to develop skills in public Presentation,
- to work in a team,
- to share research experience.

As is shown in Table 1, presented material improves the educational level not only of the subject, but also of computer knowledge such as Office Programs skills and using of Internet.

For the assessment of competences, we know that the traditional type of exam is a useful tool, but only for the evaluation of the learning of conceptual contents. For over 150 years, examinations have been our principal assessment tool and they are still important in 21st Century teaching and learning. Examinations do have a place.

However, Poster Presentation helps to create the complete understanding of the whole course, it is logical links and connection with real production. That is why the Poster Presentation could be used during the exam as a testing material.

Conclusion.

The education of engineers is, therefore, critical to every nation to ensure the prosperity of its citizens, based on the following premises:

- Knowledge and know - how determine how well off societies are compared to other societies.
- Standard of living hinges on the ability to educate a large number of sufficiently innovative engineers.
- Research and development spending fuels innovation.
- Creation of wealth is related to a nation's ability to make products that other nations want to purchase.

The aim of the project-based learning models used was promoting active -learning by students,

addressing different learning styles, adopting deeper approaches to subjects relevant for their professional or personal development, and advancing students to higher development levels. Project-based learning is defined as student-centered, and includes the teacher in the role of facilitator or coach. Students engaged in project- or problem-based learning generally work in cooperative groups for extended periods of time, and are encouraged to seek out multiple sources of information. Often these approaches include an emphasis on authentic, performance-based assessment.

References list:

- 1 Реформирование высшего образования в Казахстане и Болонский процесс: информационные материалы для практических действий - Алматы, 2009 – 120 с.
- 2 БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС: Результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) // Под науч. рук. д-ра пед.наук В.И.Байдено. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов
- 3 Ортинський, В.Л. Педагогікавищоїшколи: навч. посіб. / В. Л. Ортинський. К. : ЦУЛ, 2009. – 472 с.
- 4 Александрова Е.В., Блюмина М.В., Хахина М.Ю. Использование электронных учебных пособий для организации самостоятельной работы студентов с применением интерактивных методов обучения// Сб. науч. и науч.-методич. тр. V Международн. науч.-практич. конф. «Инновации в преподавании химии», Казань, 27–28 марта 2014 г., С.159-163.
- 5 Дауренбек Н.М., Надилов К.С., Пусурманова Г.Ж., Усманова Н.А.Химия и физика нефти, газа и угля. Электронный учебник. Свидетельство №519 о государственной регистрации прав на объект авторского права. Комитет по правам интеллектуальной собственности МЮ РК, 04.05.2013г.
- 6 S. Iskakova, S. Sakibayeva, G.Pusurmanova, N.Daurenbek.Chemistry and Physics of Oil and Gas. Program for PC – electronic study guide, 530 Мб, 2020.
- 7 Пидкасистый, П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов/ П. И. Пидкасистый. – М.: Генезис, 2005. 198 с.
- 8 Реутова Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза: методические рекомендации для преподавателей вузов. Новосибирск: Изд-во НГАУ, 2012. -58 с.
- 9 Булак Т.В., Мохова Е.В.. Развитие навыков научно-экспериментальной работы у студентов при изучении дисциплины «Химия»//Актуальные проблемы химического образования в средней и высшей школе : сборник научных статей. - Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2016. - С. 195-197.
- 10 Дауренбек Н.М., Сарсенбаева А.У. Организация самостоятельной работы студентов специальности «Химическая технология органических веществ» //Труды Республиканского Форума педагогов-новаторов «Современное образование в глобальной конкурирующей среде»,Шымкент 2013.-С.27-29.
- 11 K. Urazbayeva, S. Iskakova, M. Musulmanova. Realization of competence approach in contemporary education // Proceeding of international forum of teachers – innovators “Modern education in global competitive environment” - Shymkent, 2017. - P.309-312
- 12 Iskakova S., Urazbayeva K., Konarbayeva Z. The use of PosterPresentation for assessment in contemporary education // Proceeding of international scientific – practical conference “AUEZOV READINGS– 16: forth industrial revolution: new opportunities of Kazakhstan modernization in sphere of science, education and culture” Volume 7. -Shymkent, 2018. - P. 245-250
- 13 Iskakova Svetlana Kassymzhanovna, Sakibayeva Abdrazakovna. Azhikova Poza Myrzagulovna Innovations in engineering education // Proc. VI International Conference «Industrial Technologies and Engineering» ICITE – 2019, Vol. III, pp.252-258
- 14 S. Iskakova, K. Urazbayeva. Innovational approach of assessment of Organic Chemistry in English at university // Works of International scientific-practical conference « Development of science, education and culture of independent Kazakhstan in conditions of global challenges of modernity”devoted to 70 years anniversary of M. Auezov South Kazakhstan State University Volume5.- Shymkent, 2013. - P. 146- 149

15 Iskakova S., Urazbayeva K., Adihodjayeva K. Innovational approach of assessment of 21st century pedagogy // Proc. 2nd National Forum of teachers-innovators "Modern education in the global competitive environment", 2014, Vol.1, pp.73-79.

16 Iskakova S.K., K. Urazbayeva. Project based learning in 21st century pedagogy // Works of International scientific conference "AUEZOV READINGS– 12:" The role of regional University in science, education and culture innovative directions development. Volume1.- Shymkent, 2014.- P.96-99

17 Svetlana K. Iskakova, Klara A. Urazbayeva, Saule A. Sakibayeva, Irina Ye. Yefimova
Realization of the competence approach in Higher education // Proc. 2nd National Forum of teachers-innovators "Modern education in the global competitive environment", 2014, Vol.1, pp.73-79.

Түйін: Соңғы жиырма жылда университеттік білім беру жаһандық сипатқа ие болды және білім беруде студентке бағытталған ұстанымға ұласты. Мақалада, бейіндік пәндерді оқыту кезінде студенттерді өзіндік жұмыстарын жоспарлау және ұйымдастыру мәселелері қарастырылды, студенттерді оқытудың шешуші бағыттары, мазмұны, формалары мен әдістері, студенттердің өзіндік іс-әрекеттерін белсенділендірудің амалдары анықталды. Авторлардың біреуі құрастырған Жұмыс дәптерін пайдалана отырып, дәрістерді жүргізудің инновациялық әдістемесі көрсетілген. Білім беру үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылатын, заманауи білім берудің интерактивті әдістерінің бірі – Жобалық әдіс келтірілген. Постерлік презентация зерттеу жайлы немесе тақырыпты қалай түсінетіндігі жайлы қысқа және ықшамды түрде баяндаудың амалы ретінде қарастырылады. Жоғары оқу орындарында плакаттар күннен күнге бағалаудың кең таралған әдісіне айналып келеді, өйткені оларды жек немесе топпен орындауға болады. Интерактивті анимациялық электронды кітаптар мен бейнероликтерді пайдалану әсіресе арнайы пәндер бойынша өндірістік үрдістің технологиясын зерттеу кезінде тиімді.

Кілт сөздер: инженерлік білім, жобалық оқыту, зерртеу жобасы, стендтік презентация, құзіреттілік, баға, емтихан, жұмыс дәптері, электронды кітаптар

Аннотация: За последние двадцать лет университетское образование стало более глобальным и изменилось на студентоцентрированный подход в образовании. В статье рассматривается проблема планирования и организации самостоятельной работы студентов при изучении профильных дисциплин, определены ключевые направления, содержание, формы и методы обучения студентов, способы активизации их самостоятельной деятельности. Показана инновационная методика проведения лекций с использованием Рабочей тетради, разработанной одним из авторов. Представлен Проектный метод - один из интерактивных методов современного обучения, неотъемлемая часть образовательного процесса. Постерная презентация рассматривается как способ в краткой и лаконичной форме рассказать об исследовании или понимании темы. Плакаты становятся все более популярным методом оценки в высших учебных заведениях, поскольку их можно выполнять индивидуально или в группах. Использование интерактивных анимированных электронных книг и видеороликов особенно эффективно при изучении технологии производственного процесса по специальным дисциплинам.

Ключевые слова: инженерное образование, проектное обучение, исследовательский проект, стендовая презентация, компетенции, оценка, экзамен, рабочая тетрадь, электронные книги.

ӘОЖ: 37.013.43

Махмутова К.И., Сулейменова С.Н.

педагог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент. Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент. Қазақстан

ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ МӘДЕНИЕТІ - ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ТҰРҒЫДАН ҚАЛЫПТАСУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Түйін: Мақалада тұлғаның өзін өзі тану мәдениетінің өсуі адамның рухани қажеттілігінің жоғары болуы, қоғам жұмыстарындағы белсенділігінің өсуі, өз өмірінің мәнін дұрыс түсінуі адамдық құндылықтарды мойындап, өз іс-әрекетінде оларға негізделумен, рухани-адамгершілік тұрғыдан жетілуімен тікелей байланысты екендігі, өзін-өзі тану мәдениеті-бұл адамның өз тұрмыс тәрзін, нақты өмір жағдайларындағы іс-әрекеттерін еркін таңдай алуы, кез-келген әлуметтік мәселелерді шешуде өз позициясын, көзқарасын белгілеп алудың рухани шарттары жағдайларымен тікелей байланысты. Тұлғаның өзін қалай қалыптастыруы, өмірде қандай мақсаттарды негізгі мақсат ретінде белгілеуіне байланысты. Өзін-өзі тану мәдениетінің жалпы деңгейі, құндылықтарды түсінуде тәрбиелеуші мен тәрбиеленуші ретінде көрініс беретін адамдардың өзара түсінісулері үшін де негіз болады және осы арқылы адам өзін, өзінің қадір-қасиетін бағалай алатын көрсеткіштер бірлігін де белгілеп алады, осы тәртіпте олардың саналы көзқарастары қалыптасады. Қалыптасқан қазіргі жағдайда өзін-өзі тану, өзін - өзі тәрбиелеу кәсіби қалыптасудың, рухани адамгершілік тұрғыдан жетілудің шарты ретінде қарастырылып, өзін-өзі танудың жоғары мәдениеті қалыптасқан салауатты мұхитта қоғам мүдделеріне қайшы әрекеттер орын алмайды деген тұжырым жасауға болады.

Кілт сөздер: руханият, рухани өсу, рухани қалыптасу, рухани - адамгершілік тәрбие, рухани жаңғыру, гуманизм, өзін - өзі тану, өзін өзі жетілдіру, өзін - өзі тану мәдениеті.

Кіріспе. Адамның рухани қажеттілігінің жоғары болуы, қоғам жұмыстарындағы белсенділігінің өсуі, өз өмірінің мәнін дұрыс түсінуі адамдық құндылықтарды мойындап, өз іс-әрекетінде оларға негізделу тұлғаның өзін-өзі тану мәдениетінің өсуімен, рухани-адамгершілік тұрғыдан жетілуімен тікелей байланысты. Осы ретте Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы ұлттық сананы жаңғырту, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруына қол жеткізу, ұлттық болмысымызды сақтап, тарихымызды жаңғырту, ұлттық тәрбиемен сусындаған кәсіби құзыретті мамандар даярлау мәселелері - тұлғаның өзін - өзі тану, өзін - өзі жетілдіру тәрізді руханият мәселелерімен астасып жатқандығын атап өтуге болады [1].

Зерттеудің әдіснамалық негіздері. жан-жақты дамыған адам тәрбиесі және оның мәні жөніндегі көзқарастар (Абу Наср Фараби, Махмұт Қашғари, Юсуф Хас Хажиб, Ахмет Югнеки), рухани - адамгершілік тәрбие беру идеялары (М. Аюезов, К.Сағпаев, М. Габбуллин, Б. Момышұлы, Р.Г.Лемберг, Г.Бегалиев, С.Балаубаев, А.Темирбеков, М. Хамраев), жеке тұлғаны қалыптастырудың психологиялық тұжырымдамалары (А.Н.Леонтьев, П.П.Блонский, Л.С. Выготский, И.С.Кон), тұлға жоғары құндылық, мәдениеттің орталығы ретінде (Н.А. Бердяев, Н.О. Лосский, П.Ф. Флоренский) қоғамның рухани жақтан дамуы (А.К. Уледов), тұлға мәдениеті (В.Л.Ремизов) кәсіби өзін-өзі тану, өз білімін жетілдіру (Н.В. Кузьмина, А. К. Маркова, В. А. Слостенин, М.Князева), кәсіби өзін - өзі жетілдіруі өзін-өзі реттеу мен өз іс-әрекетін ұйымдастыру (Н.Р.Битянова), педагогикалық акмеология саласында (В.М. Антипов, Ф.Б. Балкизов, Е.Н. Богданов, Н.В. Бордовская т.б), рухани-адамгершілік білім берудің әдіснамалық негіздері (Б.А.Жекибаева), Елбасы Н.Назарбаевтың "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" атты бағдарламалық мақаласы мен Мәңгілік Ел жалпыұлттық идеясы.

Зерттеудің нәтижелері және талқылануы. Өзін-өзі тану мәдениетін зерттеуші ғалымдар оны өзіндік сананың дамуымен байланыстырады. А.Н. Леонтьев тұлғаның өзін-өзі тану мәселелерін қоғамдық қарым -қатынас жүйесінде оның өзін тануы түрінде түсіндіреді [2]. А.Г. Спиркинаның пікірі бойынша, өзін-өзі тану - адамның өзін-өзі бағалауға, өзінің өмірлік ұстанымын, болмыстың мәнін түсінуге және қабылдауға мүмкіндік беретін ерекшеліктерін түсіну [3]. А.Б. Орлова бойынша, өзіндік сана тұлғаның өзін - өзі анықтауы және өзін - өзі қабылдауы ретінде түсіндіріледі. [4]. Л.С. Выготскийдің пікірі бойынша өзіндік сананың құрылымы төмендегідей компоненттерден құралады: 1) тұлғаның өзі жайлы білімдерді жинақтауы, 2)

жинақтаған білімдерін кеңейтіп, тереңдетуі, 3) өзін біртұтас қабылдай алу, 4) өзіндік индивидуалдығын одан әрі дамытуы 5) өзін - өзі бағалаудың моральдік критерийлерін қалыптастырып, дамытуы, 6) өзіндік сананың индивидуалдық ерекшеліктерін дамыту[5]. У. Джемс өзіндік сана құрылымында дене жағынан жетілген тұлға, әлеуметтік тұлға, және рухани тұлға тәрізді үш компоненттің болуын айқындайды. Дене жағынан жетілу тұлғаның денесі мен материалдық меншігі, әлеуметтік тұлға оның қоғам тарапынан мойындалуы, рухани тұлғасы психикалық қабілеттері мен ерекшеліктері [6].

Өзін-өзі танудың кәсіби өзін-өзі тану, кәсіби тұрғыдан өз білімін жетілдіру мәселелерімен байланыстылығын педагогика ғылымында: тұлғаның өзін-өзі реттеуі (А.Г.Ковалев, И.Н.Семенов) өзін-өзі тәрбиелеу (Л.И.Рувинский), кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу (Г.И.Ильина), кәсіби құзыреттілік түрлері (В.А. Слостенин, Н.М. Борытко, О.А. Соломенникова), құзыреттілік ұғымының мән-мазмұны, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мәселелері (В.А.Слостенин, Е.Н.Шиянов, И.Б.Котова, Н.В.Кузьмина, А.И.Мищенко, А.К.Маркова, В.А.Адольф, К.Ангеловский, И.Ф.Исаева, А.В.Хуторский, С.И.Константинова т.б) еңбектерінде қарастырылған.

Педагогтардың кәсіби өзін-өзі дамытуына байланысты зерттеулерді төмендегідей топтастыруға болады: педагогикалық іс-әрекеттің гностикалық компонентіне арналған ғылыми еңбектер (А.А. Бодалев, Н.В. Кузьмина, Ю.Н. Кулюткин, Н.Д. Хмель); кәсіби өзін-өзі тану мазмұны мен құрылымына арналған еңбектер (М.Ж. Жадрин, К.К. Жампеисова, А.К. Маркова, В.С. Магун, И.Л. Фельдман, Х.Т. Шерьяданова); іс-әрекеттің маңызды кәсіби қырларын бағалау мен өзіндік бағалауға арналған зерттеулер (Н.Д. Иванова, С.Т. Каргин, В.Н. Козиев, Г.К. Нурғалиева, А.К. Рысбаева, К.С. Успанов.); педагогикалық акмеология саласындағы зерттеулер (В.М. Антипова, Ф.Б. Балкизова, Е.Н. Богданов, Н.В. Бордовская т.б).

Өзін - өзі тану мәселесінің ғылымда қарастырылуын зерделеу оның ең алдымен психологияның категориясы екендігін анықтап, оның өзіндік сананы дамытумен байланысты жүзеге асатындығын көрсетеді. Өзіндік санасы дамыған тұлға, өз өзіне баға беріп, өзін - өзі тану, өзін - өзі реттеу, сол негізде өзін-өзі кәсіби тұрғыдан дамытуға бағыт бағдар алады.

Өзін-өзі тану мәдениеті - бұл адамның өз тұрмыс тәрзін, нақты өмір жағдайларындағы іс-әрекеттерін еркін таңдай алуы, кез-келген әлеуметтік мәселелерді шешуде өз позициясын, көзқарасын белгілеп алудың рухани шарттары жағдайлары.

Тұлғаның өзін қалай қалыптастыруы, өмірде қандай мақсаттарды негізгі мақсат ретінде белгілеуіне байланысты. Өзін-өзі тану мәдениетінің жалпы деңгейі, құндылықтарды түсінуде тәрбиелеуші мен тәрбиеленуші ретінде көрініс беретін адамдардың өзара түсінісулері үшін де негіз болады және осы арқылы адам өзін, өзінің қадір-қасиетін бағалай алатын көрсеткіштер бірлігін де белгілеп алады, осы тәртіпте олардың саналы көзқарастары қалыптасады.

Өзін - өзі тану мәселесінің оңды шешімін табуда кісінің өзінің өмірлік принциптеріне қатысты өзі шешім қабылдауға негіз болатын өзін-өзі бағалау қабілеті мен өзін-өзі тану мәдениетін дамыту қажет. Бұл үшін тұлғаның өзінің өмірлік мүдделерін фундаментал әлеуметтік мәселелерін шешу жолымен жүзеге асыруға бағытталған еркін таңдауы үйлестірілуі тиіс. Ал, бұл үйлесімділік қоғамда моральдік және әлеуметтік өзін-өзі танудың жоғары мәдениетін қалыптастырудың шарты есептеледі.

Бүгінгі күнде қазіргі заман адамының өзін-өзі тану мәдениетін дұрыс қалыптастыру проблемасын шешу дәуір қиыншылықтары контекстінде оның негізгі мәнін түсіну диалектикасын қайта қарап шығумен байланысты. Мұндағы негізгі мәселе - адамның тарихи субъект ретінде өзін-өзі тану принциптері жөнінде. Өзін-өзі тануды тұлға тарапынан өзінің табиғи қасиеттерін және өзінің туысқандары, әлеуметтік мұхит пен өзара әрекеті нәтижелерін сезіну жолымен қалыптастыруға болмайды. Сондықтан да, бұл мәселе педагогика пәнінің де зерттеу проблемасына айналып отыр.

Тұлға тарапынан өз тұрмыс мәселелерін өмірдегі шынайы жолды таңдау проблемасы ретінде түсінуі – рухани кемелденгендік дәрежесі ретінде яғни, рухани жаңа сапаға өтуі түрінде түсіну қажет.

Қазіргі заман әлеуметтік өмірдегі жаңарулар, техникалық жетістіктердің әсері дәрежесіне қарап, “Техника ғасыры”, “Кибернетика ғасыры”, “Нанотехнология ғасыры” сияқты жалпылауыш ұғымдармен сипатталауда. Осыған байланысты техника дамуы мен бірге рухани факторлар рөлі де сапа жағынан өзгеріп, адамгершілік және рухани мәдениеттің жетіспеушілігі, гуманизм принциптерінен тану, тұлғаның моральдік азғындауы сияқты індеттер бара-бара күшейіп жатыр.

Аталған келеңсіздіктер тұлғаның алдына өзін-өзі тану мәдениетін қалыптастыру қажеттілігін қоюда. Бұндай жағдай- адамзаттың әлеуметтік, психологиялық және кәсіби қабілеттеріне, сондай-ақ, тәрбие тәжірибесіне де сапа жағынан жаңаша талаптар қояды.

Қорытынды. Бүгінгі күнде тәрбиенің басты мақсаты-өз іс-әрекетін ұдайы дамытып, жетілдіруге қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Осы орайда тұлғаның өз іс-әрекетін, жоғары өлшемдерге сай қалыптасқан қабілетін ең жоғары адамгершілік қабілеттердің бірі деп есептеу қажет екендігін айта кеткен орынды.

Қалыптасқан қазіргі жағдайда тәрбиенің әсері, рөлі жайлы оның қоғам, заман, әлеуметтік өмір талаптарына сай келуі жөніндегі мәселе өзекті мәселелерден біріне айналды. Ешбір адам қоғамда қалыптасқан моральдік мұхит үшін жауапкершілікті өз мойнынан алып тастай алмайды. Ол нақты адамдар ұжымының әрекеттері негізінде пайда болады. Өзін-өзі танудың жоғары мәдениеті қалыптасқан салауатты мұхитта қоғам мүдделеріне қайшы әрекеттер орын алмайды.

Гуманистік принциптердің әлеуметтік мәні оның артып баруы объектив түрде тұлғаның рухани - адамгершілік тұрғыдан кемелдігін жалпылама қалыптастыру қажеттілігін көрсетеді. Қазіргі дәуір адамның қадір-қасиетін бағалаудың жалпы көрсеткіштерін қалыптастыру үшін объектив жағдайларды келтіріп шығаруда. Өзін-өзі танудың өзіне тән ерекшелігі, оның адам жігерінің негізі екендігі, оның қабілеті жеке тұрмысында идеалдың шынайылығын қалыптастырады. Осы тәрізде, өзін-өзі тану принциптері адамның еркін іс-әрекетін ұйымдастыру, оның таңдау бағытын анықтау шарты саналады. Осы орайда педагог ғалым Е.В.Бондаревскаяның: “Рухани жақтан қалыптасқан тұлғада өзін-өзі тануға, сұлулыққа, қарым-қатынасқа, шығармашылық іс-әрекетке, өмірдің мәнін түсінуге т.б. деген қажеттіліктердің болуы қажет. Бұларды тәрбиелеудің негізі-білім”, - деген пікірін келтіру орынды саналады [7].

"Техниканы білу, барша жаңа машиналармен жұмыс жасай алу, табиғат пен қарым-қатынаста болу ешқашан адамның өз-өзін білуі, өзінің объектив әлеуметтік мәнін білудің орнын баса алмайды. Бұндай білу өзін-өзі танудың жоғары мәдениетін талап етеді. Оған ие болмаған субъект өзге адамдар алдында өз жауапкершілігін сезінуден тоқтайды, жеке тұрмыс үшін олардың маңызын сезінбейді. Егер әлеуметтік жауапкершіліксіздік психологиясы кең орын алса, халықтың рухани “автоматтандырылған адамдарға” айналу қаупі туындайды"[8].

Қазіргі замандағы өзін-өзі тану мәдениеті тарихи-адамгершілік дәстүрлерге негізделеді. Тұлғаның өзін-өзі бақылауына, жағымсыз рухани келеңсіздіктерді жеңуге, қиянат пен жалған, ашкөздік, мастық, жауапкершілікті сезінбеу сияқты ұғымдарды қаралайтын адамгершілік ұғымдар еш уақытта өз маңызын жоғалтпайды. Адамдардың өзін-өзі тануы, ата-аналар мен балалар, оқытушы мен оқушы, достар арасындағы қарым-қатынасты орнатудың тиімді жолдарын түсінуі тек жеке басына ғана емес, әлеуметтік маңызға да ие. Егер адам шынайы дұрыс жолды өз санасында сақтап тұра алмаса, онда ол өмір қиыншылықтарынан құтыла алмайды.

Еркін өзін-өзі тану мүмкіндіктеріне ие болған адамдар санасының кеңейуі қоғамның рухани деңгейін өзгертеді. Адамдар іс-әрекетінің белгілі бір түрін таңдауы міндетті факторлар мен белгіленбейді. Индивидтер санасына не сіндірілген болса, олардың мінез-құлқында және іс-әрекеттерінде де олар өз көрінісін қалдырады. Басқаша айтқанда мұндай мінез-құлқына ие болған адамдар өздеріне сай болған адамдар тобын қалыптастырады, бұл белгілі адамдардың мінез-құлқы емес, қоғамның сырт бейнесін көрсетеді. Осы мағынада әр бір жеке алынған адам қоғамның моральдік жағдайына жауап береді және бұндай жауапкершілікті өз мойнынан алып тастай алмайды.

Жоғарыда айтылған пікірлерді қорытындылай отырып, қазіргі жағдайда өзін-өзі танудың жалпы мәдениетін қалыптастыру проблемасы бүгінгі күннің фундаментал рухани мәселесіне айналып отыр деп айтуға негіз бар.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Н. Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 2017 жылғы 12 сәуір
- 2 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 2005. 352 с.
- 3 Спиркин А.Г. Основы философии. М., 2015. 394 с.
- 4 Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. М., 2002. 272 с.
- 5 Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. М., 2012.
- 6 Джемс У. Психология. М., 2011. 318 с

7 Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания // Педагогика №8, 2007 стр. 47.

8 Уледов А.К. Духовное обновление общества. – М.: Мысль. 1990.-334 б.

Аннотация: В статье говорится, что рост культуры самопознания напрямую связан с высокими духовными потребностями человека, ростом активности в обществе, правильным пониманием смысла жизни, признанием человеческих ценностей, своих поступков, духовных ценностей. и нравственная зрелость. Способность человека свободно выбирать образ жизни, действия в реальных жизненных ситуациях напрямую связана с условиями духовного состояния, определяющими свою позицию, точку зрения при решении любых социальных проблем. То, как человек формируется, зависит от того, какие цели он ставит в качестве основной в жизни. Общий уровень культуры самопознания также является основой для взаимопонимания людей, которые выступают в качестве воспитателей и учеников в понимании ценностей, и тем самым определяют единство показателей, по которым человек может оценивать себя, свое достоинство, в в этом порядке формируются их сознательные взгляды. В сложившейся ситуации самопознание, самообразование рассматривается как условие профессионального становления, духовно-нравственного развития, и можно сделать вывод, что в здоровой среде с высокой культурой самопознания нет действий, противоречащих общественным интересам.

Ключевые слова: духовность, духовный рост, духовное формирование, духовно - нравственное воспитание, духовное возрождение, гуманизм, самопознание, культура самосознания, культура самосовершенствования.

Abstract: The article says that the growth of a culture of self-knowledge is directly related to the high spiritual needs of a person, an increase in activity in society, a correct understanding of the meaning of life, recognition of human values, one's actions, and spiritual values. and moral maturity. A person's ability to freely choose a lifestyle, actions in real life situations is directly related to the conditions of the spiritual state, which determine their position, point of view in solving any social problems. How a person is formed depends on what goals he sets as the main ones in life. The general level of self-knowledge culture is also the basis for mutual understanding of people who act as educators and students in understanding values, and thereby determine the unity of indicators by which a person can evaluate himself, his dignity, in this order their conscious views are formed. In this situation, self-knowledge, self-education is considered as a condition for professional formation, spiritual and moral development, and it can be concluded that in a healthy environment with a high culture of self-knowledge there are no actions that contradict public interests.

Key words: spirituality, spiritual growth, spiritual formation, spiritual and moral education, spiritual revival, humanism, self-knowledge, culture of self-awareness, culture of self-improvement.

ӘОЖ: 378.147

Чорух А¹., Сабырханова, Л. Ш.²., Нышанбаева Қ.У.²

¹PhD doctor, Университеті Сакарья, Стамбул, Түркия

²магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**АҚПАРАТТЫҚ - КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ:
ЖАЛПЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАР АРАСЫНДА
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Түйін. Қазіргі уақытта адамдардың технологияға тәуелділігінің артуы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) адамның мүмкіндіктерін кеңейтуге және оның қоғамға қатысуына ықпал ететін факторлардың бірі ретінде көрсете отырып, әртүрлі секторлардың өзгеруі арқылы көрінеді. Директивалық органдар мен оқытушылар акт оқушылардың жетістіктеріне оң әсер етудің негізгі факторы екендігімен келісті. Көптеген зерттеулер АКТ-ны ауылдық қауымдастықтардағы оқушылардың білім алуына біріктіруге бағытталған болса да, жергілікті білім алушылар арасындағы акт сұрақтары артта қалды. Бұл зерттеу ағылшын тілін үйренудегі АКТ-ның маңыздылығы туралы Жергілікті білім алушылардың пікірлеріне назар аудара отырып, бұл олқылықты жоюға арналған. Бұл зерттеуге Қазақстанның Шымкент қаласындағы үш округтен

89 білім алушы қатысты. Қатысушылардың пікірлерін бағалау құралы ретінде сауалнамалар қолданылған кезде сандық тәсіл қолданылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жергілікті білім алушылардың АКТ құзыреттілігі төмен, бірақ оқыту мен оқытуда АКТ-ны қолдануға оң көзқараспен қарайды. Аудиторияда АКТ-ны қолдану деңгейі төмен болды, және таңқаларлық, олардың көпшілігі ағылшын тілін үйрену кезінде интернетке байланысты әрекеттерді таңдады.

Кілттік сөздер. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар(АКТ), оқыту және оқыту, жергілікті оқушылар, ағылшын тілін оқыту.

Кіріспе. Технологияның дамуы адамдардың өмірін түбегейлі өзгертті, өйткені әлем технологиялық тұрғыдан күрделі ғасырда дамуда. Интернет деп аталатын кеңейтілген желі байланысты едәуір жақсартты және ақпаратты оңай алуға мүмкіндік берді. Білім мен байланыс құралдарын алу алдыңғы қатарлы технологиялар болған кезде күш салуды қажет етпейтін сияқты. Бұл технология, байланыс және технологияның тығыз байланысын сипаттау үшін "ақпараттық-коммуникациялық технологиялар" (АКТ) терминінің құрылуына әкелді. Бұған жақсы мысал-смартфондар мен планшеттік компьютерлер, адамдардың АКТ-ға тәуелділігін қанағаттандыру.

Цифрлық дәуірде АКТ-ның таралуы білім беру саласын көптеген жолдармен өзгертті; басқалармен қатар, бұл орнату, оқыту және оқыту процесі және сыныптарда қолданылатын оқу құралдары. Акт сонымен қатар Білім алушыларға өзін-өзі дамытуға үлкен мүмкіндіктер береді. ЮНЕСКО-ның (2004) мәліметтері бойынша, акт сізге мектептен тыс білімнің кең қоймаларына, соның ішінде мультимедиялық құралдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бәрі АКТ-мен байланысты болған кезде, білім алушыларды дәстүрлі ортада оқытуды жалғастыру маңызды емес.

"Білім туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 11-бабының 9-тармағымен оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының жылдам бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылды. қоғамның және еңбек нарығының өзгертін қажеттіліктеріне. Қазіргі қоғам технологиялық сауатты және оңтайлы өнімділікке қол жеткізу үшін технологияны қолдана алатын білікті жұмысшыларды қажет етеді. Акт сонымен қатар тиімді оқытуға ықпал ететін факторлардың бірі ретінде танылады, өйткені олар есептеу мен графиканы жылдамдату арқылы білім алушыларға тез және дәл кері байланыс береді. Осылайша, білім алушылар стратегиялар мен түсіндірулерге көбірек көңіл бөледі. Сонымен қатар, білім беруде технологияны қолдану туралы 219 зерттеуге шолу негізінде жүргізілген зерттеу технологиялық тұрғыдан бай ортаны бастан өткерген білім алушылардың барлық пәндер бойынша жетістіктеріне оң әсерін тигізгенін көрсетті.

Акт интеграциясы білім алушыларға көп пайда әкелуі мүмкін болғандықтан, мектептер мен мекемелер өз оқушыларына АКТ саласындағы ең жақсы интеграцияланған білім беру үшін маңызды болып саналады. Акт білім алушылардың үлгерімін жақсартып, олардың жетістіктерін арттыра алатындығында таңқаларлық ештеңе жоқ.

Тапсырма қойылуы. Білім беруде АКТ-ны пайдаланудың қалыптасып келе жатқан үрдісі Қазақстандағы білімге айтарлықтай әсер етті. Акт дамуда - білімге негізделген қоғамда маңызды және шешуші рөл атқаратындықтан, олардың интеграциясы қазақстандық білім беру мақсаттарының бірі ретінде қойылды. Алайда, цифрлық алшақтық Білім Министрлігінің (ҚМ) цифрлық сауаттылықты кеңейту жөніндегі бастамаларына әсер етті. АКТ-ға кең қол жетімділігі бар адамдар мен мұндай қол жетімділігі жоқ адамдар арасындағы сандық алшақтық. АКТ оқыту мен оқу процесін жақсартады деп саналғанымен, халықтар арасында АКТ-ны қолдануға назар аудару өте маңызды. Көптеген жергілікті тұрғындар АКТ-ға қол жетімділігі шектеулі ауылдық жерлерде тұрады, сандық алшақтық одан да кең болуы мүмкін, өйткені олардың көпшілігі АКТ-ны білімге біріктіруден пайда көре алмайды. Басқа білім алушылар өздерінің оқытушылық және оқу процесінде АКТ-ны қолдануды сезінуі мүмкін, бірақ жергілікті білім алушылар бұл жағдайға тең келмейді.

Қазіргі зерттеу ағылшын тілін үйренуге назар аудара отырып, осы мәселені зерттеуге ниетті. Атап айтқанда, бұл зерттеу жергілікті білім алушылардың акт құзыреттілігінің деңгейін, жергілікті білім алушылардың ерлер мен әйелдер арасында болуы мүмкін акт құзыреттілігіндегі айырмашылықтарды зерттейді. Ағылшын сыныбында АКТ-ны қолдану деңгейі, сондай-ақ жергілікті білім алушылар арасында ағылшын тілін үйренудегі АКТ-ның маңыздылығы.**Зерттеу Сұрақтары. Зерттеу сұрақтары келесідей:**

Жергілікті білім алушылардың акт құзыреттілігінің деңгейі қандай?

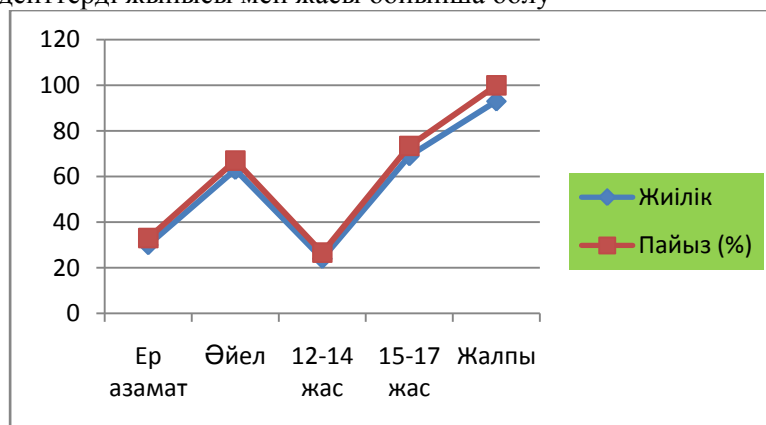
Жергілікті білім алушылардың АКТ-ға қатынасы қандай?

Ағылшын сыныбында акт интеграциясының деңгейі қандай?

Жергілікті білім алушылар ағылшын тілін үйренуде акт маңыздылығын қалай қабылдайды?

Зерттеу. Бұл зерттеуде сандық тәсіл қолданылды. Сауалнамалар АКТ құзыреттілігі, акт құзыреттілігіндегі гендерлік айырмашылықтар, АКТ-ға деген көзқарас, АКТ-ны ағылшын сыныбына интеграциялау деңгейі және олардың білім берудегі АКТ маңыздылығы туралы ақпарат алу үшін пайдаланылды. Бұл зерттеуге Шымкент орта мектептерінің байырғы оқушылары қатысты. Бұл зерттеуге қатысу үшін Шымкентдың үш ауданынан екінші және бесінші сынып аралығындағы байырғы халықтар арасынан жалпы саны 94 мектеп оқушысы іріктелді. 1-кестеде респонденттердің жынысы мен жасы бойынша бөлінуі көрсетілген.

Кесте 1. Респонденттерді жынысы мен жасы бойынша бөлу

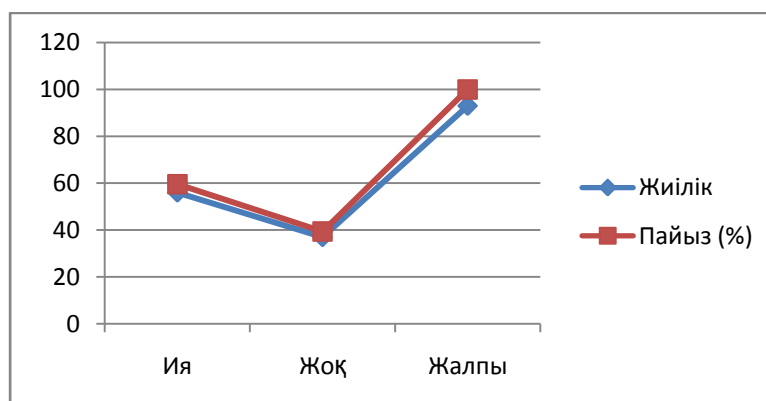

Нәтижелері және талқылау.

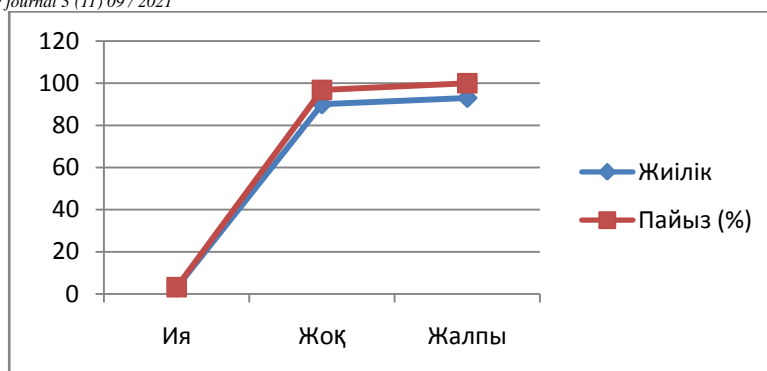
Жергілікті білім алушылардың АКТ құзыреттілік деңгейі

Респонденттердің көпшілігі 2-кестеде көрсетілгендей үйде компьютерге қол жеткізе алатындығы белгілі болды. 3-кестеде көрсетілгендей, Интернетке қол жеткізу үшін респонденттердің 90% - дан астамы үйде Интернетке қол жеткізе алмайды. Компьютерге және Интернетке қол жеткізу білім алушылар арасында АКТ құзыреттілігін арттыруға көмектесетін құрал ретінде қарастырылады. Егер компьютер мен Интернет сияқты тиісті инфрақұрылым болса, білім алушылар оларды пайдалану тәжірибесіне ие бола алады, бұл олардың АКТ құзыреттілігін арттыруға жанама ықпал етеді. Интернеттің қол жетімділігі және компьютерлік тәжірибе білім алушылардың компьютерлік құзыреттілігіне байланысты.

Кесте 2. Респонденттердің үй жағдайында компьютерге қолжетімділік статистикасы

Кесте 3. Интернет қолжетімділігінің статистикасы

Сондай-ақ, респонденттердің көпшілігі АКТ құзыреттілігінің төмен санатына жататындығын анықтауға болады. Аталған төрт дағдының ішінде байырғы білім алушылар жалпы компьютерлік дағдыларда ең білікті болып көрінеді. Ең төменгі орташа мән электрондық поштаны қолдану дағдысын білдіреді. Бұл жергілікті білім алушылардың электрондық поштаны қолдану шеберлігін басқа дағдылармен салыстырғанда ең қиын деп санайтындығын көрсетеді.

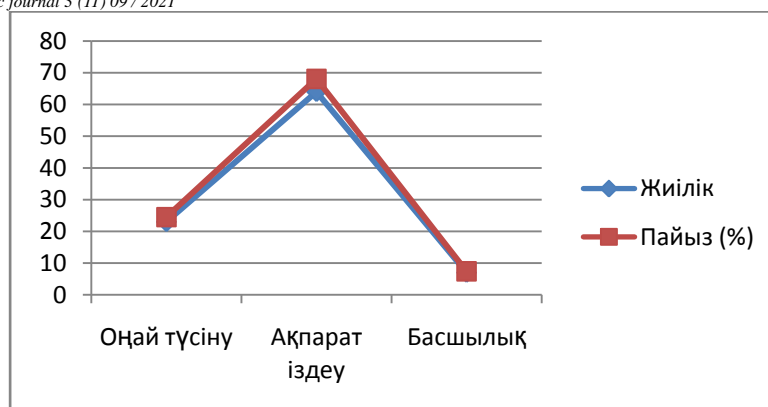
Ең жоғары орташа-компьютерлік ойын ойнау. Бұл жергілікті білім алушылар компьютерлік ойындарда өздерін жоғары бағалағанын көрсетеді. Бұл таңқаларлық емес, өйткені компьютерлік ойындар ойнау қызықты және білім алушылардың назарын аударуы мүмкін. Олар компьютерді ойын үшін пайдалануға түрткі болады. Алынған нәтижелерден бағдарламалық жасақтаманы орнату байырғы білім алушылардың орындауы үшін ең қиын дағды ретінде қабылданғанын көруге болады. Бағдарламалық жасақтаманы орнату пайдаланушылардан нұсқаулар мен процедураларды түсінуді талап етеді. Бұл жергілікті білім алушылар үшін қиын болуы мүмкін, өйткені олардың ағылшын тілін білуі шектеулі және барлық нұсқаулар мен рәсімдер ағылшын тілінде берілген. Сонымен қатар, жергілікті білім алушылар электрондық пошталарға қосымшалар қосудан гөрі электрондық хаттарды құруда анағұрлым сауатты екендігі анықталды. Білім алушыларға мектептерде электрондық поштаны құруға және жіберуге үйретіледі, осылайша олар өздерін электрондық поштаны құруда сауатты деп бағалайтынына сенімді болды. Электрондық пошталарға тіркемелерді қосу мүмкіндігі олар үшін қиын болуы мүмкін, өйткені процесс өте күрделі, әсіресе пайдаланушылар компьютерлік білімі шектеулі және ағылшын тілін білуі шектеулі болған кезде.

Ағылшын тілін үйренуде АКТ-ның маңыздылығы. Жергілікті білім алушылардың ағылшын тілін үйренудегі АКТ-ның маңыздылығы туралы пікірлерін нақтылау үшін бес ашық сұрақ қойылды. Бұл сұрақтарға жауаптар жергілікті білім алушылардың АКТ-ның ағылшын тілін үйренудегі маңыздылығын қаншалықты қабылдайтынын анықтау үшін қолданылды, содан кейін алдыңғы зерттеу сұрақтарының нәтижелерімен үшбұрышталды.

Жергілікті білім алушылардың көпшілігі АКТ оларға ағылшын тілін үйренуге көмектеседі деп келісті. Бұл жергілікті білім алушылардың АКТ-ның Білім берудегі артықшылықтарын түсінетіндігін көрсетеді. Бұл олардың мектепте алған акт әсеріне байланысты. Олар бүгінде интернеттің маңыздылығын біледі, сондықтан олардың ағылшын тілін үйренудегі АКТ рөлін оң бағалайтыны таңқаларлық емес. Бұл зерттеуші білім алушылардан Интернеттің не екенін білетіндігін сұрағанда анықталды. Барлығы дерлік Интернеттің не екенін және Facebook деген не екенін білетіндерін айтты.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, білім алушылардың көпшілігі акт оларға ақпарат табуға көмектеседі деп келісті. Интернетте таңқаларлық ақпарат көп. Сондықтан оны сыныпта қолдану білім алушыларға оқу процесінде көмектеседі. Интернет білім алушыларға қызықты іс-шаралар ұсынады, өйткені "веб-сайттар анимацияға, түстерге, дыбыстарға, суреттерге, интерактивті формаларға және сандық бейнеклиптерге толы; білім алушыларды ынталандыру және оларға оқу процесінен ләззат алуға көмектесу.

Кесте 4. АКТ-ның ағылшын тілін үйренуде көмек беруі

Көптеген білім алушылар өздерінің ағылшын сыныбындағы акт интеграциясының деңгейіне қанағаттанбайды. Бұл олардың ағылшын сыныбында акт элементі болмағандықтан болады. Білім алушылардың бұл қанағаттанбаушылық сезімі олардың оқытуда және оқу процесінде АКТ-ны қолдануға ұмтылатындығын білдіреді. Оқытуда дәстүрлі әдісті қолдану бұдан былай сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ білім алушылардың көпшілігі қазіргі ағылшын тілін үйренуге оң баға береді. Олар ағылшын тілін үйрену процесі қызықты, қанағаттанарлық және өте жақсы екенін сезінді. Алайда, білім алушылар ұсынған себептерге байланысты 24,5% - ы көңілді және пайдалы мұғалімдер бар екендігімен келісті. Бұл себеп олардың ағылшын тілін үйренуіне оң ықпал етеді.

Қорытынды. Бұл зерттеу АКТ саласындағы құзыреттілікке, АКТ-ға деген көзқарасқа және жергілікті білім алушылар арасында ағылшын тілін үйренудегі АКТ-ның саналы маңыздылығына сәтті әсер етті. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, байырғы білім алушылардың оған деген оң көзқарасына қарамастан АКТ құзыреттілігі төмен. Бұл зерттеу көбінесе маргиналданған байырғы білім алушылардың жеткіліксіз дағдыларын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Білім министрлігі, әр түрлі мүдделі тараптар мен оқытушылар жергілікті білім алушылар арасында АКТ-ны тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге және сапалы білім алу үшін олардың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге көп көңіл бөлуі керек. Осы зерттеуден жергілікті білім алушылардың АКТ-ға деген дұрыс көзқарасы бар екенін атап өткен жөн, бұл олардың АКТ құзыреттілігін арттыруға жеткілікті қолдау мен күш салу оқуда айтарлықтай жетістікке жетуі мүмкін деген қорытынды жасайды. Сондай-ақ, жергілікті білім алушылардың Интернетке қол жетімділігі шектеулі екенін атап өткен жөн, бұл олардың акт туралы білімінің жетіспеуіне әкеледі, бұл ағылшын тілі сабақтарында АКТ-ның төмен интеграциялануымен күрделене түседі. Акт білім алушыларға көмектесетіні дәлелденгендіктен, ағылшын тілі сабақтарында АКТ қолдануды кеңейту бастамалары одан әрі күшейтілуі керек.

Әдебиет тізімі:

1 ЮНЕСКО, 2004. Білім ордасындағы АКТ: оқытушыларға арналған нұсқаулық немесе АКТ қалай жаңа оқыту ортасын құра алады, ред. Дж.Андерсон және Э. Хвилон. ЮНЕСКО, Париж.

2 Реста, 2011 Ж.Т. Акт және байырғы халықтар. Ресей: білім берудегі ақпараттық технологиялар бойынша ЮНЕСКО институты.

3 Қараңыз, Д. 2005. Пікірталас құжаты: технологияның білімге әсері. Құжат PUSD біліктілігін арттыру жөніндегі комитет үшін дайындалған. <http://pleasanton.k12.ca.us/Superintendent/жүктеу/технология.pdf> (жүгінген күні 2011 жылғы 11 желтоқсан).

4 Қазақпарат. 2018 білім беруді цифрландыру: оқу процесіне көмек ретінде жаңа технологиялар https://www.inform.kz/ru/cifrovizaciya-v-obrazovanii-novye-tehnologii-v-pomosch-processu-obucheniya_a3477335

5 Заре-е, А. және А. Шекарей. 2010. Ағылшын тілін оқыту процесінде АКТ-ны қолдануды салыстырмалы зерттеу. Түрік қашықтықтан білім беру журналы-TOJDE 11 (2): 13-22.

http://tojde.anadolu.edu.tr/tojde38/pdf/notes_for_editor_2.pdf (2012 жылғы 3 қарашаға жүгінген күні).

6 Брановский, Ю.С. Көп деңгейлі педагогикалық білім беру құрылымында физика-математикалық емес мамандықтардың информатика саласындағы пәндерді оқытудың әдістемелік жүйесі: реферат. Педагогика ғылымдарының докторы-М., 2006.

7 Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы.

8 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

Аннотация: Растущая зависимость людей от технологий в настоящее время проявляется в преобразовании различных секторов, в результате чего информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) становятся одним из факторов, способствующих расширению возможностей человека и его участия в жизни общества. Директивные органы и преподаватели согласились с тем, что ИКТ являются важнейшим фактором, способствующим позитивному влиянию на достижения учащихся в целом. Хотя в многочисленных исследованиях основное внимание уделялось интеграции ИКТ в образование учащихся из сельских общин, вопросы ИКТ среди учащихся из числа коренных народов были отодвинуты на второй план. Это исследование призвано устранить этот пробел, сосредоточив внимание на мнениях учащихся из числа коренных народов о важности ИКТ в изучении английского языка. В этом исследовании приняли участие в общей сложности 94 студента из числа коренных народов из трех районов Паханга, Малайзия. Был применен количественный подход, когда в качестве инструментов оценки мнений участников использовались вопросники. Результаты показали, что учащиеся из числа коренных народов обладают низкой компетентностью в области ИКТ, но позитивно относятся к использованию ИКТ в преподавании и обучении. Уровень использования ИКТ в классе оказался низким, и, что удивительно, большинство из них предпочли заниматься деятельностью, связанной с Интернетом, при изучении английского языка.

Ключевые слова: Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), преподавание и обучение, студенты из числа коренных народов, изучение английского языка.

Abstract: The increasing dependence of people on technology nowadays is evident through the transformation of various sectors, placing Information and Communication Technology (ICT) as an enabler in enhancing human capabilities and participations as a member of society. Policymakers and educators agreed that ICT is a supreme factor in leveraging positive effects on the students' achievements at large. Although myriad of studies have focused on ICT integration in education of students from the rural communities, the ICT issues among indigenous students have been sidelined. This study intended to address this gap by focusing on the views of indigenous students on the importance of ICT in learning English. A total of 94 indigenous students from three districts in Pahang, Malaysia were involved in this study. A quantitative approach was employed where questionnaires were used as instruments to gauge the participants' views. The findings revealed that the indigenous students have low ICT competence but have positive attitude in the use of ICT in teaching and learning. The level of ICT use in classroom was found to be low and, surprisingly, most of them preferred to have Internet-related activities in learning English.

Keywords: Information and Communication Technology (ICT), teaching and learning, indigenous students, learning English.

ӘОЖ 624.131

Тошболтаева Н.Н., Абсаматова З.А.

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«ЖАҢА ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ 100 ЖАҢА ОҚУЛЫҚ» БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Түйін: Ұсынылып отырған мақалада қазіргі уақытта гуманитарлық ғылымда кең тараған жүйелілік үрдістердің әдістемелік негізі басты назарға алынады. ОҚУ-дің білім жүйесінде қоғамдық гуманитарлық пәндер бойынша өткізілетін сабақтың түрлері мен әдістеріне «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын жүзеге асыру туралы қарастырылған. Жеке адам тәрбиесіндегі негізгі факторлар – отбасы мен оқу орындардағы оқу-тәрбие жұмысы, сондықтан оның процестерін рухани санасын қалыптастыру негізінде ұйымдастырудың мәні өте зор. Сондықтан, мақаламызда оқу процесінің, оның теориялық және тәжірибелік жақтарын ашуды мақсат еттік. Жастардың бойындағы рухани сана қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негізі жұмыстың басты өзегі болды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің "Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру" атты мақаласында біздің қоғамға инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заман мен болашақты жақсы түсінетін гуманитарлық бейіндегі адамдар да қажет екенін атап өтті. Осыған байланысты, Елбасы студенттердің тарих және саясаттану, әлеуметтану және философия, психология, педагогика, экономика, мәдениеттану және филология ғылымдары саласында уақыт талаптарына сай білім алуы үшін барлық қажетті жағдайларды жасауды тапсырды.

Осы тапсырманы іске асыру үшін 2017 жылдан бастап "Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық" жобасы жұмыс жасауда. Осы жоба аясында өткен бірнеше жылда барлық гуманитарлық мамандықтар бойынша әлемнің үздік университеттерінің оқулықтары қазақ тіліне аударылып, студенттеріміз үздік әлемдік оқулықтар негізінде оқуға мүмкіндік алып отыр.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, рефлексивті әдіс, оқыту әдістері, идеология, физикалық құбылыстар, дисперсия, Ньютон эксперименті, оқу үрдісі, оқытудың белсенді түрлері, рефлексия.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың өзінің "Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру" атты мақаласында маңызды алты жоба айтылған болатын. Сол жобалардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі «Жаңа гуманитарлық білім Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» аузекі тілде «100 жаңа оқулық» деп те айтылып жатыр. Бірақ бұл жобаның міндеті 100 оқулықты қазақ тіліне аударып қана қоя салу емес оданда зор маңызы бар. Сол аударылған 100 керемет кітап арқылы біз жалпы гуманитарлық білімнің мазмұны мен сапасын жаңа деңгейге шығарамыз. Елбасымыздың өзі «Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет» екенін айтып кеткен болатын. Қазақтың зияткерлері, оқытушылар мен студенттер бұл жобаны олардың күнделікті өмірі мен ертеңгі күніне тікелей қатысы бар мүмкіндік ретінде қарастырулары тиіс.

Қазақ тіліне аударылған кітаптардың бірі Эндрю Полландтың «Рефлексивті оқыту негіздері» атты оқулығы. Бұл оқулықта оқытушылардың кәсіби дағдыларын арттыру, оның ішінде жоғары оқу орындарында практикалық дайындық және үздіксіз кәсіби даму әдістері сипатталған. Оқытушыны оқытуға, білім алушылармен қарым-қатынас жасауға және олардың қызметі мен мінез-құлқын зерттеуге, сондай-ақ оқу процесін бағалау процестеріне жан-жақты басшылық. Рефлексивті оқыту әдістері оқытушыларды мектеп пен жоғары мектепке дайындауға және олардың біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Осы басылымда қосымша материал ретінде ұсынылған нұсқаулықтар мен веб-сайттарда тәжірибелі оқытушылардың көп жылдық тәжірибесі ескерілген. Оқулық педагогика, психология және жаратылыстану мамандықтары бойынша білім алатын студенттерге, магистранттарға және осы бағыттағы зерттеушілер мен сала мамандарына арналған.

Осы оқулықтың рефлексивті оқыту әдістерін физика сабағында қолдану және студентпен оқытушы арасындағы рефлексияны арттыру. Жалпы "Рефлексия-барлық қызмет түрлерінің қатынасы. Бұл қатынастар жағдайға, тақырыпқа және қызмет құралдарына, басқа адамдарға деген қарым-қатынасты ұстанады. Өзіне деген қарым-қатынас рефлексия деп аталатын мінез-құлық

қасиеттеріне айналмас бұрын мінез-құлық пен мінез-құлықтың субъектісі ретінде өзін-өзі тану туралы көптеген тәжірибе жинақтауды қажет етеді. Көптеген объектілер-қатынастар арқылы сана өзін-өзі тану объектісіне айналады".

1-ші бөлім: Анықтау сұрағы: Біз кіміз?, Біздің міндетіміз неде?

Бұл бөлімде оқытушылар мен білім алушылардың оқу орынындағы өмірі және қоршаған ортаға деген қарым қатынасы жайлы болмақ. Бұл бөлімнің басты мақсаттарының бірі өзімізді қайталанбас тұлға ретінде қалыптастыру. Мысал ретінде Физика пәнін қарастырсақ.

Бұл бөлімде біз өзімізді оқытушы ретінде қабылдап білім алушыға тақырыпты аша білу. Көптеген білім алушылар жалпы білім беретін пәндерді оқуға деген ынтасы жоқ ("біз осында мамандық алуға келдік, бізге басқа пәндер не үшін керек?").

Білім алушылардың осы психологиялық-педагогикалық сипаттамасын ескере отырып, олардың физика курсына сәтті игеруі үшін, ең алдымен, пәнге деген қызығушылығын ояту керек. Осыған байланысты біз өз жұмысымызда келесі қағидаларды ұстанамыз:

1. жасөспіріммен ересек адам ретінде сөйлесу, оның моральдық көзқарастарын күрт бұзбау, тіпті егер олар қате болса да, оларға біртіндеп түсіндіру.

2. жасөспірімге жағымды жағын көрсетуге, оның кемшіліктерін оң жақтарын анықтай отырып мүмкіндік беру;

3. өз тәжірибесіне қайта қарауды ұйымдастырыңыз;

4. сабақты ұйымдастыру кезінде оқытудың көрнекі құралдарын барынша көп пайдалану; АКТ пайдалану;

5. оқуда қиындықтары бар білім алушыларды проблемалық мәселелерді талқылауға, неғұрлым мықты білім алушылар тобындағы жұмысқа тарту.

Білім алушыларда өздік менін қалыптастыру. Ал оқытушалар тарапынан этикалық нормаларды сақтау және әділдік пен шыншылдық сақтау.

"Электростатика" бөлімін зерделеу кезінде білім алушыларда электромагниттік құбылыстар туралы білімі кеңейеді, білім жүйесі қалыптасады: электр заряды туралы түсінік, зарядтың сақталу заңы, электр өріс, кернеу және күш сызықтары электрлік өрістер, потенциалдар мен потенциалдар айырмасы, электр сыйымдылығы туралы ұғымдар, конденсаторлардың ерекшеліктері, олардың практикалық маңызы. Білім алушылар бөлімнің теориялық негіздері мен оның практикалық бөлігінде белгілі бір білім жүйесін қалыптастырады.

Сабақтың сапасын арттыру:

1. Білім алушының тұлғасын дамыту, оны қазіргі қоғам жағдайында өз бетінше өнімді іс-әрекетке дайындау: ойлауды дамыту, эстетикалық тәрбие, қиын жағдайда дұрыс шешім қабылдау немесе нұсқалар ұсыну білігін қалыптастыру, эксперименттік-зерттеу қызметін жүзеге асыру білігін дамыту.

2. Танымдық іс – әрекетті жандандыру әдістерін енгізу арқылы білім беру процесінің тиімділігі мен сапасын арттыру-заманауи білім беру технологияларын қолдана отырып танымдық іс-әрекетті жандандыру.

Оқу процесін жетілдіруге бағытталған көптеген идеялардың ішінде білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру идеясы белгілі бір орын алады. Бүгінгі таңда білім алушылардың танымдық іс-әрекетін дамыту, таным процесіне, ақпаратты іздеу, игеру, өңдеу және қолдану тәсілдеріне қызығушылық қалыптастыру өте маңызды, бұл студенттерге оқу пәні болуға, қазіргі тез өзгеретін әлемде оңай жүруге мүмкіндік береді. Жаңа технологиялар құрылуда, оқытудың жаңа әдістемелері әзірленуде, сабақ өткізудің стандартты емес нысандары, вариативтік бағдарламалар мен оқулықтар және т. б. пайда болуда.

2-ші бөлім: Оқытуға жағдай жасау. Білім алушылардың «Идеологиясын» қалыптастыру: Идеология сөзінің анықтамасы сөздікте «ойлау тәсілі» деп берілген. Физика сабақтарындағы білім алушылардың ақыл-ой қабілеттері жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Білім алушылар табиғатта болып жатқан құбылыстардың, процестердің себеп-салдарлық байланыстарын жалпылау, ұқсастық, жіктеу, анықтау сияқты ойлау процестерінің мәнін қол жетімді деңгейде түсіндіруі керек екеніне сенімдімін. Оларға заң, гипотеза, модель деген не екендігі туралы түсінік беріп, осы білімді саналы түрде қолдануға үйрету керек. Физика сабақтарында қолданылатын әдістердің бірі-ұқсастық. Екі немесе бірнеше құбылыстардың, процестердің, объектілердің ұқсастығы анықталады. Сонымен қатар, олардың бірі белгілі, ал екіншісі - жоқ. Содан кейін білім алушыға алғашқы құбылыс туралы білімдерін белгісіз

құбылысқа көшіру ұсынылады. Әр түрлі кедергілерге тиген доптың қозғалысын бақылай отырып, біз оның әртүрлі бағытта қозғалатынын анықтаймыз (зигзаг). Броундық бөлшектің хаотикалық қозғалысы туралы біле отырып, броундық бөлшек зигзагпен қозғалады деген қорытынды жасауға болады. "Электромагниттік тербелістер" тақырыбы конденсаторды индуктор арқылы ағызу кезінде пайда болатын электромагниттік процесті қарастырады және осы процестің тербелмелі сипаты туралы қорытынды жасайды. Тізбектегі электромагниттік тербелістер еркін механикалық тербелістерге ұқсас, мысалы, серіппеге бекітілген дененің тербелісі. Ұқсастық мезгіл-мезгіл өзгеретін шамалардың табиғатына емес, әртүрлі шамалардың мерзімді өзгеру процестеріне қатысты.

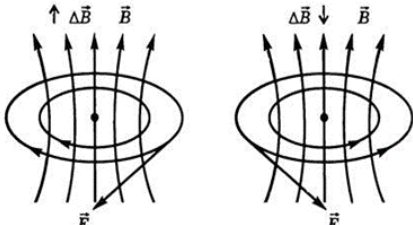

Осылайша, білім алушылардың зерттеу әдісін игеру барысында олар бұрын анықталған фактілерден, заңдардан, теориялардан алынған тұжырымдарға негізделген гипотезаларды өз бетінше ұсыну және негіздеу қабілеттерін дамытады.

3-ші бөлім: Нені үйрету керек және нені үйрену керек? Оқуға көзқарасты өзгерту.

Рефлексивтілік: Оқу процесін рефлексивті басқару жеке тұлғаның дамуына әсер ететін факторлармен байланысты, онда адам өзінің іс-әрекетінің мағынасын түсінеді. Білім алушылар жай ғана не істегендерін түсінбейді, олар іс-әрекет тәсілдерін, білімін, іскерлігін, оларға деген қарым-қатынасын, достастық (сынып, топ) мүшелерімен өзара әрекеттесу жолдарын біледі. Мұндай бекітусіз, білім алушы пайда болмайды және бір нәрсені білу және түсіну қажеттілігі туындауы мүмкін емес. Маңызды талап - оқу іс-әрекетінің сәттілік/сәтсіздік себептерін түсіну қабілетін және сәтсіздік жағдайында да сындарлы әрекет ету қабілетін қалыптастыру. Физика сабақтарында рефлексияны жүзеге асыру құралдарына схемалар, кестелер, формулалар, сызбалар, графиктер жатады.

Кестені талдау мысалдары. Мысал 1. Сұрақтар бойынша кестеге талдау жасаңыз:

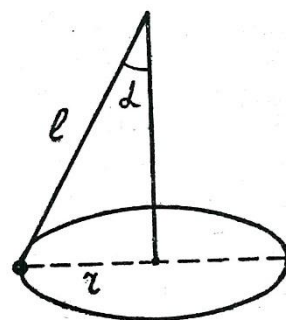
1. Кестеқалайаталады
2. Кестеде не көрсетілген?
3. Кестелік деректер қандай бірліктерде өлшенеді?
4. Сіз қандай заңдылықты (заңдылықтарды) байқайсыз?

Электростатикалық және құйынды өрісті салыстыру		
Өріс, салыстыру параметрлері	Құйынды	Электростатикалық
Сипаты	уақыт өте келе мерзімді өзгерістер болады	Өзгермейді
Көзі	Үдемелі қозғалыстағы зарядтар, айнымалы магнит өрісі	Қозғалыссыз зарядтар
Күш сызықтары	Жабық	«+» басталады; «-» бітеді;
		

Мысал 2. Есеп: Ұзындығы 50 см жіпке байланған, массасы 250 г жүк горизонталь жазытықта конустық бет сызатындай етіп тұрқты жылдамдықпен вертикальдан ашақтау бұрышы 40° . Жіптің бұрыштық жылдамдығы табыңдар (25-сурет).

Берілгені:

$$l = 50 \text{ см} = 0,5 \text{ м}; m = 250 \text{ г} = 250 \cdot 10^{-3} \text{ кг}; \alpha = 40^\circ.$$

$\omega - ? \quad T - ?$

Талдауы. Егер жіпке ілінген жүк тыныштық күйде тұрса, бір-біріне әсер ететін екі күш: салмақ күші мен жіпті керілу күші бір түзудің бойымен бағыттталып, бірін-бірі теңшеріп тұрады, сондықтан Ньютонның үшінші заңы бойынша бұл күштер шама жағынан тең, бағыт жағынан қарама-қарсы болады:

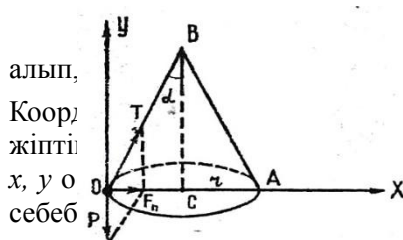
$$\vec{T} = -\vec{P}.$$

Жүк айналған кезде, біріншіден, осы екі күш бір түзудің бойымен бағытталмайды, бір-бірімен бұрыш жасай бағытталады ендеше олар бір-біріне тең болмайды, яғни бұл күштердің тең әсерлі күші центрге қарай бағытталған болды. Екіншіден, дене қисық сызықты қозғалғанда оның үдеуі шама жағынан да бағыт жағынан да өзгереді. Шама ашағынан өзгертін үдеу тангенциал үдеу, ал бағыт жағынан өзгертін үдеу нормаль үдеу деп талады. Дене шеңбер бойымен бір қалыпты қозғалғанда тангенциал үдеу нольге тең, (жылдамдықтың уақыт бірлігіндегі өзгеруі нольге тең, яғни бұрыштық жылдамдық тұрақты болып қалады) толықүдеу центрге тартқыш үдеуге тең және центрге қарай бағытталған болып қалады (25-сурет):

$$\vec{T} + \vec{P} = \vec{F}_n. \quad (1)$$

Ньютонның екінші заңы бойынша денеге әсер ететін күштердің қосындысы дененің массасын оның алған үдеуіне көбейткенге тең, яғни

$$\sum \vec{F} = m\vec{a}.$$

алып,
 Коорд
 жіпті
 x, y о
 себеб

с түрде жазғанда, әсер етуші күштердің бағыты мен шамасын еске
 дің қосындысын ($\sum \vec{F}$) тең әсерлі күшпен алмастыруға болады.

x осін горизонталь y осін вертикаль бағыттап, салмақ күші мен

проекциясы $T \sin \alpha$ -ға тең.

йық (26-сурет). x осіндегі салмақ күшінің проекциясы нольге тең,
 ен x осінің бағыты өзара перпендикуляр, ал жіптің керілу күшінің

мәндерін (1) теңдеуге қоямыз, сонда:

$$T \sin \alpha = F_n, \quad F_n = ma_n;$$

$$T \sin \alpha = ma_n. \quad (1)$$

Мұндағы a_n - деп отырғанымыз нормаль үдеу:

$$a_n = \omega^2 r. \quad (3)$$

Енді осы күштердің y осіне проекциясын алайық.

F_n - күшінің проекциясы нольге тең, себебі F_n күші y осіне перпендикуляр, салмақ күшінің проекциясы $-P$ -ге тең, ал жіптің керілу күшінің проекциясы $T \sin \alpha$ -ға тең болады. Осы алған күштердің мәндерін (1) теңдеуге қосақ, мынадай қорытындыға келеміз: қозғалыс x осі жатқан жазықтыққа параллель болғандықтан y осі бойынша қарастырлығы күштердің қосындысы нольге тең болады екен, яғни:

$$-P + T \cos \alpha = 0; \quad (4)$$

(3) формуладағы r дененің айналғандағы сызған шеңберінің радиусын, суреттегі ABC үшбұрышынан тауып аламыз.

$$\sin \alpha = \frac{r}{l}. \quad (5)$$

(2), (3), (4) және (5) теңдеулерді шешіп, T - ны ω - ны табамыз:

$$T = \frac{P}{\cos \alpha}; \quad \omega^2 = \frac{a_n}{r} = \frac{gtg \alpha}{l \sin \alpha}; \quad \omega = \sqrt{\frac{gtg \alpha}{l \sin \alpha}}.$$

Шешуі:

$$T = \frac{P}{\cos \alpha} = \frac{2,45 \text{ Н}}{0,76} = 3,2 \text{ Н};$$
$$\omega = \sqrt{\frac{gtg \alpha}{l \sin \alpha}} = \sqrt{\frac{9,8 \text{ м/с}^2 \cdot 0,683}{50 \cdot 10^{-2} \cdot 0,64}} = 5,04 \text{ с}^{-1};$$

Өз іс-әрекетінің негіздерін анықтауға арналған тапсырмалар. Мұндай тапсырмалар орындалған әрекеттерді негіздеу талабын қамтуы керек. Сондықтан мәтінге келесі сұрақтарды қосқан жөн:

- Мәселені шешу кезінде неліктен дәл осындай әрекеттерді орындағаныңызды түсіндіріңіз?
- Басқа әрекеттерді орындауға бола ма?
- Бұл неге байланысты болды?

Білім алушыны оқуға үйрететін рефлексивті дағдыларын дамытады.

4-ші бөлім: Нәтижені терең талдау: Білім алушының үлгерімін қалай бақылаймыз?

Оқытушыға білім алушының үлгерімін бақылау үшін университет және кафедра ұжымы тарапынан жасалған әдістемелік нұсқаулықтар көмектеседі.

Өтілген сабақ қызық болғанда ғана білім алушыға тақырып түсінікті болады. Олдегеніміз, тақырып білім алушы үшін қызық болуы тиіс.

Кез-келген сабақтардағы бағалау – білім алушы өтілген тақырыпты өзі түсінгі бойынша айтып беруі немесе демонстрациялауы. Ал қазіргі заман университеттерінде бағалау мақсаты кең көлемді және әртүрлі болып келеді, нәтижесінде оқу сапасы артады.

- білім алушының қажеттілігін бағалау
- білім алушылардың жеке және топпен жұмыс жасауын бағалау
- оқу барысын бағалау
- тақырыпты қаншалықты түсінгенін анықтау және жеткілікті дәрежеде мағыналы түсінгеніне қарай марапаттау
- тақырыпты түсінгенін іс жүзінде, практикада қолдана білу

Бағалау әдістері:

– оқу тапсырмалары арқылы бағалау ,білім сапасын дамыту үшін қолданылатын материалдар;

- аудиторияда топпен,жұппен талқылау;
- бірін-бірі және өзін-өзі бағалау;

Қазіргі таңда елімізде сабақтың сапасын көтеру басты міндет болып отыр.Сабақтың сапасын арттыру мақсатында физика сабағында бағалаудың келесі түрлерін тиімді деп алғым келеді: бірін - бірі бағалау; өзін - өзі бағалау; ғылыми ізденістер арқылы бағалау; тесттер; Сұрақтарарқылы бағалау.

Оқытуды бағалауға арналған жаңа «Білім пирамидасы» әдісі. Пирамиданың жоғары деңгейге дейін кезең-кезеңмен қозғалып, ең төменгі үдерістен жоғарыға қарай баратын сатыларын білім алушының білім сапасын көрсеткіші. Оқуды қорытындылауға барлық тақырыптар арасынан пысықтауға бірнеше деңгей тапсырмалар дайындалады. Тапсырмалар деңгейіне қарай күрделене түседі, содан күрделі тапсырмаларды орындау барысындабарлық топбілім алушылары 100% толық орындап, белгілі бір дәрежеге яғни шыңға жетпе алмайды. Ол ыңға тек қайталауға берген барлық тапсырмаларды толық меңгерген және қажетті жерде өз ойын жеткілікті деңгейде дәлелдеп, нақты жауаптарымен көзге көрінетін топтағыбілім алушылардың 10-20 % жетуі мүмкін. Пирамида әдісінің көтерілу деңгейі:

- 1-деңгей 0-20%-дық білім –талап,ынта,танымдық қабілет;
- 2- деңгей 20-30%-дық білім – тақырыпты толық меңгермеген;
- 3- деңгей 40-60%-дық білім – оқу тақырыпты жақсы меңгерген;
- 4- деңгей 60-90%-дық білім – тақырыпты қосымша жан-жақты меңгергені;
- 5- деңгей саты -90-100%-дық білім – үздік (өз пікірін анық айта және дәлелдей алады).

Нәтижесінде бұл әдіс-тәсіл білім алушының сабақта білім алуда,оқу-білімге деген құштарлығы

мен қызығушылығы арта түседі.

Нәтиже: Осы әдістер арқылы білім алушылардың белсенділігі мен шығармашылығын арттыруға, алған білімдерін өмірде еркін қолдана алатын болады.

5-ші бөлім: Білімді тереңдету:

Оқытушының шеберлігін арттыру: оқытушының бойында әдістемелікшеберліккерлігін,білімділік, ұшқырлық, сезімталдық сияқты қасиеттер мен сонымен қатар ерекше ойлау қызметі, заңдылықтарды анықтау,шығармашылық қабілетін дамытуғақұштар болу керек. Жаңа технологиялардыменгерудіңқажеттіліктерінің бірі- оқытушының кәсіби біліктілігінжетілдіру мақсатындабілім беру орындарындағы оқытушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту болып табылады.

Физиканы оқытуда жаңа интерактивті технологияларды қолдану және де білім алушының физика сабағына қызығушылығын арттыру. Физика сабағын табиғатта болып жатқан күнделікті құбылыстар мен байланыстыру және білім алушының қызығушылығын арттыру оқытушының шеберлігіне жатады. Сабақ кезінде демонстрациялық материалдарды пайдалану.

Физика пәнінің оптика бөліміндегі «Дисперсия» құбылысын алатын болсақ: Жарық дисперсиясы деп,заттағы жарықтың сыну көрсеткішінің жарықтың толқын ұзындығына тәуелділігін айтады. Жарықтың дисперсиясының салдары – ақ жарық шоғының призма арқылы өткенде спектрге жіктелуі болып табылады.Жарық дисперсиясының құбылысын 1672 жылы белгілі ғалым Ньютон ашты, ол бірқатар тәжірибелер арқылы жарық толқынының түсі мен оның жиілігі арасындағы тікелей байланысты дәлелдеді. Ғалымдардың жасаған тәжірибесінің ең айқын табиғи дәлелі-жаңбырдан кейін кемпірқосақтың пайда болуы. Бұл жағдайда ақ жарық көптеген тамшылардан өтіп, қызылдан күлгінге дейін жарықтың барлық спектрін құрайды. Көбінесе жарықтың дисперсия құбылысының ашылуына байланысты жарықтың толқындық табиғатын дәлелдеуге болады.Ағылшын ғалымыныңжасаған бұл эксперименті даналық пен жасалған қарапайым экспериментболатын. Ғалым призмаға көлденең қимасы кішкене жарық шоғын түсіруді ойлады. Күннің жарық сәулесі терезе жарығындағы кішкене тесік арқылы, қараңғылаған үй ішіне түседі. Жарық шоғы шынымен призмаға түсіп сынады да, қарсы қабырғаға кемпірқосақ түстерімен кезек боялған ұзарған кескін түседі Ньютон экспериментінің стильдік кескіні 1-суретте көрсетілген.

1- сурет. И.Ньютонның Дисперсия құбылысын бақылау эксперименті.

Физика пәнінің өзі табиғатта болатын құбылыстарды зерттейді. Дисперсия құбылысына табиғаттағы құбылыстар мен мысал келтіре аламыз. Демонстрациялық материалдарды қолдана отырып білім алушының білімін тереңдетеміз яғни оның тақырыпты терең түсінуіне ат салысамыз. Жарықтың дисперсиясы көптеген табиғи құбылыстарды түсіндіреді, мысалы, кемпірқосақ. Жаңбыр кезінде тамшылардағы күн сәулесінің тамшыларының сынуының нәтижесінде аспанда түрлі-түсті доға пайда болады ол құбылыс– кемпірқосақ.

2- сурет. Табиғатта орын алып жатқан дисперсия құбылысы.

Біз Эндрю Полландтың «Рефлексивті оқыту негіздері» атты оқулығындағы әдістерді өз сабағымызда еркін қолдана аламыз. Бұл кітаптің оқытушыларға берер тәжірибесі өте көп.

Осы әдістердің барлығын қолдана отырып біз білім алушының мақсатын талқылау мен анықтауға қатысуын оның оқуға ынтасын арттыруға және бұданда жоғары мақсатқа қол жеткізуіне сенімін күшейтеміз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Рефлексивті оқыту негіздері. Бесінші басылым. Автор: Поллард Эндрю. Баспасы: Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2020ж, 728 бет.
- 2 Трофимова Т.И. Курс общей физики 1,2 Т. - М.: "ВШ". – 2015.
- 3 «Физика» пәнін оқытуға арналған әдістемелік нұсқау» Мұсаев Ж.М., Спабекова Р.С.– Шымкент.: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2017ж.-1156.
- 4 Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл. - 608 бет. ISBN 978-601-7943-22-6
- 5 Стивен Р. Кови «Жасампаз жандардың 7 дағдысы».- Алматы «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018ж. 352 бет.
- 6 Волькенштейн В. Жалпы физика курсынан есептер жинағы. Алматы., Мектеп, 2010ж.

Аннотация: В статье освещаются методологические основы распространенных сегодня в гуманитарных науках систематических тенденций. Рассматриваются формы и методика преподавания социально-гуманитарных дисциплин в ЮКУ в рамках проекта «Новое гуманитарное образование. 100 новых учебников на казахском языке» по программе «Рухани жанғыру». Основными факторами в личностном воспитании являются учебно-воспитательная работа в семье и в учебных заведениях, поэтому организация ее процессов основана на формировании духовного сознания. Поэтому в нашей статье мы поставили цель раскрыть теоретическую и практическую стороны учебного процесса, его. Основным стержнем работы стала научно-педагогическая основа формирования духовного сознания у молодежи.

Первый Президент Республики Казахстан-Елбасы Нурсултан Назарбаев в своей статье "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" отметил, что нашему обществу нужны не только инженеры и врачи, но и люди гуманитарного профиля, которые хорошо понимают современность и будущее. В этой связи Елбасы поручил создать все необходимые условия для получения студентами знаний в области истории и политологии, социологии и философии, психологии, педагогики, экономики, культурологии и филологии в соответствии с требованиями времени.

Для реализации данного задания с 2017 года будет проведен семинар "Новое гуманитарное образование. 100 новых учебников на казахском языке". В рамках данного проекта За прошедшие несколько лет были переведены на казахский язык учебники лучших университетов мира по всем гуманитарным специальностям, студенты получили возможность обучаться на основе лучших мировых учебников.

Ключевые слова:духовная модернизация, рефлексивный метод, методы обучения, идеология, физические явления, дисперсия, ньютоновский эксперимент, учебный процесс, активные формы обучения, рефлексия.

Abstract: The article included the methodological foundations of systematic trends common today in the humanities sciences. The forms and methods of teaching social and humanities sciences are

considered within the framework of the project «New humanitarian knowledge. 100 new textbooks in the Kazakh language» under the program «Rukhanizhangyru» in SKU. The main factors in personal education are educational work in the family and in educational institutions, because the organization of this processes based on the formation of spiritual consciousness. Therefore, our article aims to reveal the theoretical and practical aspects of the educational process. The main core of the work was the scientific and pedagogical basis for the formation of spiritual consciousness among young people.

The first president of the Republic of Kazakhstan –Nursultan Nazarbayev in his article "looking to the future: modernization of public consciousness" noted that our society needs not only engineers and doctors, but also people of humanitarian profile who understand the present and the future well. In this regard, the head of state instructed to create all necessary conditions for students to receive knowledge in the field of history and political science, sociology and philosophy, psychology, pedagogy, economics, cultural studies and philology.

To implement this task, starting in 2017, the project "new humanitarian knowledge. 100 new textbooks in the Kazakh language". Within the framework of this project, over the past few years, textbooks from the best universities in the world in all humanitarian specialties have been translated into Kazakh, and our students have the opportunity to study on the basis of the best World textbooks.

Key words: spiritual modernization, reflexive method, teaching methods, ideology, physical phenomena, variance, Newtonian experiment, educational process, active forms of learning, reflection.

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

УДК 373.2.Р 31

Айтпенбетова Д.А., Ерметова Р.Е., Саматаева К.Б.

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

ТІЛДІК САБАҚТАРДА «АР - ҰЖДАН» КОНЦЕПТІНІҢ КӨРІНІС БЕРУІ

Түйін: Мақалада адамдардың рухани құндылықтар, бала тәрбиесінде оның алатын орны жайлы түсініктерге. Көз алдымызға төрт құбыласы тең толыққанды адамды елестетеміз. Онда бәрі бар дені сау, жанұясы, бала шағасы алдында, Отаны, туған жері керемет бейбіт өмір сүруде. Барлығы адам үшін. Сол сәтте осының барлығын сақтап қалу үшін адам қандай болуы керек? Адам үшін өмірдегі ең маңызды нәрсе не? деген сұрақтар туындайды. Біз мақалада сол сұрақтарға жауап беруге тырыстық. Бұл сұраққа жауап іздеп сауалнама жүргізгенде: «Адам үшін ең басты маңызды нәрсе - ол адамның «ар - ұжданы» деген жауап алдық. А.В.Суворовтың сөзімен айтсақ: «Ар – ұждан ішкі дүниенің жарығы, ол тек адамның өзіне жарық береді және оған жай ғана дыбыссыз, жанына жайлап тиіп, сезімге келтіреді, адамның ізінен қалмай, ешбір жағдайда аяушылық жасамайды. Адам жақсы істерімен мәңгі жасайды, жақсылықты қандай жолмен жасаса да адамның жүрегі оны сезетін болады, себебі оның ар – ұжданы оның тікелей куәсі.

Кілт сөздер: адам, рухани құндылық, жан дүние, тәрбие, ар – ұждан, маңызды, сезім, аяусыз, ішкі дүние.

Кіріспе. Ар – ұждан мәселесі дүниедегі ең бағзы мәселе және ол ежелгі уақыттан бері жұрт назарын аударып келеді (Сократ, Платон, Демокрит, Аристотель, Цицерон, Сенека, Марк Аврелий және басқалары). Бұл мәселені орта ғасырлық философия өкілдері де назардан тыс қалдырмады (Августин Аврелий, Фома Авинский және басқалары) ар- ұжданды діни-философиялық көзқараспен қарастырды.

Қазақ философтары Шәкәрім мен Абай жалпы адамзаттың шынайы болмысын, дүниені тануын, құндылықтар жүйесін ашып көрсете білді және адамзат үшін ең жоғары құндылық оның «ар - ұжданы» екенін ерекше атап көрсетті. Халық даналығы былай дейді: егер адам баласында ар- ұжданы жетілген болса, оны сатып алуға болмайтын болса, оны ешқандай одан да қатал сотқа оны ешкім де шақырмайды. Кез келген адамның басқа адамдардың алдында күнәсі кешірілсе де, өз арының алдында ақтала алмайды. Шын мәнінде солай. «Ашулы ар – ұждан жылап тұр». Мұндай ар-ұжданмен оңай емес, ол сенің қармағыңа түспейді, өтірікке жол бермейді, өзінің қырағы көздерімен барлап, бақылап, адамға шынын айтқызады, өкіндіреді.

Зерттеудің өзектілігі: Мақаланың жазылуына түрткі болған мәселе соңғы кездері жастарымыз, тек жастарымыз ғана емес, жалпы адамдар «ар - ұждан» деген ұғымнан алшақтап кетіп барады. Оған бағзы біреулер қазіргі заманды күнәласа, енді біреулер ата - ананы дұрыс тәрбие бермеді деп күнәлайды. Біздің пікірімізше бұл мәселені бірде заманды, бірде ата - ананы күнәлап қойып жылы жаба беруге болмайды. Түсіне білсек, бұл жалпы қоғам болып қолға алуға тиісті мәселе. Міне, сондықтан біз жас мұғалімдерімізге аз да болса көмекші болсын деп «Ар – ұждан» ұғымының тілдік сабақтарда көрініс беруі» атты мақаланы жариялауды жөн көрдік.

Зерттеудің мақсаты: балаларды «ар - ұждан» ұғымымен таныстыру арқылы саналы адамгершілік мінез құлқын қалыптастыруға ынталандыру

Шешілуге тиісті мәселелер: ар-ұждан, ұят сияқты адамгершілік қасиеттері жөнінде

мағлұмат беру; бірлесіп оқу әрекеттеріне, өз әрекеттеріне және сыныптастарының әрекеттеріне оң баға беруге дағдыландыру.

Зерттеу пәні: сабақта көркем әдебиет мәтіндерін пайдалана отырып, рухани құндылықтарға тәрбиелеу, оның ішінде ар - ұждан тақырыбына терең тоқталу қарастырылды.

Ғылыми жаңалығы: «**Ар- ұждан**» ұғымын модельдеу әрекеті жасалды

Практикалық маңызы: мақаланы тілдік пәндерді және де басқа гуманитарлық пәндерді оқытуда пайдалануға болады. Осы мақаланың көмегімен біз адамдарға рухани жылулық беріп, ар – ұжданын оятуымыз мүмкін

Теориялық бөлім. «Ар – ұждан» ұғымы «намыс» ұғымымен теңдес! Ар, ұят, ынсап, мәселесінен қазақтың біртуар ұлдары да алшақ қалған емес. Қазақтың данышпан ойшылы Шәкәрім қазақ философиясында ар, ұят, ынсап, қайғы мәселелерін философиялық логикада тұңғыш рет қарастырған. Өз философиясында ақыл- ой, ұждан мәселелерін анықтаған. Ұждан дегеніміз – ынсап, мейірім, әділет. Бұл екі өмірге де керек іс [5]. Жанға азық болатын құндылық. Ақыл - ойдың жиырма сегіз түрін көрсеткен. Соның ішінде сау ақыл деп соған ерекше тоқталған философ Шәкәрім өз философиясында дүниені танушы, адамды адамдық болмысқа жетелейтін, ең негізгі қасиеті ретінде ақыл – ойды қарастырған.

Абай өмір сүрген тұста көпшілік «Ар-ұждан - жолы болмаған, әлсіздердің тірлігі, ал күштілер мен жеңімпаздар үшін ол тек қана кедергі болады» деген ұғымның жетегінде жүрген. Ал Абай басқаша ойлайды. Ол «ар- ұждан» мен «ұят» тақырыбын қоса қарастырады, өйткені олар бір бірімен тығыз байланысты. «Ұят – адамның өз күнәсін іштей мойындап, өзін жазалауы». Абай ұят пен ардан безген, жасаған арсыздықтары үшін қызаруды білмейтін, мелінше өзін ақтап алуға тырысатын адамнан без, оларға жолама деп үйретті. Абай жалпы адамзаттың шынайы болмысын, дүниені тануын, құндылықтар жүйесін ашып көрсете білді.

Практикалық бөлім

Тілдік сабақтарда оқушыларды «ар - ұждан» туралы тәрбиеге баулу

Мақсаты: балаларды «ар - ұждан» ұғымымен таныстыру арқылы саналы адамгершілік мінез құлқын қалыптастыруға ынталандыру.

Міндеті:

- ар-ұждан, ұят сияқты адамгершілік қасиеттері жөнінде мағлұмат беру;
- бірлесіп оқу әрекеттеріне, өз әрекеттеріне және сыныптастарының әрекеттеріне оң баға беруге дағдыландыру;
- балаларды қайырмдылыққа, мейірімділікке, өзгелердің сезімін түсіне білуге, оларға аяушылық білдіруге тәрбиелеу

Күтілетін нәтижелер

Тұлғалық – жеке басының мінез құлқын реттеуді дамыу, сыныптстарымен тіл табыса білу

Метапәндік – алдына қойған міндетке сәйкес оқу әрекеттерін бақылай, бағалай білу, сөздік қорын дұрыс пайдалану, әртүрлі оқу тапсырмаларын орындау (мәтінмен жұмыс, логикалық тапсырмаларды орындау, шығармашылық тапсырмаларды орындау).

Пәндік – ұлы философтардың ар - ұждан туралы айтқан ой пікірімен танысу

Жабдыкталуы: компьютер, проектор, экран, әр топқа арналған қажетті кешен, презентация, музыкалық және видео материалдар.

Негізгі әрекет түрлері: өнімді, шығармашылық, проблемалық.

I. Ұйымдастыру кезеңі.

Мақсат: уақытты үнемдей отырып, жұмыс орнында іскерлік сарынға тез қосылуға дайындап үйрен.

- Сөйлесейік?
- Не жайында?
- Анау – мынау, әрнәрсе жайында
- Ненің жақсы, ненің онша жақсы емес екені жайлы.
- Сен бір нәрсені білмеуің мүмкін, ал оны мен білемін.
- Сөйлесеміз бе?
- Сөйлесейік!

Бұл қызық болады!

М:- зиялылар этикасының негізі жайлы сабақтарда біз өмірдегі басты құндылықтар жайлы айтқан болатынбыз. Қане, оларды атайық. **Оқушылар:** (басты құндылықтарды атап шығады)-

жақсылық, махаббат, тәзімділік, сыйластық, мейірім, қамқорлық, жанашырлық, жылы қабақ таныту, тіл алу, адалдық, ризашылық, жүрек жылуы, бір - біріне көмектесу, өнегелі болу, жомарттық, еңбекқорлық, қуаныш, сабырлылық, қанағатшылдық, қарапайымдылық, әдептілік.

- Көз алдымызда аталғанның бәрі бізде бар: біз аман саумыз, жанұямыз жанымызда, Отанымыз, әлемде бейбітшілік. Бәрі де адам үшін. Міне сол кезде: мынадай сұрақтар туындайды: осының барлығын сақтап қалу үшін адам қандай болуы керек? Адам үшін ең маңызды нәрсе не?

Бүгін біз осы сұрақтарға жауап табуға тырысамыз.

Бір сәтке көзімізді жұмып, өзімізді өзіміз тындап көрейікші. Мен қандаймын? Мен өзімді қалай сезінемін? Сіз өзіңіз туралы не айтар едіңіз?

II. Тірек білімдерді белсендіру

Мақсат: оқушыларды тірек білімдерінің негізінде белсенді оқу - танымдық әрекетке дайындау.

Мұғалім мәтін оқиды.

Бірде таң ата үш данышпан келіп менің қасымда тұрды. Мен олардан адамда ең маңызды нәрсе не екенін түсіндіруді өтіндім. – Әрине, **ақыл** деп жауап берді біріншісі.

(«**ақыл**» деген жазуы бар кеспе қағазды бекітемін) Онымен бірге жүрсең дұрыс жолға түсесің және әрқашан жолың болады. – Мен басымды иіп, еңкейіп ізет көрсеттім.

Екіншісі өмір жолында ер жігіттің **Ерік жігері** ең бастысы деді.

(*тағы да кеспе қағазды бекітемін*) Ол өмір жолында басыңды тік ұстап өтуің қажет деді. Мен данышпанның беліне дейін еңкейіп тағзым еттім.

Жоқ, олай емес деді үшінші данышпан (*арада үнсіздік орнады*)...

M – Қалай ойлайсындар, үшінші данышпан нені өмірде ең маңызды деп санайды?

Жоқ, жоқ деді ол, сөйтті де қатқыл дауыспен: «адамға ең маңыздысы **ар – ұждан**» деді

M.: - үш данышпан адамның ең басты қасиеттері деп: ақыл, ерік – жігер, ар ұжданды санайды

- Ақыл дегеніміз не? - Ақыл адамның маңызды ойлау қабілеті, ой қорытуы, есінің болуы

- Ерік – жігер дегеніміз не? Ерік жігер - адамның мінез құлқын іштей бақылауда ұстау; ол адамның санасына, ойлау қабілетіне, шешімді саналы түрде қабылдауына және сол шешімдерді мақсатты түрде орындауына байланысты

- Ал, сендердің ойларыңша адамның қандай қасиеті ең маңызды деп деп ойлайсындар? **Ар – ұждан ба?**

III. Сабақтың тақырыбын, мақсаты мен міндеттерін ойластыру. Мәселені алға қою.

- Сабақтың тақырыбын атаңыз. (**Ар – ұждан**).

- сабағымыздың эпиграфы ретінде Цицеронның айтқан сөздерін алайық

Адам ең басты көркі – ол адамның таза ар - ұжданы

Цицерон

IV. Мәселені шешу жолдарын қарастыру. «Жаңа білімдерді ашу»

A) Анықтамалармен жұмыс жасау.

У.: - **АР - ҰЖДАН** ұғымына анықтама беріп көрейік. Жұптасып жұмыс жасаймыз.

A) «**Ар- ұждан**» ұғымын модельдеу.

M.: - Сіздердің алдарыңызда «ар - ұждан» ұғымына қатысты афоризмдер бар (қағаздарға жазылған). Афоризмнен синоним кілт сөзді тауып алып, қағаздағы сызыққа жазып, оны магнитті тақтаға бекітіңіз.

Афоризмдер:

1.«*Ар - ұждан* біздегі бар кітаптардың ішіндегі ең жақсы адамгершілікке тәрбиелейтіні, оны жиірек ашып тұру қажет.

Паскаль Блез

2.Біздің ішімізде өмір сүретін заң - ар – ұждан деп аталады. Ар - ұждан бар, негізінде ол - біздің іс әрекеттеріміздің сол заң бойынша орындалуы.

Кант И.

3.Ар – ұждан ішкі дүниенің жарығы, ол тек адамның өзіне жарық береді және оған жай ғана дыбыссыз, жанына жайлап тиіп, сезімге келтіреді, адамның ізінен қалмай, ешбір жағдайда аяушылық жасамайды

Суворов А. В.

4.Ар-ұждан – ол біздің ішкі сотымыз, ол біздің әрекеттеріміздің қаншалықты

жақындарымыздың сыйына немесе тілдеулеріне лайықты екеніне қалтқысыз куә болып отырады

Гольбах П.

5. Ар - ұздан — жүрегінді тырнайтын жыртқыштың өткір тырнағы іспетті

Пушкин А. С.

6. Адамгершілік ар - ұзданның бар күші өзің жасаған жамандықты мойындатуында

Дени Дидро

7. Ар - ұздан, негізінен адамның есі, оған жасаған әрекеттерінің моральдық бағасы қосылады.

Д. С. Лихачев

8. Менің ойымша ар - ұздан дегеніміз – ол әрбір адамның ішіндегі үрей, оны қоғам өзінің қауіпсіздігі үшін пысықтаған.

С. Моэм

9. Ар – ұздан дегеніміз – ол бізді біреу аңдып жүргенін ескертетін ішкі дауыс.

Генри Луис Менкен

Балалар жұптасып жұмыс жасайды. Тапсырма орындайды, тақтада төмендегі жазу пайда болады

Ар - ұздан дегеніміз – бұл .....

Б) Сөздікпен жұмыс

М: -1. В.Н. Дальдің сөздігін қарайық «Ар - ұздан – жақсылық пен жамандықты іштей сезу, жанның құпиясын сақтайтын жер, онда әрбір әрекеттің қолдау тапқанын немесе талқыға түскенін білесің, іс әрекеттің сапасын тани білетін қабілет, шынайылық пен жақсылыққа жетелейтін сезім.

2. С.И. Ожеговтің сөздігіне қарайық «Ар - ұздан дегеніміз – қоршаған орта мен қоғам алдында өзіңнің мінез құлқың үшін адамгершілікпен жауапкершілікте болу»

М: –Көріп отырғандарыңыздай бұл анықтамалар бізге И. Кант, А. В. Суворов, А. С. Пушкин, Антуан де Сент-Экзюпери, Аристотель дер ұсынған анықтамаларға сәйкес келеді.

М «Ар - ұздан» – бұл адам жанының дұрыс әрекет етуге жетелеуі, адамға барынша әсер ететін жүректен шыққан жан сезімі (жан айқайы).

В) Оқулық мәтінімен жұмыс

Мұғалім:

- Сіздер қалай ойлайсыздар, ар - ұзданның дауысын, оның өкінішін естуге бола ма? Мен сіздерге қызықты бір әңгімені айтып берейін.

Ар - ұзданның бір ерекшелігі бар - ол жанға салған жараны ешқашан ұмытпайды. Қаншама жыл өтсе де ол адамға жасаған қателіктерін есіне салып отырады.

Төмендегі әңгімені тыңдап, осы сөздерімізге дәлел табайық.

Жүреkte қалған сынықтар

Бірде жас жігіт көшеде келе жатып тиындар салулы күрішкенің жанында тұрған соқырды көріп қалды. Көңіл күйі болмағандықтан ба, немесе басқадан ба, ол әлгі күрішкеге әйнектің сынықтарын салып жіберді де, жөніне кете барды.

Арада 50 жыл өтті. Сол адам өмірде көптеген жетістіктерге жетті. Бала - шаға, немерелер, жақсы үй, көпшіліктің сый құрметі - бәрі болды ол адамда. Тек жас кезіндегі осы бір көрініс оған маза бермеді. Оны ар - ұзданы қинады, ұйқы бермей, жанын жегідей жеді. Қартайған шағында ол туған қаласына келіп, сол соқыр кісіні тауып алып, кешірім сұрамақшы болы. Туып өскен қаласына келсе, соқыр кісі сол орнында, сол күрішкесімен отыр екен.

- Есімде ме, бірнеше жылдар бұрын бір адам күрішкеге әйнектің сынықтарын салып кеткені, сол мен болатынмын, кешір мені - деді ол соқыр кісіге

- Мен ол әйнектің сынықтарын сол күні - ақ лақтырып тастағанмын, ал сен оны 50 жыл бойы жүрегінде алып жүрсің деді.

Оқыған мәтінді талдау

– Не себепті әңгіменің басты кейіпкері соқыр кісінің күрішкесіне әйнектің сынықтарын салып кетті? (Жас болды, ақымақ болды, көңіл күйі болмады)

– Сіз қалай ойлайсыз, әңгіменің басты кейіпкері белгісіз бір көзі соқыр, өзі кедей шалды не себепті есінен шығара алмады?

-Ол өзі жасаған іс әрекеттің дұрыс емес екенін түсінді, жүрегінен жұлып алып тастай алмады.

Осы сөздеріңізбен сіз ар – ұжданның адамның жіберген қателіктерін есіне түсіріп тұратын ерекшелігін дәлелдедіңіз

– Соқыр кісі алдындағы адамның ар – ұжданының қалай жегідей жегенін қандай сөздермен жеткізгенін оқыңыздар (сен ол сынықтарды 50 жыл бойы жүрегіңде алып жүрсің)

- 50 жыл бойы ол адамды ар- ұжданы жегідей жеді, ол өмірде қаншалықты жетістіктерге жетсе де, өзін бақытты сезіне алмады.

Нәтижелер мен талқылау.

Әлемдегі ең керемет нәрсе ол – экстрасенстердің фокустері емес, ғылым мен техниканың жетістіктері емес, - адамның жасаған жақсылықтары. Ол жақсылықтың бағасы теңдессіз, оны бүкіл әлем бірігіп сатып ала алмайды. Адам жалпы сол жақсылықтың бар болғаны үшін, жер бетінде мейірімді адамдар бар болғаны үшін сақталып келеді.

Адам жақсы істерімен мәңгі жасайды, жақсылықты қандай жолмен жасаса да адамның жүрегі оны сезетін болады.

Қазақтың ұлы ойшылы Абай кеңінен сөз болған мораль философиясындағы жан құмарына барып ұштасатын ұждан туралы күрделі проблеманы көтереді. «Адмдағы: ынсап, әділет, мейірім - үшеуі қосылып *ұждан* деген ұғым шығады». Адам өз ұжданы жанының азығы екенін ақылмен сынап ұғынса, оның жүрегін ешнәрсе қарайта алмас еді, өмірде өкінбеген болар еді»

Ойымызды түйіндей келе, ар - ұжданы биік адамның образы қандай болу керек дегенде былайша жауап беруге тырыстық:

«1.Ол әрқашан өз арының нұсқауымен әрекет етеді, әділетсіздік жасауға, өтірік айтуға ұялады.

2.Ол – шыншыл, саналы, жауапкершілігі мол адам.

3.Ол – әр қадамын ойланып, саналы түрде жасайды.

4.Ол өзін елдің алдында жерге ұратын әрекеттерге оны ешкім білмейтініне көзі жетіп тұрса да бармайды.

5.Ол шындық үшін күресетін кезде қорқақтық танытып, кетіп қалмайды.

6.Ар - ұжданы биік адам байқамай әділетсіз қылықтар жасап қойса, ол үшін қатты өкінеді.

7.Адамның ар – ұжданы өзі жасаған әрекеттерін айыптауы немесе мақұлдауынан көрінеді.

Ол адамды жақсылыққа, шынайылыққа, әділеттілікке бастайды. Жаман істерден аулақ болуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1 Шәкәрім шығармалары. Алматы, Жалын, 988. 580б.

2 Шәкәрім. Энциклопедия / Бас ред.Е.Б. Сыздықов. Семей. ЖШС, 2008. 826б.

3 Нұрлан Рахымжанов Абайдың философиялық көзқарасы (Әуезов М. Абай Құнанбаев Мақалалар мен зерттеулер. А., 1967, 1971ж.)

4 В.Н.Дальдің түсіндірме сөздігі 2015 ж (алғашқы басылым 1830ж.)

5.И Ожеговтің түсіндірме сөздігі 2020 (алқашқы басылым 1949ж)

Аннотация: В статье рассматривается проблема о духовном богатстве людей, ее место в воспитании подрастающего поколения. Представим себе, что у человека имеется все: жив - здоров, имеет семью; детей, Родная земля, мирная жизнь и т.д. Все для человека. Для того, чтобы сохранить все это каким должен быть человек? Что в жизни главное для человека? Напрашивается вопрос что должно быть главным в жизни для человека? В статье мы постарались ответить на эти вопросы. Когда мы провели анкетирование, то получили ответ: «Для человека самое главное – это «СОВЕСТЬ».Если сказать словами Суворов: «Совесть есть светило внутреннее, закрытое, которое освещает единственно самого человека и речет ему гласом тихим без звука; трогая нежно душу, приводит ее в чувство, и, следуя за человеком везде, не дает ему пощады ни в каком случае».

Ключевые слова: человек,духовные, ценности, душа, воспитывать, совесть, важно, чувство, беспощадно, внутренний мир.

Abstract: A problem about the spiritual wealth of people, her place in education of rising generation is examined in the article. We will imagine that a man has all: living - healthy, has family; children, Native land, peaceful life etc. All for a man. In an order to save all of it what must a man be?

That in life main for a man ? Does a question invite to that must be main in life for a man? In the article we tried to answer these questions. When we conducted a questionnaire, then got an answer: "For the man of caoe main is "CONSCIENCE". If to say words Суворов: " Conscience is a luminary is internal, closed, that lights up only a man and печет to him by voice quiet without a sound; touching the soul gently, brings her to life, and, following by a man everywhere, does not give to him mercy in no case". .

Keywords: man, spiritual, values, soul, to bring up, conscience, important, sense, mercilessly, inner world.

ӨОЖ:82-9:574

Танабаева Г.Ө., Дарибаева А.А., Жамашева Ж.Р.

филолог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент қаласы, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент қаласы, Қазақстан

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент,Қазақстан

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ ҚАТЫНАСЫ

Түйін: Мақалада көркем шығармалардағы адам ман табиғаттың қатынасы туралы толыққанды сөз болған. Қай елде болмасын көркем әдебиеттің негізгі нысаны – адам өмірі болып табылады. Ал адам өмірі дегеніміз – адам мен табиғат нәтижесінде болатын мәңгілік үдеріс. Сондықтан қандай да бір көркем шығармаларда болмасын, адаммен бірге белгілі дәрежеде табиғат та орын алады. Оған сонау көне дәуірлерде халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап қазіргі кезең әдебиетіне дейін өз жалғасын тауып келе жатқан табиғат тақырыбы дәлел. Сондықтан, өмірдегі адамның орны, оның табиғатқа қатынасы – мәңгілік тақырып. Туған жерге, оның табиғатына арнап көркем шығарма жазбаған ақын-жазушы кемде-кем. Табиғатты асқан сүйіспеншілікпен, ыстық сезім, шынайы шеберлікпен суреттеген, жас буынның жүрегінде туған жер, кең байтақ Отаны мен оның әсем табиғатына сүйіспеншілік ұялататын мұндай туындыларды үйрету – оқытушының басты міндеті.

Кілт сөздер: Әдебиет, табиғатты қорғау, экология, оқыту, шығарма

Кіріспе. Қоршаған орта табиғаттың сақтау проблемалары бүгінгі күннің басты мақсатына айналған. Қазіргі таңда табиғатты қорғау және ондағы адам мен табиғат қатынасының қоршаған ортаға әсері басты назарда. Табиғатқа деген қызығушылық адам жанында ешуақытта өшкен емес, сол себепті біздің қоршаған өмірмен байланысымыз мәңгілік болмақ.

Қазіргі кезде көркем әдебиеттің де негізгі нысаны – адам және табиғаттың бір-бірімен тығыз қарам-қатынасы. Ал адамның бүкіл өмір жолы дегеніміз – табиғатпен тығыз бірлікте болатын жағдай. Қоршаған орта табиғаты адамзаттың күн көрісі үшін сарқылмас қазына, таусылмас байлық деген көзқарастан арылатын уақыт келді. Өткенге көз жүгіртсек «Табиғаттың бермесін тартып аламыз» деген тарихи кезеңнің ұрандары, қоршаған ортаға кері байланыс жасауға алып келіп отырды.

Адамзат өзінің өмірі мен өндірістік қызметінің қайнар көзі, мекен-тұрағы және қоршаған ортасы болған табиғат пен оның ресурстарына енжар көзбен қарай алмайды. Сондықтан да қай халықтың да жас ұрпаққа беретін тәрбиесінде табиғатқа қатысты мәселе тиісінше орын алып отырған. Халқымыздың тұңғыш ағартушы-педагогы Ы. Алтынсарин де еңбектері мен өзінің әйгілі хрестоматиясында енген материалдарында табиғат танып, табиғатты қорғап, аялау тәрбиесін беруді күнттаған.

«XXI ғасырда ғылым-техникалық ақуалдың шарықтап өсуі экологиялық дағдарыстар тудырды. Бұл жағдай жер бетіндегі тіршілік атаулыға олардың көптеген түрлеріне зиянын келтіріп, ғылымның барлық саласы бойынша үлкен проблемаға айналды. Бұндай әлемде болып жатқан проблемаға көркем әдебиет бей-жай қарай алмады, қорытындысында көптеген көркем шығармалар дүниеге келді» [1, 102б.].

Теориялық талдау. Туған жерге, оның табиғатына арнап көркем шығарма жазбаған ақын-жазушы кемде-кем. Табиғатты асқан сүйіспеншілікпен, ыстық сезім, шынайы шеберлікпен суреттеген, жас буынның жүрегінде туған жер, кең байтақ Отаны мен оның әсем табиғатына сүйіспеншілік ұялататын мұндай туындыларды С.Сейфуллин,

І. Жансүгіров, Ә. Тәжібаев, М. Мақатаева және басқа ақын жазушылардың творчествосынан мол кездестіреміз. Мұндай үздік көркем туындыларды оқу арқылы оқырман бойына жақсы қасиеттер дарытып, табиғаттың саналы қорғаушысына айналады.

Аталған әдеби шығармаларды талдап оқу кезінде өзге ұлт өкілдері студенттеріне табиғатты жаңарту – табиғат қорғау ісінің басты бір саласы екені, ол жоспарлы түрде жүргізілетін түсіндіріп өту қажет. Сондықтан да табиғатты қорғау тақырыбындағы көркем шығармаларды оқып үйренудегі басты мақсаттың бірі студенттерге адам еңбегінің табиғатты өзгертудегі ролін таныту, студенттердің еңбекке деген талпынысын қалыптастыра отырып, табиғатты қорғауға баулу қажет.

Қай халық үшін болса да ғасырлар бойы бірге жасасып, серігі де, қуаныш пен қайғысын бөлісер сырласы да, ән-күйге бөлеп әлдилеген алтын бесігі де, ұлттық өнерінің кіндік кесіп, кірін жуған, тіршілігінің қайнар бұлағы, отбасы мен ошақ қасы, туған жерінен, құтты қонысынан қымбат, одан ыстық ешнәрсе жоқ. Қазақ халқы үшін – қазақ даласы сондай алтын бесік, асыл мекен. Осы дала -анасын халқымыз өмір бойы өлеңіне өзек, ән-жырына арқау етіп келеді. Қазақ әдебиетіндегі далаға деген сүйіспеншілікті бейнелейтін шығармалар, міне, осы тарихи дәстүрдің заңды жалғасы. Ондай шығармалар С. Сейфуллиннің табиғат лирикасы, І. Жансүгіровтың Жетісу табиғатына арналған тамаша өлеңдері мен «Дала» поэмасы, Ә. Тәжібаевтың «Қазақстан алтын сандық» поэмалары және басқа шығармалар жатады. Мұндай шығармаларды оқып үйренгенде қазақ даласының революциядан бұрынғы және қазіргі күйін салыстыра отырып, бұрын азап пен мұң-зарға толы болған даланың қазір шабытты еңбек, шалқар қуаныш мекеніне, жыл сайын миллиард пұттан астам алтын дән беріп отырған Отанымыздың астықты өлкесіне айналғаны ұғындырылады. Туған жерді байыта, көріктендіре беру, табиғатты қорғау арқылы үнемді пайдалану, келер ұрпақтың жайын ойлау, қоғамның әрбір мүшесінің азаматтық парызы екені түсіндіріліп, студенттерді табиғат қорғауға баулу олардың отанға деген сүйіспеншіліктерін қалыптастырумен ұштастырылады.

Қазақстанның су байлығы жер көлеміне қарағанда аз және ол барлық жеріне біркелкі тарамған. Республикамыздың бірқатар өңірі суға тапшы. Сол себепті көптеген көркем шығармаларда жерді суландыру, канал қазу, су қоймасын жасау сияқты мәселелер қозғалады. «Соңғы жылдары жарық көрген Қ.Исабаевтың Орталық Қазақстандағы суландыру, Ә. Нүрпейісовтың Арал теңізі суын сақтау жайлы проблемалы мақалалары, очерктері, романдары және басқа ақын-жазушылардың шығармалары осындай туындылар. Бұл сияқты шығармаларды оқыту арқылы оқушылар суды өте қымбат, тіршілік көзі деп қарауға тәрбиеленіп, олардың бойында су қорын таза ұстау, бұлақ көзін ашу, арықты тазалау, ағаш егу арқылы су көзін молайту дағдылары қарастырылады.

Қазақстанның керемет сулы табиғаты, әсем көріністерімен көз тартып, көңіл марқайтатын көрікті өңірлері көп. Ондай жерлер ақын-жазушылардың шабытын қозғап, тамаша туындыларына арқау болып отырған. Бұл тақырыптағы шығармалар С.Сейфуллиннің «Көкшетау», І. Жансүгіровтың «Жетісу суреттері» Ә.Тәжібаевтың «Сыр жырлары», Қ.Аманжоловтың «Алатау», А. Тоқмағанбетовтың «Қазығұрт» сияқты өлеңдері мен орта және кейінгі буынның талантты өкілдерінің көптеген шығармаларын жатқызуға болады.

Туған жердің сұлулығын жырлайтын мұндай шығармаларды оқып үйренгенде, сол аймақтарға қатысты туған аңыз-әңгімелердің идеясын, халықтың сипатын аша отырып, оқушыларды сұлулықты, нәзіктікті, әсемдікті тани, бағалай білуге үйрету керек. Халық құрметіне бөленген сол сұлу табиғатты келер ұрпаққа ажарын тайдырмай мұра етіп қалдыру сезіміне баулу керек. Табиғат қорғауға тәрбиелеу бұл жағдайда, негізінен, оқушылардың туған жердің әсемдігінен рухани ләззат алу сезімін қалыптастыру тұрғысынан жүзеге асырылады.

«Ұлттық экологиялық дәстүрін қалыптастырған халқымыздың бойынан берік орын алған ұлттық дәстүр осы кездерге дейін сақталғандығы М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы кейіпкерлер бойынан айқын көрінеді» [2, 102б.].

Табиғат ортаның тіршілік тынысы мен сұлулық сипаты дегеніміз күрделі ұғым. Оны өсімдік жамылғысы, жануарлар дүниесінен бөліп алып түсіну мүмкін емес. Оларсыз дала сұрғай да сүреңсіз. Сондықтан да халық құс пен аңды бейберекет аулауды, ағашын бүлдіріп, өсімдігін жұтатуды, дала сұлулығына жасалған қиянат деп біледі. Мұның өзі экономикалық жағынан зиянды, перспективалық жағынан болашаққа жасалған қиянат деп біледі

Міне, осындай тақырыптарды қозғайтын және жоғары оқу орнындағы типтік оқу бағдарламасы бойынша оқылатын шығармалар: С.Сейфуллиннің «Ақсақ киік», «Аққудың

айырылуы», М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» т.б. Бұл шығармаларды талдаған кезде студенттерге өсімдік пен орман, аң мен құс ел табиғатының аяулы бір бөлшегі екені түсіндіріліп, оларға зиян келтіру қылмыспен пара-пар екені көркем шығармалардан мысал келтіре отырып ұғындырылады.

Тәжірибелік бөлім. Бірақ бұған қарап әдебиет арқылы оқушыларды табиғат қорғауға тәрбиелеу тек қазіргі қазақ әдебиеті пәні ғана қатысты деп тұжырым жасауға болмайды. Бұл істе халық ауыз әдебиеті де, тарихи өлең жырлар мен аты әйгілі ақын-жыраулар шығармаларын да, әсіресе ұлы ақындарымыз Абай, Ыбырай, Махамбет шығармаларын кеңінен пайдаланамыз. Тіпті айтар болсақ істі осылардан бастамай ойдағыдай нәтижеге жете де алмаймыз. Бұл арада негізгі нәрсе оларды пайдаланудың әдіс-тәсілдерінде.

Студенттерді табиғат қорғауға тәрбиелеу ісі мектеп қабырғасында тек әдебиет пәні арқылы ғана жүзеге асырылмайтыны белгілі. Ол ол ма, табиғат қорғауға тәрбиелеуде әдебиет пәнімен қатар жаратылыстану пәндері де негіз болады. Жоғары оқу орны студенттері үшін де бұл байланыстырыла отырып жалғасын табады. Сондықтан оқытушы тәрбиенің сөз болып отырған түрін жүзеге асырудағы әр пәннің әдіс-тәсілдерінен хабардар болуы тиіс және өз қызметінде соларды ескеріп отырылуы талап етіледі.

Жоғарыда айтып өткендей география мен ботаникада сипатталған дала мен оның өсімдігінің әдебиетте қалай бейнеленгеніне көңіл аударайық. С.Сейфуллиннің «Қара жер» өлеңін алайық [3]

Кеңсің дала –	Төсің сүтті,
Туған ана	Бауырың құтты,
Көйлегің кең көк ала.	Сен тіршілік анасы.
Жан беретін,	Жібек жасыл,
Тән беретін	Анық асыл
Мейірімді ана, сен ғана.	Кестелі гүл киімің
Төсіңді емген,	Көркем ана,
Саған сенген	Сенде ғана
Жан-жануар баласы.	Тіршіліктің түйіні

Ақын ұғымында дала – адамның, сонымен бірге бүкіл тіршілік атаулының мейірімді анасы. Даланың сүтті төсі, құтты бауыры, кестелі гүл киімі – өсімдігі – тіршіліктің түйіні. Онсыз өмір сүру мүмкін емес. Ақынның бұл өлеңі туған даласын шексіз сүю, қадірлеу сезімінен туып отыр, оқушының да сол далаға, оның табиғатына деген ерекше сезімін оятады.

Жусан өсімдігі туралы біз жаратылыстану пәнінен жан-жақты оқып үйренгенбіз. Қазақ ақындарының тек осы жусанның өзіне арналған шығармалары қаншама. Ақын Қ. Мырзалі өзінің «Табиғат дәптерінен» деп аталатын өлеңінде: [4]

Туды деме сен мені осы кімнен,
Түздің күйіп тұратын төсі күннен,
Жусан иісі шығатын текеметтен,
Жусан иісі шығатын бесігіңнен.
Қымыз толы кең пейіл қыр месіне
Қырдың иісі жусанмен бірге сіңген.
Жусан иісі шығатын жупар болып,
Түріп қойған киіз үй іргесінен.

Лирикалық кейіпкерлердің сезімі арқылы халқымыздың өзімен бірге жасасып, бірге қайнасқан дала өсімдігі жусанға деген сүйіспеншілік ақын туған жерге деген сүйіспеншілік дәрежесіне көтере жырлайды. Жусан жайлы аңыздың негізінде жасалған ақын Қ. Бекхожиннің «Жусан» атты поэмасы да халқымыздың бұл өсімдікті ерекше қастерлейтінін ғана танытып қоймайды, сонымен бірге оқырманды да сондай сезімге тірбиелейді [5]

Қорытынды: Қорыта айтқанда әдебиеттің басқа пәндерден ерекшелігі де шындық болмысты бейнелеу әдісінің образдылығы мен эмоциялылығында, алдымен оқушының сезім дүниесіне әсер етуінде. Осындай әдеби шығармаларды оқыту арқылы студенттерді табиғатты сүюге оны қорғауға тәрбиелейміз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Танабаев Ө. Әдебиетті оқу және сыныптан тыс жұмыстар процесінде оқушыларға экологиялық тәрбие беру». Алматы, Мектеп, 2011. 210 бет
- 2 Танабаева Г.Ө. М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы адам және табиғат қатынасы //А.Ясауи университетінің хабаршысы. 2004. №1.36-39 бб.
- 3 Сейфуллин С. Шығармалар, I том, Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, Алматы, 2010ж.
- 4 Мырза Әли Қ.Тандамалы: Өлеңдер. Алматы: Жазушы. 2005. 424 бет.
- 5 Танабаева Г.Ө. Ана тілін оқытуда оқушыларға экологиялық тәрбие беру// Қазақ тілі мен әдебиетті оқытудың өзекті мәселелері. 2005. 219-223 бб

Аннотация: В статье рассматриваются отношения человека и природы в художественной литературе. Основной вид художественной литературы в любой стране- человеческая жизнь. А человеческая жизнь – это вечный процесс, который происходит в результате действий человека и природы. Поэтому в любом произведении искусства наряду с человеком в той или иной степени присутствует природа. Об этом свидетельствует тема природы которая продолжается в древности от образцов фольклора до современной литературы. Поэтому место человека в жизни , его вклад в природу – вечная тема.

Наверное, нет поэтов и писателей, которые не написали произведения о своей родине и её природе. Основная задача педагога- это научить таким произведениям. В которых с большой любовью ,теплотой, истинным мастерством изображена природа ,место рождения в сердцах подрастающего поколения , любовь к необъятной Родине и её прекрасной природе.

Ключевые слова: Литература, охрана природы, экология, обучение, произведение

Abstract : The article examines the relationship between man and nature in fiction. The main type of fiction in any country is human life. And human life is an eternal process that occurs as a result of the actions of man and nature. Therefore, in any work of art, along with man, nature is present to some extent. This is evidenced by the theme of nature that continues in ancient times from samples of folklore to modern literature. Therefore, the place of man in life , his contribution to nature is an eternal theme.

Probably, there are no poets and writers who have not written works about their homeland and its nature. The main task of the teacher is to teach such works. In which nature is depicted with great love, warmth, and true skill ,the place of birth in the hearts of the younger generation , the love for the vast Motherland and its beautiful nature.

Keywords: Literature, nature conservation, ecology, training, composition

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-МӘДЕНИАРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

ӘОЖ 81.33

¹Турабаева Л.К., ²Кансеитова Ж.Ж.

¹ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

С.Демирел атындағы Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің докторанты Испарта, Туркия

ӨЗІНДІК ӨРНЕК ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІС

Аннотация: Ғылыми мақала жазушы Сайын Мұратбековтің шығармашылығына арналған. Мақалада негізінен жазушының әңгімелері әдеби көркемдік тұрғыдан талқыланады.

Жазушының әсіресе, әдебиет саласына қосқан үлесі мен еңбегі шексіз орасан зор екендігіне баса назар аударылған. Мақаладағы талданған әңгімелер сол кездегі қазақ қоғамындағы күнделікті өмірден алынып, қоғамда болып жатқан өзгерістермен әдеби тұрғыдан көркем суреттелген.

С.Мұратбеков өзіндік жазу стилі бар, соқпағы өзгеше жазушы болды. Қазақ әдебиетінде әңгіме жанрын дамытуда оның үні сазды, әсерлі, суреткерлік бояуы анық еді. Ол салған өнер өрнегі – жеке шығармашылық жетістіктен әрі асып, халықтық сипаттағы ұлттық игілікке айналған, ұлттық өнердің әлемдік аренада тайталасар талантты шығарма деп қарауға болатын құбылыс. Ол прозаның шағын саласы – әңгіме жанрында бірыңғай қалам тербеп, қазіргі қазақ әңгімесінің бүгінгі даму сипатын танытар туындылар арқылы байытты.

Жазушы өзінің шығармаларында өмірде болып жатқан құбылыстарды зерттей отырып, оны көркем шындыққа, өнер туындысына суреткерлік шеберлікпен жеткізе білген. Оның қаламынан туған шығармалары әр туындысында көркемдік ізденіс арналарын, қалыптасқан стильдік ерекшеліктерін даралап тұрады. С.Мұратбеков әңгімелері лирикалық сыршылдық пен психологиялық тереңдікке толы екендігін көрсетеді.

Жалпы ғылыми мақалада қаламгердің шығармаларына тоқталып, жан-жақты зерттеулер жүргізген. Қазақ әдебиетінде зерттеліп, халыққа кеңінен тараған жазушының әңгімелерінің әрбірін салыстыра отырып, нақты көркемдік талдау жасалғаны мақалада көрсетілген.

Кілт сөздер: жазушы, образ, көркем шығарма, повесть, әдебиет, жанр.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар қаламгерлеріміз көп. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің 60-80 жылдарында жазылған шығармаларға оралар болсақ, бір топ аға буын өкілдері бар. Бұл топ бір кездегі ұлы Әуезовтің «жыл келгендей жаңалық сезініп» шығармашылығына сүйсіне, зор үміт арта қараған буынның тобы деуге болады. Кемеңгер жазушының көп салалы қазақ әдебиетінің бір ғана жанрының өкілдері жайлы айтылған осы пікірі олардың барлық тұстарына қатысы бар екені даусыз. Балалық бал дәурені соғыстың алапат тауқыметіне айырбасталған буын өкілдері әдебиетке 60-шы жылдардың басында келді де, жана ырғақ, соны леппен өнер соқпағына түсе бастады. Міне, осы алқалы топтың өмірлері мағынаға толы, көңілдері арманға толы буын өкілінің бірі – Сайын Мұратбеков.

Сол арынды топтың ішінде С.Мұратбеков екпіні бөлек, соқпағы өзгеше жазушы болды. Өмірлік өзгерістерді көркем туындыға айналдыруда оның өзіндік стилі, суреткерлік шеберлігі өзгеше болды. Оның әдебиеттегі өнер иірімдері – өзінің шығармашылық жетістіктерінен бөлек, халықтық сипат пен ұлттың игілігіне айналған, ұлттық өнердегі көркем шығармалардың қатарында деуге болатын туындылар.

Теориялық талдау. Өмірлік материалды көп білу, көрген-түйгенін көңілге тоқып, өмірде болып жатқан өзгерістерді зерттеумен қатар, оны шынайы шындық арқылы көркем туынды жасап, шығармаға суреткерлік шеберлікпен жеткізу – жазушы шеберлігі. Жазушының өмір жолында қаламынан туған шығармалары оның көркемдік ізденіс арналарын, қалыптасқан стильдік

ерекшеліктерін даралап тұрады. Ол прозаның шағын саласы – әңгіме жанрында бірыңғай қалам тербеп, қазіргі қазақ әңгімесінің бүгінгі даму сипатын танытар туындылар арқылы байытты. Шағын жанр арқылы көзге үлкен көрінетін роман мен повестің көлеңкесінен шығару құбылысын жүзеге асырды [1].

Өзінің туындыларындағы тазалық, шынайы сезім, жеке адамның сыршылдығы, жеке тұлғаның бойына тереңнен бойлау, адамның жан-дүниесін түсіну секілді ұғымдарды жазушылық шеберлікпен көрсете білді. Өмірдегі күнделікті өзгерістер мен түрлі тағдырларды, қарым-қатынастарды, түрлі әрекеттер арқылы суреттей білді. Өзің күнде көрсен де, байқамайтын құбылысты елестетеді, өткен өмір мен бүгінгі күн, келешек, ертеңгі болашақ жайлы ойға шомдыртады.

Практикалық бөлім. Жазушының алған образдары – характері анық, ерекше талғаммен екшеп, сұрыптап алған жинақталған мәндегі бейнелер. Шағын жанрда тың бейнелер жасап, өмірдің күрделі өзгерістерін алуан бейнелер арқылы сомдап, айшықтап беру, ол қазақ әңгімесіне Сайын Мұратбеков әкелген жаңа сипаттағы жаңалық болды.

Оның қаламынан туған «Менің қарындасымдағы» Әлиман, «Күсен-Күсекедегі» Күсекенің, «Ескек жел» әңгімесіндегі Рысжанның, «Отау үй» әңгімесіндегі Тана мен Ұзақ, «Ана арманы» әңгімесіндегі әжесі, «Ұлтуған» әңгімесінде Ұлтуған, «Басында Үшқарадағы» Зағипаның бейнесі, «Жеңеше» әңгімесіндегі Қамардың, «Кәментоғайдағы» Кәменнің образдары – жазушының шеберлігінің арқасында сомдалып жинақталған көркемдігімен ерекшеленетін образдар [2].

Көркемдік шеберлік пен жаңа ізденістің түрлері С.Мұратбеков шығармаларында көп кездеседі. Әрбір туындысындағы тілдің тазалығымен қатар тұнық ойдың берілуі, адамның ішкі сезімдерін дәл тауып, ой тұңғығына жетелеп әкететін қасиеті жазушы шеберлігін таныта түседі.

Жазушының әңгімелерінде өмір құбылыстары жатыр, сол қозғалыстардағы адам тағдырларын бейнелейді. Сол арқылы адамдардың тағдырын көріп білесің. Соғыс жылдарындағы қиындықтарды, бейбіт күндегі алаңсыз өмірді де сезіне аласың.

Көркем сөздің негізгі мақсаты – адамның жан-дүниесін көркем кестемен өрілген, адам тағдырын арпалыстың жай-күйімен салыстыра келе, тіршіліктің тартысы арқылы жеткізу. Әдебиетте жанрдың түрлері аз емес, түр мен түрлендірудің тәсілдерінің жеткілікті екені көпке белгілі. Десек те, осы әдебиеттің барлық тарауының түбінде тоғысары бір-ақ жайт. Ол – адам болмысы, оның іс-қимылы мен әрекеті ғана. Дегенмен, жазушының әңгімелері арқылы берілген өмірдің сан алуан құбылыстарын, тіршілікті, сезімнің бояуларын иесімен ерекшеленер кейіпкерлер еді деуге келеді. Жазушының әңгімелеріне тоқталар болсақ. Алдымен «Күсен-Күсеке» әңгімесін алайық. Бір қарағанда көзге қораштау, қой соңында, қора маңында тіршілік жасап, жайбаракат жүрген Күсен болмысының сипаты дерлік. Кешегі «ел басына күн туған» қан кешу сапарын да көрген, білген жайларын да ұмытқан. «Егер сол өзі атқан пулеметті дәл қазір алдына әкеліп қойса, қалай оқтауын да білмес еді». Сирек кездесер тосын мінез, тосын құбылыс. Сөйткен Күсен ферма меңгерушісінің жылымшы-жылпос болмысын дөп басып, дәл айтады. «Бұл ма, бұл зәндемі ғой» деп, күліп қойды Күсен. Сонда бұл кім? Әпенде ме, әлде әулекі-алаңғасар ма? Жазушы өзінің сипаттап отырған негізгі адамының сырт көзге оғаштау көрінер қасиеттерін ғана термелей бергені қалай деп ойлайсың. Әңгімені оқи отырып, ой жетегі өзінің болмысыңды алыстата отырып, күнделікті көріп, біліп жүрген таныстарыңның ортасына қарай бастап бара жатады [3].

Жазушы Күсен бейнесін, оның сезім иірімін, арман-мұратын, тіптен кешегі өткен ғұмыры мен бүгінгі тіршілігін, ертеңгі өмір жалғасына дейін тайға таңба басқандай етіп суреттеп берген. Адамның психологиясында кездесетін түрлі жағдайдағы шым-шытырық оқиғалар шынайы шешіммен көрінетіндей болады. Жазушының бұл әңгімесіндегі кейіпкерін айналасындағы араласатын адамдардың әр түрлі ерекшеліктерінен, қарым-қатынасы арқылы танып білеміз. Өнер туыстығын, көркемдіктің тұтастығын ескере аласың, көз алдына кескін өнеріндегі шеберлік тәсілдердің бірі елестейді. Осы әңгімедегі барлық кейіпкерлер белгілі бейнелер. Олардың өмір сүру тәсілі сан рет тілге тиек болып, талай ойға арқау болған. Ал Күсеннің жөні бір бөлек. Неліктен? Біріншіден, оның жан-дүниесі таза. Күсен ешқандай да аңқау жан емес. Күнделікті күйбең тірлікті адамнан бөліп қарамайды. Бір кездері оқып білім алуға да мүмкіндік болып еді, сол кездердің еске түсіреді. Жұрттың мазасын алатын меңгерушінің, ызындай беретін бажасын, тасырайып тұратын Бисұлтан секілділердің құласа да таласа-тармаса тұрып жанталасып жүргендерін көріп, қамығады, іштей ызасы келеді. Мал бағудың да өзіндік қиындықтары бар. Бірақ кейіпкеріміз Күсеннің бойынан ондай өкініштің ізі көрінбейді. Ол бір құдайына сенеді.

Өзінің соңынан ерген балаларын ешкімнен кем қылмай, ел қатарлы аяқтан тұрып кетсе, өзінің парызынан құтылу деп санайды. Оны өзінің азаматтық міндеті ретінде түсінеді. Осындай ұғымдар арқылы жазушы сол қоғамның өмірін шынайы көркем суреттей білген. Әңгіме қысқа болса да, онда үлкен салмақты ой жатыр[4].

Классикалық үлгісі бар қазақ әңгімесіне қойылар талап өресі созылған қолдың бәріне іліге берер тұста емес екені бүгінде көпке мәлім. Сондықтан да болар, жазушы аз сөзбен көп жайтты аңғартуды, шағын детальмен тіршілік арпалысының ию-кию қимылын көрсетуді мақсат еткен.

Жазушының «Ата» әңгімесіндегі сөз болған адамгершілік мәселесі «Ананың арманы», «Отау үй», «Құданың фокусы» деген шағын әңгімелерде жалғаса отырып, негізгі ой жаңаша қырынан танылады. Аталған әңгімелердегі басты тақырып бір болғанымен, ұлттық психологиядағы сыйластық мәселесі кеңінен сөз болады. Жаңа заман ағымымен отбасындағы өзгерістер, салт-дәстүрлеріміз бен тәлім-тәрбие сипатын жан-жақты сипаттап, астарлап жеткізген. Өмір ағымымен ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан адамгершілік қасиеттің озық дәстүрін жалғастыра беруді шығармалары арқылы көркем бейнемен көрсетеді. Отбасындағы сыйдың, адами қасиеттердің қалпын дұрыс ұстап, ата-ана, бала-шаға арасындағы қарым-қатынастың берік болғанын, өнегелі тәрбиенің болғанын кейіпкерлердің сөзімен жеткізеді.

Қорытынды. Жазушы өз шығармаларында жас ұрпақтың келешекте халықтық дәстүрді ұмытпай, қастерлеп, қадір тұтып, ұлттық өнегені жалғастыруды мұрат еткені әрбір әңгімесінен байқалады.

«Ана арманы» әңгімесінде ұрпақтар арасында ынтымақ пен бірлікті сақтауды өзінің арманы еткен ананың образы сомдалса, «Отау үй» әңгімесінен халықтың тәжірибесінен алынған тәрбиеге байланысты тұжырымды ойды көздегені байқалады. Алайда, отбасының шырқын бұзуға әсер ететін құбылыстарды кейде жастардың өзі емес, ата-анаға да қатысты екенін жазушы «Құданың фокусы» әңгімесінде әдемі штрих, деталь арқылы көрсете білген.

Жазушы ізденісті әңгіме жанрында көбірек танытса да, белгілі тақырыпқа қайта оралуда повесть жанры арқылы тәжірибелік барлау жасайды. Жазушының «Жабайы алма» повесін осыған дәлел деуге болады.

Соғыс тауқыметіне тап болған қырдағы ел, ондағы адам тағдыры ию-кию өмірарпалысының бір ғана ауылдағы көрінісі. «Жабайы алма» повесінде терең философиялық ойға құрылған оралымдар, реалистік өмір шындығын дәл көрсететін деталь, шрихтер, уақыт психологиясы өзгерткен характерлер арқылы жан-жақты суреттеліп көрсетіледі.

Повестегі Қанат, Нәзира, Тоқтар, Байдалы жылқышы мен Әжібек, Нұғыман – бәрі де әр ауылда бар, жиі кездесетін кейіпкерлер. Жазушы кейіпкерлерін ой елегінен өткізіп, типтік дәрежеге көтере білген.

Қорыта келгенде, С.Мұратбековтің жазушылық шеберлігінің құдыреті ең әуелі оның әңгімелерінен бастау алғандығын көрсетеді. Қазақ әдебиетіне жазушының әкелген көркемдік-идеялық жаңалықтары ұлттық дәстүрлерді классикалық үлгілермен ұштастыра отырып, әдебиетімізге тың жаңа бір арна болып қосылды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Мұратбеков С. Жабайы алма: Алматы: Атамұра, 2002. 398б.
- 2 Мұратбеков С. Күсен - Күсеке: Әңгіме // Жалын. 2006. №2.42 - 47б.
- 3 Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары. Алматы, 1995. 180б.
- 4 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы: санат. 1996, 213б.

Аннотация: Научная статья посвящена творчеству писателя Саина Муратбекова. В статье рассказы писателя рассматриваются преимущественно с литературно-художественной точки зрения.

Акцент сделан на вкладе писателя в литературу. Анализируемые в статье истории взяты из повседневной жизни казахского общества того времени и литературно описаны с учетом происходящих в обществе изменений.

У С.Муратбекова был свой стиль письма, он был другим писателем. В развитии жанра рассказа в казахской литературе его голос был музыкальным, впечатляющим, его художественный колорит был ясен. Его искусство – явление, которое можно рассматривать как талантливое произведение национального искусства на мировой арене, превосходящее личное творчество и

становящееся национальным достоянием национального характера. Он написал единственную ветвь прозы – рассказ жанре прозы – и обогатил его произведениями, отражающими современный характер развития современного казахского повествования.

Изучая явления жизни в своих произведениях, писатель умел с художественным мастерством передать их в художественную реальность, в произведение искусства. Его произведениям свойственны художественные каналы поиска и стилистические особенности в каждом из его произведений. Рассказы С. Муратбекова полны лирической риторики и психологической глубины.

В целом научная статья сосредоточена на творчестве писателя и проведено комплексное исследование. В статье показано, что был проведен подробный художественный анализ, сопоставив каждый из рассказов писателя, который был изучен в казахской литературе и получил широкое распространение в народе.

Ключевые слова: писатель, образ, художественное произведение, повесть, литература, жанр.

Abstract: The scientific article is dedicated to the work of the writer Sain Muratbekov. In the article, the writer's stories are considered primarily from the point of view of literary and artistic vision.

The emphasis is on the writer's contribution to literature. The articles analyzed in the history of the daily life of the Kazakh society of that time and literature are described with account of the changes taking place in the society.

S. Muratbekov had his own style of writing, she was another writer. In the development of the genre of storytelling in Kazakh literature, his voice was musical, impressive, his artistic color was ash. His art is a phenomenon that can be considered as a talented work of national art in the world arena, surpassing personal creativity and becoming a national achievement of national character. He wrote a single branch of prose - a story in the genre of prose - and enriched it with works that reflect the modern character of the development of modern Kazakh storytelling.

Studying the phenomena of life in their works, the writer was able to pass on their artistic mastery to artistic reality, in the production of art. His works are characterized by artistic channels of search and stylistic features in each of his works. Works of S. Muratbekov are full of lyrical rhetoric and psychological depth.

The whole scientific article is focused on the work of the writer and conducted a comprehensive study. The article shows that there was a detailed artistic analysis, comparing each of the stories of the writer, which was studied in the Kazakh literature and received a wide distribution among the people.

Keywords: writer, image, work of fiction, novel, literature, genre.

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН**

UDC: 745/749

Kunzhigitova G.B., S.K.Beysenbayev
chief instructor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
doktor of pedagogical science, academician M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
KURAK IS A KAZAKH NATIONAL APPLIED ART

Annotation: The article summarizes materials which could be used as additional sources for Kurak Art studies. The article also shows search meaning of Kurak forms and their interpretation.

There are many theories about the origin of the Kurak. The Kurak origin is existed almost throughout the history of mankind. Some of the first mentions of such a technique are found in the documents of ancient Egypt, India, China and Japan. For example, the Egyptian ornament is widely known, which dates back to about the 10th century BC. A man, being at that time constrained in resources and economical in his life, tried to find a use for everything that surrounded him. He noticed that after sewing, many small pieces of fabric and leather remain, which, individually, are no longer applicable to create clothes or household items. However, throwing them away would be a big waste. But what is not enough and is not needed in itself can become part of something really useful, and even beautiful.

Key words: Kurak, Kurak types, mistress of contemporary Kurak art, cosmogonic pattern, methods of style.

Kurak is an ancient form of folk art. The history of its origin is deep. The content and names of the plot have changed, developed and matured in accordance with the life and lifestyle of each period. Today, Kurak art of our people has been revived, found a rich content and a new form, and has become our material and spiritual treasure. (Fig. 1-7)

If we take a closer look at the art and visual style of any nation, we will see that a certain type of art is developing due to the taste, cognition and aesthetic vision of that nation. From this point of view, the Kurak making has a special place in the life of the Kazakh people and can be considered as an art that is developing from century to century, from generation to generation. In general, the Kurak play an important role in the life of the Kazakh people. We find elements of patchwork in kurak blankets, pillows, rugs, blankets, shoes and etc.

If we look at the historical and scientific data, we can see that the art of kurak/patchwork-making of Kazakh people dates back to ancient times and was formed over many centuries under the influence of art of nomadic tribes inhabiting the Kazakh land. Evidence of this is the art that is passed down from mother to daughter, close connection with the Kazakh customs, the harmony of the Kazakhs with the Roman ideology.

The main stylistic features of Kurak art, which are unique to a particular nation, are directly related to the main features of perception culture, beauty of the people, the national signature.

To this day, the Kurak art of the Kazakh people has not been fully studied. To a certain extent, our grandmothers, sisters and aunts are involved in the systematization of this field. As a result of such noble pursuits, Kurak are a zoomorphic expression in the science of art - cranes, eyes. It is convenient to divide the geometric pattern - square, mascot, star, staircase, cosmogonic pattern - curvature, quadruple, equality.

Just as life itself is constantly evolving, so kurak art develops, matures and prospers in accordance with trends and needs of each age and period.

The Kurak art has become the spiritual and material life of people for centuries, is further developed and acquires a new form, a new content, as a result of the creative pursuits of craftsmen from people.

The mistress, referring to national beliefs, gave each element of kurak its own description. The kurak made for the daughter's bedding were made by the girl's mother, sisters or aunts with good intentions and kindness.

The patchworks are made so that there are many friends and relatives (№2 – ‘the circulation’ / ainalym), so that the four variables are equal (Fig. 1, 2. №1- ‘the stairs’/ baspaldak), to be careful of language (Fig. 1, 6. №3 – ‘the eye’ / koz), (Fig. 1. №4 – ‘mascot’ / tumarsha) was created with the intention to form and continue like a kurak/patchwork.

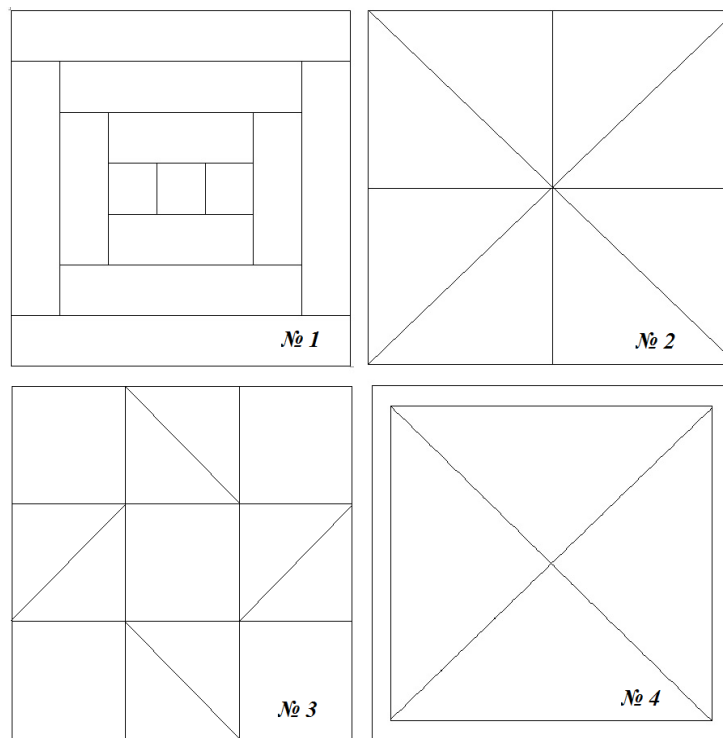

Fig. 1. Scheme of kurak №1– ‘Stairs’, №2 – ‘Circulation’, №3 – ‘Eye’, №4 – ‘Mascot’.

Fig. 2. Design of pillow. Kurak №1-‘Stairs’/ baspaldak, №5 - ‘ram's horn’ / koshkar muyiz, №8 – ‘labyrinth’, №9 – ‘star’ / zhuldyzsha, №10 – ‘well’ / kudyk

Fig. 3. Design of pillows and blankets. Kurak №1 - 'Stairs' / baspaldak, №6 - 'crane row' – tyrna katar, №8 - 'labyrinth', №10 – 'well' / kudyk

Fig. 4. Design of blankets. Kurak №7 – 'light dark' / ak pen kara

Fig. 5. Design of pillows. Kurak №9 - 'star'. (2 nd variant)

Fig. 6. Fig. 5. Design of pillows. Kurak №3 - 'Eye' (2 nd variant)

Kurak is a symbol of endurance, thrift, patience. Kurak is made with the intention to increase your wealth, livestock and soul. A mother adds a deep meaning and wishes to the creation of her daughter's kurak: 'My daughter, you have jumped over the white threshold - grow up, let go of the leaves, just move forward, there is no way back, do not come back - the door is closed. Life is like a ladder (Fig. 1, 2, №1), move forward, overcome difficulties - only then will the leaves spread, the field will expand. (Fig. 3, №6)

My daughter, if you want to live fully in the future – you must to have four sons. Let your sons be like rams, bring up your sons as heroes with spears, and let your sons be strong - pay attention to their health. Do not separate your four sons and make peace, they are the backbone of your future. (Fig. 2, №5)

Life is made up of black and white stages, break through the difficult ones, break the longings - everything is transient, behind. Black – 'disaster' - let it flow. (Fig. 3, №7)

Life is a maze (Fig. 2, №8), rotation (Fig. 1, №2), creep. In order to get out of that predicament, my daughter has to be involved in everything: family, work, children, relatives, etc. Be gentle, do not be arrogant - then you will be on your way. (Fig. 1, 2, №8)

My daughter, be a shining star (Fig. 1, 5, №9), be a feed flower around, just let the sun shine and nourish your surroundings. Whomever you feed in life, it will come back to you. The sun shines and warms the earth, and life goes on. Do good to yourself, to your environment, to your brother, to your relatives, to your friends, to your parents, and that good will come back to you many times over. (Fig. 5, №9)

My daughter, keep the scales in balance - I will be a country, exaggerate the good and hide the bad - then the head of the in-laws will be equal. (Fig. 1, 2, №1)

My daughter, I see you as water in a well and wish you life'. (Fig. 2, №10) [2]

Kurak design was provided by a mistress of Kurak Tlemisov Galia from Tulkibas district, Zhiynbay village, Turkestan region of the Kazakhstan Republic. (Fig. 2 - 6)

Procedure for assembling the 'stair' kurak listed in order in Arabic numerals. As it grows of numerals is indicated the process of composing kurak. (Fig. 7.)

For example, in the following order: 1, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1, 4.2, 5.1, 5.2, 6.1, 6.2, 7.1, 7.2.

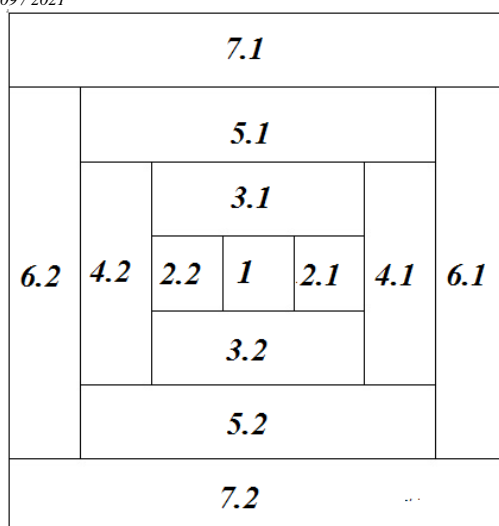

Fig. 7. Procedure for assembling the 'stair' kurak.

Reference list:

1. Irina Orlovskaya's blog. 2019. The history of patchwork. Available at: <https://myloskut.ru/articles/istoriya-loskutnogo-shitiya/>. (accessed September 11, 2019) (in Kazakh)
2. Nursultanova, Fariza. 2021. The meaning and significance of kurak. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=JdUZZcD8bW4&t=2s>. (accessed April 22, 2021) (in Kazakh)

Түйін: Мақалада құрақ өнерін зерттеуге қосымша дереккөздер ретінде қолдануға болатын материалдар жинақталған. Мақалада курақ түрлерін іздеу және олардың интерпретациясы берілген. Құрақтың шығу тегі туралы көптеген теориялар бар. Құрақтың шығу тегі адамзат тарихына тікелей қатыста. Құрақ туралы алғашқы ескертулер Ежелгі Мысыр, Үндістан, Қытай мен Жапония құжаттарында кездеседі. Мысалы, Мысырдың ою - өрнегі кеңінен танымал, ол шамамен біздің заманымыздан бұрынғы 10 ғасырға жатады. Ол мата қиындыларынан емес, тері қиындыларынан жасалған. Кейбір мұражайларда тарихи киімдер, кілемдер мен күнделікті өмірдің басқа да элементтері қойылған, олар көптеген бөліктерден тігілген. Жалпы алғанда, құрақтан жасалған тұтас бұйымды құрастыру көптеген шығыс халықтарының арасында пайда болды деп есептеледі, олар параллель және бір -біріне тәуелсіз. Ол үнемді адам өзін қоршап тұрғанның бәріне пайда табуға тырысты. Киім тігу үрдістен кейін үй бұйымдарын жасау үшін қолданылмайтын көптеген мата мен былғары бөлшектері қалғанын байқады. Алайда, оларды лақтыру үлкен шығын болады. Бірақ әдемі нәрсенің бір бөлігіне айналуы мүмкін.

Кілт сөздер: құрақ, құрақ түрлері, құрақ өнердің шебері, космогониялық үлгі, стилистикалық құрылғылар.

Аннотация: В статье обобщены материалы, которые могут быть использованы в качестве дополнительных источников для изучения искусства Курака. В статье также показано поисковое значение форм курака и их интерпретация.

Существует множество теорий о происхождении курака. Курацкое происхождение существовало чуть ли не на всем протяжении истории человечества. Одни из первых упоминаний подобной техники встречаются еще в документах древнего Египта, Индии, Китая и Японии. Так, например, широко известен египетский орнамент, который датируется приблизительно X веком до нашей эры. Он был создан не из привычной сейчас ткани, а из кожаных лоскутов. В некоторых музеях экспонируются исторические костюмы, ковры и прочие элементы быта, сшитые когда-то из множества различных частей. Вообще, сборка цельного продукта из кусков появилась у многих восточных народов, как считается, параллельно и независимо друг от друга.

Ключевые слова: курака, типы курака, мастерица современного искусства курака, космогонический узор, стилистические приемы.

ӘОЖ: 691-4

Акилбеков Н.Н., Ширинов А.К., Копжасарова Г.Т.
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҚҰРЫЛЫСТА ҚОЛДАНЫЛҒАН
ЗАМАНАУИ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ АЛАР ОРНЫ**

Түйін: Мақалада көпғасырлық тарихы бар түркі халықтарының рухани, мәдени және экономикалық саудасының орталығы ретінде Түркістан қаласының құрылысындағы қолданылып жатқан қазіргі заманауи құрылыс материалдарының ерекшеліктері мен орны қарастырылған. Қала екі ғасырдан астам уақыт бойы ең жақсы қазақ тайпалары жерленген қазақ хандығының астанасы болды. Бұл мәдениет орталығы, бұл республиканың орталығы. Елдің оңтүстігіндегі тағы бір гүлденген қала. Сол себепті де қолданылатын құрылыс материалдарының әсері ерекше. Заманауи құрылыс материалдары құрылыста ғана емес, сонымен қатар ғимараттар мен үймереттерді қаптауда да қолданылады. Сыртқы декор құрылымының стилистикалық әсемдігін қалыптастыруға тамаша мүмкіндік береді және оның толық бейнесін сипаттайды.

Мақала жазу барысында әртүрлі дереккөздер, ғылыми еңбектер, баспа беттеріндегі материалдар, мұрағат деректері негізінде жазылған және археологиялық қазба материалдары негізінде жарияланған еңбектер қарастырылды.

Кілт сөздер: Түркістан, рухани астана, мәдениет, травертин, шлак, керамикалық плитка

Кіріспе. Сан ғасырлық тарихы бар, түбі бір түркі халықтарының рухани, мәдени және экономикалық сауда орталығы ретінде Түркістан қаласының тарихта алар орны ерекше екені айтпаса да барлығына мәлім. Бүкіл дүние жүзіне әйгілі орта ғасырдан қалған сәулет өнерінің інжу маржаны Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі де осы Түркістанда.

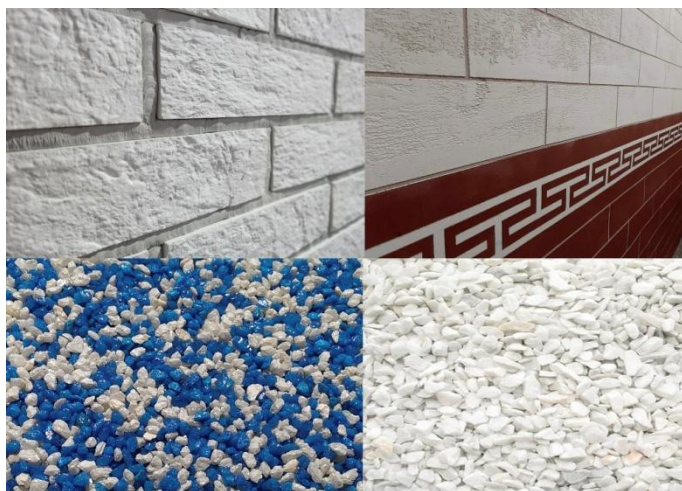
Түркі әлемінің рухани астанасы және Яссауи ілімінің тарихының маңыздылығы, халықтың рухани, діни, қоғамдық және әлеуметтік қажеттіліктеріне сай жан-жақты қызмет атқарып келген қаланың даму кезеңдерінің түп тамыры тереңде. Осы себепті де Түркістан қаласындағы құрылыс бұл мемлекеттік деңгейдегі маңыздылығы жоғары алға қойылған мақсаттардың бірі, елбасымыздың тапсырмасы. Түркістан қаласы жалғыз облыс орталығы ретінде ғана емес, бүкіл әлемдік халықаралық түркі рухани орталығы ретінде де болуы керек. Яғни барлық ғимараттар, құрылыстар, коммуникациялар – қаладағы барлық инфрақұрылым халықаралық талаптарға сәйкес болуы тиіс. Сонымен қатар, Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің айналасында абаттандыру жұмыстары жүргізілуде. Сондай ақ кесененің жанында ҚР Тұңғыш Президентінің есімімен аталатын жаяу жүргіншілер аллеясының құрылысының маңызы зор және оның тарихи құндылығын ескере отырып, шығыс стилінде салынуда. Алдағы уақытта бұл қалада 5000 адамға арналған мешіт, «Керуен-Сарай» шығыс базары, Б.Саттарханов атындағы проспект бойында саябақ, бизнес-центрлер, жастардың білімін арттыру мақсатында ғылыми-әмбебап кітапханалар, Жеңіс саябағы, сонымен қатар қазіргі таңдағы барлық талаптарға сай келетін тұрғын үй кешендері салыну жоспарда. Бұған дейін бұл қалада жаңа әуежай, басқару үйі, конгресс холл, орталық стадион, оқушылар сарайы, ойын-сауық орталықтары, жасырын хауызы бар спорт кешендері, «Rixos» қонақүйі, Қожа Ахмет Яссауи мұражайы, «Ұлы Дала» орталығы, туризм университеті, «Hampton by Hilton» қонақүйі, Этноаул және Арбат сынды құрылыс нысандары бой көтерген болатын. Осындай маңызды құрылыс орындарын салу барысында құрылыс материалдарының алар орны орасан зор. Аталған нысандардың бірнешеуі төмендегі 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Қазіргі Түркістан

Түп тамыры тереңде жатқан орта ғасырлық Түркістан өңірін көркейтуде беттік декоративті керамикалық плиткалар, табиғи және жасанды мрамор қиыршықтастары, сұйық травертин секілді заманауи құрылыс материалдары қолдану үстінде. Сонымен қатар ресурстық базасы кең және бағасы арзан шлак, өндіріс қалдықтар негізінен жасалған бұйымдарда жоқ емес. Тұрғын үй құрылысында экономикалық жағынан тиімді, экологиялық таза, жылуоқшаулағыш және акустикалық материалдар пайдалануда. Айта берсек қолданылып жатқан қазіргі материалдар өте көп. Олардың бұрынғы осыған дейін қолданылып келген құрылыс материалдарымен салыстырып, тиімділіктерін бағалап жатудың да қажеті жоқ. 2-суретте қала құрылысында қолданып жатқан заманауи құрылыс материалдары бейнеленген.

Сурет 2. Заманауи құрылыс материалдары

Айта кету керек, көптеген дизайнерлер мен құрылысшылардың пікірінше, сұйық травертин әрлеудің ең жақсы нұсқаларының бірі болып табылады. Себебі ол табиғи тастың қайталанбас әсерін жасайды, ғимараттар мен үймереттердің ішкі және сыртқы көрінісін жасауға өте ыңғайлы, оларды кез-келген бетке қолдануға болады және оларды бетон плиталары мен металға, сыланған қабырғаға және сәндік панельдерге, сондай-ақ басқа жабындарға қолдануға болады, сонымен қатар ол жоғары қажалу төзімділігіне ие және температура өзгерісінен қорықпайды. Ең басты артықшылықтарының бірі оның табиғи травертинмен салыстырғанда бағасы әлдеқайда төмендігінде.

Бұл материалдарды қолданудағы негізгі мақсат – тұрғындар мен жаңадан келетін туристтердің талаптарына сай декоративті әсем, қауіпсіздік жағынан жоғары нысандарды тұрғызу болып табылады.

Қорытынды. Түркі әлемінің мәдени және рухани астанасы бұл түркі қауымдастықтарының мәдени дамуына назар аудару жолында жыл сайын қаланы түркі халықтарының орталығы етіп түркі тілдес мемлекеттердің одақтастығы шешімімен сайлаудан өтетін қаланы айтамыз. Бұл бақыт 2021 жылы осы ұйымның қаулысымен біздің Түркістан қаласына бұйырған екен. Түркістан – түбі бір түркі халықтарының тарихтың түркі кезеңінде, тұтас ұлыс болып ұйысуында, ортақ діні мен тілін қалыптастырған қасиетті мекен. Шерхан Мұртаза мен Рашид Ыбыраев «КиеліТүркістан» деген мақаласында «...Әрелдің, егер олар тарихын, өз ұлтын, өз мәдениетін, өз намысын бағалай білетін ел болса, сол елдің піртұтқан, асыл кие тұтатын бір мекені болады. Мысалы, олар өзбектерде – Самарқанд, Бұқара, орыстарда – Суздаль Владимир, Иранда – Машхат, Моңғолда – Қарақұрым, біз үшін, сондай рухани алып Түркістан ... » деп, ерекше атап өтеді. Талай тарихи тұлғалар мен әлемге әйгілі ғұлама ғалымдардың денесі жерленген бұл қаланың қасиетті рухани орталыққа айналуыда кездейсоқ емес, қайта ауыз толтырып айтарлықтай заңды құбылыс деп айтсақ артық айтқанымыз болмас.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Алдабергенов Н., Құлымбетов О. (2017). Қожа Ахмет Ясауи маңындағы көне ескерткіштердің зерттелу тарихынан //Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы. ХҒТК. Түркістан: ИП «Сейт», 117-121 бб.
- 2 Бекчурин М. (1972). Туркестанская область. Заметки статического советника Бекчурина. Москва.
- 3 Берденова Х. (1999). Түркістанның дүниеге келуі. // ҚР Гуманитарлық ғылымдар Академиясының ғылыми журналы., №2(4) 96 – 100 бб.(99б.)
- 4 Мұстапаева Д. (2011). Қазақстандағы музей ісінің тарихы. Түркістан, 200 б.
- 5 Мұртаза Ш., Ыбыраев Р. (1994). Киелі Түркістан // Егеменді Қазақстан, 15 қыркүйек.
- 6 Мұхаметжанов Б. Түркі әлемінің мәдени астанасына қалтқысыз қызметету – абыройлы міндетіміз. // <https://www.qazaquni.kz/2017/03/15/66378> (1.10.2018)
- 7 История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. (2006). Французские исследователи в Казахстане. Алматы, «Санат», 408 стр.
- 8 Қозғамбаева Г.Б., Исабек Б.Қ. Түркі әлемінің рухани астанасы – Түркістан. //Хабаршы. Тарих сериясы. №4(2018). <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/316/313>
- 9 <https://otyrar.kz/2021/02/v-turkestane-v-2020-godu-bylo-postroeno-15-novyh-obektov/>

Аннотация: В статье рассмотрены особенности и место применяемых современных строительных материалов в строительстве города Туркестан как центра духовной, культурной и экономической торговли тюркских народов с многовековой историей. Более двух веков город был столицей Казахского ханства, где похоронены лучшие казахские племена. Это центр культуры, это центр Республики. Еще один процветающий город на юге страны. Поэтому эффект используемых строительных материалов уникален. Современные строительные материалы используются не только в строительстве, но и в облицовке зданий и сооружений. Экстерьер дает прекрасную возможность сформировать стилистическую красоту фактуры декора и характеризует его законченный образ. В ходе написания статьи были рассмотрены труды, написанные на основе различных источников, научных трудов, материалов на печатных страницах, архивных данных и опубликованные на основе материалов археологических раскопок.

Ключевые слова: Туркестан, духовная столица, культура, травертин, шлак, керамическая плитка

Abstract: The article considers the features and place of modern building materials used in the construction of the city of Turkestan as a center of spiritual, cultural and economic trade of the Turkic peoples with a long history. For more than two centuries, the city was the capital of the Kazakh Khanate, where the best Kazakh tribes are buried. This is the center of culture, this is the center of the Republic. Another thriving city in the south of the country. Therefore, the effect of the building materials used is unique. Modern building materials are used not only in construction, but also in the cladding of buildings and structures. The exterior provides an excellent opportunity to form the stylistic beauty of the texture of the decor and characterizes its finished image. In the course of writing the article, works written on the basis of various sources, scientific works, materials on printed pages, archival data and published on the basis of archaeological excavations were considered.

Keywords: spiritual capital, culture, travertine, slag, ceramic tiles

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
CREATIVE DIRECTIONS SUBJECT HEADINGS ART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

ӘОЖ 63.5

¹Ремизов В.А., ²Жумабай Л.Ж., ²Ормолдаева М.А.

¹педагог.ғ.д., профессор. МГУКИ, Москва, РФ

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**НАУРЫЗ МЕРЕКЕСІН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДА КРЕАТИВТІ
РЕЖИССЕРЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түйін. Мақалада заман талабына сай Наурыз мерекесін ұйымдастыру бойынша режиссура саласында көп жылдық тәжірибесі бар мамандардың ой талқыларына талдау жасалады. Григориан күнтізбесімен жаңа жылды желтоқсанның соңында қарсы алып үйренген қоғамда Наурызды бүкілхалықтық сипатта мерекелеу деңгейіне жеткізу бағытында мәдени-тынығу жұмысы қызметкерлеріне қойылатын талаптардың жоғары болуы заңдылық. Бұл тұрғыда қазақ даласына саяхат жасаған Еуропалық, орыс ғалымдарының мереке туралы зерттеулерін, қазақ мәдениеттанушыларының ұсыныс-пікірлерін салыстыра келе мерекенің өзіне тән рәсімдік сипаттарын, тәрбиелік мәнін анықтап, идеялық-эмоциональдық әсер ету құралдары арқылы заманауи формада театрландырылған көрініске қолдану жолдарын қарастыру - мақала авторларының басты мақсаты болмақ. Осы уақытқа дейінгі Ұлыстың Ұлы күнін ұйымдастыру деңгейіне сипаттама жасай келе, таптаурындылық, трафареттік, бірсарындылық бағыттардың басым болғаны, режиссерлық-образдық, декорациялық шешімдердің назардан тыс қалғаны, креативтіліктің жетіспеуі, көрермендердің белсенділігін арттыруға мүлде көңіл бөлінбейтіндігі анықталды. Мақала қорытындысында авторлар Наурыз мерекесін өткізу бойынша соны, тың идеяларды ұсынып қана қоймай, бүгінгі пандемия жағдайында әлеуметтік желіні қолдана отырып, жастарды мерекелеу процесіне белсенді қатыстыру, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихаттау жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: мереке, режиссура, рәсімдік әрекеттер, трансформация, креативтілік.

Кіріспе. Табиғат пен адамзаттың бірлігі, үйлесімділігімен ғана бақытты өмір сүру мүмкіндігін ұғынған қазақ халқы қалыптасу түптамырынан бері осы ұстанымынан тайған емес. Сол себептен табиғат заңдылықтарын қадағалап, соған үйлесімді тұрмыс тіршілігін ұйымдастырған, реттеген. Мұның басты айғағы қазақтың маусымдық мерекелері. Маусымдық мерекелер тізбегін Наурыздан бастаймыз. Табиғаттың өмір өзгерісін, қайта түлеп жаңаруын, шаруашылыққа қолайлы кезең көктеммен байланыстырып, оның келуін барша қауым болып мерекелеген. Күн мен түннің теңелуі, қытымырлы қыс қайтып, көктем келуіне арналған қуаныш, қоштау сезімдерін білдіру салты жер бетіндегі барлық халықтарға тән.

Теориялық талдау. Мерекенің теориялық негіздемесін жасауда біздің тоқталатынымыз тек Алдыңғы және Орта Азия халықтары үшін Наурыз басты мереке екенін қазақтың көне тарихын баяндаған авторлар еңбектері. Бұл мейрам туралы мәліметтер мен суреттемелерді Абурайхон Бирунидің «Ұрпақтар ескерткіші», Омар Хайямның «Наурызнамасы» еңбектерінде жазылған. Оларда атқарылған арнайы рәсімдік әрекеттер тізбегі: әр жерге үлкен от жағу, оған май күйю, екі апта бұрын жыл бойғы табиғат құбылыстарын оған сәйкес жер өнімділігін байқау үшін жеті дән егіп оның түзу өскенін күту, сумалак – наурыз тағамын дайындау, жер жырту, ескі киімдерді тастап жаңасын кию, үй қабырғасына немесе арнайы матаға кестелеп «күн белгісі – шеңберлі ою салу», бір-біріне гүл ұсыну, үйдің тіреу ағашына гүл ілу.

Ал ежелгі түркілердің Наурыз тойы туралы Арминий Вамбери еңбегінде мемлекет басшысы қатынасуымен өткізілген мерекенің сипаттамасы берілген. Мерекелік шеру, атқарылған әрекеттер, билік иесіне сый тарту, оның алдында халық қатынасуымен министрлердің жылдық есеп беруі, оны халық мақұлдауына салу, халыққа қызмет еткен, мақұлдауына ие болғандарға қошемет көрсетілу, қызықтайтын өнер көрсету, мерекелік безендіру мен от шашулар болғанын

баяндалған. Онда Көне Грециядағы «Дионисий» мен Көне Римдегі «Сатурналий» мерекелеріндегідей жалпы теңдік жарияланған. Ондай фактінің Иран мемлекетінде болғаны да мәлім. Иран патшасы қол астындағы өзіне ұнаған құлына тағынан түсіп, шапанын сыйға тартып, бір күн ел басқартқызған. «Құлдан да бір сөз» деген мәтел осыдан басталуы да мүмкін.

Қазақ әдебиетінде Наурыз туралы мәліметтің алғашқысын Абайдың «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» еңбегінде айтылған. Көшпелі халықтардың сонау «хибағи», «хұзағи» деп аталатын заманға дейін апарып «Ол күнде Наурыз бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен,- деп жазған. Бұл мәліметтен анықтарымыз наурыз мерекесінің өте көне заманнан тойланғаны туралы, «тамаша қылуы» - мейрамның ойын-сауықты формада өткені туралы және ұлыстың ұлы күні аталуы – барша халықтың қатынасуымен ең үлкен мерекелік әрекеттер атқарылғанын көрсетеді. Наурыз мерекесі туралы алғаш пікір жазған С.Сейфуллин. Бұл мерекенің арғы төркіні анық шаруашылықтан туғанын, жаратылыстың қойынында жүрген көшпелі ел үшін қыс пен жаздың айрықша зор мәні болғанын баяндайды. Ол: «Пішені жоқ, салынған үй-қорасы жоқ, малын тек «тәңірлерге тапсырып, аяқ жайылысқа, ауыз жайылысқа қоя беріп, күннің құбылысына қарап отырған... мал тәрізді елге қыс қылышын сүйреткен қаһарлы жау» тәрізді болып көпінген де, жаз – жанды жадыратқан рахым анасы тәрізді болып көпінген. Қыс өтіп жаз басталғанда, ел демін бір алып, көңілі жадырап, қуаныш қалатын. Сол қыс өтіп, жаз басталатын рахымды мезгілдің басын «наурыз» деп атап қуаныш, мейрам қылатын», - дейді. Ал А.Байтұрсынов «наурыз туғанда мейрам қылып бас асып, көже істеп, үй-үйге кіріп көрісіп, маз болып араласатынын» мәлімдейді. Автордың Наурыз тойын атаудағы әрекеттер ішіндегі жаңалығы – көрісіп амандасу. М.Дулатов болса «бізде жалғыз мейрам бар, ол Наурыз», - деп атап көрсетеді. «Қыс бойы ақ кебінін жамылып өлім төсегінде жатқан табиғаттың беретіні анық болса, тіршілік жағынан қыстың өтуіне, жаздың жетуіне қазақтан артық тілектес жанды жансыздың тірілуі кімнің болса да көңіліне шаттық, қазақтан артық қуанатын ел жоқ деуге сияды», - дейді. М.Жұмабаев Наурыздың тұрмыс мейрамы, шаруашылық мейрамы деп атап, діни әсерден мүлдем таза екенін дәлелдейді. Оның қыс кетіп, жаз шығып, шаруашылық бастау кезеңінде қыспен қоштасып, болашақ еңбек басталар сәттілігін болжағанын көрсетеді. «...күн райына қарай алдағы жазды рақатты, рақатсыз болады деп болжау жасайды», - дейді. Наурыздың жаңа жылдық мейрамы болғанын сол кездегі Наурыз көже батасынан байқауға болады: «Ауыздан ақ айрылмасын, қызылды уақытымен (қыс) көрсетсін, жас құтты болсын» деген тілекте қазақтың жыл мезгіліне байланысты тамақтану реттілігі де байқалады. Жаз ағарған ішсе, қыс қызыл – етпен тамақтану адам ағзасын табиғат кезеңіне орай күту қажеттілігін сақтау. Автор Наурыз мерекесінің діни әсері бар деген идеологиялық ықпалдан жақтағандай қайта-қайта таза тұрмыстық, шаруашылық сипатын қайталайды. Соның дәлелі ретінде мұғалімдер мен жастар ұйымдарына наурыз мерекесін тойлау қажеттігін жүктеген. Мұндай даралау қазақтың өміртіршілігі мен дүниетанымдық ерекшелігін түсіндіргендей. Қазақ пен табиғат тіршілігінің үндестігі басты ұстаным екенінің айғағы.

Ал «Наурыз»: жаңғырған салт-дәстүрлер» кітабының авторлары баяндауынша мереке алдында арнайы дайындық жұмыстары жүргізілген. Үй, қора, киім-кешек, ыдыс-аяқ – бәрі тазартылып, мұнтаздай таза үйге ғана жаңа жыл ауру-сырқаусыз өмір алып келеді деп сенген. Дақылды дәндермен, ағарғанмен, бұлақтың суымен ыдыстарды толтырып дастарханға қою – жылдың ырысты болуына тілек білдіріп, жақсылықты болдыру магиясы жасалған. Т.М.Өмірзақов пен О.Е.Ислямов айтуынша Наурыз дайындығының тағы бір саласы – сыйлықтар әзірлеу. Арабтар мейрам салтын өзгерту үшін, бас әріпі «ай» сөзінің басқы әрпі – «син»-нен басталатын мүлде бөлек - өзге жеті затпен алмастырады: «сир»-сарымсақ, «сабзи» – бидай, «чанчид» - жиде, «себ»-сірке суы, «сипанд» - рут шөбі және «сухон» - егеу», - деп мәлімдейді. Олардың символдық мәні келер жылдың адамға әкелер жақсылығын болдыру, адам тілегі мен табиғат сиының арасындағы үйлесімділіктің жолын ашу үшін өмір тәжірибесіндегі жақсылықтың нышанын бейнелейтін материалдық бұйымдармен өлшегендіктен туындаған. Ауыл жастары «Ұйқы ашар» мен «Селт еткізерін» жасап, жаңа жылдың алғашқы рауанын қалт жібермей қарсы алу үшін түн күзетіп, ойын-сауық құрған. Бұл әрекет жастардың жаңа жылмен бірге түлеп, күш-жігерін байқатып, өмірден өз орынын аларлықтай сенімділікке ие болу үшін жігерлік, сұлулық қажеттілігі ұғындырылғандай. Жігіттер табиғатпен бірге ғашықтық сезімін оятып, қалыңдық таңдаудан қалт қалмауы, қыздардың табиғаттай гүлдеуі көзделген. Ол үшін ойын-сауық барысында бір-бірін сөзі, төзімділігі, ұстамдылығы, тапқырлығы, тіл табыса білуі, өнерлігі, әзіл мен сын сұраққа

орынды жауап қайыра білуі – бәрі ұзақ кештегі ойындардың басты мақсатына айналса керек. Ал таң ата тайөгізді ашамаймен ерттеп, үстіне Наурыз қуыршағын ойнатып әр үйдің мал-жанын оятуы мақсатталған театр ойыны деуге болады. Арнайы әрекетті, қақтығысы, кейіпкерлері бар көріністің түпкі мақсаты халықты мерекелік кезеңді сезінуге, араласуға шақырады. Ояғандар жастардың құттықтауын қарсы алып, оларға Наурыз сыйлығын тарту етіп, баталарын берген. Наурызбен бірге таза үйге, күткен үйге Қыдыр келеді деген сеніммен есік алдына қос шырағын жаққан. Қос шырақ жағу – наурыз белгісі екенін «Таң» журналында жарияланған кіші жүз шақшақ Жәнібектің қызы әкесін жоқтағанда айтқан жоқтауынан таптық:

«Сүбесі сүйем қошқарды
Ұлыс күні соймаспа ем,
Тамам сорлы тоймас ем,
Ұлыс сайын басыңа
Жұп шырақ жағып қоймас па ем?!», - делінген.

Тәжірибелік бөлім. Араға жылдар салып қайта оралған Наурыз мерекесін алғаш ұйымдастырушылардың қолында мерекенің өзіне тән рәсімдік әрекеттері туралы толыққанды мәлімет болмағандықтан түрлі ұжымдарға қазақтың салт-дәстүрлерін бөліп беріп, киіз үйлердің жаны мен арнайы құрылған сахналарда бет ашар, тұсау кесу т.б. салт дәстүрлер көрсетіліп, көрермендердің ұғымында жаңа жылды қарсы алу туралы қате пікірлер қалыптасты. Мәдениеттанушылардың еңбектерін зерттей келе профессор Н.К.Камалова бастаған осы мақала авторлары алғаш рет Қажымұқан атындағы стадионға Наурыздың 7 сыйын қойып, Қалтырауық қамыр кемпір мен Көктем Қыз образдарын ашық алаң талаптарына сай үлкен көлемде жасатып, режиссура заңдылығына сай қарама-қарсы екі күштің, жылдың екі мезгілінің айқасын идеялық-эмоциональдық әсер ету құралдары арқылы мерекеге жиналған көпшілік назарына ұсындық. Бар нәрсені көктен тілейтін наным сенімді ескере отырып Қыдыр Атаны бір жылы әуе шарынан аспаннан түсірсек, келесі жылы сахна төріне биік тұғыр орнатып, сол жерде түтін беру арқылы бұлттардың арасында тұрып бата беруін ұйымдастырдық. Келесі жол аппақ түйеге мінген, жан-жағында ақ киімді қанаттары бар періштелердің қошеметтеуімен келген мифологиялық образды шығардық. Қоян жылы жаңа жыл иесін әскери вертолетпен көктен түсіру тәсілі де ұйымдастырушылардың үнемі ізденісте болатындығын көрсетті. Наурыз ынтымақ пен бірлік мерекесі деп саналатындықтан, келесі бір жылы іс-шара өткізілетін алаңға түрлі ұлт пен ұлыс өкілдерінен тұратын Наурыз керуенін келтіріп, театрландырылған қойылым жүзеге асырылды. Еліміз егемендігін алғаннан бері мерекені ұйымдастыру бойынша соны ізденістер, түрлі тың идеялар туындап жүзеге асып келеді. Бірақ біз әлі күнге Наурыз мерекесін халықтық мереке деңгейіне жеткізе алмай келе жатырғанымыз ащы шындық. Баса айтатын тағы бір мәселе, мерекеге сахнадағы әрекетке қатысушылар ғана белсенді түрде араласып, көпшілік халық тек енжар көрермен ретінде қалып қояды. Наурызды ұйымдастырушылар бұл тұрғыда бүгінге дейін белгілі бір жүйе қалыптастырып, халықтың тікелей қойылымдарға араласуына қол жеткізетін тәсілді ойластырмай жүргені ащы шындық. Осы тұрғыда болашақ мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастырушы жоғары білікті мамандарды даярлаумен айналысатын оқытушылар және де бұқаралық мерекелерді ұйымдастыру саласында мол тәжірибесі бар режиссерлар ретінде Наурыз мерекесін заманауи формада ұйымдастыру бойынша өз пікірімізді білдіргіміз келеді.

Қорытындылар. Наурыз мерекесіндегі ең басты мәселе - мерекенің режиссерлық образдық шешімін ойластыруда Қалтырауық қамыр кемпір, Көктем қыз, Ақпан-Тоқпан, Үт бикеш, Әзмырза, Зымыстан, Табысқан сияқты кейіпкерлерді халыққа таныту қажет. Келесі - Наурыз символы қызғалдақ емес, нәурызек гүлі, нәурызек құсы екенін бекітіп, декорациялық безендіру элементтерінің басты ортақ нақышына айналдыру қажет. Креативтілік заман талабы десек, Наурыз мерекесін күндіз ғана атап өтпей, трансформациялау арқылы заманауи сипатта, өзіндік рәсімдік әрекеттерін сақтай отырып, кешкі бүкілхалықтық серуенге, шоу думанға айналдыру формасын жасау керек. Әлеуметтік желі дамыған заманда мереке жақындағаннан бастап түрлі сайттарда ақпараттық-танымдық сауалнамалар жүргізіп, жеңімпаздарды кешкі сауықтық шарада марапаттап, бақыт құсы саналатын Нәурызек құстың мүсінін сыйға тарту арқылы мерекеге қызығушылығын арттыруға қол жеткізуге болады. Біздің салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымызды келешекте әрі қарай дамытатын жастық шақ өкілдеріне жаңа форматта, табиғат аясында Ұлыстың Ұлы күнін қарсы алу мүмкіндігін жасау мақсатында да тың шешім ұсынбақшымыз. Әдет-ғұрып, салт-дәстүр орталығының фейсбуктағы, инстаграмдағы парақшаларында арнайы 18-25 жас

аралығындағы жастарға байқау жариялап, жеңімпаздар өңіріміздегі табиғаты ерекше Машат не Біркөліктегі демалыс аймағында жұлдызды аспан астында арнайы «Ұйқышар» мен «Селт еткізер» дәстүрін жаңғыртып, екі оттың ортасынан өтіп, жамандықты ескі жылда қалдырып, «хэппенинг» формасында мерекенің өзіне тән рәсімдік әрекеттерін атқарып, таудың басына шығып жаңа жылдың алғашқы таңын алақандарын тосып қарсы алса. Думанды сауық таспаға түсіріліп, мәдениеттанушылар рәсімдік әрекеттердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, мазмұн-мағынасын, символдық-нышандық мәнін түсіндіріп, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихатталса. Мерекеді жастардың бір-біріне жасалатын сыйлықтарын дизайнерлер ұлттық нақышта этностильде ойластырып, кәдесыйлар қол жетімді бағада болса.

Жалпы мерекелер қойылымын ұйымдастыруда режиссерлық қоюшы-топ декорациялық шешім жасауда, музыкалық безендіруде, хореографиялық-пластикалық қойылымдарда, LED экрандарды қолдануда, көпшілік сахналарда, персонификациялауда заманауи сахна тәсілдерін, техника құралдарын молынан қолданып, көрермендердің белсенділігін арттыру жолдарын шебер ойластырғанда ғана басты көкейкесті мақсаттарына жете алмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Наурызнама: Аталы ойлар. Алматы: Жалын, 1993. 112 бет.
2. Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер (Құрастырған М. Қазбеков. Алматы: Қазақстан, 1991. 256 бет
3. Қош келдің, Наурыз! Алматы: АқОрда, «Өлке» баспасы, 1993. 80 бет.
4. Нуржанова Т.Т., Таурбекова А.С. Бос уақытты ұйымдастыру: оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: ТехноЭрудит, 2018. 160 б.
5. Жумабай Л.Ж. Бос уақытты көркемдік-бұқаралық ұйымдастыру. Оқу-әдістемелік құрал. – Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2017.- 88-бет

Аннотация: В статье авторы рассматривают организацию праздника Наурыз используя креативные режиссерские решения. Актуальность проблемы в том, что в обществе где основная масса людей традиционно встречают новый год по Григорианскому календарю в конце декабря, к сожалению праздник Наурыз до сих пор не стал всенародным праздником. Решение проблемы ставит перед работниками культурно-досуговой работы интересных идейно-режиссерских замыслов, новых поисков, персонифицированных образных решений. Используя сравнительный анализ в изучении трудов европейских, российских ученых-путешественников, современных казахских культурологов организаторы массовых праздников должны определить основные ритуальные действия, символы, роль аллегорических образов в раскрытии содержания праздника. Рассмотрев организацию и проведения праздника Наурыз за последние несколько лет мы пришли к выводу, что сценарный ход представления часто повторяются, в режиссерских, образных, декорационных решениях нет креативности, нет новизны идей. Самое главное участниками праздника являются только персонажи, нет методики активизации зрителей. Авторы статьи предлагают несколько вариантов организации праздника Наурыз, где основными действующими лицами могут стать молодежь. Самое интересное есть специальное предложение организации праздника во время пандемии используя социальные сети.

Ключевые слова: праздник, режиссура, ритуальные действия, трансформация, креативность.

Abstract: The article analyzes the views of experts with many years of experience in the field of directing in the organization of Nauryz in accordance with modern requirements. In a society accustomed to celebrating the New Year with the Gregorian calendar in late December, it is natural that the requirements for employees of cultural and leisure activities to bring Nauryz to the level of a national holiday are high. In this regard, he traveled to the Kazakh steppes. The main goal of the authors of the article will be to compare the research of European and Russian scholars on the holiday, the recommendations of Kazakh culturologists, to determine the ceremonial features of the holiday, its educational value and ways to apply it in a modern theatrical form by means of ideological and emotional influence. Describing the level of organization of the Great Day of the Nation, it was found that stereotypes, stencils, monotony, directorial-image, decorative decisions are neglected, lack of creativity, no attention is paid to increasing the activity of the audience. At the end of the article, the authors not only present original ideas for the celebration of Nauryz, but also offer ways to actively involve young people in the process of celebration, propaganda through the media, using social networks in today's pandemic.

Keywords: celebration, directing, ritual actions, Transformation, Creativity.

ӘОЖ: 37,372,578.

¹Садовская В.С., ²Асембаева Ш.Д., ²Туреханов Қ.Е.

¹педагогика ғ.д., профессор МӨММУ, Москва, РФ

²магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ ТҮРҒЫДА МӘДЕНИ -
ТЫНЫҒУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕС –
МӘДЕНИ – ТЫНЫҒУ МЕКЕМЕЛЕРІН ҰЖЫМДЫҚ
БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түйін: Бұл мақалада әдістемелік орталықтардың басшылары, жетекші мамандары үшін әдістемелік басқару, олардың қызметтік нұсаулықтары мен функционалдық міндеттері бойынша күнделікті негізгі жасалатын жұмыстары мәдени - тынығу жұмысының сапасы мен нәтижелілігі, сондай - ақ мәдени - тынығу мекемелері қызметінің барлық бағыттар бойынша жетілдірілуі клуб мекемелерін ұйымдастыру - әдістемелік басқару жұмысының барлық бағыттары қалай іске асырылатындығы қарастырылған. Әдістемелік орталық ретінде АМУ төмендегідей негізгі функцияларды атқара отырып, аудандағы мәдени - тынығу мекемелерін басқаруды жүзеге асырады. Зерттеу функциясы, педагогикалық функция, ақпараттық функция, ұйымдастыру функциясы сияқты әдістемелік қамтудың барлық аталған функциялары өзара тығыз байланысты: оның бірін іске асырудың нәтижелілігі екінші бірін тиімді пайдаланумен тығыз байланысты екені анықталған.

Бұл мақалада әдістемелік жұмыстың құрылымына ерекше тоқталған. Клуб меңгерушілерінің, әдіскерлердің, көркемдік жетекшілердің т.б. мамандардың технологиялық жұмысын ұйымдастырушы құрылым әдістемелік Кеңес болып табылатындығы көрсетілген. Бұл РДК-ның коллегиялық (ұжымдық) органы, кәсіби мотивациясын, мамандардың әдістемелік мәдениетін жоғарлатуға ықпал етуші, сондай-ақ шығармашылық потенциалын дамытушы құрылым деп қарастырылған. АМУ мен оның әдістемелік кабинетінің ұйымдастыру - әдістемелік қызметі деңгейін жоғары шығармашылық дәрежеде көрсетуге зор мүмкіндік беретіндігі айқындалған.

Кілт сөздер: Шығармашылық, мәдениет, әдістеме, мекеме, қоғам, маман, қызмет, жұмыс.

Кіріспе. Әдістемелік орталықтардың басшылары, жетекші мамандары үшін әдістемелік басқару, бұл - олардың қызметтік нұсаулықтары мен функционалдық міндеттері бойынша күнделікті негізгі жұмысы. Әдіскерлер шығармашылық тұлғалар тәрізді ұйымдастыру-әдістемелік жұмыспен кәсіби шұғылданады. Ең алдымен олар мәдени - тынығу қызметкерлері мен қоғамдық белсенділердің әдістемелік дайындығы деңгейін жоғарылату және дамытуға бағытталған жұмыстарды жүргізуге міндетті. Бұқаралық - саяси және мәдени - тынығу жұмысының сапасы мен нәтижелілігі, сондай - ақ мәдени - тынығу мекемелері қызметінің барлық бағыттар бойынша жетілдірілуі осы мәселенің шешілуіне байланысты. Клуб мекемелерін ұйымдастыру - әдістемелік басқару жұмысының барлық бағыттары осы мақсатқа бағындырылуы тиіс [1]

Теориялық талдау. Әдістемелік орталық ретінде АМУ төмендегідей негізгі функцияларды атқара отырып, аудандағы мәдени - тынығу мекемелерін басқаруды жүзеге асырады:

1. Зерттеу функциясы –

- а) жұмыс тәжірибесін талдау, жинақтау, жаңа, озат тәжірибені іздестіруді;
- б) тәжірибелік жұмысты жүргізу, жаңа тәжірибені және нұсқаулардың тиімділігін тексеруді;
- в) озат тәжірибені және ғылым жетістіктерін тәжірибеге ендіруді;
- г) зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша материалдарды, кеңестерді, әдістемелік ұсыныстарды дайындауды жүзеге асыруды қарастырады.

2. Педагогикалық функция -

- а) мәдени - тынығу мекемелерінің қызметкерлері мен қоғамдық белсенділерді, мекеменің, ұйымның, кәсіпорынның мәдени белсенділерін оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыру арқылы;
- б) қызметкерлердің өзін - өзі тәрбиелеуі мен өзін - өзі қалыптастыруына ықпал ету арқылы жүзеге асырылады.

3. Ақпараттық функция -

а) анықтамалық және библиографиялық жұмыстар;
б) ақпараттық - анықтамалық материалдарды дайындау және шығару жұмыстары арқылы жүзеге асырылады.

4. Ұйымдастыру функциясы, ол -

а) жоғары тұрған және өзге де ұйымдар мен мекемелер тарапынан әдістемелік қамтуды жетілдіру мәселелерін дайындауда;

б) әдістемелік Кеңес пен әдістемелік топтардың (комиссия және т.б.) жұмысында, уақытша қоғамдық және тұрақты әдістемелік органдарды құруда;

в) мекеме қызметкерлерін, қоғамдық белсенділерді және мәдени белсенділерді оқытуды ұйымдастыру түрлері жүйесін құруда;

г) МТМ-нің әдістемелік қыметін әдістемелік бақылауды жетілдіруде;

д) әдістемелік қызметтердің есеп беруі мен есепке алуын жетілдіруде;

е) клуб мекемелерінің әдістемелік қызметінің өзге де әдістемелік органдармен, орталықтармен және т.б. сыртқы байланысын нығайтуда;

ж) ұйымдастыру жұмысын іске асырумен байланысты әдістемелік материалдарды дайындауда жүзеге асырылады.

Әдістемелік қамтудың барлық аталған функциялары өзара тығыз байланысты: оның бірін іске асырудың нәтижелілігі екінші бірін тиімді пайдаланумен тығыз байланысты.

Әдістемелік жұмыстың құрылымы. Клуб меңгерушілерінің, әдіскерлердің, көркемдік жетекшілердің т.б. мамандардың технологиялық жұмысын ұйымдастырушы құрылым әдістемелік Кеңес болып табылады. Бұл РДК-ның коллегиялық (ұжымдық) органы, кәсіби мотивациясын, мамандардың әдістемелік мәдениетін жоғарлатуға ықпал етуші, сондай-ақ шығармашылық потенциалын дамытушы құрылым [2]

АМУ мен оның әдістемелік кабинетінің ұйымдастыру - әдістемелік қызметі деңгейін жоғары шығармашылық дәрежеде көрсетуге **әдістемелік Кеңес** жұмысын дұрыс ұйымдастыру зор мүмкіндік береді.

АМУ-нің әдістемелік Кеңесі - бұл іскерлік қоғамдық орган және оны мәдениет бөлімінің меңгерушісі немесе АМУ-нің директоры құрады.

Оның сандық құрамы әртүрлі. Кейбір АМУ-де **әдістемелік Кеңес құрамы** 5 адамнан тұрса, келесілерінде 11 адамнан, үшіншілерінде 17 адамнан тұрады. Кейбір жерлерде әдістемелік Кеңестің төрағасы болып кабинет меңгерушісі сайланады немесе әдістемелік қамтудың жауапты бөлігін қоғамдық бастамамен тәжірибелі маман басқарады. Әдістемелік Кеңес іс жүргізу, әдістемелік жұмысты есепке алу және ұйымдастыру жұмысын жүргізумен айналысатын тұлға ретінде хатшыны бекітеді [3]

АМУ-ндегі барлық ұйымдастыру - әдістемелік жұмысты әдістемелік Кеңес үйлестіреді, ол секторлар мен топтарға бөлінеді. Сектордың немесе топтың жетекшісі және сектор мүшелері әдістемелік кеңестің мүшелері болып табылады.

ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕСТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

№1 нұсқа

КЕҢЕС ТӨРАҒАСЫ
СЦЕНАРИЙЛІК ТОП
РЕДАКТОРЛЫҚ ТОП
КЕҢЕС БЕРУШІ ТОП
ЭКСПЕРТТІК ТОП
ТЕХНИКАЛЫҚ ТОП

Бірінші топ сценарийлерді, сценарийлік жоспарларды, әдістемелік, нұсқаулық және өзге де

материалдарды өңдеумен айналысады.

Екінші топ әдістемелік кабинет шығарған барлық нұсқаулық - әдістемелік материалдарды редакциялау және түзетумен айналысады.

Үшінші топ түрлі мамандардан тұрады және олар іс- шараны дайындау және өткізу барысында, сондай - ақ кеңеске мұқтаж аудандағы мәдениет қызметкерлеріне топтық және жеке, ауызша және жазбаша кеңестер береді.

Төртінші топ мәдени - тынығу жұмысын жақсарту және белсендіру мақсатында откізілген іс - шаралардың сапасы мен тиімділігін тексереді.

Бесінші топ бұқаралық - саяси және мәдени - тынығу іс-шараларын өткізу барысында түрлі техникалық және аудио - визуальді құралдарды пайдаланады, аудандағы мәдениет қызметкерлеріне МТЖ-ның техникалық құралдарын пайдалануда практикалық және әдістемелік көмек береді.

ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕСТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

№2 нұсқа

ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕС ТӨРАҒАСЫ
ТӨРАҒАНЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
КЕҢЕС ХАТШЫСЫ
ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ – ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ МЕН СОЦИОЛОГИЯСЫ СЕКТОРЫ
ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫС СЕКТОРЫ
ОҚУ - ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ СЕКТОРЫ
АҚПАРАТТЫҚ - АНЫҚТАМАЛЫҚ ЖҰМЫС
МӘДЕНИ -ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫНЫҢ КӨРНЕКІ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ СЕКТОРЫ

Халық шығармашылығы және мәдени – тынығу жұмысының әдістемесі мен социологиясы секторы халық шығармашылығы және мәдени - тынығу жұмысы мәселелері бойынша тәжірибелік - эксперименттік және социологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді, тұрғындардың идеялық – тәрбиелік жұмысы бойынша МТМ - гі озат тәжірибені, тұрғындардың түрлі әлеуметтік - демографиялық топтарының бос уақыт және демалысты ұйымдастыру саласындағы сұраныстары мен қызығушылықтарын зерттейді, осы мәселелер бойынша әдістемелік нұсқаулықтар дайындайды, көркемөнер шығармашылығы ұжымдарымен бірлесе отырып фольклорды жинақтау және зерттеу жұмысын жүргізеді [4]

Әдістемелік жұмыс секторы мәдени - тынығу мекемелерін басқаруды жетілдіру мәселелерімен айналысады:

- ауылдық және жылжымалы клуб мекемелерінің жұмысын жетілдіру;

- аудандағы және барлық ведомстволардағы МТМ-н әдістемелік қамту;

- директивті органдар, облыстық мәдениет басқармасы, ОМ және ХШО шешімдерін орындалуын бақылау, ғылыми және әдістемелік ұсыныстардың ендірілуін, ауыл тұрғындарына мәдени қызмет көрсету жағдайын бақылау;

- ауылдық клуб мекемелерінің экономикасы, жұмысын жоспарлау, есепке алу және есеп беру мәселелері [5]

Оқу - тәрбие жұмысы секторы аудандағы мәдениет қызметкерлерінің кәсіби біліктіліктерін жоғарылату жұмыстарымен айналысады:

-тұрғылықты жерлерде мәдени - тынығу қызметкерлерін іріктеу, дайындау және орнықтыру тәжірибесін жинақтау және тарату;

- әдістемелік күндер, мәдениет қызметкерлері күндерін, озат тәжірибе мектебін, шығармашылық зертханалар, тұрақты жұмыс жасайтын аудандық семинарлар, ғылыми - практикалық конференциялар т.б. ұйымдастырады және өткізді.

Ақпараттық - анықтама секторы мәдени - тынығу жұмысы, халық шығармашылығы, озат тәжірибе мәселелері бойынша ақпаратты, репертуарлық және ғылыми - әдістемелік материалдарды жинақтау, өңдеу, сақтау, талдау және тарату жұмыстарын жүргізеді:

- аудандағы мәдени - тынығу мекемелеріне ақпараттық қызмет көрсету, яғни ауылдық клуб мекемелеріне репертуарлық және әдістемелік материалдарды іріктеуге көмек көрсету;

- жазбаша және ауызша, топтық және жеке кеңестер, әдістемелік көмектер ұйымдастыру және өткізу.

Мәдени - тынығу жұмысының көрнекі және техникалық құралдары секторы ауылдық клуб мекемелерін, онда өткізілген түрлі іс - шараларды, әдістемелік кабинеттер мен бұрыштарды көркем - безендіру, МТМ -дегі мәдени - тынығу және саяси - көпшілік жұмыстарында техникалық құралдарды пайдалану мәселелерін қарастырады:

- оқу - әдістемелік және көрнекі құралдарды (слайдтар, видеофильмдер, клуб плакаттары және т.б.) жасау, МТМ-нде техникалық құралдарды пайдалануда әдістемелік көмек көрсету;

- ауыл клубтары мен ондағы әдістемелік кабинеттерді, бұрыштарды көркем безендіру конкурстарын өткізу.

Көрсетілген әрбір сектор қажеттілігіне қарай әдістемелік комиссия немесе топ құруға құқылы[6]

АМУ әдістемелік Кеңесі ұйымдастыру - әдістемелік жұмыстардың жоспарын бекітеді, өткізілген семинарлар, кеңестер және концерттік қойылымдардың нәтижелерін талдайды, озат тәжірибені жинақтау, әдістемелік және практикалық көмек көрсету т.б. мәселелерді қарастырады. Әдістемелік Кеңес құрамына АМУ-нің директоры, әдіскерлер, бірнеше тәжірибелі мәдениет қызметкерлері және қоғамдық белсенділер кіреді. Кеңесті ресми түрде мәдениет бөлімінің менгерушісі басқарады, кейде оның жұмысын көбіне АМУ-нің директорының өзі жүргізуі мүмкін. Кеңес айына бір рет мәжіліс өткізеді. Оның жоспарына ауылдық мәдениет мекемелері тәлімгерлерінің жұмысын қорытындылау, алдағы мерзімге әдістемелік Кеңес жұмысының жоспарын бекіту мәселелері кіреді:

Ақпан

- Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күнін қарсы алуға арналған әдістемелік ұсыныстар мен бағдарларды талқылау және бекіту.

- «Мәдениет қызметкерлері күні» мерекесінің сценарийін талқылау және бекіту.

Сәуір

- «Клуб мекемелерінің көктемгі дала жағдайындағы жұмысы», «Ата - аналар мен балалар демалысы» күнін ұйымдастыру шаралары бойынша әдістемелік ұсыныстар мен бағдарларды талқылау және бекіту.

- ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын жүзеге асыру бойынша клуб жұмыстары.

- аудандағы клуб мекемелеріндегі әуесқой бірлестіктердің жұмыс тәжірибесі туралы.

Маусым

- «Нарықтық экономика жағдайындағы жастар» атты ауызша журналды ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсыныстар мен бағдарларды талқылау және бекіту.

- Аудандық мәдениет үйі, ауылдық мәдениет үйі балалар секторларының жұмыс тәжірибесі.

- Ауыл тұрғындарының саяси тәрбиесін қалыптастыру бойынша озат тәжірибе базасын ұйымдастыруда ауылдық мәдениет үйінің директоры мен тәлімгерлердің ролі.

- Ауылдық мәдениет үйі әдістемелік кабинетінің жұмысын ұйымдастыруға практикалық көмек көрсету.

- Демалыс күндері ауылдық мәдениет үйінің жұмысын тексеру мақсатындағы рейдке қатысу. Алынған материалды қорытындылау.

- Ауылдық мәдениет үйінде әдістемелік күндерді өткізу жоспары.

- қорытындылау, ұсыныстар жасау.

- клуб кештері конкурсының I кезеңін қорытындылау.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Абишев М.А., Багов И.Т. Организация системы методического руководства культурой и художественным творчеством. Шымкент, ЮКГУ, 2005г.
- 2 Абишев М.А., Багов И.Т. Методическое руководство самодеятельным художественным творчеством. Чимкент, ОНМЦ НТ и КПП, 1989г.
- 3 Багов И.Т., Абишев М.А. Методическая деятельность межсоюзных Домов, Дворцов культуры и ОМДСТ. Чимкент, ОМДСТ, 1989г.
- 4 Багов И.Т. Методический кабинет РДК – организационно-методический центр народного творчества и культурно-просветительной работы. Чимкент, ОНМЦ НТ и КПП, 1988г.
- 5 Багов И.Т., Уалиханова А. Мәдени-тынығу жұмысын әдістемелік қамту. Оқулық. Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2015. 270б.
- 6 Каргин А.С. Воспитательная работа в самодеятельном художественном коллективе. М.: Просвещение, 1984, 188с.

Аннотация: В данной статье для руководителей, ведущих специалистов методических центров, их должностных инструкций и функциональных обязанностей ежедневно проводится основная работа по качеству и результативности культурно - досуговой работы, а также совершенствованию деятельности культурно - досуговых учреждений по всем направлениям, как реализуются все направления организационно - методической работы клубных учреждений. СДК как методический центр осуществляет управление культурно-досуговыми учреждениями района, выполняя следующие основные функции: Все перечисленные функции методического обеспечения, такие как исследовательская функция, педагогическая функция, информационная функция, организационная функция, тесно взаимосвязаны: установлено, что результативность реализации одной из них неразрывно связана с эффективным использованием другой. В данной статье особое внимание уделено структуре методической работы. Заведующих клубами, методистов, художественных руководителей. Методический совет СДК является деловым общественным органом и создается заведующим отделом культуры или директором СДК. В некоторых местах председателем методического совета избирается заведующий кабинетом или ответственную часть методического обеспечения возглавляет опытный специалист с общественной инициативой. Методический совет утверждает секретаря в качестве лица, занимающегося ведением делопроизводства, учета и организации методической работы.

Ключевые слова: Творчество, культура, методика, учреждение, общество, специалист, деятельность, работа.

Abstract: In this article, for managers, leading specialists of methodological centers, their job descriptions and functional responsibilities, the main work is carried out daily on the quality and effectiveness of cultural and leisure work, as well as improving the activities of cultural and leisure institutions in all areas, as all areas of organizational and methodological work of club institutions are implemented. KFOR as a methodological center manages the cultural and leisure institutions of the district, performing the following main functions: All the listed functions of methodological support, such as research function, pedagogical function, information function, organizational function, are closely interrelated: it is established that the effectiveness of the implementation of one of them is inextricably linked with the effective use of the other. In this article, special attention is paid to the structure of the methodological work. Club managers, methodologists, and art directors. Methodological advice.

In some places, the head of the Cabinet is elected as the chairman of the methodological Council, or the responsible part of the methodological support is headed by an experienced specialist on public initiative.

Keywords: Creativity, culture, methodology, institution, society, specialist, activity, work.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫН АҚТАУ
РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION**

- Әлібек С.Н.** 5
1 тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ТАРИХИ БАҒАСЫН АЛУҒА ЛАЙЫҚТЫ ТҮЛҒА
- Әлібек С.Н.** 11
2 тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**«ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДА» БОЛҒАН ОҢТҮСТІКҚАЗАҚСТАНДЫҚ
ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ТАҒДЫРЫ**
- Тұтқышбай И.А., Нурдилда А.Ш., Орынбаева Б.М** 18
3 ¹в.ғ.к., профессор М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.
¹магистр оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.
¹магистр оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ЖАЗЫҚСЫЗ ЖАЛАҒА ҰШЫРАҒАН ЗҰЛМАТ ЖЫЛДАР МЕН
ОТАН ҮШІН ОТ КЕШКЕН**

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- Найманбаев Б.Р.** 22
4 тарих ғ.д., профессор қызметі міндетін атқарушы.
«Орда» университеті. Шымкент, Қазақстан
**ЧИСЛЕННОСТЬ И ПРИРОСТ НАСЕЛЕНИЯ ШЫМКЕНТА В КОНЦЕ XIX-
НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

**ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

- Мынбаев Н.Ж., Тилеукулов Г., Джораева О.Э.** 29
5 д.филолог.н., член-корреспондент РАЕ,
руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ист.н., доцент, директор департамента по работе с иностранными
студентами

ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, спец ВУК НЦ «Тюркология» ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

ЯВЛЕНИЕ ТРАНСОНИМИЗАЦИИ В ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

- 6 **Жамелов Б.А., Жолдас А.К.,** 34
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ТҮПСАНАСЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ СИМВОЛЫ**

**АРХЕОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY**

- 7 **¹Тұяқбаев М.Қ., ¹Саипов А., ²Дмитриев Ю.А.** 40
¹тарих ғ.к., Республикалық «Физикалық антропология» ғылыми
зерттеу зертханасының аға ғылыми қызметкері, М.Әуезов атындағы ОҚУ.
Шымкент, Қазақстан
¹педагог. ғ.д., Республикалық «Физикалық антропология» ғылыми-зерттеу
зертханасының бас ғылыми қызметкері, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент,
Қазақстан
²педагог.ғ.д, профессор, Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті, Мәскеу,
Ресей
ТҮРКІСТАНДА ЖЕРЛЕНГЕН ӘМІРЗАДА ӘЛИ

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

- 8 **Елгонова С.Д., Косанбаев С.К., Налибаева А.Н.** 46
старший преподаватель. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.ист.н., доцент. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.педагог.н., доцент ТГПУ им.Низами.Ташкент, Узбекистан
**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ
ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)**

- 9 **Косанбаев С.К., Торгаутова Ш.А., Батырбекқызы Г.** 50
к.ист.н., доцент. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, руководитель научного центра «История и этнология»
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
доктор Phd, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ИЗ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗАМЕТОК
О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ ФЕДОРА ЛОБЫСЕВИЧА**

- 10 **Базарбаева Р., Азимов А.М., Қалдыбаева Б.М.** 53
тілші, Өзбекстан Ұлттық Телерадиокомпаниясы, Ташкент, Өзбекстан
Ph.D., доцент, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
Ph.D., доцент, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАНДАСТАРЫМЫЗДЫҢ ҰЛТТЫҚ
ЖАҒДАЙЫ**

- 11 **Жанабаева Р.К., Фаттахова Н.Т., Гафурова В.А.** 58
старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.педагог.н., доцент Ташкент.ГПУ им. Низами г. Ташкент
**ОТРАЖЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ
КАЗАХСКОГО НАРОДА
В ТРУДАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ И КАЗАХСКИХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО
СБОРНИКА)**

- 12 ¹Уразбаева К.А., ²Мусульманова М.М., ¹Нурсейтова З.Т. 62
¹техн.ф.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²техн.ф.д., профессор, И.Раззаков атындағы ҚМТУ, Бишкек, Қырғызстан
¹техн.ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕНДІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЗАҚ УАҚЫТ
САҚТАЛАТЫН ТАҒАМДАРДЫ ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**АРХИВ ІСІ
АРХИВНОЕ ДЕЛО
ARCHIVAL BUSINESS**

- 13 **Кукеева М.К.** 68
к.педагог.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «ОБЩЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ
КАЗАХСТАНА» В ФОНДАХ ТУРКЕСТАНСКОГО ОБЛАСТНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА**

- 14 **Джалилов А.М.** 73
магистр, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**АНТИАЛКОГОЛЬНАЯ КАМПАНИЯ
В ЧИМКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ В 1983 – 1986 ГОДЫ**

**ӨЛКЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

- 15 ¹Тұтқышбай И.А., ²Сахно Н.В., ¹Ермекбаева Р.Ж. 78
¹в.ф.к., профессоры М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан.
² в.ф.д., профессор Н.В.Парахина атындағы Орлов Мемл.аграрлық
университеті. Орел, Ресей.
¹а.ш.ф.к., аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан.
**ОҢТҮСТІК Өңірдегі ауылшаруашылық малдардың
бруцеллез, туберкулез ауруына жүргізілетін балау
әдістері мен
сақтандыру шаралары**

- 16 **Дауылбай Ә.Д., Айтқұлова Р.Ә., Кудасова Д.Е.** 83
а/ш.ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
х.ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ІШКІ ТҰҚЫМДЫҚ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚ МЕРИНОСЫНЫҢ ТҮРІНДЕГІ
КҮЙІК ҚОЙЛАРЫНЫҢ ӨНІМДІЛІК САПАЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ**

- 17 **Курманова К.Т., Айтбаева А.С., Досмуратова С.И.** 88
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Казахстан
преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Казахстан
к.с/х.н., профессор, Ташкентский Аграрный Университет, Ташкент,
Узбекистан
**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЕСПИЛОТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА**
- 18 **¹Асанбек Б.А., ²Аметова М.М., ³Назаров Ш.А.** 93
¹магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан.
²магистр, оқытушы, ҚазҰАУ, Алматы, Қазақстан.
³техн.ғ.к., оқытушы, Технологиялық Университет, Душанбе, Тәжікiстан
**БИОБЕЛСЕНДІРІЛГЕН БИДАЙ ДӘНІНІҢ СҮТ ҚЫШҚЫЛДЫ
МИКРООРГАНИЗМДЕРГЕ ӘСЕРІ**
- 19 **¹Алибаев Н., ¹Юсупов Ш., ²Аубакиров Х.А.,** 99
¹а.ш.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹а.ш.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²а.ш.ғ.к., доцент, ТарӨУ, Тараз, Қазақстан
ТҮЙЕ СҮТІ ӨНІМДЕРІ – ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮР ТӘРБИЕСІ
- 20 **Болысова Г.С., Асанова А.Р.** 103
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ӨЛКЕМІЗДЕН ШЫҒАТЫН МАКАРОН ӨНІМДЕРІН
СТАНДАРТТАУ ЖӘНЕ СЕРТИФИКАТТАУ**
- 21 **Ветохин С.С., Кенжеханова М.Б., Қайсарова А.А.** 107
физ-матем.ғ. к., доцент, БМТУ, Беларусь Республикасы, Минск.
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**«ЕРАСЫЛ - ШЫМКЕНТ» ЖШС-НЕИСО / ІЕС 27001 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
СТАНДАРТЫ НЕГІЗІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ БАСҚАРУ
ЖҮЙЕСІН ЕНДІРУ**
- 22 **Досмаканбетова А.А., Сейткасимова Л.А., Пазилова Г.Д.** 112
техн.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**МҰНАЙГАЗХИМИЯ КЕШЕНІНІҢ ҒЫЛЫМИ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
ДАМУЫ**
- 23 **Анарбаев А.А., Амирханова А.Т., Кабылбекова Б.Н.,** 115
техн.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ғ. к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ТАБИҒИ НАТРИЙ ХЛОРИДІН
ӨНДЕУ ЖӘНЕ ҚОСПА ЗАТТАРДАН ТАЗАЛАУ ЖОЛДАРЫ**
- 24 **Джанмулдаева Ж.К., Сейтмагзимова Г.М., Джанмулдаева А.К.,** 119
техн.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техника магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТӨМЕНСАПАЛЫ ФОСФАТТЫ ШИКІЗАТТАРДЫ
ӨНДЕУ БОЛАШАҒЫ**

ТҮЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY

- 25 ¹Сапарбекова Б.Р., ¹Байжанова А.А., ²Ереханова Ф.Т. 131
¹магистр оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан Шымкент
¹магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филология ғ.к., аға оқытушы ИМТ, Dubai Business School-Дубай, Араб
Әмірлігі
- 26 ¹Рахматуллаева А.Р., ²Туркеева С.М. 135
¹к.ист.н., доцент, ТашГУ имени Низами, Ташкент, Узбекистан
²магистр истории, ст. преподаватель ЮКУ имени М.Ауезова, Шымкент,
Казахстан
- ИСТОРИЯ ЖИЗНИ АМИРА ТЕМУРА: ВЫМЫСЕЛ И ИСТИНА**
- 27 ¹Арипбаева Л.Ш., ¹Примкулова Ш.Н., ²Налибаева А.Н. 141
¹к.педагог.н., доцент ЮКУ им. М.О.Ауэзова
¹старший преподаватель ЮКУ им. М.О.Ауэзова
²к.педагог.н., доцент ТГПУ им. Низами г. Ташкент
- НЕКОТОРЫЕ ФАКТЫ О ЛЕГЕНДАРНОМ КОРКЫТ – АТЕ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)**

ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY

- 28 Дарибаева Р.Д., Алтынбекова А.Р., Жақсылықова Д.М. 145
педагог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
- ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ**

ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

- 29 Baltabayev N.K., Bimenov K.T., Gelesli Y 152
¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent. Kazakhstan
¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent. Kazakhstan
²Phd Doctor, Gazi University Phd Doctor. Ankara, Turkey
- CREATIVITY OF IBRAI ALTYN SARIN**
- 30 ¹Botabayev G., ¹Tangkish N., ²Omer Z. 154
¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
¹master's degree senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
²Phd Doctor, Akdeniz University. Antalya, Turkey
- «THE LUMINARY OF THE KAZAKH STEPPE»
GREAT TEACHER IBRAI ALTYN SARIN-AN OUTSTANDING POET,
WRITER-INNOVATOR**

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

- 31 **Бигельдиева З.А., Мауленкулова Г.Е., Тілеукабыл Ж.** 157
экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИЗМ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ
ДАМУ БОЛАШАҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ**
- 32 **Туребаева Ж.К., Сейтбекова С.Т., Абдикулова Д.Б.** 163
экономика ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ІШКІ АУДИТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

**ЗАҒТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

- 33 **Садыкова А.А., Примбетова С.К., Сарыпбекова А.Т.** 169
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИАЦИЯ МӘСЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ
БОЛАШАҒЫ**
- 34 **Абутаева С.Б., Жарылқапова Г.П., Жаманқараева Г.С.** 173
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**КӨЛК ҚҰРАЛДАРЫН ЖЫМҚЫРУ МАҚСАТЫНСЫЗ ҚҰҚЫҚҚА
СЫЙЫМСЫЗ ИЕЛЕНІП АЛУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ
ҚҰҚЫҚ БҮЗУШЫЛЫҚТЫ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**
- 35 **Бейсембаева А.О., Байтанова А.С., Каипжанова Н.Е.** 176
заң ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент.
Қазақстан
заң ғ.магистрі, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан
**АРНАУЛЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП АЛЫНҒАН
ЖЕДЕЛ - ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ**

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

- 36 **Daurenbek N.M., Iskakova S.K.** 180
candidate of Engineering Sciences, associate professor,
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Chemical Sciences, associate professor,
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
**FORMATION OF A SYSTEM OF INDEPENDENT WORK
FOR PROFILING DISCIPLINES**
- 37 **Махмутова К.И., Сулейменова С.Н.** 188
педагог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ МӘДЕНИЕТІ - ТҮЛҒАНЫҢ РУХАНИ АДАМГЕРШЛІК
ТҮРҒЫДАН ҚАЛЫПТАСУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ**
- 38 **Чорух А¹., Сабырханова, Л. Ш.²., Нышанбаева Қ.У.².** 191
¹PhD doctor, Университеті Сакарья, Стамбул, Түркия
²магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**АҚПАРАТТЫҚ - КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ: ЖАЛПЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАР АРАСЫНДА
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ**
- 39 **Тошболтаева Н.Н., Абсаматова З.А.** 197
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**«ЖАҢА ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ 100 ЖАҢА ОҚУЛЫҚ» БАҒДАРЛАМАСЫН
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 40 **Айтпенбетова Д.А., Ерметова Р.Е., Саматаева К.Б.** 205
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ТІЛДІК САБАҚТАРДА «АР - ҰЖДАН» КОНЦЕПТІНІҢ КӨРІНІС БЕРУІ

- 41 **Танабаева Г.Ө., Дарибаева А.А., Жамашева Ж.Р.** 210
филолог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент қаласы, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент қаласы, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ ҚАТЫНАСЫ

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

- 42 ¹Турабаева Л.К., ²Кансеитова Ж.Ж. 214
¹ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
С.Демирел атындағы Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің докторанты Испарта,
Туркия
ӨЗІНДІК ӨРНЕК ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІС

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
(ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ).
VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

- 43 **Kunzhigitova G.B., S.K.Beysenbayev** 218
chief instructor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
doktor of pedagogical science, academician M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
KURAK IS A KAZAKH NATIONAL APPLIED ART

- 44 **Акилбеков Н.Н., Ширинов А.К., Копжасарова Г.Т.** 223
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҚҰРЫЛЫСТА ҚОЛДАНЫЛҒАН
ЗАМАНАУИ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ АЛАР ОРНЫ**

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
CREATIVE DIRECTIONSUBJECT HEADINGSART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

- 45 ¹Ремизов В.А., ²Жумабай Л.Ж., ²Ормолдаева М.А. 226
¹педагог.ғ.д., профессор. МГУКИ, Москва, РФ
²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**НАУРЫЗ МЕРЕКЕСІН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДА КРЕАТИВТІ
РЕЖИССЕРЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

- 46 ¹Садовская В.С., ²Асембаева Ш.Д., ²Туреханов Қ.Е. 230
¹педагогика ғ.д., профессор МӨММУ, Москва, РФ
²магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ ТҰРҒЫДА МӘДЕНИ -
ТЫНЫҒУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК
КЕҢЕС –
МӘДЕНИ – ТЫНЫҒУ МЕКЕМЕЛЕРІН ҰЖЫМДЫҚ
БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы 3 (11) 09 / 2021
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 3 (1) 09 / 2021
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 3 (11) 06 / 2021

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Техникалық редактор: Джунисбаев С.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі

Аудармашы, ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы:

Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы; гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Қожамжарова Д.П. - д.ист.н., профессор, академик НАН РК Председатель правления - ректор ЮКУ имени М.Ауэзова;

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. – доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», руководитель Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. – кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова;

Переводчик, редактор материалов английского языка:

Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКУ им. М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 28.09.2021, Формат 60x80 ^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3723, 28.09.2021
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2021© М.Әуезов атындағы ОҚУ